

नन-
यते,
सुखे
नत्वा-
नयेति
न्यापि
नः । त्र
यः) ।
तात्पर-
पदस्य
समाने

॥ श्रीः ॥

काव्यादर्शः

(श्रीदण्ड्याचार्यप्रणीतः)

प्रथमः परिच्छेदः ।

चतुर्मुख-सुखाभोजवन-हंसवधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वतो ॥ १ ॥

मि (I) May all-white (or all-pure) Saraswati (the
का goddess of speech) ever revel in my mind (and in the
परि-minds of my readers)—Saraswati a veritable matron swan
का in the bed of four lotus-like faces of "Chaturmukha" (i.e.,
प्रचीराajapati Brahma),

किन्तु	सर्वानर्थान् सूते कामपि सहसेव निर्हतिं तनुते ।
यथाश	वाग्देवी, तां सन्तः स्वादरवन्तः सदा भजत ॥ १ ॥
मेदानु	सगुणा सालङ्कारा सप्तदशन्तो पदे पदे ध्वनिभिः ।
वाक्केन	सत्कविभणितिः सरसा कस्य न वा मानसं हरति ॥ २ ॥
प्रयोजन	द्विजश्रीप्रमचन्द्रस्य व्याख्यानप्रोच्छनाक्षिति ।
वक्तव्य	*काव्यादर्शे सुदर्शेऽस्मिन् सन्तः सन्तु समुन्मुखाः ॥ ३ ॥

निखिलशास्त्रभारावारपारीषः सहृदयधुरीणः कविनिबद्धवर्थः श्रीदण्ड्याचार्यः,
पि काव्यरहस्यं वृक्षस्य ना नृपतितनयेन भूयोभूयः सविनयमनुरुध्यमानः
मिनया परप्रवन्धाध्यापनया स्वरचितमेवाभिनवमलङ्कार-प्रवन्धमिसप्तशत-
प्रतिज्ञमानः काव्यादर्शनामकं काव्यालङ्कारादि-निरूपणप्रवन्धमिमं नि-
ति किंवदन्ती ।

*काव्यसादृश्यते यस्मिन् यन्त्रे सः काव्यादर्शः न वर्तते ॥ ३ ॥

पारकी संज्ञायाम्" ।) ; or काव्यम्

रे ; or काव्यस्य आदर्शः (

काव्यादर्शः

तत्र तावत् सदाचार-परिपालनमनुबन्धनः सरस्वत्या मननलक्षणे
माचरति, चतुर्मुखेति। सरस्वती वाक्स्वरूपा भगवतो विष्णोर्मूर्तिः सम मानसे
चित्ते अथ च सरोविशेषे नित्यं सर्वदा रमतां विहरतु, नित्यं सम मानसज्ञान-
विषयोभूता सती विलसन्नित्यर्थः। ननु सरस्वत्यदोषा सदोषा चानुभूयते, तत्र
सदोषाया मानससन्निहितत्वप्रायेणमनुचितमिति विशेषणाभ्यां तां विगिनष्टि, चतुर्मुखो
ब्रह्मा तस्य सुखान्येव अश्वोजानि तेषां वनं समूहः, इत्यादिसमष्टावेव वनशब्दस्य
रुदत्वात् तदवच्छिन्नपदेषु तु लाक्षाणिकत्वात्, तत्र हंसवधूहंसीव, ब्रह्मसुखाश्वोज-
विहारिणी वेदादिरूपा सरस्वती तथा परिगृह्या तादृक् सरस्वती मे मानससन्निहिता
भवतु, न तु हासिकादिमुखवसतिः सदोषेति भावः। अतएव सर्व्यशुक्ला सर्व्वतः।
स्वरूपतोऽर्थतश्च शुक्ला निर्गन्ता निर्दोषित्यर्थः, पदपदांशवाक्यांशरसगतदोषरहितेति-
यावत्, अथ च धवला, एतेन काव्यरूपा सरस्वतीत्यायातं भवति, सदोषाया विग्रह-
काव्यत्वानङ्गीकारात्; काव्यरूपायाः सरस्वत्या भगवन्मूर्त्तित्वं, यथा विश्वपुराणे,—

काव्यालापाय ये केचिदगौतकान्खिलानि च।
शब्दमुक्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥ इति।

युज्यते च तदुपासनारूपं मङ्गलाचरणं गन्यादौ, उपासना च आत्मनः श्रवणमायते,
निदिध्यासनरूपा, मानसे रमतामित्यनेन च तत्तद्विषयरूपा उपासना कर्तते प्रतीतमुखे
मानसव्यापारविशेषरूपत्वाच्चात्माः। अत्र सरस्वत्यां हंसवधूत्वारीपं प्रति चतुर्मुखं नत्वा-
अश्वोजवनलारोपस्य हेतुत्वात् परम्परितरूपकमष्टिशब्दनिबन्धनम्, अश्वोजवनमिति
रापेक्षैव तदुपपत्तौ मानसे मानसारोपकरणत्वं न रुचिरम्, सरःप्रतीतस्तु व्यञ्जयान्पि
युक्तमुत्पत्त्यर्थम्, एकान्ततदायहे तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनयोः सङ्करः। अनेन
हंसवधूः सर्व्वशुक्ला अश्वोजवने विहरति मानससरसि च रमते। (नित्यार्थः)।
इति क्वचित् पाठः। दीर्घे सुचिरं प्रारिप्सितशब्दसमाप्तिं यावदिति तदावीर-
श्रवणी दीवतेति केचित्, तस्मै तस्या ब्रह्ममुखसम्बन्धोऽविष्टे यावद्वर्त्तमानस्य
सर्व्वशुक्लेति च सति वापि सङ्कोचस्यादरणीयत्वेन सर्व्वमानसे
वाङ्मयपरत्वादुपपन्नमिति ध्येयम्। सम सरस्वती

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

यथासामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥

(2) Having abridged or concised the shastras of earlier authors (e g, Bharata etc) and having considered the uses of illustrious Poets (like Bhasa, Kalidasa etc), we here show the definition of kavya (i, e, the production of a kavi) according to our humble capacity or ability.

ननु कौटुशीयं काव्यरूपा सरस्वती यस्या उपासनयातिमहाघर्षत्वमविष्कृत-
मित्यनुयुज्यमान इव तल्लक्षणं तावत् प्रतिजानीते, पूर्वेषां भरतादीनां शास्त्राणि
काव्यनिरूपणग्रन्थान् संहृत्य संचिप्य अतिविकृतानामेतेषामत्यन्तानुपादियांश-
परित्यागेन उपादियांशान् संगृह्येत्यर्थः, तथा प्रयोगान् महाकविप्रणीतान्
काव्यप्रवृत्तान् उपलभ्य स सम्यगालोच्य च, (उपलभ्य चेति क्वचित् पाठः); एतेन
प्राचीनप्रणीतमपि शास्त्रं प्रयोगविरुद्धचेदनुपादिशमेवेति न केवलं पूर्वशास्त्रानुसारेण
किन्तु प्रयोगानुसारेण चास्माभिरितत् क्रियत इति सूचितम् । अस्माभिर्यथासामर्थ्यं
यथाशक्ति, औद्दत्यवारणायैतत् । काव्यस्य, लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम् इतर-
मेदानुमापकोऽसाधारणो धर्म इत्यर्थः क्रियते 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलीति' वक्ष्यमाण-
वाक्येन प्रतिपाद्यते । एतेनाभिधेयं दर्शितं, काव्यं हि गन्धर्वाय प्रतिपादय',
प्रयोजनज्ञानान्तरमेव वक्ष्यते, सम्बन्धस्तु यथायथं स्वयमूहनीयः । एतेषां गत्यादाववश्य-
वक्तव्यत्वम्, यथा—

ज्ञानार्थे ज्ञानसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

गत्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ इति ।

निरूपयिष्यमाणानां गुणादीनान् उपोदघात-सङ्गतगुत्यापितत्वात् काव्यनिरूपण-
प्रतिज्ञैव प्रतिज्ञाततया न पृथक् प्रतिज्ञा कृता ॥ २ ॥

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥ ३ ॥

(3) In this world, the current or trend of works always flow on through the words of the sages of firm or concentrated intellect (शिष्ट), through words of those trained by instructions of the "Sishṭa" (अनुशिष्ट), and through colloquial words of all the rest (अवशिष्ट)।
[N.B.—शिष्टानुशिष्ट is either—(i) शिष्टैः अनुशिष्टाः instructed by the शिष्ट, or (ii) शिष्टाः (आद्यमुनयः) च ते अनुशिष्टाः च (तादृश-मुनिवचनशिचिताः) कर्मणा । or इन्द्र । the sages and those trained by the instructions of the sages].

इत्थं प्रतिज्ञया वाग्विशेषरूपस्य काव्यस्य यस्यप्रतिपाद्यत्वमुक्त्वा प्रजाव्युत्पत्तिरूपं यस्यप्रयोजनं वक्तुं प्रथमं तावत् श्लोकद्वयेन वाक्सामान्यस्योपादयित्वाह, इद्वेति । संसारे शिष्टैः स्थिरबुद्धिभिः,

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।

न च बाणञ्चपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥

इति महाभारतोल्लेखवर्द्धिमहिम्नैरेन्द्र- चन्द्रः पाणिनि-वररुचिप्रभृतिभिरनु- शिष्टानां प्रकृतिप्रत्ययविभागादिना व्युत्पादितानां संस्कृतानां प्राकृतानाञ्चेत्यर्थः, तत्क्षितयस्त्रेवानुशासनसम्भवादिति भावः । तथा शिष्टानामपि एतद्व्यावशिष्टानाञ्च देशीनामित्यर्थः, तासामनुशासनाभावादिति भावः । शिष्टानां स्तुतः शिष्टानां संशारुपाणामिति केचित् । इत्थं विविधानां वाचामिव प्रसादेन साविध्येन सर्व्वथा सर्व्वेषु प्रकारेषु लोकानां देवादिपारमार्त्तानां यावा व्यवहारः प्रवर्त्तते प्रकर्षेण भवति । तत्रोत्तमानां संस्कृतया मध्यमानां प्राकृतया नीचानाञ्च देश्या वाचा व्यवहारः ॥ ३ ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥

This entire group of three worlds would be a blind darkness, if the rays of words do not enlighten

the creation. [आहत्य = आख्या name, with घञर्थेक or श (बाहुल्यकात्) ।
शब्द आहत्य आख्या यस्य, बहु । ७. ज्योतिः । See ch. III. 70 also]

अन्वयेन * वाचां व्यवहारोपयोगित्वमुक्त्वा व्यतिरेकेण तदेव द्रढयति, इदमिति ।
शब्दाद्वयं वागाख्यं ज्योतिः प्रकाशकत्वात्तेज इव, संसरत्यनेनेति संसारः सृष्टिरित्यर्थः
‘आसंसारं’ अगदभिव्याप्य यदि न दीप्यते न स्फुरेत् तदा इदं कृतस्त्वं सर्वं जगत्
तदगतलोकजातमित्यर्थः, तमो मोहान्धकारमयं सत् अन्धं चक्षुर्विकलमिव ज्ञानगूढं
जायेत, अन्धं तमो गाढान्धकारमयमिति वा । (ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसमित्यनरः) ।
यद्वा इदमिन्द्रियासन्निकटं कृतस्त्वं जगत् अन्धं तमो गाढान्धकारकवलितमिवाज्ञातं
जायेत, यथा ज्योतिष सूखेऽदोष्यनानि जगदन्धकारमयं सदज्ञातं तथा
शब्दाभावे इत्यर्थः, वेदासवाकैरेव सर्वेषां ज्ञानसम्भवादिति भावः ॥ ४ ॥

[* अन्वय = positive instance ; व्यतिरेक = negative instance]

आदिराजयशोविश्वमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।

तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

(5) Just behold and consider :—the image-like,
fame of old kings (Ikshvaku etc) having got the mirror
of kavya (that is full of words) do not perish even
at the demise of those kings. [Hence it is rightly said
“काव्यं यशसे” etc].

इत्थं वाक्क्षान्तान्यस्य व्यवहारमूलत्वेनोपादेयत्वं प्रदर्श्य तस्यैव गुणालङ्कारादि-
भिरुपस्कृततया काव्यरूपतामापन्नस्त्रीपादेयत्वमाह, आदिराजेति । आदिकालीना ये
राजानः इच्छाकुप्रभृतयः, तेषां यशोरूपं विश्वं प्रति-
कविगणकृतं काव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राप्य इदानीं
नश्यति न विच्छिद्यति इति स्वयं पश्य विचार-
यतएवात्र न गमिष्यत्वदोषः । अन्यस्मिन्नाद-
यव त्वसन्निहितानामपीति व्यतिरेकः । ए-
प्रयोजनमुक्तं, एतच्चोपलक्षणं काव्यकृतुस्त-
त्रेयमिति, यदुक्तं प्रकाशकता,—

ding
(4)
Void or
यशःप्र-

काव्यं यशसिऽश्रुते व्यवहारविदे शिवेतरचतये ।

सद्यःपरनिहतं तथे कान्तासम्मिततयोपदेशयुजि ॥ इति ।

सर्व्वे च पुरुषार्था एतस्माज्जायन्ते, यदुक्तम्—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिपेवणम् ॥ इति ५ ॥

✓ गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्य्यते बुधैः ।

दुष्टप्रयुक्ता पुनर्गौत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ ६ ॥

(6) A Speech rightly used, is by the learned regarded as a desire-fulfilling milch cow (a कामधेनु), but the same inappropriately used declares ignorance of the writer thereof. (Hence we have "करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिपेवणम्") ।

काव्यस्वोपादेयत्वमुक्त्वा तस्य गुणालङ्कारादभिरूपस्कारे निर्दोषतायाञ्च यतनीयमित्याह, गौरिति । गौर्वाणो सम्यक् प्रयुक्ता दोषाभावेन गुणालङ्कारादिसङ्गावेन च कविना शोभनं निबद्धा सती कामदुघा सर्व्वकामप्रपूर्िका गौर्धेनुरिव बुधैः सामाजिकैः स्मर्य्यते, सुप्रयुक्ता वाणी कामधेनुवत् सर्व्वकामपूर्िका भवतीति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः—“एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुम्भवतीति” । वैपरीत्या दोषमाह । सैव गौरिव पुनर्दुष्टप्रयुक्ता सदोषतया रक्षिता सती प्रयोक्तुः कवेर्गौत्वं हवभत्वं सूखंत्वमित्यर्थः, शंसति सूचयति । एतेन दोषाभावे गुणालङ्कारादिसङ्गावे च सर्व्वथा यतनीयमित्यत्र प्रतिपादितं, न तु सदोषस्याकाव्यत्वमिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।

स्यादपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

(7) So even a slight fault or demerit should not be neglected in a kavya, for even a spot of leucoderma disfigures an otherwise beautiful frame.

तदिति । तत्तस्मात् प्रयोक्तुरविज्ञताख्यापकत्वादित्यर्थः काव्ये अल्पमपि पदपदोऽङ्गमावगतमपि दुष्टं दोषः कथञ्चन नोपेत्यं सर्वं या तत्परित्यागे यत्नोयम् । ननु गुणालङ्कारादिना सुन्दरतरे तस्मिन् तिष्ठतु नामाख्योद्यान् दोषः किं विद्वन्नेत तेनेत्यत्राह—सुन्दरमपि लावण्यद्वाराङ्गदादिना रमणीयमपि वपुः एकेन केवलेन एकावयवस्थितेन वा श्रित्वे ण (?) श्रोत) कृष्टभेदेन दुर्भङ्गं निन्दितं स्यात् । एतेन दोषाः काव्यस्थापकधर्मावजनकाः न तु काव्यत्वविघातका इति सूचितम्, दृश्यन्ते च सङ्गाकविप्रयोगेषु केषुचित्ते ते दोषा इति, एतद्विज्ञापनार्थमेव प्राचां “तददोषो गद्यार्थो” इति, “अदोषं गुणवत् काव्यम्” इत्यादिकाव्यलक्षणेषु दोषपदोपादानं, न तु सति तत्राकाव्यताप्रतिपादनार्थमिति रहस्यम् । उक्तञ्चान्वय—

कीटानुविद्धरत्नादिमाधारणेन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥ इति । ७ ॥

गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।

किमन्यस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ८ ॥

(8) How can a person not versed in Alamkara-shastra discriminate the merit (गुण = प्रसादादि, गुण = अलङ्कारादि also) and demerits (दोष like श्रुतिकट = अपार्थत्वादि) in a Kavya? Has a blind one the capacity or eligibility in ascertaining varieties of colour etc ?

इत्यत्र काव्ये दोषाणां हेतुत्वोक्त्या गुणानामुपादेयत्वमर्थादुक्तं भवति, द्वयोपादेया-
नाञ्च धर्माणां परिज्ञानस्य शास्त्रोपदेशसापेक्षतया तत्र स्वक्रियमाणशास्त्रोपयोगितां दर्शयन्नाह, गुणेति । अशास्त्रज्ञः काव्यसौमंसादिशास्त्रानभिज्ञो जनः, गुणा उपादेयधर्मा वक्ष्यमाणाः श्लेषप्रसादादयः अनुप्राणोपमादालङ्काराश्च अलङ्काराणां काव्यशोभाजनकत्वेनोपादेयत्वात्, दोषाः श्रुतिकटत्वादयश्च तान् कथं विभजते विशेषेण भजते विभक्ततया जानातीत्यर्थः । भजतिरत्र ज्ञानार्थः । वैचित्र्य-वैरस्य-जनकत्वेन गुणदोषाणां किञ्चित्परिज्ञानस्य स्वतः सम्भवेति विशेषपरिज्ञानं शास्त्रादेव जायते, शास्त्रकर्त्तॄणां निपुणामिनिवेशादिना तत्तद्विशेषोद्भावनादिति वि-पदोपादानम् ।

दृष्टान्तेनेदं द्रवयति, कपाणि द्रव्यगुणविशेषाः तेषां भेदः उत्कृष्टत्वापकृष्टत्वरूपः
 चेतत्त्वपीतत्वादिरूपो वा विशेषः तस्योपलब्धिषु प्रत्यक्षेषु भन्वस्य चक्षुर्विकलस्य
 किमधिकारी योग्यतास्ति ? नास्तीतिवैल्यर्थः । अस्माच्छास्त्रोपदेशेनेव जना हेयोपादेयज्ञान-
 यन्त्रो भवन्ति, तदर्थम् एव ममायमारम्भ इति भावः ॥ ८ ॥

अतः प्रजानां व्युत्पत्तिसमिसन्धाय सूरयः ।

वाचां विचित्रमार्गाणां निववन्धुः क्रियाविधिम् ॥ ९ ॥

(9) So the sages like Bharata etc. having considered the proficiency of persons, formulated the various modes and styles or forms in producing a काव्य ।

अत इति । अतः गुणदोषविभागादेः शास्त्रसापेक्षत्वादित्यर्थः सूरयः पण्डिता
 भरतादयः प्रजानां लोकानां व्युत्पत्तिं वागव्यवहारनेपुण्यम् अभिसन्धाय उद्दिश्य,
 विचित्रा बहुविधा वेदभंगौघादिरूपा मार्गा रीतयो यासां तादृशीनां वाचां काव्य-
 वाक्त्वानां क्रियायै, करणाय, उपलक्षणज्ञेयतया ज्ञानायापीत्यर्थः, करणवज्ज्ञानस्यापि
 यशःप्रभृतिजनकत्वात्, विधिविधानं धर्मधर्मविभागादिना निरूपणमित्यर्थः, तं
 निववन्धुः निबन्धेन प्रोचुः । एतेन तदगतानुगतिकतया समापि प्रजाव्युत्पत्तार्थ-
 सेवायमुद्यमः ननु प्रतिष्ठार्थमिति सूचितम् । तस्याद्ययस्यास्य प्रजाव्युत्पत्तिः
 प्रयोजनम्, यस्याभिधेयस्य काव्यस्य प्रयोजनम् यथायथं कविवोद्भूतं यशःप्रभृतिकं
 पूर्वमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

तैः शरीरञ्च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः ।

१५५ (शरीरं तावदिष्टार्थ-व्यवच्छिन्ना पदावली ॥) १० ॥

(10) These sages showed and formulated the outward form (शरीर) and internal (?) embellishments (अलङ्कार) in Kavyas. And the form (शरीर) of a Kavya is that it should be characterised by and couched in desirable words producing beauty (रमणीयत्वं) । [इष्ट is desirable (इष्ट, इच्छार्थे + क्त) and relishable, also इष्ट (यज + क्त) -इष्टद्वयसहितं अलङ्कारकोटिमुद्दिश्य प्रयुक्त] ।

[N. B.—moderners will say अग्नि or व्यङ्गाय (with रस) as the soul of काव्य, शब्दार्थ its body ; like शौर्यादि in a person गुण are what inherently augment or embellish रस ; and अलङ्कार decorates it externally, indirectly internally also : see st. 41—42].

अथ धर्मिणि ज्ञाते धर्माणां हेयोपादेयता जायते, धर्मि चास्य शरीरम्-तदेव प्रथमं निरूपयन्नाह, तेरिति । तेः पूर्वसूरिभिः काव्यानां शरीरञ्च आत्मभूतस्य रसादिव्यञ्ज्य देहभूत आश्रयश्च तथा अलङ्काराश्च दर्शिताः । चक्ष्यसुभयप्राधान्ययोक्तव्यम् । काव्यानामिति बहुवचनं सुक्तकादिभेदेन काव्यस्य बहुविधत्वसूचनाय । अलङ्कारपदञ्च अलङ्क्रियते प्रकृत्योक्तयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शेषप्रसादादिगुणानाम् अनुप्रासोपमायत्तलङ्काराणाञ्च प्रतिपादकं, गुणानामपि कावागोभाजनकतया तैर्दर्शितत्वात् । भेदस्यानयोरेव दर्शयिष्यते । यद्वा शरीरकृति चकारो भिन्नक्रमे । तेथेत्यर्थः, अलङ्कारायेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन च गुणानां दोषाणाञ्च परिग्रहः तत्तद्विशयानामपि निरूपितत्वादित्यवगन्तव्यम् । दर्शिता इत्यत्र बहुवचनं पुंस्त्वञ्च अलङ्कारा इति परप्रयुक्तापेक्षया, “क्वचिन्नविभक्त्यो” रित्यनुशासनात् । इत्थं प्राचां संवादं प्रदर्श्य तन्मतानुसारेणैव स्वयं लक्षणरूपं काव्यशरीरं निरूपयति, शरीरं तावदिति । तावदिति वाक्यालङ्कारः । इष्टाः सद्ब्रह्मद्वयाः चमत्कारभूतश्च इत्यर्थः, येऽर्थाः तैर्व्यवच्छिन्ना विलक्षणोक्तता पदावली पदसमूहः काव्यस्य शरीरमित्यन्वयः । अत्रेष्टत्वं चमत्कारभूमित्वं, चमत्कारस्य लोकोत्तराज्ञादः, तद्भूमिस्तज्जनकः, लोकोत्तरत्वञ्चाज्ञादगतं सुखत्वव्याप्योऽनुभवसाक्षिको जातिविशेषः । रिपुक्षेप्तः पुनस्तेजात इत्यादिवाक्यार्थे ज्ञानजयाज्ञादस्य न लोकोत्तरत्वमिति न तत्र काव्यत्वप्रसक्तिः । तादृशाज्ञादं प्रत्यर्थाणां कारणताञ्च व्यञ्जवेशिष्येन दोषासमानाधिकरणगुणालङ्कारसङ्गावसम्पादितचारुत्वेन च सम्भवति च, तेन काव्यस्य भेदवधम्, तथाहि व्यञ्जवशिष्यजन्या चमत्कृतिर्यत्र वाच्यचमत्कृतेरत्यधिका तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः, यत्र च व्यञ्जचमत्कृतिर्वाच्यचमत्कृतेः कुञ्चिल्लोना तत्र गुणोभूतव्यञ्जमिति व्यवहारः, यत्र च व्यञ्जचमत्कृतिर्नास्तीव वाच्यचमत्कृतिरिव परं वरीवर्ति तत्र चित्रमिति व्यवहारः, इमं विविधं काव्यमनैरुक्तमनुसर्ज्य, यदि च वा

चमत्कृतिनिरपेक्षः शब्दोऽपि गुणालङ्कारोपकृतश्चमत्कारः जनयति तस्यापि काव्यत्वमन्येकैकतम, यथा,—

सुपां तिङाच्च वृत्तपत्तिं वाचां वाङ्मन्यलङ्कृतिम् ।

तदेतदानः शीघ्रं नार्थवृत्तपत्तिरौघशी ॥ इति ।

तदा इष्टमि पृथक्पदं पदावलीविशेषणं मन्तव्यम्, विशिष्टविशेषणत्वाच्च, रूपो घटोऽनित्य इत्यादी रूपघटयोरनित्यत्व—प्रतीतिवदर्थं पदयोर्द्वयोऽपीष्टत्वप्रतीतिः, ततश्च शब्दचित्रमर्थचित्रमेवेति चित्रस्य भेदद्वयम् । उक्तञ्च प्रकाशकता,—

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यञ्जनमवर्त्तमानम् । इति ।

चित्रमिति गुणालङ्कारमावयुक्तम् । एतेन लक्षणेऽनुद्दिष्टानां गुणालङ्कारदोषाणां कथमयं निरूपणं कृतमिति चेद्यस्य *नावकाशः । इष्टपदेन तेषामुद्देशादिति ध्येयम् । अत्रार्थं वाच्यलक्षणाव्यञ्जनतया विविधः, तत्राभिधयोपस्थाप्यो वाच्यः, लक्षणया लक्ष्याः व्यञ्जनतया व्यञ्ज्य इति, व्यञ्जकता च शब्दानां मूर्ध्वेषामर्थानाञ्च, तेषां व्यञ्ज्योऽपि वस्तुलङ्काररत्यादिभेदान्निविधः, तत्र वस्तुलङ्काररूपव्यञ्ज्यजन्यचमत्कारः संलक्षणाक्रमः, रत्यादिव्यञ्ज्यजन्यचमत्कारो रसादिपदव्यपदेश्योऽसंलक्षणाक्रम इति अन्यत्र विस्तर इति नैतत् सर्वं निरूपयिष्यते । पदानि असमासाङ्गमुपतिङ्गन्तानि तल्लग्नानिच, प्राकृतादिपदानान् संस्कृतस्थानीयतया तदन्ततात्परोऽव । निराकाङ्क्षपदानां काव्यत्वाव्यवहारात् साक्षादेति पदावलीविशेषणं देयं तेन पदावली वाक्यमित्येवार्थः । इत्यञ्च अर्थोपस्कृत वाक्यमेव काव्यशरीरं न तु वाक्यमर्थश्च इति ; काव्यतया उभयपथ्यामन्त्रे, काव्यमुच्चैः पश्यते काव्यादर्शोऽवगम्यते काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञात इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारविरोधात् लक्षणाभ्यासपगमस्य चान्वाव्यत्वात् प्रत्येकपथ्यामन्त्रेच एकस्मिन् पथे काव्यदृश्यव्यवहारापत्तेः, तस्माद्वाक्यमावसेव शरीरमिति सुष्ठूक्तम् । शरीरमित्युक्तत्वे शरीरो चापेक्ष्यते, शरीरो चात्र चित्रकाव्ये गुणालङ्कारोपप्लव्णो वाच्यार्थ एव, अत्रिगुणीभूतव्यञ्ज्योस्तु वस्तुलङ्काररसादिरूपो वाक्यार्थः ।

अत्र च अनिङ्गता,—

अर्थः सद्दयस्याध्यः काव्यात्मनो वावस्थितः ।

अर्थ-प्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदादुभौ च्युतौ ॥ इति ।

न च रसस्येवाङ्गित्वमन्यैकतमादरणीयं नीरसानामपि बल्ललङ्कारव्यञ्जकानां गुणालङ्कारमात्रोपलक्षितानाञ्च काव्यतया सकलालङ्कारिकैरङ्गीकृतानामकाव्यतापत्तेः । न च तत्रापि कथञ्चित् परम्परया रसस्पर्शाऽस्तीति वाच्यम् एवंविधरससम्बन्धे गीः धावतीत्यादीनामपि काव्यतापत्तेः पदार्थमात्रस्यापि विभावानुभावव्यभिचारिभावान्यतमत्वात् । न च रसस्थानात्मन्ने विनियानामुन्मुखीकारासम्भवः, काव्यस्य प्रयोजनं हि वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां रसास्वादसुखपिण्ड—दानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्ति-निवृत्तुपदेश इति वाच्यं, चमत्कारजनकवाच्यार्थादिनापि तत्सम्भवादिति दिक् ॥१०॥

[* चोदय means पूर्वपक्ष]

पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च तन्निधैव व्यवस्थितम् ।

पद्यं चतुष्टयी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥ ११ ॥

(11) And काव्यशरीर or ^Kavya (or साहित्य) is of three varieties—(i) पद्य (छन्दोबद्धपदं पद्यम्), (ii) गद्य (full of prose narration), (iii) मिश्र heaving both गद्य and गद्य as in a drama or a चम्पूकाव्यः and पद्य should have four feet (चतुष्टयी) and it has two varieties of metres (e. g. वृत्तछन्दः counted by letters and जातिछन्दः counted by short and long मात्रा, e. g. आर्या etc).

[N. B.—Or divide काव्य as (1) पद्य and (2) गद्य ; then subdivide पद्य into (i) शृङ्गकाव्य शुद्धपद्य as रामायण रघुवंश, कुमार, (2) वृत्तकाव्य मिश्रपद्य as नाटक, प्रहसन etc : again divide गद्य also as (i) शुद्धगद्य in the body of the book, or मिश्रगद्य including some कथा, आख्यायिका etc. and चम्पू including both गद्य and प in the body of the book (but not like नाटक)] ।

काव्यस्य शरीरमुक्त्वा तद्भेदान् क्रमेणाह, पद्यमिति । तत् काव्यं पद्यं गद्यं मिश्रञ्चेति त्रिधैव द्विप्रकारमेव व्यवस्थितं प्रचोनेनिरूपितम् । एवकाराच्चातुर्विध्यादि-

कनस्य नास्तीति सूचितम् । तत्र पदलक्षणमाह, पद्यमिति । चतुर्णां पदानां
 समाहारश्चतुष्टयात्मकः पद्यं स्यात्, विषयादिकन्तु वेदादिष्वेव नियतमिति लौकिक-
 शास्त्रेषु तदभावाच्चतुष्टयदीतुक्तम् । वस्तुतस्तु छन्दोनियतं वाक्यमेव पद्यं, महाकाव्यादौ
 प्रायेण पादचतुष्टयात्मकानामेव निवेशिनोयत्वाच्चतुष्टयदीतुक्तम् । यदाहुः
 “छन्दोनियमवहाक्यं पद्यमित्यभिधीयते” इति । “छन्दोवज्रपदं पद्यम्” इत्यादि च ।
 तच्च पद्यं वृत्तं जातिर्येति द्विधा । तत्राचरसङ्गतात् वृत्तमुक्त्यातुक्थादिकं,
 नात्रासङ्गता जातिरार्यादिः ॥ ११ ॥

छन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चो निदर्शितः ।

सा विद्या नोस्तितीर्षूणां गम्भीरं काव्यसागरम् ॥ १२ ॥

(12) In my own treatise on metre named छन्दोविचि-
 all about metres have been shown. And this knowledge
 of metres is like a raft to cross over the deep sea of काव्य
 (for those who desire so).

छन्द इति । छन्दांसि विचोयन्ते निरूपयन्तेऽनेति छन्दोविचितिः शेषादिकृतं छन्दो-
 यन्त्रः छन्दोविचितिनामकः स्वकृतं छन्दोयन्त्रो वा, तस्यां सकलः तथोर्वृत्तजात्योः
 प्रपञ्चो विस्तरो निदर्शितः समाहंसमविषमत्वेन उक्त्यातुक्थादिना च वृत्तभेदाः
 आर्या गौतुङ्गोत्पदीत्यादिना जातिभेदाश्च निरूपिता इत्यर्थः । अतः सेवानुशीलनीया
 यन्त्रबाहुल्यमिहा तत् सर्वमत्र नोक्तमिति भावः । कवीनां छन्दोज्ञानस्यावश्यकत्वमाह,
 सा विद्या छन्दोज्ञानं छन्दोविचितिर्विद्या वा गम्भीरं विविधछन्दोनिषङ्गवाक्यकरणयि-
 रसभावादिभिर्निर्विङ्गम्, अथच अगाधं काव्यमेव सागरं तितीर्षूणां करणेन ज्ञानेन च
 तत्पारं जिगमिषूणाम् अथच लिलङ्गयिषूणां नौः पोतरूपा । (तितीर्षूणामित्यत्र
 विविचूणामिति क्वचित् पाठः), सागरं प्रवेष्टुमिच्छूनाम्, यथा नानावस्तुपूर्णां
 नौरूपयोगाय भवति, तथा काव्यं वर्णयितुमनुशीलयितुं वा कृतयवानां छन्दोविचिति-
 विद्यैः ॥ १२ ॥

सुक्तकं कुलकं कोषः संचातः इति तादृशः ।

सर्गबन्धाङ्गरूपत्वादनुक्तः पद्यविस्तरः ॥ १३ ॥

(13) I have not entered into the details of सुक्तक (composed of single stanza), कुलक (of five stanzas), कोष (a group of slokas each being independent of one another) or संचात (collection of stanzas composed in one and the same metre e, g, meghadutam etc), for all these are component parts of a महाकाव्य divided in सर्ग (canto). [N. B. Note that in Tika here * चोद्य is पूर्वपक्ष as in Mimamsa. See ante also.]

एवं विविधेषु काव्येषु पद्यमयस्यानैरुक्तानामयान्तरभेदानां प्रदर्शनमनतिप्रयोजन-
मिति हृदयेन प्रधानप्रभेदं महाकाव्यं प्रदर्शयितुमुपक्रमते, सुक्तकमिति । इति शब्द-
एवमर्थे, सुक्तकं कुलकं कोषः सङ्घातश्च इत्यादि तादृशानुसृज्योऽपरश्च युष्म-
कादिरित्यर्थः एवंप्रकारः पद्यविस्तरः अन्यैरुक्तः पद्यमयकाव्यभेदसमूहः सर्गबन्धाङ्ग-
रूपत्वात्, निरूपयिष्यमाणमहाकाव्यरूप—प्रधानभेदे कदेश-स्वरूपत्वादनुक्तः यन्मवाङ्गुल्य-
भिया अप्रदर्शितः यन्यान्तरेषु वेदितव्य इति शेषः । एतेन प्रतिषेधनजा कथं तत्पुरुष-
इति चोद्यस्य * नावसरः । अध्याहृतस्य यन्यान्तरवेदितस्य यन्यान्तरवेदितव्यत्वस्य
विधेयत्वेन तस्य पर्युदासत्वात्, अन्ये तु सादृशार्थकपर्युदासनजा अनुक्त उक्तप्राय-
एवेत्यर्थ इत्याहुः । नव सुक्तकं श्लोकान्तरासम्बन्धेन परित्यक्तमेकपद्यात्मकं, तथा-
चाग्रेवे “सुक्तकः श्लोक एकेकयमत्कारचमः सताम्—इति । कुलकं पञ्चानुर-
न्नात्मकम् । उक्तञ्चान्यतः—

“वाभ्यान् युगलकं सन्दानितकं विभिरित्यते ।

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्” ॥ इति ।

अपरितु पञ्चात्मकस्य वाणावलीति संज्ञामाहुः । यथा,

“एकः श्लोको सुक्तकं स्यात् वाभ्यां युगलकं चतुर्म् ।

विभिर्गुणवतो प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभद्रकम् ।

वाणावलो पञ्चभिः स्वात् पङ्क्तिभिरुक्ताः ॥ इति ।

कोषः परस्परनिरपेक्षः श्लोकसमूहः । यदुक्तम्—

“कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादप्यन्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण कथितः य एवातिमनोरमः” ॥ इति ।

ब्रज्या च सजातीयसमूहः । यच्च प्रत्येकं परिसमाप्त्यैः पदैः कथा समाप्यते
स संघातः । यदुक्तम्—

“यत्र कविरिकनधे हसो नैकेन वर्णयति कावे ।

संघातः स निगदितो हन्दावनमिव दूतादि ।”

इत्यमुक्तलक्षणा मुक्ताकादयो महाकाव्ये कदेशरूपलक्षणं प्रथमलक्षिताः । कोषसंघा-
तावपि महाकाव्येषु तत्तदुच्चावचवर्णने सम्भवत एवेत्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

१२२ ~~सर्गवन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।~~

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ १४ ॥

(इतिहासकथोद्भूतमितरहा सदाश्रयम् ।)

(चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥ १५ ॥)

(नगराण्येव-शैलर्तु-चन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।

उद्यानसलिल-क्रीडा-मधुपान-रतोत्सवैः ॥ १६ ॥

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारादयवर्णनैः ।

मन्त्र दूत-प्रयाणाजि-नायकाभ्युदयरपि ॥ १७ ॥)

(अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।

(सर्गेरनतिविस्तीर्णः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥ ~~अतिशुद्धः~~

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तेरुपेतं लोकरञ्जकम् ।

काव्यं कल्पान्तरस्थापि जायेत सदलङ्घृति ॥ १९ ॥

(14 to 19) And characteristics of सर्गवन्ध
महाकाव्य are that these should begin with आशिस्

(benediction) or नमस्क्रिया (salutation) or representation of facts (वस्तुनिर्देशः), be based on इतिहासकथा (as in रामायण, महाभारत etc.) or on some true facts, harbour or incorporate ways of चतुर्वर्गफलप्राप्ति, have description of नगर, अर्थव गैल, ऋतु, चन्द्रोदय etc. be रसभावसमन्वित and अलङ्कारयुक्त, have cantos or chapters not very long or tedious, and such काव्य being सदलङ्कृति lasts till the end of a कल्प (as काव्य of Kalidas Bhababhuti etc). (A महाकाव्य should not be less than 8 cantos and longer than 30).

कोसी सर्गवन्धः यदङ्गरूपत्वात्सुक्तकादयो न पृथग् लक्षिता इत्याकाङ्क्षायाणाह, सर्गवन्ध इति । महाकाव्यं सर्गवन्धः तस्य सर्गेर्निबन्धमानत्वात् । तदपि किं स्वरूपमिति तल्लक्षणं तावत् प्रतिजानीते—उच्यते इति । तस्य महाकाव्यस्य लक्षणं स्वरूपम् उच्यते अनन्तरमेव निरूप्यते । आशीरित्यादि—आशीः इष्टजनस्य शुभाशंसनम्, नमस्क्रिया स्वीकर्षवर्धोधानुशूलव्यापारविशेषः स च प्रकृते वाग्विशेषात्मकः । तस्य वाचिककायिकमानसिकत्वेन त्रैविध्यात् । तथा वसति प्रस्तुतवृत्तान्तोऽस्मिन्निति वस्तु प्रवन्धनायकः अपरो वा तत्तत्सम्बन्धी, तस्य निर्देश उपन्यासः, वाग्व्यो विकल्पे, मुखम् आदिभागः, आशीःप्रभृतीनामन्यतमं तदादिभाग इत्यर्थः । तन्नाशीः कोचक-वधाद्री, नमस्क्रिया रघुवंशादौ, वस्तुनिर्देशः शिशुपालवधादौ ॥ १४ ॥

इतिहासेति । इतिहासा रामायणमहाभारतादयः तेषामन्यतमञ्च, कथया राममुधिरादिद्वित्तान्तेन उद्धृतं निबद्धम् । इतरहा एतच्चादित्यहा, सन् मद्भूतो द्वितान्त अश्रयत इत्याश्रयो वर्णनीयो यव तत् । सदाश्रयमित्यनेन कल्पितवृत्तान्तस्य महाकाव्ये वर्णनं प्रतिपद्यते । तथा चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गयतुर्गैः तद्वर्णने फलेन प्रयोजनेनापेक्षितम्, एकत्र चतुर्णां फलस्यासम्भवात् सर्वे पुनर्वर्णनीयाः परन्तु अन्यतममेव फलमिति मन्तव्यम् । उक्तञ्च “चत्वारस्तत्र वर्गाः तेष्वेकञ्च फलं भवेत्” । इति ।

तथा चतुरो व्यवहारकुशल उदात्तो धीरोदात्तो नायकः कथाव्यापी प्रधानपुरुषो यव तत् । यद्यपि—

(“त्यागो कृती कुलीनः सुत्रोक्तो रूपयौवनोत्साही
दचोऽनुरक्तलोकोक्तो वैदग्ध्यशैलवान्नेता ॥”) Symptom

इति नायकलक्षणे दक्षवेदग्धापदोपादानेन चतुरत्वलक्षणवटकतया प्राप्तत्वा ।
पृथक् चतुरेति नायकविशेषणमफलमित्यसन्तोषसदा चतुरोदात्तपदस्य धीरोदात्त-
कर्तव्यम् चतुरधोरपदयोः पर्यायत्वात् । धीरोदात्तलक्षणं यथा,

(“अविकतधनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थंयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥” इति ।)

अथच नायकः कचिदेको देवः, कचिदेकः सर्वशजः

चक्षिः, चक्षिषा एकवंशजा बहवः चक्षिषाः, यदुक्तम्,—

*** “तत्रैको नायकः सरः ।

सर्वशः चक्षिषो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहुवोऽपि वा ॥” इति ।

तत्रान्योऽसौदाहरणं रघुवंशः ॥ १५ ॥

महाकावेरि नायकवृत्तान्तवर्णनसात् न कवीनां पुरुषार्थः इतिहासादिभिरेव
तत्परिज्ञानसिद्धेः किन्तु सामयिकतत्तदुच्चावचवर्णनया काव्यशोभासम्पादनमिति
वर्णनीयान् विषयान् निर्दिशति, नगरेति ह्याभ्याम् । तृतीयान्तजातमलङ्कृत-
मित्यनेनात्म्यः । चन्द्रार्कोदयेति चन्द्रार्कास्तमयोपलक्षणम् । क्रीडेति उद्यान
सलिलयोर्हयोरप्यन्वेति । रतोत्सवः सम्भोगश्चकारः स च विप्रलम्भवर्णनात् परमेव
वर्णनीयः । उक्तञ्च “न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमयुते” । इति ।

विप्रलम्भैरिति बहुवचनेन तस्य पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकतया चतुर्विधत्वं
सूचितम् । कुमारोदयः पुनोत्पत्तिः । मन्तो विपन्नजयाद्यर्थे मन्त्रणा । दूतः
क्राव्यप्रेष्यः । स च निरुद्धार्थं मितार्थं सन्देशहारकत्वेन त्रिविधः । प्रयाणं युद्धार्थं
यात्रा । आजिपुंजम्, तथा हि प्रथमं मन्त्रणा ततो दूतप्रेषणं ततः प्रयाणं ततो युद्धं
रिपुजयादिरूपाभ्युदयः । शेषं स्पष्टम् । एतानि, अपिना विविधानि च
महाकाव्ये वर्णनीयानित्यर्थः । यदुक्तम्,—

“सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोपश्चान्तवासराः ।

प्रातर्भध्याह्नमृगयाशैलुर्वनसागराः ।

सन्धोगविप्रलम्भौ च भूमिस्वर्गपुराध्वराः ।

रणप्रयाणोपयसनसन्नपुत्रोदयादयः ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह” ॥ इति ॥ १२ ॥

असंक्षिप्तं पञ्चवितृत्तान्तम् महाकाव्यं हि अन्यबाहुल्यशङ्कया संक्षेपेन निबन्धनं
न चमत्कारं पुष्पाति तद्वयथा—

रामो दशरथाज्जातः प्राप्तविद्ययः कौशिकात् ।

निधित्वायां धनुर्मण्ड-क्ता मैथिलीं परिणोतवान् ॥ इति ।

रसाः शृङ्गारादयः, भावाः प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः उद्बुद्धावाः, स्थायिनः
देवादिविषया रतिश्च, तैर्निरन्तरमभिव्याप्तम्, तत्र शृङ्गारवीरशान्तानामन्यतमोऽङ्गि-
त्येन, अन्ये तु रसा भावा वा अङ्गत्वेन, यदुक्तमन्यत्र, “शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गो रस
इष्यते” । इति । सर्गेरिति उपेतमित्येनान्वेति । सर्गोऽवान्तरवृत्तान्तसमाप्तं नाम,
बहुवचनमष्टान्यूनत्वं त्रिशदनाधिकत्वयोर्वोधकम् ।

(“अष्टसर्गात्रच न्यूनं त्रिशत्सर्गाश्च नाधिकम् । २१

महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकोत्तिं युक्”))

इतीशानसंहितोक्तेः । वस्तुतस्तु प्राधिकमेतत् वेपरोत्यस्यापि दर्शनात् । अनति-
विस्तीर्णैरिति त्रिशदन्यूनद्विशत्यनधिकपद्यात्मकैरित्यर्थः । यदुक्तमीशानसंहितायाम्,—

‘नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिशतो वा नचोपेता ।

द्विशत्या नाधिका कोऽप्येतत् पद्यस्य लक्षणम्” ॥ इति ।

अन्यद्वैरिति हतवृत्तदुष्टतादिदोषपरित्यागेन साधुर्थादिगुणसङ्गावेन च वैरस्याना-
वह—श्रुतिसुखदहत्तैरित्यर्थः । यदुक्तम्,

यस्मिन् श्रुते न चित्तस्य वैरस्यं, न चाहयता ।

पदानि वज्र्यानि पदानि प्रसिद्धिप्रचुराणि च” ॥ इति ।

वृत्तपदस्य पद्यपरं क्वचिदोषादिरपि दर्शनात् । सन्धिभिः सुस्निष्टसन्धाने भागिद्विग-
सापेक्षैरित्यर्थः “भाविर्गणं कथायाः सूचनं भवेत्” इति ।

यथा सन्धयो नाटकलक्षणोक्ता मुखप्रतिमुखगर्भं विमर्श-निर्व्वहणाख्याः पञ्च ।
 उक्तञ्च “सर्व्वं नाटकसन्धय” इति । तेषां सुश्लिष्टत्वञ्च साङ्गानामेतेषां यथाक्रमं
 विनिर्दिष्टः, अङ्गानि चोपचोपादीनि दर्पणे तथा दशरूपकादावुक्तानि ज्ञेयानि,
 भिन्नवृत्तान्तैः पृथक्पृथगवान्तरकथाप्रकाशकैः, यथा भिन्नं वृत्तं पृथक्कन्दो
 निवृत्तः श्लोकोऽन्तर्वसानि येषां तैः, एकेन कन्दसा सर्गे निर्माय कन्दोऽन्तरेण
 समापयेदित्यर्थः । उक्तञ्च—“एकवृत्तमयेः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः” इति ।
 एकवृत्तमयत्वञ्च सर्गाणां प्रायिकं नानावृत्तमयस्यापि कस्त्वचिद्दर्शनात् । उक्तञ्च
 “नानावृत्तमयः कापि सर्गः कचन दृश्यते” इति—यथा, शिशुपालवधे चतुर्थः सर्गः ।
 सदलङ्घ्यतीति—सत्यः शब्दाद्यंशोभाजननद्वारा रसोपकारिका अलङ्कृतयो यमकोपमादयो
 यस्त तत् । इत्थं लक्षणमुक्त्वा प्रशंसति, लोकरञ्जकमिति, एवं लक्षणसम्पन्नं काव्यं
 लोकरञ्जकं सामाजिक-गणविनीदकं सत् कल्पान्तरस्यायि प्रलयकालावधिस्थायि
 जायेत तद्विनोदलोषुपैर्ब्रतो रचणोद्यत्वादितिभावः । अत्रान्तरशब्दोऽन्तावध्यर्थः ।
 एतेनानपायिकोक्तिं प्रत्याश्रया कविभिः अत्र यतनीयमिति द्योतितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।

यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

(20) If any पद्य becomes devoid of or lack in some of these characteristics, then it is not to be blamed or criticised adversely, if beauty exists in the matters described and if it delights the learned.

इत्थं लक्षणरूपतयोक्तानां प्रशंसायां केषाञ्चित्खण्डकाव्यादौ सन्धवेनातिव्याप्तिः,
 तद्वारणाय समुदायस्य लक्षणत्वात्, पगमे कुवच्चिदापतन्तोमव्याप्तिं वारयति,
 न्यूनमिति । अत्र एषु निरुक्तेष्वङ्गेषु सुखैः यैः कैश्चिन्नवनघटकैरङ्गैर्न्यूनं
 ह्यनमपि काव्यं न दुष्यति लक्षणाञ्जितत्वान्निन्दितं न भवति, यदि उपात्तेषु
 यथाकामं वर्णितेषु सम्पत्तिः रसपरिपोषः तद्विदः काव्यज्ञान् आराधयति ।
 एतदेवोक्तं भोजराजेन—

“नावर्धनं नगव्यादिर्दोषाय, विदुषां मनः ।

यदि श्रेष्ठं रागादिर्वर्धनेनैव दुष्यति” ॥ इति ।

[यदुपात्तार्थसम्पत्तिरिति पाठे उपात्तानामर्थानां सम्पत्तिः सख्द्विः आराधयति चमत्कारसुगन्धान् करोति] । एतेन चमत्कारविशेषजनकत्वमेव महाकाव्यलक्षण-
मिति फलितम्, नगरादिवर्णनघटितत्वानु परिचायकभावम्, चमत्कारस्य महाकाव्य-
खण्डकाव्ययोर्विभिन्न इति नान्यान्ति-अतिव्याप्तिशङ्केति ध्येयम् ॥ २० ॥

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं, तेन विद्विषाम् ।

निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिमुन्दरः ॥ २१ ॥

वंशवीर्य-श्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥ २२ ॥

(21—22) In काव्य the hero (or नायक) should be
represented as full of merits and he should then
vanquish his enemies—this custom is naturally delightful
to all ; or having depicted the वंश (lineage) वीर्यं, श्रुत
(valour, culture) etc of the enemy, hero's excellences
should be stated by making him vanquish the enemy ;
and this mode pleases us all.

नायकप्रतिनायकयोरुत्कर्षापकर्षौ काव्यस्य प्रतिपादनी, तद्वर्णने प्रकारद्वयमाह,
गुणत इति । गुणतो गुणवत्त्वेन प्राक् प्रथमं नायकम् उपन्यस्य वर्णयित्वा तेन
गुणवता नायकेन, विद्वन्ति साधूनि विद्विषः अन्यास्यपयवर्तिनः प्रतिनायकाः
तेषाम्, बहुवचनमनुगाभिप्रायेण, निराकरणं पराजयः, इति एव मार्गोरोतिः, प्रकृतमुन्दरः
स्वभावतो रम्यः प्रायेणैव बहुभिरवर्ण्यत इत्यर्थः । अयमर्थः, नायकप्रति-
नायकौतावत् नायक-सच्चरित्तया वर्णनोद्यौ, तथाविचोद्यथ तयोर्जयपराजयौ सर्वेषां
शुश्रूषणीयौ भवेत् इति । यथा रामचरिते पितामहापरिपालनादिसत्कर्मावता रामेण
परस्त्रीहरणादा-सत्कर्मावतोरारवणस्य पराजय इति । गुणत इति नायकस्य सामान्यगु-
णास्तग्रागादयः पूर्वमुक्ताः विशेषाः । पौरुषगुणाश्च शोभादयः, यथा—

व्याप्तिः स्यादिति विभावनीयम् । नन्वाख्यायिकायां नायकवक्तृत्वनियमे तवान्म
गुणकथनस्यापि सम्भवेन नायकस्योदात्तत्वव्याघात इत्याशङ्क्याह, स्वगुणेति । अत्र
नायकवक्तृकत्वं, भूतार्थशंसिनः सत्यार्थवादिनो नायकस्य स्वगुणाविष्कृत्या
निजगुणोत्कर्षस्थापनं दोषो न भवति, असत्त्वभूतानाकाङ्क्षितस्वगुणकथनस्यैव
दीप्तत्वात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राध्यन्त्यैरुदीरणात् ।

अन्यो वक्ता स्वयं वेति कौटुम्बा भेदलक्षणम् ॥ २५ ॥

(25) The above definition of कथा is not sound, for
in it sometimes the narrator is the hero and sometimes
the narration (उदीरण) is by others ; and this differentiat-
ing definition of कथा from आख्यायिका is unsound ; for
where the वक्ता is the hero himself it may come
within the purview of आख्यायिका as well.

इत्थं प्राचीनमतमनुदा दूषयति, अपिलिति । अपि तु किन्तु तत्र आख्यायिकात्वे न
प्रसिद्धै प्रवृत्ते अन्येऽप्युदीरणात् नायकभिन्नवक्तृकत्वस्यापि दर्शनात् अनियमः
नायकमात्रवक्तृकत्वनियमव्यभिचारो दृष्टः, तस्मादव्याप्तिचक्षणदोष इति नैवं
भेदकरणसादरण्यौघमिति भावः । ननु यत्र नायकभिन्नवक्तृत्वं तस्य कथात्वमे-
वास्तु आख्यायिकात्वप्रसिद्धिरवोधसूक्ष्मेत्याह, अन्य इति । अन्यो नायकभिन्नः स्वयं
नायको वा वक्तोति भेदकरणं कौटुम्बं न किमपि, खरूपगतवैलक्षण्यस्यैव भेदकत्वात्
वक्तृत्वे लक्षण्य कृतभेदोऽकिञ्चित्करः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(वक्ताच्चापरवक्ताच्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम् ।

चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत्, प्रसङ्गेन कथास्त्वपि ॥ २६ ॥

आख्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्तापरवक्तृयोः ।

भेदश्च दृष्टो लभ्यादिरुच्छासो वास्तु किं ततः ॥ २७ ॥)

(26—27) If the differentiation be that आख्यायिका should begin with some sloka वक्त्र and अपरवक्त्र metres and the chapters should be called उच्छ्रास, then provisionally incorporation of these metres in stead of आख्या and terming the chapters as लक्ष्म or उच्छ्रास or उच्छ्रास may be made in कथा too. Hence these are not sound grounds of differentiation or definition.

इत्थं वक्त्रवैलक्षण्यकृतभेदं निरस्य प्रकारान्तरेण ऋजुधियां भेदकरणं दूषयितुं उत्पादयति, वक्त्राच्चेति । वक्त्रापरवक्त्रे छन्दोविशेषो । “वक्त्रं नाद्यान्तसौ स्यातामन्धयोऽनुष्टुभि ख्यातम्” इति वक्त्रलक्षणम् । “अनुजि व न र ला युः सने तदपरवक्त्रमिदं नञौ जरौ” इत्यपरवक्त्रलक्षणम् । “वैतालीयं पुष्पिताचाञ्च च्छ- ल्यपरवक्त्रकसु” इति च । उच्छ्रासः कथांशव्यवच्छेदस्य संज्ञा, क्वचिदाश्वास इति दृश्यते, तत्सहितत्वञ्च । भेदकं कथातो भेदसाधकम्, एतदयम् आख्यायिकायाः चिह्नम् असामान्यो धर्मः । कथाग्रन्थे नैतदयमस्तीति चेदित्युक्तं ऋजुधियां मतम् । तत्र वक्त्रापरवक्त्रकृतभेदं दूषयति, प्रसङ्गेनेति । स्मृतस्यानुपेक्षणीयत्वं प्रसङ्गः । अयमाशयः, यदि कथायामार्याकरणे प्रवृत्तः कविर्वक्त्रमपरवक्त्रं वा स्मृत्या निवेशयति तत् किंमपिदोषमुल्लासयन् तस्याः कथात्वं विधातयेत् ? अपितुनैव, तदभावघटितकथा लक्षणस्य केनाप्यनुक्तत्वात्, तन्निवेशाभ्यनुज्ञानस्यापि कुत्रचिद्दर्शनात्, यदुक्तं कथालक्षणमधिकृत्या, “आख्यावक्त्रापरवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्” इति । तस्मादधिचारविजृम्भितोयं भेदकरणप्रयास इति । सांख्यसत्त्वस्य भेदकत्वं दूषयति, भेदयेति । लक्ष्मः कथापरिच्छेदस्य संज्ञा, आदिना उल्लासादीनां ग्रहणम्, भेदो भिन्नः, वाग्वदार्थः, लक्ष्मादिच्छ्रासश्चेति विभिन्ननामा कथाख्यायिकायोः परिच्छेदो दृष्टोऽस्तु तेन किम्, संज्ञाया विभिन्नत्वान्न किमपि, न हि घटकलसेति संज्ञादयेन संज्ञिनो घटस्य भेदः शक्यते वक्त्रम्, स्वरूपवैलक्षण्यस्यैव भेदकत्वात्—यथा घटपटयोरिति । दृष्ट इति कुत्रचिदिति शेषः कादम्बर्यादी लक्ष्मकस्याप्यनिवेशात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

(तत् कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञादयाङ्किता ।)

अत्रैवान्तर्भविव्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥ २८ ॥

(28) So (in my opinion) कथा and आख्यायिका are of one type (एकजातिः)—two names of same variety of गद्य ; all गद्य of narration type will come within this. So चरित्रायिका, कथा, खण्डकथा, परिकथा कथा etc are one गद्यजाति ।

अत्र स्वमतमाह, तदिति । एकाजातिः एकजातीया गद्यमयत्वरूपैकधर्मवत्त्वा-
देकैवेत्यर्थः । संज्ञादयाङ्कितेति घटकलसंज्ञादयवत् कथाख्यायिकासंज्ञाभ्यामेक-
एवार्थः प्रतिपादयत इत्यर्थः । इत्थं प्रधानभेदयोरभेदं प्रतिपादय इतरभेदाना-
मप्यन्यैरुक्तानां तत्तद्भेदकधर्ममप्रयोजकं मन्यमानः सामान्यरूप एवान्तर्भावयति,
अत्रैवेति । पुं प्रधानवर्णनम् आख्यानम्, आख्यानजातयः आख्यानत्वरूपसामान्य-
मेवन्तः खण्डकथादयः । अत्र “अत्रैवान्तर्भविव्यन्तीति” भाविप्रयोगात् प्रौढिवादिनाभे-
दप्रतिपादनं गन्तव्यं न तु वस्तुतः, प्रामाणिकतमैर्मुनिभिरपि तत्तद्भेदाभ्यु-
पगमात् । यथा अग्रे वे—

(“आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा ।

कथालिकेति मन्यते गद्याकाव्यञ्च पञ्चधा”) इति ॥

एवं कथाख्यायिकयोरप्यभिन्नत्वप्रतिपादनमेतन्मूलकमेवेति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥

(कन्याहरण-संग्राम-विप्रलम्भोदयादयः ।

सर्गबन्धसमा एव नैते वैशिष्टिका गुणाः ॥ २९ ॥

(29) (In these गद्यs, abduction of maidens, battles separation, moonrise etc, are seen as in सर्गबन्ध महाकाव्य, So these are not special characteristics differentiating merits of a गद्यकाव्य ।)

वर्णनीयमेति कथाख्यायिकयोर्भेदं नुवतामपि मतं दूषयति कथेति । कन्या-
प्राप्तीपयसा पुरुषान्तरे प्रतिपादनाय कृतनिश्चया तस्या हरणं युद्धादिना ग्रहणं
इत्यर्थः । “राक्षसो युद्धहरणादिति” स्मृतेः । विप्रलम्भः पूर्वराग

मानप्रवासकरणात्मकतया चतुर्विधः, स च सन्धोग्रन्थोपलवकः, विप्रलम्भानन्तरं सन्धोगवर्णनस्यावश्यकत्वात् । उदयः सूर्याचन्द्रनसोः नायकस्याभ्युदयो वा, आदिना पुरपर्वतकाननादयः, एते आख्यायिकाया विशेषधर्माः परिरूचन्ते । यथा आख्यायिका-सुप्रसङ्गाह, “कन्यादुरणक्षयाम—विप्रलम्भोदयान्विता” इत्यादि । सर्गवन्धसमाः महाकाव्यसाधारणा एव, का कथा कथायाम्, महाकाव्येऽप्यते वर्तन्ते, तस्मात्त वैशेषिका गुणाः व्यवच्छेदका धर्माः, न च अख्यायिकायामेपां नियतत्वम्, अन्यवानुपज्ञि-कत्वमितादनेव भेदज्ञानस्त्विति वाच्यं कथञ्चिदपि साधारण्यवतां भेदकत्वानङ्गीकारात् असाधारणानामेव तथात्वौचित्यात्, उक्तञ्च, “अयमेव हि भेदो भेदहेतुत्वां यद्विरुद्ध-धर्माध्यातः” इति ॥ २६ ॥

कविभावज्ञानं चिह्नमन्यत्रापि न दुष्यति ।

सुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ॥ ३० ॥

(30) Some author s (as reflected in Bhamaha's) saying that कथा has the चिह्न done by the poet's intuition (कविभावज्ञान) is not sound ; for this may be put in आख्यायिका too without incurring any दोष । And the beginning, for fruition of the sequel may be anything and everything for one of trained intellect ; so characteristics as regards the beginning is also undesirable.

ननु “कवेरभिप्रायज्ञतैरङ्गनैरङ्गिता कथा” इति भामहोक्त्य कथायां किञ्चिच्चिह्नं निवेशनीयं तदेवानयोर्भेदकमिति मतं दूषयति, कवीति । कवेर्भावोऽभिप्रायः तेन कृतं चिह्नम्, यथा शिशुपालप्रघ्ने सर्गान्तश्लोकेषु ओशब्दः, किरातार्जुनोद्ये च लक्ष्मीशब्दः । तदवदन्नापि न दुष्यति आख्यायिकायामपि निवेशनीयं चिह्नं दृष्टं न भवति तस्य कवेरिच्छाधीनत्वेनानियतत्वात् एतदेवाह, सुखमिति । इष्टार्थसंसिद्धौ अभिप्रेताथं सत्पादने मङ्गलादेशमित्यर्थः, कृतात्मनां कृतयवानां किं हि सुखं कः प्रारम्भः न स्यात् सर्वमेवेच्छया प्रारम्भाणीयं भवेदित्यर्थः । [सुखमित्यतः सुखमिति पाठे सुखं सुखदम् अप्रतिबद्धमित्यर्थः] ॥ ३० ॥

मित्राणि नाटकादीनि, तेषामन्यत्र विस्तरः ।

गद्यपद्यमयो काचिच्चम्पू रित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

(31) मित्रकाव्य are नाटक (Drama) etc, these will be dealt with elsewhere ; and also note that some variety of पद्यपद्यमय काव्य is called चम्पू ।

क्रमप्राप्तं मित्रकाव्यमाह, मित्राणीति । नाटकादीनि दृश्यकाव्यानि मित्राणि गद्यपद्योभयमिश्रितत्वान्मित्रसंज्ञकानि, योगार्थवलादेव लक्षणलाभः । आदिशब्दात् प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकादुरूपरूपकाणाञ्च परिग्रहः । नाटकादिलक्षणजिज्ञासून् प्रत्याह, तेषामिति । तेषां नाटकादीनाम् अन्यत्र भरतादियन्त्रेषु विस्तरः प्रपञ्चः, सम्यादस्मान्निर्वैफल्यभियाव नोक्तानि तत्रैव ज्ञातव्यानोत्थः । तानि च नामतो यथा,—

‘नाटकमय प्रकरणं भाण व्याधौग समवकार डिमाः ।

द्रेहामृगःकुवीर्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

नाटिका दोटकं गोष्ठी सदृकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोद्गायकाव्यानि प्रेङ्गनं रासकं तथा ।

संलापकं श्रोगदितं शिल्पिकञ्च विलाशिका ।

दुर्मेक्षिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेत्यपि ।

अष्टादश ग्राह्यरूपरूपकाणि मनोविषयः” ॥ इति (साहित्यदर्पणे) ।

दृश्यकाव्यस्य मित्रत्वमुक्त्वा ग्रन्थकाव्यस्यापि तदाह, गद्यपद्यमयीति । अत्र गद्यमयत्वं पद्यमयत्वञ्चाधिकेन ज्ञेयम् । अन्यथा आख्यायिकादौ यत्किञ्चित् पद्यसंज्ञावेन मित्रत्वं प्रसज्येत । काचिदिति न तु सर्व्वं, तेन गद्यपद्यमय्या राजस्तुतिर्विरुद्ध—संज्ञादेरुक्त्वा ज्ञातव्या । यथा, “गद्यपद्यमयो राजस्तुतिर्विरुद्धमुच्यते” इति ॥ ३१ ॥

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रश्चेत्याहुरार्यास्तुर्विधम् ॥ ३२ ॥

(32) Again this entire काव्य or वाक्य साहित्य is divided into (1) संस्कृतभाषा (लिखित) काव्य (2) प्राकृत भाषा (लिखित)

काव्य and (३) अपभ्रंश भाषा (लिखित) काव्य and (४) मिश्रभाषा लिखित काव्य ।

एवं गद्यादिभेदेन काव्यस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पुनरपि भाषाविभेदेन चातुर्विध्यमाह, तदेतदिति । वाच्यं काव्यप्रबन्धः, संस्कृतं संस्कृतभाषामयम्, एवमयेऽपि, मिश्रं संस्कृतादिनानाभाषामयम् । एवं भाषाणां नानात्वात् कवयः स्वेच्छावशेन एकया वाभ्यां तिल्लभिवंक्षीभिर्वा भाषाभिरितिष्ठन् दर्शयेयुः, यदाह भोजराजः—

“संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।

शक्यो वाचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन वा पुनः ।

पैशाच्या शीरसेन्या च मागध्यान्वो निवध्यते ।

द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि कथन” ॥ इति ॥ ३२ ॥

संस्कृतं नाम देवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ३३ ॥

(३३) संस्कृत भाषा is देवभाषा, uttered and enunciated by the sages like Panini etc, and प्राकृत भाषा is the भाषा language of प्राकृत जन (ordinary people) ; and their division is —those that are born of संस्कृत (तद्भव), those that are like that (तत्सम), and those that are used in particular countries (देशीय) ।

संस्कृतादीनां लक्षणाह, संस्कृतमिति । देवौ देवतसंस्कारसम्पन्ना देवैरुच्चार्य-
माणा वा देवत्वप्रापिका वाक् महर्षिभिः पाणिन्यादिभिः, नामेतिप्रसिद्धौ, संस्कारसम्प-
न्नत्वात् संस्कृतम् अन्वाख्याता संस्कृतेत्याख्याया पश्चादवहता, उद्देश्याधीनत्वात् स्त्रीत्वम् ।
अनुपदप्रयोगाच्च शब्दनित्यतावादे स्वरसः सूचितः । पाणिन्यादयो हि तत्तद्व्याकरणसूत्रैः
प्रकृतिप्रत्ययादिविभागपरिकल्पनया नित्यायाः संस्कृतवाचः प्रतिपत्तार्थं शिष्याणां
संस्कारोपायः प्रदर्शितः न तु वाक् सम्पादिता । स्थिताया एवान्वाख्यानसम्भवात् ।
प्राकृतं निम्नाह, तद्भव इति । प्राकृतानीचाः तत्सम्बन्धित्वात् प्राकृतम्, अन्वर्थवत्त्वादेव

लक्षणलाभः । 'संस्कृतरूपायः प्राकृतमिति' कथितम् । तत्र क्रमो व्यवस्था संस्कृतो-
त्पन्नत्वेन संस्कृतसदृशत्वेन तत्तद्देश्यवद्भवत्वेन च अनेको बहुविधः, तत्र साक्षात्
संस्कृतोत्पन्ना महाराष्ट्रो भाषा, शौरसेन्यादयः संस्कृततुल्याः, अपराय तत्तद्देश्यविल-
सिताः । कीचित् देशानामपि संस्कृतसादृश्यात् हावेव भेदावाहः । यथा "आषाढ्य-
भाषेतुल्यश्च द्विविधः प्राकृतं विदुः" इति । वस्तुतस्तु सञ्ज्ञानामपि प्राकृतभाषाणां
संस्कृतोत्पन्नत्वात् क्रियाकारकान्वयादिमत्त्वेन संस्कृतसादृश्यात् महाराष्ट्रदि-
तत्तद्देश्यवद्भवत्वरत्नाच्चैकमेव संस्कृतभवत्वादि—धर्मज्ञेयत्वनतीति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

महाराष्ट्रोऽयं भाषां प्रकष्टं प्राकृतं विदुः ।

सागरः सुक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्त्रयम् ॥ ३४ ॥

(34) Some declare that the भाषा used in Maharashtra is the best type of Prakrit (प्राकृत) in which भाषा Setubandha (a Prakrita kavya) etc the repository of good (pithy) sayings, are written.

प्राकृतस्योत्कर्षापकर्षां दर्शयति, महाराष्ट्रमयमिति । महाराष्ट्रो दक्षिणाश-
वर्ती देशविशेषः तदायं पूर्वं तत्रत्यजनव्यवहतां महाराष्ट्रीं भाषां प्रकष्टम्
उत्तमम् प्राकृतं विदुः पण्डिता जानन्ति, साक्षात् संस्कृतोत्पन्नत्वेन संस्कृतवच्चो-
त्पन्नां श्रुतिसुखजनकत्वात् । अतएव प्राक्तनाः सवशोऽनया भाषया सुवहन्
चमत्कारप्रबन्धान् निर्ममुरित्याह—सागर इति—सूक्तयः चमत्कारजनकान्येव
वचनानि रत्नानि तेषां सागरःसागररूपो नित्यः सेतुबन्धः प्राकृतकाव्यविशेषः तदादि,
आदिना दशमुखवधादिपरिग्रहः, यन्त्रयम् यथा महाराष्ट्रा रचितम् ॥ ३४ ॥

शौरसेनी च गौडी च लाटी चान्या च तादृशी ।

याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥ ३५ ॥

(35) Saurasheni, gaudi, Lati and such others attain the term of Prakrit being incorporated (in Dramas etc) by poets.

अन्यान्यपि प्राकृतानि दर्शयति शौरसेनोति । शूरसेनः मधुरासन्निहितदेशविशेषः, गौडः कीकट-वङ्गयोरन्तरालदेशः, छाटो दक्षिणदेश-वर्षाः, एतद्देशव्य-व्यवहृतपूर्वा भाषाशौरसेनीप्रभृतिः, तथा ताडगौ तत्सजातीया तत्तद्देशनामोपलब्धिता अन्या आवन्तो-मागधीप्रभृतिश्च, प्राकृतमित्येवं प्राकृतैतिनाम्ना व्यवहारिषु नाटकादिवर्णनीय-तत्तद्देशीयजनोक्ति-प्रत्युक्तिषु सन्निधिं याति कविभिर्नविश्यते । ताडशीत्येन देशनामोपलब्धिताः सर्वा एव भाषाः प्राकृतसंज्ञयोच्यन्त इति सूचितम् । ताश्च प्राच्यावन्तो-मागध्यङ्मागधी-द्राविदीवाङ्मीकोप्रभृतयः । जाल्यादिनामोपलब्धितानान्त- पधंशत्वमित्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ ३५ ॥

आभौरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

(36) The speeches of milkmen the (आभौरादिगिर) in काव्य (नाटक etc) are termed अपभ्रंश ; and indeed in shastras every-thing else than संस्कृत भाषा is called अपभ्रंश ।

अपभ्रंशं निरूपयति, आभौरादीति । काव्येषु नाटकादिषु आभौरादिगिरः आभौरादिप्रभृतयो गोपचाण्डालशकारादीनां व्यवहरणोद्य भाषा अपभ्रंश इति स्मृताः अपभ्रंशनाम्नाभाषानिरूपकैर्निरूपिताः । काव्येष्वित्यस्य व्यावृत्तिं दर्शयति, शास्त्रेष्विति । शास्त्रेषु वेदादिशास्त्रोक्तयश्चादिषु । अतएवोक्तम्, “न च्छेच्छित्तव्यं यज्ञादौ” इति । संस्कृतादन्यदिति—तत्र प्राकृतस्याप्यपभ्रंशत्वमित्यर्थः, प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३६ ॥

संस्कृतं सर्गबन्धादि, प्राकृतं स्तब्धकादिकम् ।

आसारादीन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ ३७ ॥

(37) सर्गबन्ध महाकाव्य is in Sanskrit metres and प्राकृत-काव्य is in स्तब्धक metres etc ; and अपभ्रंश काव्य is in आसार metres etc, and नाटक are in various languages (नानाभाषानय) and in various metres too.

एवं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशान् लक्षयित्वा यथोद्देशं लक्षणीयस्य मिश्रस्य योगशक्त्या नानाभाषान्मिश्रितत्वरूपलक्षणलाभात् निरर्थकं तत्प्रदर्शनमिति तत्परित्यज्य संप्रति नियमाय सर्वेषां लक्ष्याणि प्रदर्शयति, संस्कृतमिति । सर्गबन्धः सर्गनामकैः परिच्छेदै-

वैद्यमानः प्रबन्धो महाकाव्यमित्यर्थः, आदिना देवस्तुत्यादि खण्डकाव्यपरिग्रहः,
संस्कृतं संस्कृतभाषामयमेव । अतएवाप्रेषे—

“सर्गबन्धो महाकाव्यमारब्धं संस्कृतेन यत् ।

तद्वत् न विशेषतः तत्समं नापि किञ्चन” ॥ इति ।

इत्थञ्च महाकाव्यस्य संस्कृतत्वनिश्चयमात्रं तत्र भोचानामपि संस्कृतप्रयोगे न दोषाय,
भाषाणां वक्तृविशेषगतत्वनिश्चयस्तु नाटकादिमिश्रकाव्य एवेति वक्ष्यामः । प्राकृतमिति ।
स्वाम्यकच्छन्दोविशेषः, आदिना गणितकादीनां ग्रहणम् । उक्तञ्च “छन्दसा स्वाम्यकी-
नेतम् क्वचिद् गणितकेरपि” इति । स्वाम्यकादिकं छन्दोवद् काव्यं प्राकृतमयमेव
भवतीत्यर्थः, यथा सेतुवन्मादि । एतदुपलक्षणम्, उपरूपकान्तर्गत-सदृकस्यापि प्राकृतमान-
मयत्वं ज्ञेयम् यदाह,—

“सदृकं प्राकृतशेषमाव्यं स्यात्प्रवेशकम्” इति । स्वाम्यकादिकमित्यत्र “स्वाम्यकादि-
यत्” इति क्वचित् पाठः । आसारादीनोति आसारादीनि छन्दोविशेषाः तन्निवर्द्धं
काव्यमपधंशमयमेव कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र परिच्छेदस्य कङ्ककसंज्ञा, यदुक्तम्—

“अपधंशनिवर्द्धेऽस्मिन् सर्गाः कङ्ककाभिधाः ।

तथापधंशयोग्यानि छन्दांसि विविधानि च” ॥ इति ।

यथा कर्णपराक्रमादि । नाटकादिलिति—तुरेवार्ये, नाटकाद्येवेत्यर्थः, आदिना
प्रकरणादिरूपकाणां सदृकवज्जं नाटिकादुपरूपकाणाञ्च ग्रहणम् । तत्र रूपकाणां
दश, उपरूपकान्यष्टादश, यदुक्तम्,—

“नाटकमथ प्रकरणं भाषव्यायोग-समवकारडिमाः

ईहाहगाढवैथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ।

नाटिका वोटकं गोष्ठी सदृकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोद्भाष्यकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा ।

संलापकं श्रीगदितं शिल्पिकञ्च विवांसिका ।

दुर्धर्षिका प्रकरणी हृत्तौशो भाषिकेत्यपि ।

अष्टादश प्राङ्मुखरूपकाणि मनोपिणः” इति

एषां लक्षणाणि दर्पणे दशरूपकादी च ज्ञातव्यानि । मिश्रकमिति, नानाभाषात्म-

कत्वान्मिश्रसंज्ञकमित्यर्थः। यथा अभिज्ञानशकुन्तल-मालतीमाधवादि। नानाभाषात्म-
कत्वञ्च नाटकादौ तत्तद्वक्तृणां तत्तद्भाषाभिरिवोक्तिप्रयुक्तिनियमात्। यदुक्तं नाटकाद्य-
धिकृत्य—

“पुरुषाणामनोचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्।

शौरसेनो प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषताम्

आसनेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्।

अतोक्ता नागाधी भाषाराजान्तःपुरचारिणाम्।

चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्चाङ्गनागधो।

प्राच्या विद्रुषकादीनां धूर्तानां स्यादावन्तिका।

योध-नागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम्।

शकाराणां शकादीनां शाकारौ संप्रयोजयेत्” ॥

इत्यादि दर्पणादौ ॥ ३७ ॥

कथा हि सर्व्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते।

भृतभाषामयीं प्राङ्मुरङ्ग, तार्थां ब्रह्मकथाम् ॥ ३८ ॥

(३८) The गद्यकाव्य of कथा type are written in all
Bhasas, in Sanskrit too. But ब्रह्मकथा (of गुणाब्ध—now
extinct) is in पैशाचो language (भृतभाषा) ; it is अदभुतार्था also
नानारसव्यञ्जिका।

[N. B.—ब्रह्मकथा of गुणाब्ध of 1st century A.D, now lost
to us has been in toto represented (so it is said) by
Somadeva, in “कथासरित् सागर” in 11 century A. D.]

मिश्रस्योदाहरणान्तरं दर्शयति। कथा हीति। कथा गद्यकाव्यविशेषः पूर्व्वोक्तः।
हीति यस्मादर्थे, यस्मात् कथा सर्व्वभाषाभिर्वध्यते अतः सापि मिश्रमित्यर्थः। [होत्यत्र
अपीति पाठे, कथापि मिश्रम्, यतः सा सर्व्वभाषाभिर्वध्यत इति हेतुहेतुमज्ञावेनान्वयः]।
ननु कथात्वेन प्रसिद्धे कादम्बर्यादौ सर्व्वभाषामयत्वं नास्त्येवमत्र, संस्कृतेन चेति।

अयमाशयः सर्वभाषामयत्वं केवलसंस्कृतमयत्वञ्चेति कथायां प्रकारद्वयम्, तत्र पूर्वोक्तप्रकारे मिश्रत्वमिति । कथाप्रसङ्गेन बृहत्कायां लक्षयति, भूतभाषामयीमिति । भूतभाषा पेशाची भाषा, अङ्गतरसव्यञ्जिकाम् । पेशाच्यायापक्षं शरूपत्वादपक्षं शकाव्यं बृहत्कायेति ज्ञेयम् । यथा बृहत्कायासरित्सागरः बृहत्कायासरित्सागरसारस्तु संस्कृतैव तस्यानुवादरूपः ॥ ३८ ॥

लास्यच्छलितशल्यादि प्रेक्ष्यार्थमितरत्पुनः ।

अव्यमेवेति सैषापि द्वयी गतिरुदाहृता ॥ ३९ ॥

(39) Let काव्य again be divided into दृश्य and श्रव्य । A काव्य that has or is accompanied with लास्य, (characteristic female dances), छलित (male dances) शल्या (a particular type of नृत्य) is to be seen, is प्रेक्ष्यार्थ i. e. its matter is to be expressed by performances (o, g, नाटक, प्रहसन etc.), and the other type of काव्य is to be heard is श्रव्य (o, g, रघुशंश etc)—this two mode is also said by the old professors.

पुनरपि दृश्यश्रव्यत्वमेतेन काव्यस्य भेदद्वयमाह, लास्येति । स्त्रीजनकृतं शङ्काररसप्रधानं नृत्यं लास्यम् । तदाह—

“लासः स्त्रीपुंसयोर्भावस्तदहं तत्र साधु वा ।

लास्य मनसिगोलासकरं सदङ्गहाववत् ।

देव्यै देवोपदिष्टत्वात् प्रायः स्त्रीभिः प्रयुज्यते” । इति ।

भरतय—

“कोमलं मधुरं लास्यं शङ्काररससंयुतम्

गौरीतोषकरञ्चापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यते ॥ इति ।

छलितं पुंनृत्यम् । तदाह, “पुंनृत्यं छलितं प्राहुः” इति । शल्या, “भालि हस्तं समावेश्य नृत्यं शर्येति कौर्त्तितम्” इत्युक्तलक्षणा । [शर्येत्यत्र शर्येति पाठे, साम्थं गीत-वाद्य-लयसमय-नृत्यमन्त्रेरासकानाम्ना पठितम्,] । आदिना ताण्डव-हस्तीश-पासानां ग्रहणम् । उक्तञ्च,

तल्लाख्यं ताण्डवश्चेति छलितं शक्यया सह ।
 हल्लीशकश्च रासश्च षट्प्रकारं प्रचक्षते” इति ॥
 ताण्डवम्, उद्धतपुच्छव्यम्, यय,—
 वोर-रौद्र-रसाधारमुद्धतं शङ्करप्रियम् ।
 पुरुषेण समारब्धं नृत्यं ताण्डवमुच्यते” ॥ इति ।

अन्यच्च—

“उद्धतन्तु महेशस्य शासनात्तण्डुनोदितम् ।
 भरताय ततः ख्यातं लोके ताण्डवसंज्ञया” ॥ इति ।

हल्लीशं मण्डलाकारेण स्त्रीसमूहवृत्त्यं, यथा—

“मण्डलीन तु यत् स्त्रीणां नृत्यम् हल्लीशकन्तु तत् ।
 तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्राणां यथा हरिः ॥ इति ।

हल्लीशमेव तालवन्धविशेषयुक्तं रासकम् । इत्यं लास्यादिसहितं काव्यं प्रेत्या-
 यम्—प्रेत्यः सामाजिकैर्दृश्यः अर्थः नटैरामायवस्थानुकरणेन प्रकाशमानं काव्य-
 प्रतिपाद्यं वस्तु यत्र तदिति व्युत्पत्त्यालक्षणात्मकम् । तच्चाभिनयप्रधानं नाटकादिकम् ।
 अव्यमाह, इतरदिति । इतरत् प्रेत्यायंकाव्यादृभिन्नं सुक्तकादिकं अव्यमेव अव्यवसाय-
 विषयं तावत् । अव्यवसायविषयत्वं अव्यवस्थानित्यर्थः । तदाह भोजराजः,—

अव्यं तत्काव्यमाहुर्धनं चेत्येते नाभिनीयते ।

श्रीवयोरेव सुखदं भवेत्तदपि षड्विधम् ॥ इति ।

एतेन नाटकादौ दर्शनविषयत्वसमानाधिकारेण अव्यवस्थितत्वात् अव्यवस्थितप्रसक्तिः ।
 केचित्तु अव्यमेव इत्येवकारेण गेयत्वादिना परकृतानां अव्यभेदानां निरासः
 कृतः, तेषामन्वयते अव्य एवान्तर्भावादिति वदन्ति । इति इत्यं सा प्रसिद्धा
 प्राचीनरङ्गीकृतित्यर्थः, एषापि, (अपिः पूर्वभेदसमुच्चरः,) इयौ गतिः पत्या द्विविधो
 भेद इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तग्रनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वेदभर्गोडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरी ॥४०॥

(40) [Before describing अलङ्कार (all-embellishments)

the अतिशयहेतु in काव्य, our author speaks of the purely outer-
काव्यशरीर beginning with style]—there are many sorts of
styles (पदविन्यासप्रणाली or रीति) with fine differences between
one another (for style varies with countries, persons etc) ;
of these वैदर्भी style and गौड़ीय style are being described here
being distinct from each other ; the author will in the
following Slokas enumerate the ten गुण ; for their presence
in one and adequate absence in the other will distinguish
these by virtue of diff. styles. (Hence शब्दार्थगत गुण are being
enumerated in details below)—

इत्थं सप्रभेदं काव्यशरीरं निरूप्य, “अलङ्काराश्च दर्शिताः” इत्यनेन निरूपयि-
तव्येषु गुणालङ्कारेषु प्रथमं तावद्गुणान् निरूपयितुं “वाचां विचित्रमार्गानाम्” इत्यनेनो-
द्दिष्टा रीतिमाह, अस्मान्नेक इति । मार्गः पदविन्यासप्रणाली रीतिरित्यर्थः ।
अनेक इति, गौड़ी वैदर्भी पाञ्चाली चेति त्रिविध इति भासहः, लाटीसङ्घितास्ता इति
चतुर्विध इति विश्वनाथप्रभृतयः, षड्विध इति भोजराजप्रभृतयः । यथा,—

वैदर्भी चाथ पाञ्चाली गौड़ीयावन्तका तथा ।

लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते” ॥ इति ।

अस्तीति प्राचां ग्रन्थेषु निरूपित इति शेषः । अस्ति चेत् अवतापि निरूप्यतामि-
त्यन्वाह, सूच्येति । परस्परं सूच्यं, प्रणिधानगम्य. इत्यर्थः भेदो यस्य सः ।
तथाहि पाञ्चाली वैदर्भी गौड्योरन्तरालवर्तिनीति तदुभयरूपैव, एवं लाटी वैदर्भी-
पाञ्चाल्योरिति तद्वैतैव, एवमन्या अपि बोध्याः । अतश्च क्विञ्चिद्वर्ता प्रदर्शनेन
ग्रन्थपञ्चवचनप्रयोजनमिति तत्तत्सर्वे ग्रन्थान्तरतो वेदितव्यमिति भावः । इत्थं
पाञ्चाल्यादिष्वसम्पत्तिं प्रदर्श्य वैदर्भीगौड्योरिव निरूपणं प्रतिजानीते, तत्रेति ।
तत्र तेषु मार्गेषु मध्ये । वक्ष्यते इत्यत्र हेतुः प्रसङ्गान्तराविति, सुकुमारविकटात्म-
कत्वेन अत्यन्तविसदृशवित्यर्थः, ईदृशानामेव पृथङ् निरूपणमुचितमिति भावः ॥ ४० ॥

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥ १॥

इति वेदभर्मार्गस्य प्राणाः दशगुणाः स्मृताः ।

(एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गोडवर्त्मनि ॥६२॥)

(41—42) N.B.—Gunas are those that augment excellence, elegance in the words used in a काव्य and in their meanings too. [N. B.—The moderners however accept माधुर्यं, ओजस्, and प्रसाद only as गुण of रस in a काव्य, like शैथिल्य etc in an embodied being (आत्मनः शैथिल्यदीनानिव रसस्य धर्माणां गुणत्वम् ; see our Ed. of साहित्य दर्पणः—ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शैथिल्य इवात्मनः । चतुर्ध्व-हेतवस्तेषां गुणाः—etc)] ; and then guna are 10 ; the ten गुण are श्लेष, प्रसाद, समता, माधुर्यं, सुकुमारता, अर्थव्यक्ति, उदारत्व, ओजः, कान्ति समाधि and constitute the very heart and essence in a वेदभर्म style, whereas these are similarly absent in a गोडीय style—it being mostly constituted by large or long compounds. So note that गुण is mere शब्दार्थगत, and adds grace to काव्य ; whereas अलङ्कार are अतिशयहेतु in काव्य see ch. II sl. 1. Eng. Tran. & Tika P. 94.

प्रतिज्ञाते वेदभर्मौगोद्यौ क्रमेणाह, श्लेष इति । गुणाः शब्दार्थयोरुत्कर्षाधायक-त्वादगुणशब्दवाच्याः श्लेषादिसमाध्यन्ता दश वेदवर्गमागस्य वेदभर्मरीतिमत्काव्यवन्मस्य प्राणाः प्राणवदसञ्जीवकाः, तान् विना तत्र निष्प्राणदेहे देहिव्यवहारस्येव वेदभर्म-जनानां काव्यस्यवहारस्थानङ्गोकारात् । इत्येव श्लेषादिगुणवती पदरचना वेदभर्मोति-लक्षणमाशतं भवति । अतः च खल्वप्राणाचरवत्त्वादि सामानाधिकरण्येन गुणानां लक्षणत्वमवगन्तव्यं तादृशसामानाधिकरण्यस्यापि तत्रावश्यं निवेश्यत्वात् यदाह रुद्रट,—

“असमस्तोऽसमस्ता युक्ता दर्शभिर्गुणैश्च वेदभर्मौ ।

वर्गद्वितीयबहुला खल्वप्राणाचरा च सुविधेया” ॥ इति ।

नय्यास्तु आत्मनः शैथिल्यदीनानिव रसस्य धर्माणां माधुर्योऽजः प्रसादानामिव गुणत्वं

न तु शब्दार्थमात्रवृत्तीनां श्लेषादीनां दशानामित्याहुः, तत्प्राचीनसम्प्रदायविरुद्धमिति सूत्रनाह, सूत्राह, सूत्रा इति । प्राचीनैराच्यता अवश्यं मन्तव्या इत्यर्थः । गौड़ीनाह एवमिति । गौरवत्त्वेण गौड़ीती, एषां श्लेषादिदशगुणानां विपर्ययोवेपरोत्यम्, स च क्वचिदत्यन्ताभावरूपः क्वचिदंशेन सम्बन्धरूपस्य, प्राय इत्यनेन च कुत्रचिद्देवर्भीगौज्योः साम्यमपि वर्त्तत इति सूचितम् । साम्यश्च गुणविरुद्धासम्बन्धात् किञ्चिद्गुणसम्बन्धाच्च, अतएवोक्तम् “असमस्तगुणा गौड़ी” इति । इत्यश्च देवर्भी विरुद्धधर्मवतो पदरचना गौड़ीति लक्षणमुक्तं भवति, तादृशविरुद्धधर्मवत्त्वञ्च दीर्घसमासादिना बन्धवैकल्यरूपम् यदाह पुरुषोत्तमः—

“बहुतरसमामयुक्ता समहाप्राणाचरा च गौडोया ॥

रौतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्राऽक्तोभवाक्या च’ इति ४२ ॥

definition (स्निष्टमसृष्टशैथिल्यमल्पप्राणाचरोत्तरम् ।) अर्थः
रूपाक्षीः शैथिल्यं, (मालतीमाला लोलालिकलिला यथा ॥४३॥)

(43) Now our poet describes श्लेषगुण—Slesha is that where there is no palpable or apparent looseness (असृष्ट-शैथिल्य) in words, and these are full of अल्पप्राण letters (e, g, स्वर, some वर्गोय वर्ण, यरत्नव) । For instance the line “मालतीमाला लोलालिकलिला” । This is an instance of श्लेषगुण । The composition though really loose does not seem so due to अनुप्रास (alliteration).

क्रमेण श्लेषादिगुणानां स्वरूपपाह, श्लिष्टमिति । अल्पः प्राण उच्चारणप्रयत्नो येषां तादृशान्यचराणि उत्तराणि प्रधानानि सुबह्वनीत्यर्थः यव तत् । अल्पप्राणाय स्वर वर्गोयाऽयुग्मवर्णा यवत्नवाच्य । अतएव श्लिष्टम् । अत्र अपिकारोऽध्याहृत्यः, मिथिलमपि अनुज्ञतमपीत्यर्थः, असृष्टम् अप्रकाशितं शैथिल्यं यस्य तत् विन्यास-विशेषेण श्लिष्टत्वेनाप्रतीयमानमित्यर्थः, तादृशं वाक्यं श्लिष्टं श्लेषाख्यगुणवत् । इत्यश्च अल्पगुणवर्णं घटितत्वेन श्लिष्टस्यापि विन्यासविशेषवशेनाश्लिष्टत्वेन

प्रतिभासनं श्लेष इति लक्षणं ज्ञातव्यम् । लक्ष्यं दर्शयति, नास्त्यतीति । लोलेरित-
स्ततः पतङ्गिः अलिभिः कलिवाच्याम् । अत्र नकारादयो वर्णा अल्पप्राणाः,
तद्वचटितमपि वाक्यं सानुप्रासविन्यासमहिम्ना किञ्चिद्गदात्मिव प्रतिभाति । अन्ये तु
वर्णमात्रवचटितामपि वङ्गनां पदानां गदताहेतु-दीर्घसमास-रहितत्वेऽपि विन्यासवि-
शेषरेकपदवङ्गासनरूपमगोचर्यं श्लेषः, तादृशश्चेत्य गौड्यामपि रुच्यवतीत्याहुः ।
तस्योदाहरणं यथा,—

“उन्मज्जन्तकुञ्जरैन्द्र-रभसास्फालानुवज्जोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वनिनीः ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथा यथायं तथा

प्रायः प्रेङ्खदसङ्घा-शङ्खधवला वेलियसुदगच्छति” ॥ इति ।

अत्र बन्धैकव्याट्गौडिवा । वस्तुतस्तु अल्पप्राणाच्चर-वचटितस्यापि बन्धस्थान्तरा
महाप्राणाच्चरविन्यासेन किञ्चिद्गदात्मं श्लेष इति क्रमदोचरोक्तमादरणीयम् ।
यथा—

“अल्पप्राणेषु वर्णेषु विन्यासोऽन्तरान्तरा ।

महाप्राणस्य च श्लेषो यथायं क्षमरध्वनिः” ॥ इति ।

अन्यथा श्लेषस्थानुप्रासादिवचटितत्वे तद्वचटितवक्ष्यमाणमाधुव्यायमिन्नत्वापत्तिरिति
वेद्यम् ॥ ४२ ॥

अनुप्रासधिया गौडैस्तदिष्टं बन्धगौरवात् ।

वैदमैर्मिलतीदाम लङ्घितं भ्रमरैरिति ॥ ४३ ॥ *मैर्मिलती*

(44) Such श्लेषगुण is also desirable to the गौडै owing
to presence of अनुप्रास and there being बन्धगौरव (tightness of
composition) ; The वैदमै accept this, also अनुप्रासज्ञेन श्लेषत्व
in compositions like “मालतीदान लङ्घितं भ्रमरैः” ।

उक्तलक्षणः श्लेषः क्वचिद्गौडैरेष्याद्रियत इत्याह, अनुप्रासिति । अनुप्रासो

वर्णावतिरूपः शब्दालङ्कारविशेषः तस्य धियाज्ञानेन, वन्धगौरवात् रचनाया गाढत्वज्ञानात्, गौडः गौड-देशोयकविभिः, तत तथाविधं 'माजतीमाला लालालिकलिखा' इत्यादि श्लेषोदाहरणम्, इष्टमिति गौडानामनुप्रास-प्रियत्वादिति भावः । एवञ्च पुरुषोत्तमादिकृत गौडीलक्षणे सुमहाप्राणचरिति विशेषणं प्रायिकामिप्रायेणेति ज्ञेयम् । नन्वेवं वेदवर्भोगौडोऽप्येवमापतितमित्यत्राह, वेदवर्भरिति । इतोति इत्यपीत्यर्थः अनुप्रासस्यैवमपि माजतीदानेत्यादिवक्त्वा वेदवर्भदेशोयैः श्लिष्टत्वे-नेष्टमित्यर्थः, कुतचिदनुप्राससङ्गादपि सर्वत्र तदभावादनुप्रासविगृह्ण्यपि वेदवर्भाणां श्लेषाङ्गीकारात् वेदवर्भोगौडोः समानविषयत्वमिति भावः । अस्ति चात्र असृष्टशेषित्वत्वं सद्दद्यानुभवसिद्धम् । अत्र सकाराणां तथाणां लङ्कारयोस्कारयोश्च द्वयोरप्यन्तत्वापि व्यवहितस्थितत्वेन चमत्काराजननान्नानुप्राससम्भवः, वक्ष्यति च "पूर्वानुभव-संस्कारबोधिनी यद्यदूरता" इति । अथञ्च श्लेषः शब्दगुणः । अर्थगुणश्चेषत्त क्रमकौटिल्या-नुल्लणत्वोपपत्ति—योगरूपघटनात्मकोऽन्वैक्यो ज्ञातव्यः, तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः, कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्, अनुल्लणत्वम् अप्रसिद्धवर्णनाविरहः, उपपत्तिः उपपादकयुक्तिविन्यासः, एषां योगः संमेलनं स एव रूपं यस्या घटनायास्तदात्मकः । यथाः—

“दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादपेत्यादरा—

देक्य नयने पिपाय विहितक्रोडानुबन्धकूलः ।

ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तहोसलताकपोलफलका धूर्तोऽपरां क्ष्वति ।

अत्र दर्शनादायः क्रियाः, उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम् लोकव्यवहाररूपमनुल्लण-त्वम्, एकासनसंस्थिति पश्चादपेत्य नयने निमोल्य ईषद्विक्रितकन्धर इति चोपपाद-कानि, इत्युपान्तत्र योगः ॥ ४४ ॥

प्रसादः (प्रसादवत् प्रतिस्ठायीमन्दोरिन्दीवरदुति । लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिमुभयं वचः ॥ ४५ ॥

(45) Now प्रसाद is being characterised :—प्रसादगुण arises when the words clearly refer to their wellknown meaning.

and the speech is clearly understood (प्रतीति सुभगं वच.), e. g. इन्दोः इन्दोवरदाति लक्ष्म (कलङ्कः) लक्ष्मीं तनोति । [N. B.—'Kalidasa in his Sakuntala has "लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति" sak 1, St. 17. so Kalidasa flourished long before Dandin of 6th century A. D.].

प्रसादं लक्षयति, प्रसादवदिति । प्रसिद्धार्थे प्रसिद्धार्थप्रतिपादकम् उभयार्थ-
कशब्दस्याप्रसिद्धार्थे प्रयोगे निहतार्थत्वरूपदोषापत्त्या प्रसिद्धार्थे प्रयुक्तमित्यर्थः ।
तथा प्रतीतो सुभगं सुन्दरम् अधिकपदत्वकटत्वादि-दोषान्मन्वेन भटितार्थोपस्थानक-
मित्यर्थः, ईदृशं वचो वाक्यं प्रसादवत् प्रसादाख्यगुणयुक्तमित्यन्वयः । ईदृशं वचो
वाक्यं प्रसादवत् प्रसादाख्यगुणयुक्तमित्यन्वयः, एवञ्च दोषाभावकृतमर्थस्य वैमल्यं
प्रसाद इति लक्षणम् तस्य वाक्यगतत्वं परम्परयेति बोध्यम् । अस्मिन्नाहरणं
दर्शयति, इन्दोरिति । इन्दोवरदाति श्यामलम्, लक्ष्म कलङ्कः । अत्र इन्दोः इन्दोवरादयः
शब्दाः प्रसिद्धचन्द्रार्थेषु प्रयुक्ताः श्रुतिमात्रतयार्थबोधकाः ४४ ॥

व्युत्पन्नमिति गौडीयैर्नातिरुद्धमपौष्यते । (मौडियैः)

यथानत्यज्जुर्नाजन्म-सदृचाङ्गो वलचगुः ॥ ४६ ॥

(46) The गौड़ however find प्रसादगुण even in tight
compositions having विचित्रता in meaning, and though the
meaning is sometimes not very well known (अनतिरुद्धमपि)
e.g. अनत्यज्जुर्नावज्जन्म सदृचाङ्गो वलचगुः (चन्द्र.) ।

अस्या गौड्या विपर्ययः दर्शयति, व्युत्पन्नमिति । गौडीयः पुनर्नातिरुद्धमपि
अनतिप्रसिद्धमपि निहतार्थत्वादिदोषवदपौष्यते, वत्सगौरवप्रतिभासनेन वैचित्र्या-
वदित्यर्थः, इत्तेव सत्त्वा इष्यते । अयं भावः, गौडा हि शिथिलवन्ने काव्ये
निहतार्थत्वादिदोषान् सन्त्य एव, परन्तु यत्र गाढी वन्धकद्रष्टमपि वैचित्र्यावदित्यस्या-
द्रियन्ते इति । यथेति । अनत्यज्जुर्नम् अनतिधवलं किञ्चिन्नौलमित्यर्थः यत्
अजन्म इन्दोवरं तस्य सदृचस्य : अङ्कः कलङ्को यस्य सः, वलचो धवलो गौः
किरणो यस्य सः चन्द्र इत्यर्थः । अत्रार्ज्जुनशब्दः कात्तव्यं पाण्डवविशेषयोः प्रसिद्धः

युक्तवर्णे त्वप्रसिद्ध इति निहतार्थः अत्र जन्मशब्दश्च न केनापि प्रायेणीतपक्षे प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तः एवमुपनिमित्तगर्भं बहुव्रीहिणो वसादशब्दोपसृम्भवे सदृशशब्दार्थाधिकः श्रुतिकटुश्च, एवं वलचशब्दोऽप्रयुक्त श्रुतिकटुश्च गोशब्दश्च वृषादौ प्रसिद्धः किरणे त्वप्रसिद्ध इति निहतार्थः, किञ्च अनल्यञ्जुन, जन्मोत्पत्तौ सन्धी कष्टत्वम् । तदेवं दोषबहुलमपि वाक्यं वन्धगादत्वमहिम्ना गौडाः काव्यत्वे नाङ्गीक्रियत इति गोड्यां निरुक्तप्रसादाभावाद् वेदवर्भतो भेदः । वस्तुतस्तु यैदवर्भपक्षपातितया गत्यक्तैवमुक्तम् गौडानामपि दोषाणामनङ्गीकारादिति श्रेयम् । अथञ्च प्रसादोऽर्थवैमल्यरूपोऽर्थगुणः प्रसादस्तु श्रीजोनिश्रित श्रौ चित्वात्मा यथा विख्यात—

‘यो यः शस्त्रं धिभस्तिं त्वमुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रं शिशुरधिकवया गवर्भं श्रव्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति सचिरं यो यश्च प्रतीपः

क्रोधाध्वस्तस्त तस्य स्वयनिह जगतामन्तःस्थानकोऽहम्” ॥ इति ॥ ४६ ॥

definition of ममता
समं वन्धेष्वविषमं नैव सृदु-स्फुट-मध्यमाः ।
वन्धा सृदु-स्फुटोन्मिश्र-वर्णाविन्यास-योनयः ॥ ४७ ॥

(Eng—See below)

समतां लक्षयति, सममिति । वन्धेषु संघटनासु अविषमम् अविभिन्नम्, उपक्रमोसंहारयोर्वन्धगत वैषम्याभाववदित्यर्थः, ईदृशं वाक्यं मन समताख्यगुणवत् । इत्यञ्च येन वन्धेनोपक्रम्यते तेनेव वन्धेनः समापनं समतेति लक्षणं ज्ञातव्यम् । वन्धास्वावत कतिविधा इत्याह, ते इति । ते वन्धाः, सृदुः कोमलः स्फुटो विकटः मध्यमस्तदुभयात्मकः, तदात्मकाः । वन्धानां सृदुत्वादिकमपि कथमित्यत्राह, सृदु स्फुटोन्मिश्रवर्णाविन्यासयोनय इति । सृदुवर्णां रजस्रवरवर्गानन्दन्यव्यञ्जजनरूपाः स्फुटा विकटा दीर्घस्वरौष्ठदण्डशषहाय, एतच्छेषा उन्मिश्रा मध्याः एतेषां विन्यासो योनिः कारणं येषां ते । अत्र वर्णशब्दः असमासमध्यमसमास-दीर्घसमासानामुपलब्धकः, यदाह,—

“असमासा समासेन मध्यमेन च भूषिता ।

तथा दीर्घसमासेति विधा सङ्कटभोदिता” ॥ इति ।

एवञ्च त्रिविधवर्णसमासघटितानां वन्धनां व विध्यात् तदगता समतापि त्रिविधेति भावः । इयञ्च समता शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु प्रक्रान्त-प्रत्ययाद्यविपर्ययोपेक्षार्थस्य विसंवादिताविरहः, सच प्रक्रमभङ्गाख्य-दीपाभावरूपोऽन्ये रक्तो ज्ञातव्यः । यथा “उदेति सविता तावन्नाच एवाकमेति च” इत्यादि ॥ ४७

(कोकिलालाप-वाचालो मामेति मलयानिलः ।) ^{३५} ^{३५} ^{३५}
 मङ्गलं (उच्छलच्छीकराच्छाच्छ-निर्झराब्जः कणोच्चितः ॥४८॥) ^{३५} ^{३५} ^{३५}
 (चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ।) ^{३५} ^{३५} ^{३५}
 (सर्वेते रुद्रमन्त्रेभ्यो वररामासुखानिलैः ॥४९॥) ^{३५} ^{३५} ^{३५}
 इत्यनालोच्य वैषम्यमर्थालङ्कारउन्मवरी ।) ^{३५} ^{३५} ^{३५}
 अपेक्षमाणा वदधे पौरुष्या काव्यपद्धतिः ॥५०॥

(47—50) Now समता is being described :—समता is where the composition ends with what is begun (वन्धेव चविषमम्); and it is of three sorts सदुबन्ध स्पृष्टवन्ध, मध्यम वन्ध i. e. समयात्मकवन्ध, due to ऋक्षसर etc. due to दीर्घसर and second and fourth alphabets of a वर्ण and शसपद्ध, and due to commixture of such words ; or due to असमस्त words, समस्त words and mixed words. e.g. कोकिलालापवाचालः मामेतिमलयानिलः (here both ending and beginning are in सदुबन्ध); In उच्छलच्छीकराच्छाच्छ-निर्झराब्जः कणोच्चितः मलयानिलः मामेति, there is स्पृष्टवन्ध (both in beginning and in ending); चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः (here both आरम्भ and अन्त is in मध्यमवन्ध);

Then समता as different from the above is being shown

in गोड़ीरोति in the line “स्पर्धते कृद्धमद्भ्यः” (where आरम्भ is in स्फुटवन्ध and the ending is in स्फुटवन्ध (so practically there is no समता here acc. to our author).

Thus without considering this वैषम्य and only relying on अर्थ and अलङ्कारोत्कर्ष the काव्यपद्धति of the पौरस्त्य i. e. of गोड़, assumed volume ; [thus to the गोड़ the composition is in accordance with अर्थ only and समतापरित्याग in such cases does not affect them (see also Tika for further details)].

इत्थं बन्धवैविधेयान् विविधां समतां क्रमेण साङ्गं श्लोकेन दर्शयति कोकिलेति । एति पोडयितुमागच्छति । अत्र स्फुटवन्धेनोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य स्फुटवन्धेनैव समापनमिति स्फुटवन्धगता समता । स्फुटवन्धगतां दर्शयति, उच्छलदिति । उच्छलन्तो दूरमुत्सर्पन्तः शोकरा यस्य तत, तथा अच्छादयच्छमतिनिर्मलं यन्निर्भराश्वः तस्य कणैरुचितः सिक्तः शोतल इत्यर्थः, अत्रापि मलयानिलो मामेतीत्यनुपपन्नः । अत्र स्फुटवन्धेनोपक्रान्तस्य तेनैव समापनमिति स्फुटवन्धगता ॥ ४८ ॥

मध्यमवन्धगतां समतां दर्शयति, चन्दनेति । चन्दनप्रणयः चन्दनवनसंसर्गः । तेन उत् अधिको गन्धो यस्य सः । अयं हि मन्थवर्ण-मध्यमसमास-घटितत्वान्मध्य-मोवन्धः उपक्रमोपसंहारौ च तेनैवेति मन्थमवन्धगतयं समता । [केचित्त कोकिला-लापेत्यादिश्लोकद्वयमिदं समतायाः प्रतुदाहरणम्, प्रतिश्लोकमुपक्रमोपसंहारयोर्वि-भिन्नवन्धकत्वादित्याहुः, तत्र रुचिरम्, उदाहरणं दर्शयित्वैव प्रतुदाहरणदर्शनताया औचित्यात्] । इत्थं समतावयं लक्षयित्वा गौड्यामेतद्विपर्ययं दर्शयितुं प्रथमं वैषम्यप्रकारं दर्शयति, स्पर्धते इति । विरहिण उक्तिरियम् । अत्र मलयमारुत इति कर्तृपदमध्याहृत्यैवम् । रुद्धं क्षुब्धं मम धैर्यं येन सः मामधोरं कुर्वन्नित्यर्थः, वररामाः पद्मनीक्षिप्राः तासां मुखानिलैः स्पर्धते तत्सदृशो भवति समानसौग-न्ध्यवत्त्वादिति भावः । अत्र प्रथमपादे स्फुटो बन्धः द्वितीयेतु स्फुटुरिति विभिन्नवन्ध-कत्वान्नास्ति समता ॥ ४९ ॥

निरुक्तसमतायां गौडीयानामनास्थां दर्शयति इत्यनालोच्येति । इति एव 'स्पृष्टं' इत्यादिश्लोकाच्च 'प्रदणितं' वैषम्यं समताविपर्यय-जन्यदीपम् अनालोच्य अनङ्गीकृत्य अर्था मृदुविकट-मध्यमरुपाः काव्यार्थाः, अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः, तेषां उन्वरो उत्कर्षा, प्रतियोगिद्वित्वाद्धिवचनन, अपेक्षमाणा अर्थविशेषानुरोधप्रयुक्ता गुणनैरपेक्ष्येणालङ्कार-कृतवैचित्र्यानु-रो-प्रयुक्ता चेत्यर्थः, पौरस्त्या गौडदेशीया काव्यानां पद्धतिर्मांगो वदधे वृद्धिं गता । (वदते इति पाठे प्रवृत्ता) । गौडानामयमाशयः, अर्थानुसारिणी हि वन्वाः, अर्थाश्च मृदुविकटमध्यमात्मकाः, तत्र यदि प्रथमं मृदूरर्थः अवसाने च विकटः, तदा मृदुवन्धेनोपक्रान्तमपि विकटवन्धेन समापनीयम्, वन्वानामर्थानुगतत्वनिश्चयमात् । एवंविधस्थले समतापरित्यागोगुण एव यथा,—

“सारङ्गाः किमु बलितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बूका

मातङ्गा महिषा मदं व्रजत किं शून्येऽथ शूरा न के ।

कोपाटोप समुद्रतीत्कट-शटाक्राटेरिभारिः शनैः

सिन्धुध्याननि हुङ्कते स्फुरति यत तदगर्जितम्” ॥

इत्यादावुत्तराङ्गे कुपितसिंहरुपाधस्थोद्धतत्वात् सुकुमारवन्धल्यागो गुण एव । अवार्थपदञ्च वक्त्रादुपलक्षकम्, तेन वक्त्राद्यौचित्यवशादपि वन्धवैषम्यं युज्यते, प्रकृते च “स्पृष्टं रुद्धमर्थः” इत्यत्र शृङ्गारिणोऽपि वक्त्रैर्येरोधेन वायुं प्रति कुपितत्वात् कुपितवाक्यस्य चौद्धल्यौचित्यात् युज्यते विकटवन्धः । “वररामामुखानिलैः” इत्यत्र तु कोपाभावात् शृङ्गाराङ्गस्य वररामापदवाच्यनार्थिकारुपाधस्य मृदुत्वात् मृदुवत् इति समता-त्यागो गुण एव, अतएव पतप्रकर्षतादीषस्यापि क्वचिद्गुणत्वमुक्तम् । यथा वेण्णाम्—

“चक्षुदधुजधमित-चण्डगदामिधात

सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

क्षत्रानावनदध-घनशोणित शौणपाणि-

रुक्तं सयिष्यति कक्षांस्तव देवि भौमः” ॥

इत्यत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दडम्बरात्यागो गुण एवेति वैदर्भास्तु गुणपक्षपातितया विसृष्टार्थकेऽपि सन्दर्भे उपक्रान्तवन्धल्यागो दोष एवेति मन्यन्ते इत्यनयोर्विपर्ययः । अलङ्कारेति । गुणसमानाधिकरणा एवालङ्कारा रसोत्कर्षकाः

ननु तन्निरपेक्षा इति वैदर्भाणां मतम्, गौड़ानानु तन्निरपेक्षा अपोति भेदः। यथा च प्रकृते स्पृहर्धते इत्यादौ उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः, एतच्च प्रसङ्गादुक्तम्, अर्धवैपरीत्येन गौड़ानां वन्धर्वेष्वप्याङ्गीकारस्यैव प्रस्तुतत्वादित्यवधेयम्। केचित्तु अर्थालङ्कार उपमादिः, छन्दोरो विकटवर्णता, तौ अपेक्षमाणा इत्यादि व्याचक्षते, तत्र सङ्गतं-गौड़ानामनुप्रासादिः शब्दालङ्कारस्यापि प्रियतमत्वेनापेक्षमाणत्वात् वैदर्भाणाञ्चार्थालङ्कारौ नसीत्यस्यादृष्ट-चरत्वात् ॥ ३० ॥

मधुरं रसवद्, वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः।

येन साध्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ १ ॥

(51) Now माधुर्यं is being defined :—A sentence or speech having sentiment (रसवत्) in words and in matter or अर्थ and which is fully sweet to the ear comprises माधुर्य-गुण। And in this there should also be enjoying implication inwards whereby the learned are inebriated as bees are by honey. In other words, there should be enjoying pleasurable implication in words whereby the learned are—
inebriated as bees by honey—this is रस in काव्य।

माधुर्यं लक्षयति, मधुरमिति। रसवद्वाक्यं मधुरं साधुर्यगुणवदित्यन्वयः। नन्वे-
तावतारस एव साधुर्यगुण इत्यायातम्, तच्च प्राचीनानां नवीनानाञ्च मतविषयम्,
गुणानामलङ्कारवच्छब्दार्थनिष्ठतया रसोपकारकत्वस्य प्राचीनैः, माचाद्रसधर्मत्वस्य
च नवीनैरङ्गीकृतत्वात्, रसात्मकत्वस्य तु न केनाप्युक्तत्वादित्यत्र, वाचोत्यादि।
वाचि वाक्यघटकतत्त्वज्ञादौ तथा वस्तुन्यपि वाक्यप्रतिपादयतत्तदर्थं च, रसाः शृङ्गारा-
दयः रसनधर्मयोगित्वाद्भावतदाभासादयश्च तेषां स्थितिर्यज्जकतया सम्बन्धः। एतदुक्तं
भवति, वाक्यस्य रसव्यञ्जकवर्णादिकत्वं तादृशार्थवच्च समाधुर्याख्यो गुण इति।
तत्र असमासा अल्पसमासा वा सृष्टवर्णाः शृङ्गारकरुणयान्तानाम्, विकटवर्णाकृततदी-
र्घसमासाश्च वीरवोभत्सरोद्राणाम्, रुध्यवर्णा मध्यसमासाश्च हास्याद्भूत भयानकानां
व्यञ्जकाः। अथाथ तत्तद्रसोत्थ—विभावावुभावव्यभिचारिभावरूपास्तत्तद्रसव्यञ्जकाः।
अर्थानां रसव्यञ्जकत्वञ्च रत्यादिस्थाधिभावव्यञ्जकत्वरूपम्। यदुक्तं प्रकाशकता,
“व्यक्तः स तैर्विभावादैः स्थायी भावो रसः स्मृतः” इति। ननु रसमेव तावन्न
जानीमस्तु कथं तच्च व्यञ्जकवर्णादीनां माधुर्यव्यञ्जकत्वमवगतवामिति रसप्रकारं

निर्वक्ति, येनेति । धीमन्तः सामाजिकाः नतु निर्वृद्धयो ह्यलिकादयः, येन मायन्ति सत्तप्राया भवन्ति स रस इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति, धीमतां सत्तताहेतुत्वावत् काव्याया-
नुशीलनोद्बुद्धयसत्कारापरपर्यायो लोकोत्तराह्लादः स एव रस इत्यर्थः । वैषयिका-
नन्दस्तु ब्रह्मानन्दनिर्वृत्तात् न तावदुन्मादयति । अतएवोक्तम्,—

“काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन तु सूखाणां निद्रया कलहेन च” ॥ इति ।

एतदेवोपमया विण्दयति, सधुनेवेति । अन्ये त्वाहुः—पृथक्पदत्वं मोधुष्ये । तच्च
“यासान् सुचति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकेत” इत्यादि । उक्तिवैचित्र्यरूपन्तु
साधुर्थ्यमर्थगुणः, यथा, “भानुः सकृदयुक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धर्वः प्रयाति”
इत्यादि ॥ ५१ ॥

यथा कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।

तद्रूपा हि पदासक्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ५२ ॥

(Sl. 52-60) First of all, साधुर्थ्य in वैदभीरोति is being shown :—According to this, conglomeration of letters (See Tika) having similar उच्चारणस्थान and making up alliteration, helps रस by producing साधुर्थ्यगुण, compare sloka 53 here. In other words श्रुत्यनुप्रास is liked in वैदभीरोति ; and छेक and वृत्तिअनुप्रास i. e. orderly repetition of some letters etc. are liked in गौड़ीरीति for production of साधुर्थ्यगुण ।

In other words the गौड़ do not like such श्रुत्यनुप्रास of sloka 53 (एष राजा etc) here to constitute साधुर्थ्यगुण, though they prefer अनुप्रास (alliteration) “अनुप्रासस्तु तत्प्रियः” । But वैदभी like this mode—There being अनुप्रास or श्रुत्यनुप्रास here (in Sl. 53). The गौड़ like that अनुप्रास where there is repetition of same letter or repetition of same पद—part with अदूरता as

in slokas 56-57. Thus there should not be a long gap between similar letters etc, that constitute अनुप्रास ।

Again our author has said here in the साधुव्यंगुण definition that it should have पदासक्ति that are “सानुप्रासा रसावहा” । But if there be no रसपोषकता or रसावहता inspite of अनुप्रास there will be no साधुव्यंगुण । See the sloka 59 खर. खरः etc. This sloka or 59th sloka has both दन्तपाक्य harshness and शैथिल्य (looseness), and दाक्षिणात्य वैदर्भ hence do not like such alliteration in the constitution of साधुव्यंगुण (sl. 60).

साधुर्योऽस्मिन् वैदर्भीगौड्योः प्रमेदं दर्शयितुं प्रथमं वैदर्भ्यनुकूलतया ‘वाचि रसस्थितिः’ इत्यनेनोक्तं अत्यनुप्रासवङ्गसंघस्य रसव्यञ्जकत्वमाह, यथेति । अयमेतिङ्गयति श्रुतिरुच्चारणम्, करणे क्तिन्, यथा कथाचित् कण्ठ्या दन्त्यया अपरया वा श्रुत्या उच्चारणेन, यदिति क्रिद्वाविशेषणम्, समानं पुर्वोच्चारितव्यञ्जनसदृशं यदनुभूयते । हीति निश्चये, तदूपा तादृशसादृश्यानुभव विषयव्यञ्जनवतो पदासक्तिः अव्यवधानेन तादृश-पदानां प्रयोगः सानुप्रासा अत्यनुप्रासवती, सैव रसावहा रसव्यञ्जिका । अथनर्थः, कण्ठतात्त्वार्थैकस्थानोच्चार्यत्वेन व्यञ्जनानां सादृश्यं अत्यनुप्रासः, यदाह विश्वनाथः—

“उच्चार्यत्वादयदेकव स्थाने तालुरदाकि ।

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैष अत्यनुप्रास उच्यते” ॥ इति ।

अथचानुप्रासो विभिन्नवर्णविषयो वैदर्भाणामतीव श्रुतिसुखावहः । एकवर्णविषयस्तु केकवात्तसंज्ञी गौडानां श्रुतिसुखावह इति वक्ष्यते । तद्युक्तव्यञ्जनवशात् रसावहमिति । अस्ति चेदंविघ्नस्त्वलि काव्यशोभाकरो साधुव्यंगुणः । उक्तञ्च,—

“यथा व्योतस्ता शरच्चन्द्रं यथा लावण्यमङ्गनाम् । अनुप्रासस्तथा-
काव्यमलङ्कतुमिह क्षमः” ॥ इति ।

शब्दालङ्कारस्यानुप्रासस्य अलङ्कारनिरूपणप्रकरणे लक्षणीयत्वेऽपि मार्गविभागप्र-सङ्गादेव लक्षणं कृतम्, वक्ष्यति च—“काश्चिन्मार्गावभागाद्यमुक्ताः प्रागप्यलङ्कित्याः” इति ॥ ५२ ॥

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः । → हिमकी

ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन् तस्योऽभवत् ॥ ५३ ॥

उदाहरति, एष इति । लक्ष्मीं राज्यश्रियम्, ब्राह्मणाः प्रिया यत्नः । धर्मस्य उत्सवोऽभवदिति दानादिना धर्मकृत्यं प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः । अत्र प्रकारकारयोरी-
कस्मिन् मूर्धनि, एवं प्रकारकारयोस्तौ, प्रकारकारयोश्च द्वौ, उदात्तना-
णत्वात् साम्यसिति श्रुत्यनुप्रासः सच धर्मवीरपरिपुष्टस्य राजविषयकरतिभावस्य व्यञ्जक
इति साधुव्यञ्जकः ॥ ५३ ॥ [This is श्रुत्यनुप्रास of विदधतीति]

इतीदं नादृतं गौडैरनुप्रासस्तु तत्प्रियः ।

अनुप्रासादपि प्रायो वैदर्भीरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥

But this is not accepted by the गोड् as having लाघवगुण
but they like अनुप्रास । (See also under sl. 52).

अत्र वेदर्भांगौडोर्विषयं दर्शयति, इतीति । इतिपदं पद्यसमाप्तिसूचकम् ।
इदम् अनन्तरोक्तमनुप्रासवत् पदं गोड्नादृतं न लाघवगुणवत्वेनाङ्गीकृतं समास-
वृत्तिक-वर्णानारसोपकारकता-विशेषानुसन्धानादिति भावः । कस्मिन् तैस्तथात्वेनङ्गी-
क्रियते इत्यत्राह, अनुप्रासस्त्विति । अनुप्रासोऽयन्नन्तरध्वन्याङ्गीकृतिरूपः, तत्प्रियः
तेषां गौडानां रसोपकारकत्वं नादरणीयः । अनुप्रासादपीति, वक्ष्यमाणवर्णाङ्गीकृतिरूपा-
दित्यर्थः । (अपेक्षेति पदस्यान्तर्भूतत्वेन व्यङ्ग्यत्वात् पक्षमी) । इदं निरुक्तश्रुत्यनु-
प्रासवत् काव्यम् । अत्र अपीति प्राय इति च पदाभ्यां वेदर्भाणामपि कोमलवर्णवृत्त्यानु-
प्रासोऽप्यादरः सूचितः, ततएव वृत्त्यानुप्रासप्रकाशे काव्यप्रकाशे,—

“साधुव्यञ्जकौर्ध्वैरुपनागरिकीयते ।

ओजःप्रकाशवैखेय परुषा, कोमला परेः” ॥ इति ।

मधुरवर्णानुप्रासवद्वन्ध्वोपनागरिकालमुक्तम् । उपनागरिका वेदर्भी, परुषा
गौडी, कोमला पाञ्चाशी, अत्र वेदर्भाणां श्रुत्यनुप्रासभावे गोडानाञ्च वर्णाङ्गीकृत्यानुप्रासभावे
वैचित्यामुपगमे तेषामनुभव एव प्रयोजकः ॥ ५४ ॥

वर्णाङ्गीकृतिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च । — (अङ्गीकृतं)

पूर्व्वानुभव-संस्कारबोधिनौ यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

Anuprasa (alliteration) is repetition of letters in
पद or पाद (feet of a verse) if they are proximate keeping
association with prior experience in fact.

गौडानां प्रियमनुप्रासं लक्षयति, वर्णाङ्गीकृतिरिति । पादेषु च पदेषु चेति
इयमुभयप्राधान्यसूचकः पादगता पदगतावेत्यर्थः । अत्र पादेषु चेति

प्रथमोपादानेन बहुवचनेन च श्लोकव्यापिन्या एव वर्णावसरे वैचित्राजनकत्वमिति प्रथमः कल्पः सूचितः, अतएव पतत्प्रकर्षताया दोषत्वनिर्व्वचनं सङ्गच्छते यथा, “कः कः क्व नष्टुं रायितपुत्रीत्यादि” । पदेषु चेति, एतदशक्तौ पादगतेषु, केषुचित् पदेष्वपि सा निवेशनीयेति कल्पान्तरं दर्शितम् । वर्णावसरेति वर्णपदस्य व्यञ्जनवर्णपरम्, स्वरमात्रस्य सादृश्यन्तु न वैचित्र्यावहमित्युपेक्षितमभियुक्तैः । वर्णस्य वर्णयोर्वर्णानां वा आवृत्तिः पुनरुच्चारणमनुप्रासः, पुनराचरणेन सादृश्यप्रतीतिरनुप्रास इत्यर्थः, सादृश्यप्रतीतिरेव वैचित्राजनकत्वेनालङ्कारात् । उक्तञ्च प्रकाशकता, “वर्णसाम्यमनुप्रासः” इति । सादृश्यञ्च विभिन्नयोरेव सम्भवतीति उच्चारणकाल-भेदेन एकस्यापि वर्णस्य भेदो बोध्यः । अत्रासन्तोषे, वर्णावृत्तिपदस्य, वर्णस्य पुनरुच्चारणेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय इत्यादयो बोध्यः । पुनःपुनः श्रवणसमवायजन्यायाः प्रत्यभिज्ञाया अपि वैचित्राजनकत्वात् । आवृत्तिश्च पूर्वोच्चारितस्वरसहितस्यैवेति नियमो न वाच्यः स्वरवेषनेऽपि वैचित्र्यानुभविकत्वात्, तदाह विद्यनाथः, “अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” इति । निरुक्तं सादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञाया वा अनुप्रासत्वं स्पष्टयति, पूर्व्वेति । पूर्व्वस्य प्रथमोच्चारितवर्णस्य अनुभवः श्रवणप्रत्ययः तज्जनितो यः संस्कारो भावनाख्यः तस्य बोधिनो उद्बोविका अदूरता द्वितीयवर्णस्य समन्निष्ठकालीनता यदि भवति तदा वर्णावृत्तिरनुप्रास इत्यर्थः । संस्कारानुद्बोधि सादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञाया वा असम्भवात्, द्वितीयादिवर्णज्ञानमात्रस्य च वैचित्र्यासौ-वालङ्कारत्वात् । द्वितीयवर्णज्ञानोद्बुद्ध संस्कारजन्यसादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञा वा विषयतया वर्णगता अनुप्रासव्यपदेशहेतुरिति । तादृशसंस्कारोद्बोधश्च एकाद्वि-विसदृशवर्ण-व्यवधानेऽपि सम्भवति, बहुवर्णव्यवधाने तु न सम्भवतीत्यनन्तरं प्रतुदाहरणेन दर्शयिष्यते । अथज्ञानप्रासश्चेकवृत्तिगतत्वेन द्विविधः । यदाह काव्यप्रकाशकारः, “छेक-वृत्तिगतौ द्विधा” इति । तत्र

व्यञ्जनसङ्गस्य स्वरूपतः क्रमतश्च सङ्गतसाम्यं छेकानुप्रासः ।

तथा व्यञ्जनसङ्गस्य स्वरूपत एव सङ्गतदसङ्गता साम्यम्, तस्यैव च स्वरूपतः क्रमतश्चा-सङ्गतसाम्यम्, एकस्य व्यञ्जनस्य सङ्गतदसङ्गतासाम्यं वृत्तानुप्रासः । यदाह दर्पणे विद्यनाथः,—

“द्विती व्यञ्जनसंघस्य सकृत्साव्यमनेकधा” इति,

“अनेकसौकधा साव्यमसकृदाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदपि वृत्तानुप्रास उच्यते” ॥ इति ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यरूपो लाटानुप्रासोऽप्यन्येकतो वर्णावृत्तिरूप एव । यदाह विश्वनाथः “शब्दार्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमावतः । लाटानुप्रास इत्युक्त” इति यथा,—

“स्मेरराजीवनयने नयने किं निसोलिते ।

पश्य निजितकन्दपे कन्दपवशगं प्रियम्” ॥ ५५

चन्द्रे शरन्नशिरोत्तंसे कुन्दस्तवक-विश्वमे ।

इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्धात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥

अस्मिन्सादृशं दर्शयति, चन्द्र इति । कुन्दस्तवकसन्निभे शरन्नशिरोत्तंसे शरन्नशिवाः शिरोभूषणयमानी, चन्द्रे इन्द्रनीलनिभं श्यामलम्, इत्यर्थः—
लक्ष्म कलङ्कः अमरस्य श्रियम् सन्धाति धारयति । अत्र प्रथमे पादे अकारयोः द्वितीये ककारयोर्बकारयोश्च, तृतीये च नकारयोर्बकारयोश्चानतिदूरावृत्तत्वेन साव्यप्रतीतिरिति वृत्तानुप्रासः । चतुर्थेपादे तु—दधत—नकाराणां दन्तात्वाच्चेदन्प्रियः श्रुत्यनुप्रासः । उभयविधेनानेनोपकृतः शब्दः स्त्रीपद्याय शृङ्गारोद्दीपनविभावयुतं चन्द्रसुपलम्ब्य शृङ्गारसुपल्लरोतीति शब्दनिष्ठं साधुर्व्यस, अत्रैव च रूपकोपसानुप्राणिततया निदर्शनेन गुरुरुत्तमादृशयाचार्यः शृङ्गारं पुण्यातीत्यर्थनिष्ठञ्च ॥ ५६ ॥

चारु चान्द्रमसं भीरु विश्वं पश्यैतदम्बरे ।

मन्मनो मन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥ ५७ ॥

O Timid one, see this beautiful lunar disc in the firmament ; it is cruelly striking my mind overcome with passion.

इत्थं खरवैसादृश्येनानुप्रासं दर्शयित्वा खरसादृश्येनास्त्रातीववैचित्र्यं ख्यापयितुसादृशान्तरं दर्शयति, चार्त्तिकं । मागिनीं प्रति कानिन् उक्तिरियम् । विश्वं मण्डलम् । अत्र प्रथमे पादे चाकारयोः उकारयोश्च साम्याद्वृत्तानुप्रासः द्वितीये च—स्वयोः सकृत्साव्याच्चेकानुप्रासः, तृतीये च मन्मनमन्मथोरपि तथात्वाच्चेकानुप्रासः, चतुर्थे तु दकारयोर्बकारयोश्च खरवैसादृशेन साम्याद्वृत्तानुप्रासः । अस्मिन् पद्येऽपि शब्दार्थोभयगतं साधुर्भयमस्ति, अर्थाऽपि चन्द्रविश्वस्य विरहिर्निर्दयहननो-

मासन्वयेऽपि तत् कल्पनादतिशयोक्त्यनुक्ततो विप्रलम्भं पुण्यातीति रसावहः । एवं
स्वरसादृश्यं धे सादृश्याभ्यामनुप्रासो भवतीत्यादावणवधेन सूचितम् ॥ ५७ ॥

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदुरान्तरश्रुतिम् ।

न तु रामासुखाब्धोज-सदृशचन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥

Thus Gaura like such alliteration where similar sounds are not far off. So the use of the word अदूरता in the def. of अनुप्रास above.

अनुप्रासलक्षण-कारिकायानादूरतापदस्य प्रयोजनमन्वयव्यतिरेकाभ्यां* दर्शयन्नाह,
इत्यनुप्रासमिति । अतिदूरम् अत्यधिकम् अन्तरं व्यवधानं यस्यासादृशी श्रुतिर्दूरा,
न तथा तद्विन्नम् इति । एवं पूर्वश्लोकद्वयप्रदर्शितप्रकारमनुप्रासमिच्छन्ति गौडा
इति शेषः । नत्विति । अतः रामा इति नाकारश्रवणस्यातिदूरं चन्द्रमा
इति नाकारस्य श्रुतिरिति पूर्ववर्णसंस्कारोद्बोधभावात् इत्येव विधेयं 'नतु' न
पुनरनुप्रासमिच्छन्तीत्यन्वयः । अतः स्वरसादृश्यघटितस्यैवानुप्रासस्याभावः नतु स्वरवै-
सादृश्यघटितस्य, विभिन्नस्वरयोः पूर्वपादे सकारयोस्तरपादे दकारयोरानतिदूरस्थयोः
सत्त्वे न वृत्तानुप्रासस्यानपलपनीयत्वादिति ध्येयम् ॥ ५८ ॥

[तत्सत्त्वे तत्सत्ताहि अन्वयः । तदसत्त्वे तदसत्तातु व्यतिरेकः]

स्वरः स्वरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः ह्रस्वः ।

च्युतो भानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसौ गताः ॥ ५९ ॥

[N. B.—Here there is अनुप्रास, but it does not augment
so there is no साधुर्धगुण here].

सानुप्रास रसावहेतुत्वात् । यवानुप्रासः सन्तमपि रसं दोषलक्षणादोपकरोति
न तत्र साधुर्धमिति दर्शयति, स्वर इति । नायकापिद्या गलितलानाया नायिकायाः
पश्चात्तापवर्णनमिदम् । स्वरः उग्रासनः, खलः प्रणयभङ्गात् क्रूरः, कोपः ईर्ष्यासनः,
भानः सखीषु मान्यता, च्युत इति तासां वचनाकरणादितिभावः, प्राणाः गता
गतप्राया । अतः पूर्वार्धे रकारयोः खकारयोः ककाराणाञ्च साव्याद्वृत्तानुप्रासः ।
उत्तरार्धे च तकारादीनां दन्त्यानां तथात्वाच्च कानुप्रासः । एवं द्विविधोऽप्यनुप्रासो
दोषलक्षणोचोः सुपरिच्छदः कुट्टिमसिव विप्रलम्भश्चकारं नोपकुर्वते ॥ ५९ ॥

इत्यादि बन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।

अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुज्यते ॥ ६० ॥

In such writing there is बन्धपारुष्य as well as शैथिल्य, so no

साधुर्ध here ; so दाक्षिणात्य वेदमं does not like such अनुप्रास ।

अत्र दोषं तावद्दर्शयति, इत्यादीति। आदिशब्दः प्रकाशवचनः। इत्यादि एवं प्रकारकं अनुप्रासवद्वयं वन्वस्य पारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति बोधयति, तत्र पूर्वोक्तं पारुष्यमुत्तरार्द्धे शैथिल्यम्, तस्मान्नात्र साधुर्यमिति भावः। तत्र पारुष्यं अतिवृत्तत्वं तच्च बहुवचसर्ग्युतिजनितम्। उक्तञ्च, “अनुस्वारविसर्गो तु पारुष्याय निरन्तरः” इति। शैथिल्यम् आहतविसर्गतया वन्वस्यागादत्वम्, आहतविसर्गता च ओत्वप्राप्तविसर्गता, एपाञ्चासकृतप्रयोग एव दोषः। अत इत्यादि। एवं दोष-समानाधिकरणम्; दाक्षिणात्या वैदर्भाः। वन्तुतस्तु दोषाणां रसररिपण्यतया गौडानामपि परिहरणीयत्वाद्व्यवहृता वैदर्भपञ्चरातितया दाक्षिणात्या इत्युक्तम्। यत तु वक्ताद्यौचित्यवशात् पारुष्यस्य रसानुसूलता, तत्र सानुप्रासे साधुर्यसम्भावोऽप्याहत एव। यदाह—

“वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणोभवेत्” ॥ इति !

प्रकृते चैतन्नयं नास्तीति दोष एव ॥ ६० ॥

आवृत्तिं वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुः।

तत्तु नैकान्तमधुरमतः पञ्चाद्विधास्यते ॥ ६१ ॥

(Sl. 61)—If वर्णावृत्ति as in वृत्तानुप्रास has रसावहता then पदावृत्ति (repetition of words or word-parts) constituting यमक should also have रसावहता and these should constitute साधुर्यगुण। But पदावृत्ति of यमक is not एकान्तमधुर, and अथे in यमक is also sometimes क्लिष्ट and so do not conduce to साधुर्यगुण, and hence this यमक will be dealt with later on in chapter III here.

ननु वर्णावृत्तेरसावहत्वस्वीकारे तथाभूतं यमकसंश्रयैव निरूपणीयं स्यादित्यवगाह, आवृत्तिमिति। वर्णसङ्घातः पूर्वोच्चरितवर्णसमुदायो गोचरो विषयो यस्यास्तादृशीम् आवृत्तिं पुनरुच्चारणं यमकं विदुरालङ्कारिका जानन्ति। अत्र वर्णसङ्घातपदं स्वरव्यञ्जनसमुदायपरम, अनुप्रासवत् स्वरवैसादृश्ये यमकत्वाभावात्। “यातु यातु किमनेन तिष्ठता सुखं सुञ्च सखि सादरं वचः” इत्यादिविकार्यपदस्यावृत्तौ यमकत्वं नास्तीति, विभिन्नार्थकैति वर्णसङ्घातविशेषणं देयम्। तथात्वे च सार्धकथोरेव यमकत्व-प्राप्तौ “ससुरमिं सुरमिं सुसनीभरः” इत्यादौ रमिंसु रमिंस्त्वित्यादौ निरर्थ-

कथोरपि यमकत्वदर्शनादर्थसङ्गाव एव विभिन्नार्थकत्वविशिष्यं ज्ञेयम्, आवृत्तिश्च विभिन्न-
क्रमे रसः सर इत्यादौ यमकत्वाभावात् पूर्वक्रमवती बोध्या, सर्व्वज्ञैतत् स्पष्टोक्तं
विश्वनाथेन, यथा,—

“सत्यर्थे पृथगर्थ्याः स्वरव्यञ्जनसंज्ञिते ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” ॥ इति ।

एवमेव यमकानुप्रासयोर्विवेको ज्ञातव्यः । तत्त्विति । तत्, निरुक्तयनकवद्भाष्यन्तु
नैकात्म्यं, रं नातिशयेन साधु, र्यगुणवत् अर्थानुसन्धानव्ययतया रसप्रतीतेर्व्यवहितत्वे न
तदुपस्कारकत्वाभावादिति भावः । अनुप्रासस्तु । अर्थानुसन्धानसन्तरेणैव श्रुतिमात्रेण
शब्दमलङ्कारं रसं पुष्पातीति तत्र साधुर्व्यसङ्गावः, निरर्थक्यमकेऽप्यर्थसङ्गाव-
सन्देहेनैव भवति विलम्बो रसाभिव्यक्तेरिति नोक्ति साधुर्व्यम् । ननु यमकस्य
रसानुपकारकत्वे कथमलङ्कारत्वं शब्दार्थान्यतरशोभाजननद्वारा रसोपकारक-
धर्माणामेवालङ्कारत्वादित्यत उक्तम्—एकान्तेति, यमकवति साधुर्व्यं वर्तत एव
परन्तु अनुप्रासवन्नात्यन्तमिति । पद्यादिति अलङ्कारनिरूपणप्रस्तावे इत्यर्थः, विधास्यते
प्रपञ्चयिष्यते । [वर्णेत्यत्र एवेति पाठो न रुचिरः] ॥ ६१ ॥

कामं सर्व्वोऽप्यलङ्कारो रसमथ निषिञ्चति ।

तथाप्यग्रास्यतैवैनं भारं वहति भूयसा ॥ ६२ ॥

(Sl. 62) Thus having explained साधुर्व्यगुण in शब्द, the
author goes to show अर्थगत साधुर्व्यं as indicated in his ‘वस्तुन्यपि
रसस्थितिः’ । Though acc. to him all अलङ्कार produces रस in
the meanings, still absence of अग्रास्यतादिदोष in meaning only
bears the burden in producing रस । In other words, in
अर्थगत साधुर्व्यं there should be no ग्रास्यता वा अङ्गीलतादिदोष ।

एवं शब्दगतं साधुर्व्यं दर्शयित्वा “वस्तुन्यपि रसस्थितिः” इत्यनेन सूचितमर्थगत-
साधुर्व्यं दर्शयति, काममिति । सर्व्वोऽपि, अपिशब्देन यथाकथञ्चिदर्थसम्बन्धवतां

पुनरुक्तवदाभास—शब्दज्ञं पादौनां परिग्रहः, अलङ्कार उपमाद्यर्थालङ्कारः, कामं पथ्याप्तं यथा तथा अर्थेषु वाच्य-लक्ष्यव्यङ्ग्यात्मक-शब्दप्रतिपाद्य-विभावादिशब्देषु रसं निषिञ्चति निवेशयति उत्कर्षकतया स्वाद्यार्थगतं रसव्यञ्जकतासुते जयतीत्यर्थः । इत्यञ्ज सलङ्कारतयारसव्यञ्जकोऽर्थो मधुर इति प्रतिपादितम् । एवं द्विविधमाद्य-ग्रानुभवं प्रति दीक्षनावसैव प्रतिबन्धकत्वेऽपि गाम्यतादोषस्य विशेषेण प्रतिबन्धकत्वं दर्शयन्नाह, तथापीति । तथापि रसोत्कर्षकस्यालङ्कारस्य सद्भावेऽपि, ग्रामीणहालिकादिजनव्यवहृतः शब्दोऽर्थस्य गाम्यः, तद्विपरीतो विदग्धजनव्यवहृतोऽगाम्यः, तथैव भुयसा बाहुल्ये न एनं रसनिषेकरूपं भारं वहति, अगाम्यतासमानाधिकारणा एवालङ्कारा रसं निषिञ्चतीत्यर्थः, एतच्च अनल्लोक्ततात्परोनासुपलक्षकं—गाम्यतावदल्लोक्ततादीनामपि रसप्रतिबन्धकत्वात् । गाम्यताया रसप्रतिबन्धकत्वञ्च विदग्धवाक्येष्वेव, अधनवाक्येषु तु तस्य गुणत्वमेव, उक्तञ्च—गुण इत्यनुवृत्तौ, “गाम्यत्वमधमोक्तिषु” इति । भुयसेत्यनेन असैव बाहुल्ये नो-पयोगः, अलङ्काराणाम् यथाकथञ्चिदिति सूचितम्, निरलङ्कारयोरपि विशुद्धशब्दार्थयोः स्त एव रसव्यञ्जकतासम्भवात् ॥ ६१ ॥

कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् ।
इति गाम्योऽयमर्थोऽस्मा वैरस्याय प्रकल्पते ॥ ६२ ॥

(Sl. 63 & 64) Hence in—“कन्ये, कामयमानं मां कथं त्वं न कामयसे” does not constitute रस, rather conduces to वैरस्य and so does not produce साधुर्यगुण । Whereas “कामं कन्दर्पचाखाली” producing अगाम्यार्थं and helping in रसपीषण here, is really रसावह and constitutes साधुर्यगुण ।

अत्र प्रथमसंश्लेषगाम्यत्वज्ञानाय तद्वतं गाम्यत्वं दर्शयति, कन्ये इति । अत्र विदग्धो वक्ता, अविदग्धस्योक्तौ गाम्यताया गुणत्वेनेष्टत्वादित्यात्मम् । कन्ये इति सम्बोधनं हि पूर्वोक्तानीयानामिव युज्यते, नाधिकानाम् सुन्दर्यादिपदेन, तदत्र वैरस्योदयादर्थस्य गाम्यत्वम्, नचात्र शब्दस्यापि तथा, विदग्धानामपि कुदचित् कन्यापदप्रयोगसम्भवात्, यथा, “कन्येयं कलधौतकानलरुचिः कोर्तिथ नातः परा” इत्यादि । गामिकजनमात्र-प्रयोजकत्वादिशब्दानामिव हि प्राचीनैर्गाम्यत्वमुक्तम् ।

कामयमानमिति । सुरताभिलाषरूपः कालो हि गूढ एव भङ्गा सूच्यमानः कामिनो—
कुचकलशवक्षसत्कारमावहति, स्पष्टशब्देनाभिधीयमानस्तु सामाजिकानां लज्जामावि-
र्भावयन् रसास्वादवैमुख्यं जनयतीति गम्य एव । अत्र नायिकाकामं प्रति नायक-
कामप्रकाशस्य हेतुत्वात् सति च तादृशं हेतो तादृशकार्यानुदयादिशेषोक्तिरलङ्कारः
तदुक्तोऽप्यनुप्रासवद्वाक्यार्थो गम्यतया निहृष्टोक्तः सन्तमपि शृङ्गारं नोपकुर्वत इति
साधुव्याभावः, एतदेव दर्शयति, इतीति । इति एवमत्र गम्यो गम्यताख्यदोषवान्
अर्थस्यात्मा स्वरूपं देरुखाय रसानुभवपतिवन्धाय प्रकल्पते भवति, तस्मादाव साधुव्य-
सङ्गाव इति शेषः ॥ ६३ ॥

अत्रापि

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामान्ति निर्दयः ।

त्वयि निर्दयस्तरा दिष्टेऽत्यग्राभ्योऽर्थो रसावहः ॥ ६४ ॥

(N.B.—अर्धगत गम्यता is shown, now अगम्यता is being shown here).

इत्थं गम्यं दर्शयित्वा तद्विपरीतगम्यमर्थं दर्शयति, काममिति । अत्र वामि-
ननोज्ञे वक्रे वा अक्षिणी यस्या इति वाग्पत्तिरुभयो वामाक्षीति सन्तुष्टिपदार्थो विदग्—
धजनोचित-नायिकासौन्दर्य-प्रकाशकतया चाटुकारस्याभिप्रेतसम्पादनसामर्थ्यादित्यगम्य
एव । एवं कन्दर्पचाण्डालो मयि निर्दयस्त्वयि तु निर्दयस्तर इति वाक्यार्थो त्वयि
कामपराधिनोऽस्मि त्वन्तु मां नेष्टुमीति पूर्वश्लोकोक्त एवार्थो भङ्गा सूचित इत्यगम्य एव,
गूढतया सूच्यमानस्तु चमत्कारजनकत्वे वक्तुं वेदगुह्यव्यञ्जकतया सहृदयहारित्वात् ।
तस्माद्विधोऽग्राभ्योऽर्थो रसावहः रसव्यञ्जकतया साधुव्यागुणवान् ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि गम्यतास्तेषां सा सभ्येतरकीर्त्तनात् ।

यथा यकारादिपदं रतुग्रत्सवनिरूपणे ॥ ६५ ॥

(Sl. 65) It should also be remembered that there is
गम्यता प्रवृत्तिदोष in शब्द also, if we use words which is not used
by सभ्यसमाज ; thus words having यकार at the beginning is
सभ्यताविरुद्ध and is not used by विदग्धसमाज in description of
love sentiments. Such words too will vitiate साधुव्यागुण by
producing delicacy on hearers etc.

अश्रुगतमाधुर्यास्य प्रतिबन्धकं तद्वतयास्यत्वं दर्शयित्वा तथाश्चिं शब्दगतसप्याह,
शब्देऽपीति । सा शब्दगता साध्यता सभायास्तुच्चारणयोग्यत्वेन साधु, सभ्यं, तस्मादितरत्
असभ्यं यासिकहासिकादिमात्रप्रयुज्यमानमित्यर्थः, तस्य कीर्तनात् प्रयोगाद्भवति । यद्येति ।
रत्नात्सवस्य निरूपणे बोधने यकारादिपदमिति— यकार आदौ यस्य तादृशं पदं-यमनेष्टुने
इति यमधातुनिष्पन्नं पदमित्यर्थः । तादृशपदानां हि काव्ये प्रयोगः प्रयोगकर्तृगोमित्येतयो-
पहसनीयत्वमुक्तावयन् श्रोतृणाञ्च लज्जासुज्जागरयन् रसास्वादमन्तरयतीति न तत्र
साधुर्यसङ्गावः । निधुवनपदप्रयोगान्तु विदग्धैरपि प्रयुज्यमानत्वात् साध्यत्वम् ।
अतएव साधे,—

“अनिमिषमविरामा रगिणां सर्व्वरात्रं

नवनिधुवनसीताः कौतुकिनाभिवीच्या” ।

इत्यादौ निधुवनपदप्रयोगः ॥ ६५ ॥

पदसन्धानवृत्त्या वाक्यार्थत्वेन वा पुनः ।

दृष्टप्रतीतिकरं आस्यं यथा या भवतः प्रिया ॥ ६६ ॥

(Sl. 66 & 67)—Again due to peculiar composition of words or due to implication of meanings therein (though these words may not be connected together), साध्यत्वदोष may arise obstructing साधुर्यं, as in “या भवतः प्रिया” । There “याम्” implies अश्लीलार्थदोषः । Similarly अश्लीलत्वदोष may arise in the meaning of a sentence after the directly indicated meaning is restricted and ended—See the Tika of sl. 67 here. Such अश्लीलत्वादोष is distasteful both to the गौड and वदमं । Compare “एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि” here.

अन्यैरुक्तस्याश्लीलत्वदोषस्यापि साधुर्यप्रतिबन्धकत्वात् स्वमते तस्यापि साध्यपदेन ग्रहणमित्याह, पदसन्धानेति । पदानां सन्धानं साक्षाद्भवया विन्यासो यत्र इति

पदसन्धानं वाक्यम्, (पदसङ्घातेति पाठे तु उक्तोऽर्थः स्फुट एव) तद्वृत्त्या वा, तथा वाक्यार्थत्वेन वाक्यार्थगतत्वत्वेन वा, दुःनिन्दिता त्रौडानुगुप्ताऽमङ्गलव्यञ्जिका प्रतीतिर्दुष्-
प्रतीतिः तत्करम्, वाक्यस्य वा तादृशदृष्टप्रतीतिकरत्वरूपनञ्जीलत्वमित्यर्थः, तदपि गम्यं
गम्यपदोपलक्षितत्वेन साधुर्योपरित्याज्यमित्यर्थः । तत्र वाक्यगतं त्रौडानुगुप्तकालरूप-
मञ्जीलत्वमुदाहरति यथेति । या भवतः तव प्रिया प्रणयिनीति प्रकृतार्थबोधानन्तरम्,
याभवतः यामो नैष्ठिकम्, यममष्टुने इत्यस्य घञि रूपम्, तद्विशिष्टस्य प्रिया नैष्ठिकसाधनत्वेन
प्रौणयिवी, इत्यसम्यार्थव्यञ्जनेन सासाजिकानां त्रौडोत्पादनाद्वाक्यनिर्दशनञ्जीलमिति नात्र
साधुर्यसम्भवः । अञ्जीलत्वस्य च पद-पदान्-पदार्थ-गतत्वस्यैवपि व्यापकत्वाभावेन न
तत्वात्यन्तवेरस्यमिति तदगणयित्वैव वाक्यवाक्यार्थमात्रगताञ्जीलत्वस्य गम्यत्वसुक्तं
गम्यकृतेति ज्ञेयम् । नच, 'यथा यकारादिपदम्' इत्यनेन यमधातुनियन्त्रपदप्रयोगे
सुखगम्यत्वसुक्तम्, 'या भवतः प्रिया' इत्यत्र च तदेव भवितुमर्हति, तत् कथमञ्जील-
त्वरूपातिदिष्टगम्यत्वस्योदाहरणत्वेनेदमुपन्यस्यमिति वाच्यम्, अभिधया वृत्त्या असम्यार्थो-
पस्थापकशब्दसोऽव मुख्यगम्यत्वेन "या भवतः" इत्यादौ तदभावात् व्यञ्जनयैवासम्यार्थ-
द्योतनात् । समानेऽपि गम्यत्वाञ्जीलत्वयोरसम्यार्थप्रकाशकालरूपस्वरूपे हतिसिद्-
धतोपस्थापकत्वभेदेन भेदाङ्गीकारादित्यवधिष्यम् ॥ ६६ ॥

खरं प्रहृत्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्यवानिति ।

एवमादि न शंसन्ति साग्योक्तभयोरपि ॥ ३७ ॥

वाक्यार्थगताञ्जीलत्वरूप-गम्यत्वमुदाहरति, खरमित्यादि । वीर्याधानं प्रशस्त
बलशाली पुरुषः कश्चिदीरः खरम् उद्धटं प्रहृत्य रिपूनाहृत्य विश्रान्तः विश्रान्तं लब्धे
इति प्रकारणिकार्थः शब्दबोधविषयीभवन् वक्त्रादिवैलक्षण्य-प्रतीतिसन्नीचीनया वाक्यार्था
व्यञ्जनया वीर्यावान् युक्तवान् पुरुषः कश्चिद्वयुवा खरं प्रहृत्य सुरतप्रहारं कृत्वा
विश्रान्त इत्यसम्यार्थद्योतकतया त्रौडानुगुप्त इत्यञ्जीलः । न चोत्र वाक्यगतमञ्जीलत्वम्
एकार्थमात्रे सङ्कतितानां खरमित्यादि वाक्यघटकपदानां शाब्दा व्यञ्जनाया अनार्थ-
त्वेन असम्यार्थोपस्थापकतवाभावात् वाक्यार्थस्यैव च वक्त्रादिवैशिष्ट्यसचिववाक्यार्था
व्यञ्जनया द्वितीयार्थोपस्थापनात् पदानां परिहृत्तिसङ्कल्पेन च दोषस्य तद्वत्त्वा-

सम्भवात् ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जदोषगुणलक्षणाणां हि शब्दार्थगतत्वव्यवस्थायां तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधायित्वमेव हेतुरिति प्राचां सिद्धान्तः । यत्र हि शब्दा व्याञ्जनयाऽसम्भार्य-
बोधस्तत्रैव शब्दगतसङ्गोलत्वम्, शब्दो च व्याञ्जना अनेकार्थशब्दनिष्ठा, यदुक्तं प्रकाशकता,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्विते ।

संयोगादेरवाच्यार्थ-धीकृदव्यापृतिरञ्जनम्” इति ।

न चात्र वीर्यपदं बलशुक्रयोर्वाचकतया नानार्थे बलस्य शुक्रभावजन्यत्वेनै-
कत्वाङ्गीकारात् वीर्यपदपरिहृतावप्यङ्गीकृतस्यानपायेनार्थगतत्वस्यावश्यामुपेयत्वात् ।
“एषां विपर्ययः प्राथो दृश्यते गौडवैदर्भेन” इत्यत्र प्रायः पदस्य प्रयोजनं दर्शयति
एवमादीति । एवमादि निरुक्तशान्ततादोषवत्प्रभृत, आदिना अनुचितमित्यत्र—विरुद्धमति-
कारित्वादि-दोषवतां गृहणम्, उभयोरपि गौडवैदर्भेन योरपि, न शंसन्ति नाद्रिघन्ते ।
एतेनानुप्रासकृत-बैलक्ष्येऽपि शान्तता-परिहारे द्वयोः समानेति सूचितम् ॥ ६७ ॥

भगिनी-भगवत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते ।

विभक्तमिति भाष्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

(Sl. 68) But words like भगिनी, भगवती, शिवलिङ्ग etc are
all current among the learned, so these do not convey
अङ्गीकृतदोष but are rather माधुर्यग्राहक । Thus माधुर्य is shown
in both गौड and वैदर्भ, now सुकुमारता will be enumerated.

असम्भार्यप्रतिपादकस्यापि सर्वजनव्यवहृतस्यादुष्टत्वं प्रतिप्रसूते, भगिनीति ।
आदिना योनिलिङ्गादीनां गृहणम् । सर्वत्र व्यवहारेषु काव्येषु च, अनुमन्यते
सर्वैरदुष्टतया स्वीक्रियते, सर्वजनपरिगृहीतस्य हि प्रयोगे दोषानुसन्धानायोगात्
श्रोतृजनवैमुख्यसम्भव इत्यदोषः । यदुक्तम् ।

“संवीतस्य हि लोकेऽस्मिन्न दोषान्वेषणं क्षमम् ।

शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासम्भत्वभावना” इति ।

सं वोतस्य अदुष्टतयाङ्गोक्तस्य । एतदुपलक्षणम् । गुणलक्षितयोरप्यदुष्टत्वं ज्ञेयम्,
अदुक्तम्—

“यान्यं दृष्ट्वावदस्मीत्यर्थं यदोरितम् ।

तत्सम्बन्धितेषु गुणेषु लक्षितेषु न दृश्यति” ॥ इति ।

गुणानि असम्बन्धेऽप्रसिद्धानि यथा, सन्वाधपदं सङ्कटाद्ये प्रसिद्धं स्त्रीचिह्नार्थं
त्वप्रसिद्धानिति । लक्षितानि लक्षणयाऽसम्बन्धार्थबोधकानि, यथा जन्मभूमिपदं लक्षणया
स्त्रीचिह्नबोधकमिति । किञ्च सुरतारम्भगोष्ठ्यां शान्तवीर्यस्वरसादी च व्यङ्ग्ये अश्लोक्तत्वं
न दोषः प्रयुक्तं गुण एव । क्रमेण यथा,—

“करिहस्तेन सन्वाधे प्रविश्यात्तर्षिलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते” ॥ इति ।

अत्र करिहस्तादिगन्धा असम्बन्धाः, इयं हि सरतप्रसङ्गसभायां कस्यचित्
कानि उक्तिः ।

“उत्तानोच्छूनमणूक-पाटितोदरसन्निभम् ।

हस्तदिनि स्त्रीत्रये सत्तिरहस्यः कस्य जायते” ॥ इति ।

अत्र शान्तो रसः ।

“उत्कृष्टोत्कृष्ट - क्षतिं प्रथममथपृथूच्छोधभ्यांसि चांसान्यं सस्मिन्
वृष्टपिण्डायवधवतुलभागुपपत्तीनि जगन्ध्या । अन्तःपर्यन्तजैतः प्रकटितदण्डः
प्रेतरङ्गादङ्गस्यादस्यसंख्यं खपुटगतमपि कस्यमव्ययमस्ति” ॥

अत्र बोधतुल्यो रसः । नाध, यन्मुपसंहरति, विभक्तमित्येति । विभक्तं रसघटित-
त्वादिशेषेण दर्शितम्, अनुप्रासकृतवैलक्षण्यञ्च वैदर्भ्यौघयोर्विभक्ततया दर्शितमिति वा ।
क्रमप्राप्तं सौकुमार्यं निरूपयति, उच्यते इति ॥ ६८ ॥

अनिष्टुराक्षरप्रायं सुकुमारमिहोच्यते ।

वन्धुशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्व्यकीमले ॥ ३९ ॥

(Sl. 69 & 70) सुकुमारता is seen where there is mainly
mild letters (i. e. where letters are mostly mild and not
harsh) ; in other words, most letters are mild in सुकुमारता

and not all the letters are so ; then there will arise the defect of looseness of composition (बन्धशैथिल्यदोषः) । Remember that in सौकुमार्ये, letters that are कोमल are mostly so i.e., it is composed of both कोमल अकोमल letters, but in श्लेषगुण the letters are mostly अल्पप्राण and महाप्राण and mostly अकोमल (See Tika). The illustration of सुकुमारता is shown in sl. 70 in “मण्डलीकृत्य वर्हाणि कलापिनः प्रवृत्तन्ति” ।

अनिष्टुरिति । निष्टुराणि सुतिक्तूनि तद्विपरीतानि कोमलाचराणि तेषां प्रायो बाहुल्यं न तु सामान्यं यत्र तादृशं वाक्यं सुकुमारं सौकुमार्यगुणवत् । एतद्विचित्रं क्रमदोषरेण, “कोमलाचरबाहुल्यं वदन्ति सुकुमारताम्” इति । प्रायपदप्रयोजनं दर्शयति । बन्धशैथिल्यमिति । सर्वकोमलं सर्वकोमलाचरात्मकं वाक्यं तु बन्धश्च शैथिल्यरूपो दोषो दर्शितः यथैव ‘मालतीमाला कोलाहिकखिला यथा’ इत्यत्र प्रकाशितः । दोषस्तु इत्यत्र दोषो हीति पाठे हिपदं प्रायपदप्रयोगं प्रतुष्टराजं वाक्यस्य हेतुत्वं बोधयति, तस्मात् कोमलाचराणां वदन्नानन्तरान्तरा परवाचरविन्यासेन सौत्तिकहृदयान्तरान्तरा नाणिक्यनिवेशनेन बन्धस्य चाख्यं सौकुमार्यम् । न चेवं श्लेष सौकुमार्य-योरेभेदः लक्षणसौख्यादिति वाच्यं, श्लेषस्याल्पप्राणमहाप्राणाचरवटितत्वेन सौकुमार्यस्य च कोमलाकोमलवर्णवटितत्वेन वयोर्विभिन्नत्वात्, नचाल्पप्राणत्वमेव कोमलत्वं महाप्राणत्वमेव च परब्रह्मत्वं, अल्पप्राणस्यापि वर्णविशेषसंयोगेन परब्रह्मत्वसम्भवात्, यथा, “चर्कति विरहात्तां सा तत्कौत्तिं सुतिमङ्गना” इति, अत्र ककार तकारावल्पप्राण-अपि तकारसम्बन्धेन पारुष्यं भजतः, एवं महाप्राणोऽपि विन्यासविशेषेण कोमलत्वं भजति । यथा,—

“मधुरया मधु बोधितनामधौ मधु सृष्टिस्संभितसौधया

मधु करारङ्गनया सुहृदन्मदध्वनिश्रुता निश्रुताचरसुज्जगै” ॥ इति ।

अत्र धकाराः महाप्राणा अपि विन्यासमहिम्ना मधुरतां प्राप्नुवन्ति । इयञ्च सुकुमारता शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु अर्थस्यापारुष्यरूपा । पारुष्यवार्थस्यानङ्गल व्यञ्जकत्वरूपा-

श्लोक्तम्, अतएव नवीनाः श्रुतिकटुलस्याश्लोक्तस्य च दीपलाम्बिधानेन परित्याज्यत्वात्
फलबलादेव तद्विपरीतस्य सौकुमार्यस्य प्राप्तिरिति तस्य गुणत्वकीर्तनं प्राचाननुचितमिति
वदन्ति ॥ ६८ ॥

मण्डलीकृत्य वर्णाणि कण्ठेर्मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रवृत्त्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ ७० ॥

उदाहरति, मण्डलीकृत्येति । मधुरा गीतिः गीतिसङ्ग-कैकारवो यत्र तादृशैः
कण्ठैर्गैलेः, मधुरगीतिरूपैः कण्ठैः कण्ठस्वरैरिति वा, उपलक्षणं दत्तोद्य । जीमूत-
मालिनि काले प्राद्विष, अन्येऽपि नर्तका मधुरं गायन्तो नृत्यन्तीति कलापिषु नर्तक-
व्यवहारप्रतापः समासोक्तिरलङ्कारः । अत्र सकारादीनां कोमलानामन्तरान्तरा टवर्गो-
युक्तयुक्तान्तरूप-परुषवर्णनिवेशेन वन्द्योऽयं कामपि चारुतामावहति ॥ ७० ॥

इत्यनूर्जित एवार्था नालङ्कारोऽपि तादृशः ।

सुकुमारतयेवैतदारोहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

(Sl. 71) Now if it be argued that सौकुमार्यं being mainly constituted by letters, and not by words how can it be said to be a गुण ? Against this our author says that in मण्डलीकृत्यवर्णाणि though the meaning is not an elevated one, nor the अलङ्कार there is so, still due to composition by mild letters it attains the status of सुकुमारता and sets footing to this effect in the mind of the learned. गुणवैचित्र्य itself also augments काव्यशोभा । Hence our author has elsewhere said “प्राणा दशगुणाः सृताः”—गुण being like प्राण in a काव्य ।

ननु वर्णविशेषविन्यासात्मकस्य सौकुमार्यस्य न गुणत्वमुचितम्, अर्थालङ्कारकत-
वचित्रमन्तरेण स्वतश्चमत्कारजनकत्वाभावादिति नवीनानां मतं दूषयन्नाह,

इत्यनूजित एवार्थ इति । इति अस्मिन् मण्डलीकृत्येत्यादिपद्ये, अर्थः कलापिष्टव्य-
रूपः अनूजित एव रससम्पर्काभावाच्चसत्काराव्यञ्जक एव, तथा अलङ्कारः समासोक्त्यनु-
प्राणितः स्वभावोक्तिरूपः, नापि तादृशः न चसत्कारजनकः । तथाप्येतत्पद्यं
सुकुमारतयेव सौकुमार्यगुणसम्बन्धमात्रेणैव सतां सामाजिकानां मन आरोहति
चसत्कारसुगन्धं करोति । एतच्च गुणकृतवैचित्र्यमनङ्गीकुर्वतां सुखसुद्रणयोक्तम् ।
वस्तुतस्तु शब्दार्थालङ्कारकृतवैचित्र्याणां विभिन्नत्वात् सत्यप्यर्थालङ्कारयोरीज्जितं तदनु-
सन्धानात् प्रागेव गुणकृतवैचित्र्यं सामाजिकानामनुभवपथसंवतरति, अतएवोक्तम्,—

“तथा कथितया किंवा तथा वनितया च किम् ।

पदविन्यासमात्रेण यथा नापहतं मनः” ॥ इति ।

यत्र च गुणवैचित्र्यं नास्ति तत्र सदृश्यालङ्कारवैचित्र्यं न काव्यशोभां पुण्याति ।
यदाह भोजराजः, “अलङ्कृतमपि शब्दं न काव्यं गुणवज्जितम्” इति । अपरे च—

“यदि भवति वचश्च्युतं गुणैर्भ्यो

वपुर्विव यौवनवन्धमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं

नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते” ॥ इति ।

एतदर्थमेव गत्यङ्कता, ‘प्राणा दशगुणाः स्मृताः’ इत्यनेन गुणानां प्राणत्व-
मुक्तम् ॥ ७१ ॥

दीप्तमित्यपवैभृज्जालच्छोद्यमपि वध्यते ।

न्यक्षेण क्षयितः पक्षः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥ ७२ ॥

(Sl. 72) This is सौकुमार्य of the वैदर्भ, the गौड़ too reco-
gnise such सौकुमार्य । They however do not find it where
there is हृदयविक्षुति with internal suggestion of वीरादिरस
for then composition should have परुषवर्ण as in “न्यक्षेण
क्षयितः पक्षः क्षत्रियाणां क्षणात्” । See Tika also.

सौकुमार्यं गौड़वेदमंगोर्ध्वपर्ययं दर्शयन्नाह, दीप्तमिति दीप्तिः आत्मविस्तृतिः उल्काह्रादिसमुद्बोधेन 'चतस्रः दीघेप्राथम्यमित्यर्थः जनकतया तद्विशिष्टं दीप्तं वीर-रौद्र-बोधमत्सरसादिरूपमोजस्वि व्यञ्जमित्यर्थः, तदत्र वर्तत इति कृत्वा भुजा अतिशयेन कृच्छ्रायमपि ओजस्विभ्यश्च व्यञ्जनानुकूलतया परुषदर्शयितृत्वात् कष्टेनोक्तार्थमपि दध्यते विन्यस्यते इत्यन्वयः । अयमर्थः—गौड़ा हि यत्र वीररसादिरूपमोजस्वि व्यञ्जं तत्र परुषदर्शयन्नाह अजनस्यावश्यकतया सौकुमार्यं नाद्रियन्तं, वैदर्भास्तु तत्रापि सौकुमार्यं प्रवेशयन्ति यथा,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मस्योदेभं वल्लिरुदायुधैः ।

भरकरिपुणा साह्रं तेषां सभोमकिरीटिना

नयमहमस्यै दीप्तमिति करोमि दिशं वलिम्” ॥ इति ।

अत्र रौद्रेऽपिरसं नात्यन्तमुद्धता वर्णा । गौड़ानां सौकुमार्यवर्जनमुदाहरति । न्यक्षणेति । न्यसन्ति विप्रवधादिरूपनोक्तं कुर्वन्तीति न्यञ्जः कार्त्तवोधाः तान् स्मरन्ति नाशयतीति न्यचः परशुरामः । ‘अरु दिः स्तुदादी’ इति पलम् । अत्र रौद्रो रसः, अतश्च सुकुमारवन्त्व्याग उचित इति गौड़ा मन्वन्ते । न्यक्षेणान्तेन घृतराष्ट्रेणेति केचित्, तत्र क्षिप्रं घृतराष्ट्रदुर्मन्त्रितेन क्षत्रियक्षयात् कर्णरससम्भवेन तत्र गौड़ानामपि वन्धपाख्यानांचित्यात् ॥ ७२ ॥

अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य, हरिणोद्धृता ।

भूः खुरक्षुण्णनागाहृग्लोहितादुदधेरिति ॥ ७३ ॥

(Sl. 73) our author now defines अर्थव्यक्ति । we have the गुण of अर्थव्यक्ति where the अर्थ is not to be deduced or inferred (यत्र अर्थस्य अनेयत्वम्) as in हरिणोद्धृता भूः etc.

अर्थव्यक्तिं निरूपयति, अर्थव्यक्तिरिति । अर्थस्य अनेयत्वम् अकल्पनोपलब्ध उपात्तशब्दादेवोपस्थितिरित्यर्थः, यावन्तोऽर्था अन्वयोपयोगितया अपेक्ष्यन्ते तद्वोधकतया

सावतां पदानामुपादानमिति निर्गलितोऽर्थः । अतएव क्रमदोशः, “यावदाद्याभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणम्” इति । इयञ्चार्थव्यक्तिः शब्दगुणः, अर्थगुणभूता ते वस्तुस्वभाव-स्फुटौकरणरूपा, अतएव तस्याः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण परिग्रह इति नव्याः, यदाहुः, “अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः” इति । पदानां भ्रष्टित्वार्थोपस्थापकत्वं शब्दगतार्थव्यक्तिरित्यन्ये, यदाहुः, “अर्थव्यक्तिः पदानां हि भ्रष्टित्वसमर्पणम्” इति । उदाहरति, हरिणेत्यादि—हरिणा वराहकूपिणा, अत्राप्रसिद्धस्योदधिलौहिलस्य वर्णने कश्चिद्वैतुरवगम्यते सच हेतुभूतोऽर्थः खुरेत्याद्युपात्तशब्देनैव प्रत्याख्यते न तु कथञ्चित् कल्पित इत्यर्थस्य पदेनेव व्यञ्जनादर्थव्यक्तिः । यत्र प्रसिद्धिरस्ति तत्र हेतुर्नापेक्ष्यते, यथा,—“सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रवर्त्तुनि विधटयति” इति । अत्र सन्ध्यायां चक्रवाकमिदुविधटनस्य प्रसिद्ध्या न हेत्वाकाङ्क्षा, अतएव न तत्र निर्हेतुताया दोषत्वम्, यदुक्तम्, “निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति इति । भोजेराजेनापि,—

“अध्याहारादिगम्यार्थं नैवार्थप्रागुदाहृतम् ।

स गम्यते प्रसिद्धिश्चेन्न तद्दोषतः स्यात्” इति ॥ ७३ ॥

महो महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।

इतोयत्वेव निर्दिष्टेनेयत्वसुरगासृजः ॥ ७४ ॥

(sl. 74) Having said अर्थव्यक्ति where there is अनर्थत्व
of अर्थ, our author shows what is नेयत्व of अर्थ here
in महो महावराहेण (See Tika)

अनेयत्वमर्थव्यक्तिरित्युक्तं, नेयत्वन्तु कीदृशितिदर्शनार्थं प्रत्युदाहरति, महोति । इयति एतावन्मात्रे खुरच्युणनागासृगित्यंशं परित्यज्य लोहितादिति विशेषणमात्रं इत्यर्थः, निर्दिष्टे उक्ते सति उरगासृजो नेयत्वम् अध्याहारादिना कल्पनीयत्वम् । उदधिगतलौहिलस्यौपाधिकत्वादुपाधिपदप्रयोगमन्तरिण तस्यासङ्गतत्वप्रतीतेरवगम्यतेव कथञ्चिदुपाधिरध्याहरणीय इति नास्त्वर्थव्यक्तिः । यत्र त्वन्वयबोधान् प्राग्वाधादि-

ज्ञानेन लक्षणायां न लक्षितव्यत्वात्प्राप्त्यर्थं व्यक्तिः सम्भवत्येव शक्येव, लक्षणायाः पुर-
पस्थाप्याथान्वयबोधविषयतायामनैलक्ष्यत्वात् अन्यबोधः नन्तरजन्यपदपुनरुदयेन कल्पनी-
यार्थस्यैव प्रयोक्तुरसामर्थ्ये द्योतयति तत्त्वार्थस्य नैवत्वमिति नार्थव्यक्तिः, अतएव
तथाविधं लाक्षणिकपदस्य नैवार्थत्वात्प्रदोषदुष्टत्वमभियुक्तैरुक्तम्, तथाच नैवार्थ-
त्वव्याकारि काव्यप्रकाशकारः,—

“निरुद्धा लक्षणाः काचित् सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते साम्प्रतं काचित् काचिन्नैव लक्षकतः” ॥

इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकमिति ॥ ७४ ॥

नेदृशं बहु मन्यन्ते मार्गयोः उभयोरपि ।

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥ ७५ ॥

(Sl. 75) Such अर्थनैवत्व is not liked both by the वेदभू-
and the गौड़ । In such cases there is no clear impression,
for the अन्यबोध runs counter to such clear understanding
of meaning, unless some understood word is brought
there.

अथ व्यक्ती पूर्वाक्तिप्रायपदप्रतिपाद्यं गौड़वेदभूयोः साम्यं दर्शयति, नेदृशमिति ।
नेदृशं नैवार्थकवाक्यम्, उभयोरपि मार्गयोः गौड़वेदभूयोः, न बहु मन्यन्त इति ।
अत्र हेतुमाह, नहीति । शब्दन्यायः शब्दजन्यान्यबोधे नियमः, वृत्तपदस्थाप्यानाम-
वार्थानामन्यबोध इत्येवं रूपः, तं विलङ्घयत्यतिक्रामतीति तादृशी अध्याहाराद्युपल्लि-
तार्थविषयेत्यर्थः । प्रतीतिः अन्यबोधः, न हि सुभगा समीचीना, अर्थापत्त्याद्यु-
पस्थापितार्थप्रतीतिस्तु न शाब्दबोधत्वं तदुत्तरमेव तस्याः सम्भवात्, एवं तात्पर्य-
पर्यालोचनयार्थान्तरप्रतीतिरपि शब्दबोधोत्तरकालीनैव, यत्र तु द्वारं द्वारमित्यादौ
लरादिना पिघेहीत्यादिसाकाङ्क्षपादान्तरानुपादानेन शाब्दबोधसम्भवात्तदर्थं श्रुतार्था-
पत्त्या तादृशपदाध्याहारः, तत्राध्याहतपदेऽपि शक्तियद्वाभ्युपगमेन तदर्थं स्व वृत्त्युपस्था-

प्रात्वान्न तन्निगमातिक्रमः । एतच्च विशिष्टशक्तिवादमभिप्रेत्योक्तम्, उपाधिशक्ति-
वादिभिस्तु आनेपगव्याया अपि व्यक्तेः शब्दबोधाभ्युपगमान्निरुक्तनियमो नाङ्गीक्रियते
इति विभावनीयम् ॥ ७५ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिद्व्यस्मिन्न क्ते प्रतीयते ।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथाकाव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

(Sl. 76—78) We get उदारगुण where some excellent
quality (उत्कर्षवान् गुणः) is apparently implied in a sentence
or in a description ; and काव्य must be endowed with such
उदारगुण always and in all countries. This is exemplified
here in sloka 77 “अर्चिनां कृपणादृष्टिः” etc. Here the nobility
of त्वान् is hinted at ; and you may infer उदारत्वं similarly
elsewhere, as in the following sloka—

उदारत्वं निरूपयति, उत्कर्षवानिति । यस्मिन् वाक्ये उक्ते सति उत्कर्षवान्
वर्णनीयस्योत्कर्षजनकः कश्चित् विलक्षणो गुणः त्वान्-शैल्यादिरूपो धर्मः
प्रतीयते व्यञ्जनया बोध्यते तत् वाक्यम् उदाराह्वयम् उदारत्वगुणवत्त्वेन कथित-
मित्यन्वयः, इत्यत्र वाक्यानां वर्णनीयस्योत्कर्षजनकगुण व्यञ्जकत्वमुदारत्वमिति
लक्षणम् । उत्कर्षवानित्यनेन च अपकर्षजनक-धर्मव्यञ्जकत्वस्य न निरुक्तगुण-
त्वन, यथा,—

“हे हेलाजितवीधिसत्त्व वचसां किं विस्तरेऽस्मिन्

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।

तस्यत्पात्य-जनोपकार-घटनावेमुख्य-लब्धायशो

भारप्रोदहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः” ।

अत्र तोयधेरपकर्षजनकोऽपेय-पानीयत्व-रूपधर्मो व्यञ्ज्य इति नोदाय्यसङ्गातः ।
चस्तुतस्तु, उत्कर्षवान्, भङ्गा प्रतिपाद्यत्वेन चमत्कारजनकः गुणः उत्कर्षकोऽपकर्षको
वा वर्णनीयधर्म इत्येवार्थः, एवञ्च अपकर्षजनकोऽपि धर्मो यत्र व्यञ्जमानश्चमत्कारं
जनयति तदपि वाक्यमुदारमिति, तेन—हे हेलाजितेयादावीदार्यनस्य, अतएव

क्रमदीश्वरेण, “तदुदारं गुणः कोऽपि यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते” इति लक्षणं कृत्वा, “यथा तावच्छरीरं मे यावत्त्वं पिहितानना” इत्युदाहरता वर्णनीयस्यापकर्षजनकाव्यञ्ज-
व्यञ्जकत्वेऽप्युदारत्वमङ्गीकृतम् । तादृशव्यञ्जकता च वाक्यस्य वाच्यार्थद्वारा, तेनार्थगत-
मिदम्, शब्दगतन्तु विकटत्वलक्षणम्, विकटत्वञ्च पदानां नृत्वप्रायत्वम्, यथा “स्वचरण-
विनिविष्टैर्नूपुरैर्नन्तं कीर्णा भ्रूणिति रणितसासीत्तत्र चित्रं कलञ्च” इति । तेनेति—
तेन उदारत्वेन काव्यपङ्क्तिः गौडदेवैर्भूरुपा काव्यरीतिः । एतेनोदारत्वे गौडदेवैर्भूयोः
साध्यं दर्शितम् । सनाथा सायया सोत्कर्षेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सङ्कतम् ।

तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य सुखमीक्षते ॥ ७७ ॥

उदारत्वमुदाहरति, अर्थिनामिति ! अर्थिनां कृपणा दीना, पुनः तदवस्था दीना
सती, नान्यस्य सुखमीक्षते इति एकेनैव कृतार्थानामपरोपसर्पणासम्भवादिति भावः ।
अत्र वर्णनीयस्य राज्ञः प्रभूतदानरूपधर्मः प्रक्षिप्यहीतृणां दातन्तरोपसर्पणाभावरूपमङ्गत्वा-
व्यव्यमानः कमपि चमत्कारविशेषं जनयति ॥ ७७ ॥

इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते ।

अनेनैव पथान्यत्र समानन्यायसूक्ष्मताम् ॥ ७८ ॥

In the above sloka, the charity of the king is excellently
hinted ; similarly in such case find out equal उदारत्व in
other passages :—

इदमेव दर्शयति, इतोति । इत्यस्मिन् वाक्ये त्यागस्य भङ्गा व्यव्यमानस्य
वर्णनीयरजदानस्य उत्कर्षः चमत्कारविशेषजनकत्वं साधु शोभनं लक्ष्यते
सामाजिकौ ज्ञायते । [साध्वित्यत्र श्रुत्विति क्वचित् पाठः । खलु यतो लक्ष्यते
अत इदमौदार्यगुणवदित्यर्थः] । अनेनैवेति । अनेनैव पथा एतत्पदप्रदर्शितया
रीत्या समानः सदृशः न्यायो व्यवस्थितिर्यस्य तादृशमुदारत्वम् अन्यत्र पथान्तरेऽपि
ऊच्यतां स्वयं विभाव्यताम् ॥ ७८ ॥

स्नापयैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदित्यतः ।

यथा, लीलाम्बुज-क्रीडासरो-हेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

(Sl. 79) Some however wish उदारता गुण in sentences etc. endowed with significant adjectives as in लीलाम्बुजं क्रोडासरः, हेमाङ्गद etc.

अत्र सतान्तरं दर्शयति श्लाघेः विशेषार्थोत्कर्षकत्वेनाभिप्रेतार्थबोधकत्वात् सहृदयप्रशंसनीयः, विशेषैरेति बहुवचनादेक-द्विविधोपयोगेन चमत्कारातिशय इति सूचितम् । युक्तासति वाक्यमित्यर्थः, उदारम् उदारत्वगुणवत् । कैशदित्यनेन साभिप्रायविशेषणवत्स्यापुष्टार्थत्वदोषाभावरूपत्वादनेनः परिकरात्क्रोडासरं नोक्तत्वाच्च न गुणत्वसूचितमित्यस्मिन् कल्पे स्वस्वास्वरसः सूचितः । उदाहरति, लीलाम्बुज-त्यादि । लीलाम्बुजमिदं शब्द-जस्य लोलितविशेषणात्तोलोपयोगित्वेन वर्णाकर-सौरभ्याद्यतिशयः प्रतीयते । एवं क्रोडासर इत्यत्र सरसः क्रोडोपयोगितया कमलकुसुमं जलचरविहङ्गशोभित-स्वच्छं खादु जलवत्वादिकम्, हेमाङ्गदमित्यत्र च हेममयत्वेनाङ्गदस्य सुदृश्यत्ववहुमूल्यत्वादिकम् । केचित् अगम्यत्वमर्थगुण सुदारत्वमाहुस्तत्र सम्यक्, अगम्यताया माधुर्यरूपत्वेन साधुर्योदायधोरभिन्नतापत्तेः । यदाह क्रमदीश्वरः, “सानुप्रासत्वमगम्यभावश्च नधुरी गुणः” इति । साधुर्यप्रसाधे यत्यङ्गदपि, “तथाप्यगम्यतत्वेनं भारं वहति भूयसा” इति आह । ७६ ॥

श्लो० ७७ अोजः समासभूयस्त्वमेतदुगद्यस्य जोषितम् ।

पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

(Sl. 80) Now our author is defining अोजः । अोजम् is there where there are many long compounds and this is the soul of prose compositions ; गौड़ (who are अदाक्षिणाय) also take this or resort to this in poems (पद्य) ।

अोजो लचयति, अोज इति । समासः पदानामेकीभावः तस्य भूयस्त्वं दीर्घत्वं बहुभिः पदैः समास इत्यर्थः, तदीजः । एतत् समासभूयस्त्वरूपमोजः पद्यस्य गद्यप्रवन्धविशेषस्य उत्कलिकाप्रायात्मकस्येत्यर्थः, चूर्णकादौ दीर्घसमासत्वा-

भावात्, जीवितं जीवितवत् सारभूतम् । इदञ्च मार्गद्वये समानम् । विपर्यय—
माह, पदेऽऽपीति । अदाक्षिणात्यानां गौड़ानाम्, अपिना गद्यसमुच्चयः, इदं
समासभूयस्वरूपमोजः, एकम् अद्वितीयं परायणम् अवलम्बनम्, गौड़ानां बन्धागादता-
प्रियत्वेन तन्मूलतयानुप्रासवद्गोचरसकासस्थान्यन्तमपेक्षणीयत्वात् । इदञ्चोजः शब्द-
गुणः समासभूयस्वरूपतया शब्दमात्रगतत्वात् । अन्ये तु, ओजः प्रौढिः, सा च
पञ्चविधा, यथा,—

“पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिव्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च” ॥ इति ।

तत्र पदार्थे वाक्यरचनम्, यथा, चन्द्र इति कश्चिन् पदार्थे वक्तव्ये “अविनयन-
समुत्पन्नं ज्योतिः” इति वाक्यरचनम् । वाक्यार्थे पदाभिधा यथा, “निदाघशीतल
ह्रिमकालोष्णशरीरसुकुमारो वरयोषित्” इति वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवर्णिनी” इति
पदाभिधानम् । एवमेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषाभिधित्वया बहुवाक्यैर-
भिधानं व्यासः, बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येन प्रतिपादनं समासः, एतच्चतुर्विध-
प्रौढिरूपमोजः शब्दगुणः साभिप्रायत्वरूपत्वव्यंगुण इत्याहुः ॥ ८० ॥

तद्गुरुणां लघूनाञ्च बाह्वल्याल्पत्व-मित्र्यैः ।

उच्चावचप्रकारं तत्तृष्ट्यमाख्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥

(Sl. 81 & 82) Various varieties of this समासभूयस्व is due
to गुरुवर्णं, or लघुवर्णं or conglomeration of both in com-
pounds, and is mostly seen in prose narrations known as
आख्यायिका, चम्पू etc as stated before ;—This is the opinion
of वैदर्भ । The view of the गौड़ that such things (समासभूयस्व)
may also be had as ओजीगुण in poems is illustrated in the
verse—“अस्तमस्तकपर्यन्तं समस्ताकोऽगुसंस्तरा ।

तदिति । तत् समासभूयस्वत्वं उच्चावचप्रकारं नानाविधम्, कथमित्याह,
गुरुणमित्यादि । क्वचित् समासाङ्गपदघटनानां गुरुवर्णानां बाहुल्येन लघुवर्णानामप्य-

त्वेन, क्वचिद्गुह्यवर्णाणामल्पत्वेन लघुमात्रं बाहुल्येन, क्वचिन्न द्विविधानां तेषां मिश्रणेन साम्येन च । तच्च आख्यायिकादिषु प्राचां रचितेषु गद्यप्रवक्ष्यभिगेषु, आदिना चम्पूविशदादीनां गृहणन्, दृश्यं स्वयमनुभवनीयम्, एतच्च वैदभेमतानुसरिणोक्तं, गौडानां पद्यमयेष्वपि तत्सङ्गाव भिमतैस्तत्त्वान्, यथा, सूर्यगतकादौ पद्यमयेऽपि दीर्घसमासाः । आख्यायिकेतुग्रादानात् कथायां रौद्रादिरसेऽपि न दीर्घसमासो विधेय इत्यवधेयम् । [प्रकारमित्यत्र प्रकारेणेति दृश्यमित्यत्र च दृष्टमिति कश्चित् पाठः । अन्यत्र च द्वितीयतदित्यत्र सदिति पाठः] ॥ ८१ ॥

अस्त-मस्तक-पर्यस्त-समस्ताकांशु-संस्तरा ।

पोन-स्तन-स्थिताताम्र-कम्ब-वस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

गौडानामभिमतं पद्यगतसमाश्रयस्त्वमुदाहरति, अस्तेति । अस्तः अस्तावलः तस्य मस्तकं शृङ्गं तत्र पर्यस्ताः परितः पतिता समस्ताः सायंतनमावहन्ति त्वात् सकला ये अकांशवः सायंकाशीनवादारक्ताः सूर्यकिरणाः तैः संस्तरा आवरणं यस्यास्तादृशी वारुणी पश्चिमदिक् पोन्नस्तने स्थितम् आताम्रं कम्बं शोभनं वस्त्रं यस्यास्तादृशी काचित्रायिकैवैत्यन्वयः ॥ ८२ ॥

इति पद्येऽपि पौरस्त्या वध्नन्त्योजखिलीर्गिरः ।

अन्ये त्वनाकुलं हृदयमिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥

पयाधरतठोत्सङ्ग-लम्बसन्ध्यातपांशुका ।

कस्य कामातुरं चेती वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

(St. 83—84)—thus पौरस्त्याः i. e. गौड entertain long compounds with elevated words in पद्य too to complete ओजस । Others however wish औजोगुण where the composi-

tion is अनाकुल (non disturbing or non repugnant) हृद्य (congenial) as in पयोधरतटोत्सङ्ग etc. here,

इतीति । पौरस्त्याः गौडाः ओजस्विनीः समासभूयस्त्वरूपीजोगुणवतोः । अपराभिमतमोजो लक्षयति, अन्ये त्विति । गिरां वाक्यानाम् अनाकुलम् अनाकुलत्वम् उद्भटसमासादिना श्रोतबुद्धेराकुलीभावात् तद्रहितत्वमित्यर्थः, तथा हृद्यं हृद्यत्वं पारुष्यशैथिल्याभावेन सहृदय-हृदयहारित्वमित्यर्थः, एवंरूपमोज इच्छन्ति । अयमर्थः, दीर्घसमासः स्वल्पसमासः समासाभावो वास्तु, यस्मिन् श्रुति श्रोतृणां बुद्धेरनाकुलत्वं श्रुतिसुखञ्च भवति तत्त्वमोज इति । एतदुराहस्यं, यथेति । पयोधरः मेघ एव पयोधरः स्तनः, द्विष्टरूपकम्, तस्य तटस्य प्रान्तस्य उत्सङ्गे लयं सन्ध्यातप एव अंशुकम् आरक्तवसनं यस्यास्तादृशौ । कामातुरमिति, आरक्तवसनाच्छत्र स्तनतटगायिकासाम्ये नोद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र पूर्वार्ध-वाक्यं दीर्घसमासवदपि अस्तनस्तकेत्यादिस्त्रीकवाक्यवन्न श्रोतृणां बुद्धिमाकुलयति प्रतुष्टं लालित्येन श्रवणसुखमादधाति, उत्तरार्धवाक्यं तु कामातुरमित्यवाल्पसमासः अन्यत्र समासाभावश्च, तथापि तत् किञ्चिदगादतथा लालित्येन च प्रतीयमानं श्रोतनानन्दयति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्त्रपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

(St. 85—87) कान्तगुण is seen where most beautiful and charming mundane matter is established by not transgressing worldly facts ; and this is seen in lovely conversations, or historic accounts and in real descriptions (वर्णनासु अपि दृश्यते) । Then कान्ति in प्रियाभाषण

वार्ताभिधान is illustrated here in sloka 86 गृह्णाणि नाम तानेव (St. 86). Similarly कान्ति in description is instanced by our author in the sloka अनयोरनवव्याङ्गि where developed breasts are described. (St. 87).

कान्तिं लक्षयति—कान्तिमिति । लौकिकार्थस्य लोकाप्रसिद्धवस्तुनः अनतिक्रमात् अपरित्यागात् लोकाप्रसिद्धवस्तुवर्णनादित्यर्थः, सर्वजगतां देवादिमनुष्यान्तानां कान्तिं कर्तव्यं वाधाद्यनुदयकृतार्थबोधसौकर्येण चमत्कारजनकतया स्पृहणीयमित्यर्थः, ईदृशं वाक्यं कान्ते कान्तिगुणवादित्यन्वयः । एवञ्च लोकाप्रसिद्धवस्तुवर्णनं कान्तिरिति लक्षणम् । सर्वजगत्कान्तिमिति तु प्रशंसनम् । यदाह क्रमदीश्वरः, “वर्णनात्युक्ति-
युत्या या सा कान्तिरभिधीयते” इति । इयञ्च कान्तिरदृग्गणः अयानुसन्धानात् प्रागनुपलब्धात् । औज्ज्वल्यरूपा तु शब्दगुणः, औज्ज्वल्यञ्च जालिकादि-पदविन्यास-
व परीत्येनालौकिक-शीभाशालित्वम् । अन्ये तु दीप्तरसत्वरूपमर्थगतं कान्तिगुण-
माहुः । कान्तेर्दिष्यं दर्शयति, तच्चेति । तत् कान्तिसद्वाक्यम्, वार्ताभिधानेषु
अनामय-प्रियालापप्रस्तावेषु, “अनामयप्रियालापो वर्हिर्वार्ता च कथ्यते” इत्युक्तेः ।
प्रियालापे हि लोकाप्रसिद्धवस्तुभिधानमेवोचितम् । अन्ये तु वार्ताभिधानेषु इतिहास-
वर्णनेषु, इतिहासानां यथावद्वर्णनस्यौचित्यात् अथवावर्णने असत्यताप्रतिभासेन विनयानां
प्रवृत्त्यसम्भवात्, प्रबन्धस्य रामादिवत् प्रवर्त्तितस्य न रावणादिर्वदित्युपदिश—पर्यव-
साधित्वानुपपत्तेरित्याहुः । वर्णनास्ति । वर्णनासु वस्तुस्वरूपनिरूपणेषु, तत्रापि
यथावद्वर्णनस्यौचित्यात्, एताभ्यामन्यत्र तु न निधमः, अतएव व्यञ्जकार्थस्य स्वतः-
रुम्भवित्वेन प्रौढीकृतिसिद्धत्वेन च नव्यानां काव्यसिद्धकारणं सङ्गच्छते । यदुक्तं प्रकाश-
कृता,—“अर्थशतुः प्रबोध्यर्थो व्यञ्जकः सम्भवी स्वतः ।

प्रौढीकृतावात् सिद्धो वा कवेस्तेनोत्तमस्तस्य वा” इति ॥ ८५ ॥

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवाद्दृशः ।

सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥ ८६ ॥

तत्र वार्ताभिधाने कान्तिसुदाहरति, गृहाणीति । नामिति सम्भावनायाम्, तान्येव गृहाणि प्रशस्तगृहाणि, गृहपदस्य प्रशस्तगृहे लाक्षणिकः प्राशस्त्यातिशयश्च व्यङ्ग्यः अतएवेदसर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं नाम लक्षणागूलध्वनिकाव्यं शक्यतावच्छेदक-लक्ष्यतावच्छेदकयोः सामान्यविशेषभावान्, तपोराशिः तपोबहुलः, सम्भावयति गौरवं प्रापयति, अत्र प्रौढोक्तिमन्तरेणापि सत्पुरुष-चरणसम्पर्केण स्थानस्य प्रशस्तताह्वो वर्णनौघादौ लोकप्रसिद्ध एव, इयञ्च प्रियालापरूपा वार्ता ॥ ८६ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तत्र बाहुलतान्तरे ॥ ८७ ॥

वर्णनायामुदाहरति, अनशोरिति । जृम्भमाणयोः वृद्धिं गच्छतोः बाहुलतान्तरे वचसि अवकाशः स्थानं न पर्याप्तः न प्रभूतः । अतिपीनोत्तुङ्गौ स्तनौ चुद्रायतनं वचसि ससम्बाधावेव वर्त्तते इत्यर्थः । अत्र स्तनवर्णनायां स्तनयोः पीनोत्तुङ्गयोर्वचसि ससम्बाधावस्थितिलोकप्रसिद्धे व वर्णिता ॥ ८७ ॥

इति सम्भाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तं भवति सर्वेभ्यः लोकयात्रानुवर्त्तिनः ॥ ८८ ॥

(St. 88) Thus possible well-known (लोकप्रसिद्धतया सम्भाव्यम्) matter adorned with laudable adjectives constitute कान्तगुण that is pleasing to all conversant with worldly ways.

लोकद्वये कान्तिं सङ्गमयति, इतीति । इति वार्तावर्णना-विषयक-लोकद्वय-प्रतिपाद्यं सम्भाव्यमेव लोकप्रसिद्धतया सम्भावनीयमेव न त्वत्पुत्रदा असम्भवदपि कल्पनीयम् । एतत्, विगष आख्यायतेऽनेनेति विशेषाख्यानमुत्कर्षं बोधकविशेषणम्,

तेन संस्कृतम् अलङ्कृतं सत् लोकशायानुवर्तिनः लोकव्यवहारमनुबन्धानस्य लोकव्यवहार-
जनितसंस्कार-सम्पन्नस्येत्यर्थः सर्वस्य जनस्य कान्तं कमनीयं भवति, तस्मादेतदथप्रति-
पादकवाक्यं कान्तिगुणवदित्यर्थः । “विशिषाख्यानसंस्कृतम्, इत्यनेनेतदुक्तम्, लोकप्रसिद्ध-
वस्तु-वर्णनमात्रेणैव न कान्तेः सम्भवः, अन्यथा, गौरपत्यं बलीवर्त्रां घासमन्ति मुखेन
सः—इत्यादिरपि लोकसम्भाव्य-बलीवर्द्धकर्म-कघासभक्षणरूप-वस्तुवर्णनया कान्तिनत्वेन
काव्यत्वापत्तेः, किन्तु उत्कर्षबोधकाविशेषणविन्यासेन वैचित्र्यजनकतया, वैचित्र्यसौव-
गुणालङ्काररूपत्वात्, प्रकृते च “गृहाणि नाम तान्येव” इत्यादिपद्यद्वये तत्तद्विशेषण-
कृतवैचित्र्यं स्फुटमेवेति विभावनीयम् ॥ ८८ ॥

लोकातीत इनात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।

यास्यस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नितरे जनाः ॥ ८९ ॥

(St. 89-91) On the other hand the learned गौड़ (विदग्धाः)
feel complacence and find कान्तगुण even in the laudable
descriptions of लोकातीत matter attributed on matter on
hand ; but this is not liked by the वेदम as कान्तगुणवत् ।

Thus गौड़s कान्त in वार्त्ताभिधान may be cited in—“देवधिष्याम्
इवाराध्य” (Sl. 90) where there is लोकातीत वर्णन or exaggera-
tion.

And their कान्त in वर्णना may be cited by Sl. 91 where
too there is unusual exaggeration in the description of
expansion of breasts.—Sl. 91)

गौड़मार्गे निरुक्तकान्तेर्विपर्ययं दर्शयति, लोकातीत इति । इव अथर्था,
योऽर्थः अत्यर्थं लोकातीतोऽपि लोकप्रसिद्धिमतिक्रान्तोऽपि अध्यारोप्य उपचर्य

विवक्षितः तेन अर्थेन विदग्धाः विदग्धं मन्यमाना गौडा इत्यर्थः, सोऽहं नोक्ति-
रियम्, विगतं दग्धं दाहः असम्भवाद्यानुभव-कृतमनःकेशो येषां ते इति वा, अति
अतिशयेन तुष्यन्ति इतरे जना वेदभाः पुनर्न तुष्यन्ति । अध्यारोप्येति । न च
योग्यतायाः शाब्दबोधे हेतुत्वादारोपितार्थस्यायोग्यत्वे नान्वयबोधोऽपि कथमिति वाच्यं—
रूपकाद्यलङ्कारस्यालङ्कारिकैः सर्व्वरेवाभ्युपेत्य न शाब्दमतेराहाय्यत्वस्यावश्यकव्येन
योग्यतायास्तत्प्रयोजकत्वानङ्गोकारात्, अत एवोक्तम्, “अत्यन्तासत्यपि ह्ययं ज्ञानं
शब्दः करोति हि” इति ॥ ८९ ॥

देवधिष्ण्यामिवाराध्यमस्यप्रभृति नो गृह्यम् ।

युष्मत्पादरजःपात-धौतनिःशेष-किल्बिषम् ॥ ९० ॥

वाचाभिधाने कान्तेर्विपर्य्ययं दर्शयति, देवधिष्णामिति । धिष्ण्यं स्थानम्, किल्बिषम्
अमङ्गलम् । अत्र महापुरुषवरणरजः-सम्पर्केण गृह्य प्रशस्तैव लोकाप्रसिद्धा,
देवावासस्थानाराध्यता तु प्रौढोक्त्याध्यारोपिता ॥ ९० ॥

अल्पं निश्चितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भाणम् ॥ ९१ ॥

(See sl. 89 above).

वर्णनायां विपर्य्ययं दर्शयति, अल्पमिति । भवत्याः स्तनजृम्भणं स्तनयोरुपचितिः
एवंविधवत्तवकाशव्यापि भावि भविष्यति इदमनालोच्यैव वेधसा आकाशमल्पं
निश्चितम् इत्यन्वयः । अत विधातुरनालोचनपूर्व्वकाल्पाकाशनिर्भाणवर्णनेन स्तनयोः
पीनानुङ्गलप्रतिपादनं चाटुकारखालुक्तिविजृम्भितम्, तथाहि अतिसहृताऽऽयाकाश-
स्याल्पत्वम्, सर्व्वज्ञस्यापि विधातुरनालोचनपूर्व्विका सृष्टिः, विलसोच्छ्लोत्तुङ्गतुल्ययोरपि
स्तनयोर्मैरु—मन्दरहिमालयादिभिर्गिरिवरैरप्यपूय्यमाणे अतिसहृताकाशे ससम्बाधा-
वस्थितिरित्येतत् स लोकाप्रसिद्धिमतिक्रान्तमपि वर्ण्यमानं प्रथानुरूपहसनीयता-
माविर्भावयतीति न कान्ता वाक्यस्य ॥ ९१ ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतन्नौडोपलालितम् ।

प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्वस्य वर्त्मनः ॥ ८२ ॥

(Sl. 92) But such things as are liked and used and are कान्तगुण of the गौड़ as illustrated in Sl. 90 & 91 above, are called अतुक्ति (hyperbolic statements); thus भोजराज says लौकिकार्थे अतिक्रम्य पन्थानं यद् वर्ण्यते तदतुक्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो सुदे". But the essence of the others (अन्वस्य वर्त्मनः सारम्) i. e. वैदर्भमार्गस्य कान्तगुणम् is shown before in sloka 85 to 87.

उपसंहरति, इदमिति । इदम् एवंविधं काव्यवाक्यम् अतुक्तिः इत्युक्तम् अतुक्तिरिति नाम्ना आलङ्कारिकैः कथितम् । यथाह भोजराजः—

“लौकिकार्थमतिक्रम्य पन्थानं यद् वर्ण्यते ।

तदतुक्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो सुदे” ॥ इति ।

[इदमन्वस्य इयमिति क्वचित् प्राठः] । गौड़ोपलालितं गौड़ीयमल्लारजनकतया व्यवहृतम् । अत्र वैदर्भमार्गसनादर इत्याह, प्रस्थानमिति । प्राक्प्रणीतं प्रस्थानन्तु लोकासम्भाव्यवस्तुवर्णनरूपम् अन्वस्य वर्त्मनो वैदर्भमार्गस्य सारम् उपादिष्टम्, तदयं कान्तो गौड़वैदर्भयोर्धैपर्थ्यः ॥ ९२ ॥

अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।

सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥ ८३ ॥

क्षुसुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासात्तवधा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥ ८४ ॥

(St 93-94) समाधि is to be found there where in a matter on hand the speaker attributes other गुण (quality)

or क्रिया (action) found somewhere else by उपचार or लक्षणा (transference) and not surpassing natural limits (लोकसौमानुरोध) as in कुसुदानि निमीलन्ति etc. (यत्र अप्रस्तुतस्य कस्यचित् धर्मः प्रस्तुते उपचारिण समाधीयते लोकसम्यादानुरोधेन स समाधिः—See Tika also).

समाधिं लक्षयति, अन्यधर्मा इति । अन्यस्य अप्रस्तुतस्य कस्यचिद्व्यो गुणक्रियारूपः, ततः तस्माद्वर्त्मिणः अन्यत्र कस्मिंश्चित्प्रस्तुते 'लोकसौमानुरोधिना' लोकसम्यादानुरोधानेन वक्ता यत्र वाक्यार्थे सम्यगाधीयते गौणशब्दप्रयोगेण साध्यवसानगौण्या लक्षण्या उदचर्यते स वाक्यार्थः समाधिः समाध्याख्यगुणवान् स्मृतः । यत्रेत्यत्र यत्त्विति पाठे क्रियाविशेषणम्, यत् समाधीयते स समाधिः सम्यगाधान-रूपः समाध्याख्यो गुण इत्यर्थः । उपचारस्यात्र आहार्याभेदप्रतीतिरूपः स च लक्षणायाः प्रयोजनभूतः लक्षणाजन्य सादृश्यप्रतीतिरन्तरमेव तन्मूलव्यञ्जनया तस्य प्रतीतिसम्भवात् । उक्तञ्च प्रकाशकृता गौणलक्षणप्रस्तावे, 'भेदेऽपि तादृश्यप्रतीतिः सर्वथैव भेदावगमनञ्च प्रयोजनम्' इति । लक्षणा चात्र साध्यवसारूपपासा च विषयस्थानुपादान एव सम्भवति । तेन च विषयोपादाने सारोपागौण्यां न समाधिः सम्भवः । इत्यञ्च प्रस्तुतस्य धर्मो निर्गोध्यं तत्र सदृशतया अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्म्यावधानं समाधिरिति लक्षणम् । धर्मोत्पत्त्यनेन धर्मिणोऽध्यवसाने नायं गुण इति सूचितम् । यथा,

“लतामूल-लीनी हरिणपरिहीनी हिमकरः

स्फुरत्ताराकारा गलति जलधारा कुबलयत् ।

धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मापि पवनो

बहिर्द्वारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कतिनः” ॥

त्यादौ मुखादौ धर्मिणि धर्मिण्यन्दादिरध्यवसानम्, अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

लोकसीमानुरोधेनैव न खेच्छया विमदृशधर्माध्यासेन लोकविरोधे न समाधिसम्भवः ।
यथा “वृंहन्ति मशका यव तव निद्रा सुदुर्लभा” इति, अथ “वृंहितं करिगर्जितम्”
इत्यभिधानात् करिधर्मस्य वृंहणस्य मशकरुतेऽध्यवसानं लोकविरुद्धम् । उदाहरति
यथेति—अत्राप्रस्तुतस्य चक्षुषो धर्मो निमीलनोन्मेषो प्रस्तुतयोः कुसुदकमलयोर्दलसङ्कोच-
विकाशरूपधर्म-तादात्म्येनाध्यवसितौ । इदञ्चाध्यवसानं न लोकविरुद्धं विषयविपर्ययो-
रनयोः सादृश्यातिशयवत्त्वेनाभिन्नप्राप्यत्वात्, तथात्वेन च अनयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यत्वम्,
यथा चक्षुर्निमीलति, कुसुदं निमीलति, चक्षुरुन्मिषति कमलमुन्मिषतीति । इदमेव
दर्शयति, इतीति । नैवक्रियाध्यासात् न तस्य क्रियाभ्यां निमीलनोन्मेषाभ्यां सह
तादात्म्यप्राप्तात् कुसुदकमलधर्माभ्यां दलसङ्कोचविकाशाभ्यां तद्वाचिनी श्रुतिर्भ्या,
नैवक्रियावाचकः शब्दः स्वप्रतिपादकतया प्राप्तः, पदार्थानामेकत्वेनैकशब्दप्रतिपाद्यत्वौ-
चित्यात्, यथा घटो घट इति, विभिन्नत्वे तु विभिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, यथा घटः पट
इति । अथच समाधिरर्थगुणः अर्थे अर्थान्तरारोपस्वरूपत्वात् । केचित्तु, अर्थोन्यवच्छाया-
यो निरूप-द्विविधार्थदृष्टिरूपमर्थगुणं समाधिनाहुः, तत्राथोनिरर्थः कविसम्प्रदाय-
परिशीलित-पद्धतिमन्तरेण स्वबुद्धिविभवभावात्प्रादुर्भावित उपमानोपमेयभावादिरूपः, यथा,
“सद्योमुखित मत्तङ्गणचिबुक प्रस्पृष्टं नारङ्गकम्” इति । अथ नारङ्गकस्य हृणचिबुकेन
सङ्गोपमानोपमेयभावो न केनापि प्राक्तनकविना प्रदर्शितः केवलमेतत्कविनैव स्वबुद्ध्या
प्रादुर्भावितः । अन्यच्छायायोनिरर्थेस्तु प्राक्तनकविपरम्पराव्यवहृतः किञ्चिद्व्यन्तरेण
वर्णितः, यथा,—

“निजनयनप्रतिविम्बैरञ्जुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी” ॥ इति ।

अथ नयननीलोत्पलयोः सादृश्यं कविसम्प्रदायप्रसिद्धं विच्छित्तिविशेषणात्

निबद्धम् । शब्दगुणभूतः समाधिस्तु आरोहावरोहक्रमरूपोऽन्येकतो ज्ञातव्यः, तत्र आरोहः अनुप्रासादिना उत्कर्षः, अवरोहः तदभावादपकर्षः, तयोः क्रमः वैरस्नानावही विन्यासः । यथा, “चञ्चद्भुजभस्मितचण्ड गदाभिघातेत्यादि” । अत्र पादवै बन्धस्य गाढता चतुर्थपादे त्वपकर्षः सोऽपि तीव्रप्रयत्नोच्चाध्यतया गाढायमानो वैरस्यं न जनयति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

Explains (निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादि गौणवृत्तिश्चपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ८५ ॥)

(See next)

समाधिर्गौणलक्षणमूलकत्वं प्रकटयति, निष्ठूतोद्गोर्णवान्तादि । निष्ठूतोद्गोर्ण-
वान्तादिपदं गौणलक्षणया स्वमुख्यायंसदृशेऽर्थे प्रयुक्तं सदित्यर्थः, अतिसुन्दरं
सहृदयहृदयहरत्वे न समाधिगुणवत् । अतार्थगुणस्यास्य शब्दगतत्वं परम्परयेति बोध्यम् ।
अन्यत्रेति । गौणवृत्तिश्चपाश्रयत्वाभावेन मुख्यार्थ एव प्रयोगे इत्यर्थः, ग्राम्यकक्षां
विगाहते ग्राम्यत्वरूपदोषदुष्टतां प्राप्नोति । मुख्यवृत्त्या प्रयुक्तं निष्ठूतादिपदं न पदं
गुणवत् प्रत्यत दोषवदपि, गौणवृत्त्या तु गुणवदेवेति लक्षणाफलभूततादात्म्यारोप एवाव
हेतुरिति विभावनीयम् । अत्र गौणवृत्तिपदं सम्भावनाया उपलक्षकम्, तेनोत्प्रेक्षायां
मुख्यथापि वृत्त्याशीलपदप्रयोगेन गुण एव, एतच्चाग्निमन्त्रोक्ते दर्शयिष्यामः ॥ ८५ ॥

अत्रादि (पद्मान्यकक्षांशुनिष्ठूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गोर्णरुणरेणुभिः ॥ ८६ ॥)

(St. 95-96) words like निष्ठूत, उद्गोर्ण, वान्त etc. when
used in a secondary sense (गौणवृत्तिश्चपाश्रय) becomes

very charming being समधिगुणयुक्त, otherwise they come down to the state of vulgarism (गान्धकचां विगहते)। for example, our author cites the sloka 96—पद्मानि अर्का-
युनिष्ठूताः etc.

एतदेव दर्शयन्नुदाहरति, पद्मानोति । सायन्तनसमीर-सङ्गच्छलत्पराग-पद्मवर्ण-
नमिदम् । अर्कायुनिष्ठूताः सूर्यकिरणैर्निक्षिप्ताः पावकविप्रः, वज्रकणान् । उद्गीर्णा-
करणैर्गुभिरिति पावकविन्दु-वसनोत्प्रेक्षायां हेतुः । अत्र देहान्तःरूपादि निक्षेप-
शक्तयोः निष्ठिवोद्गृह्यान्निक्षेपमावाधे लक्षणा सामान्यशब्दस्य विशेषार्थपरत्ववद्विशेषार्थ-
कस्यापि सामान्यपरत्वे तदभ्युपगमस्योचित्यात्, साच शक्यार्थलक्ष्याययोः सादृश्यादगौणौ,
सादृश्यञ्च कफनिक्षेपो विप्रुङ्निक्षेप इवेति विशिष्टनिक्षेपयोरुक्तयो र्विभिन्नत्वात् ।
वसनोर्वित्यत्र तु न लक्षणा, आहार्यवत् सम्भावनाशानपि बाधोदयस्याकिञ्चित्कारत्वे नान्वय-
बोधाप्रतिबन्धात्, लक्षणाफलभीतताद्दृष्टप्रतीतिरिव सम्भावनाया अपि चमत्कारजनकत्वे न
गुणत्वं युज्यते, तस्मात् पूर्व्वं गौणवृत्तिपदस्य सम्भावनोपलक्षकत्वं सृष्टकम्, एवम्,—

आस्वाद्य निरवशेषं विरहिबधूनां मृदुनि मांसाणि ।

करकान्निषेण मन्यं निष्ठोवति नीरदोऽस्थौनि ॥

इत्यत्र सापञ्चवोत्प्रेक्षायां निष्ठोवतीत्यत्र न लक्षणा ॥ ८६ ॥

इति हृद्यमहृद्यन्तु(निष्ठोवति वधूरिति ।)

युगपन्ने कथन्मार्णामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ८७ ॥

“निष्ठोवतिबन्धूः” has गाम्यतादोष and is अहृद्य ; again समाधि is
अन्यधर्मस्य अन्यत्र आरोपः and where there is अध्यास (आरोप) of
several धर्मं then there is उत्कृष्ट समाधि and हृद्यत्व) ; see next.

इतीति । इति पूर्व्वश्लोकगतं गौणवृत्तिव्यपारम्भं निष्ठूतादिपदं हृद्यं सहृद्य-
दयहारि गौणार्थप्रतिपादकत्वात् समाधिगुणवत् । अहृद्यत्विति गाम्यत्वरूपदोष-

दुष्टमित्यर्थः । निष्ठोवति सुखेन कफादिकं निक्षिपति । अत्र द्विवधातुरभिधया सुख्यार्थप्रयुक्तो जुगुपसां व्यनक्ति, बहुपदप्रयोगश्च बध्वाः शृङ्गाराङ्गत्वात्शृङ्गारे बीभत्साङ्गभूतकफवसनपरिग्रहोऽत्यन्तानुचित इति ग्राह्यतां सातिशयमुक्तासयति । तदेवमन्यधर्मस्यान्यवारिपः समाधिरित्युक्तम्, तत्र बहूनां तेषामारिपे चारुत्वातिशय इत्याह, युगपदिति । नैकधर्माणाम् अन्यदीयानेकगुणक्रियाणां युगपत् एकदा ननु कालमेदेन अध्यासो विषयनिगरणेनाध्यासनम्, स्मृत इति चेच्चित्रातिशयादुत्कृष्ट समाधिलेन प्राचीनेर्ज्ञात इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

गुरुगर्भभरक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।

अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समाधिशेरेते ॥ ९८ ॥

(St. 97-98) But निष्ठोवति is not हृद्य and is not समाधिगुणवत्, when used in its primary sense of spitting and then it is guilty of ग्राह्यत्वदोष as well, as in निष्ठोवति बधूः ।

Others however regard समाधि as well established, when simultaneously many merits are attributed in a secondary sense in a sentence by means of समासोक्ति or the like, as in गुरुगर्भभरक्लान्ताः etc ; from उत्सङ्गशयन, स्तनन etc, गर्भिणीधर्म are seen here attributed to मेघपङ्क्ति (St. 99)

गुर्विति । गुर्व्याः जलपूरसम्बन्धेन सहत्यः, अन्यत्र भूषणसम्बन्धेन स्थूलाः, तथा गर्भस्य अन्तर्गतजलस्य भरेण क्लान्ताः मन्दाः, अनएव कालिदासः, —

“अन्तःसारं घनं तुल्यितुं नानिलः शक्यति त्वं

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय” इति ।

अन्यत्र भूषणस्य भरणे श्रान्ताः । तादृशो मेघपङ्क्तयः । उत्तरश्लोके गौरव-
पदस्य गर्भगौरवमित्यर्थकत्वे गुञ्जिति गर्भविशेषणम् । तथा स्तनन्ताः गर्जन्ताः,
अन्यत्र कुञ्जणशब्दं कुञ्ज्यत्यः । अचलस्य अधिल्लका उर्ध्वभूमिः लिङ्गसाभ्यात्
सखीरूपेत्यर्थः तस्या उत्सङ्गं मध्यम्, अन्यत्र क्रोडम्, [अधिकरणे द्वितीया] ।
अत्र जलपदङ्कितेषु तत्तद्गर्भनिगर्णेन गर्भिणीधर्माणां वर्जनां गौरवादीनां युगपदध्या-
साञ्चारुतातिशयः, अतएवातिशयोक्तिमूलः समामोक्तालङ्कारः ॥ ८८ ॥

उत्सङ्गशयनं सख्याः स्तननं गौरवं क्षमः ।

इतीमे गर्भिणीधर्मा बहवोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ८९ ॥

एतद्देश्यति, उत्सङ्गेति । स्तननमिति, नच “स्तनितं गर्जितं मेघनिघोषे
रसितादि च” इत्यमरीक्ता स्तननं जलपङ्क्तेरेवासाधारणो धर्मः तत् कथमस्य
गर्भिणीधर्मत्वमुक्तमिति वाच्यम्, स्तनन्ता इति पदस्य शब्दमावायकं भौवादिक-
स्तनधातु—निष्पन्नत्वेन तादृशस्तननस्य गभिण्या अपि सम्भवात् गर्जितवच्छब्दान्तरेऽपि
तस्य प्रयोगदर्शनात् अतएव,

“मञ्जोरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम्” ॥

इति कौषान्तरेण स्तनितशब्दस्य सुरतशब्द-वाचकत्वमुक्तम्, तस्मात् स्तनधातेन
मेघगर्जनमात्रवाचकत्वनिश्चय इति । नच तथापि न तवेष्टसिद्धिः शब्दमावायकस्तन-
धातीर्गर्जनस्यापि वाचकत्वप्राप्ता स्तनन्ता इत्यत्र गर्भिणीधर्माध्यासायोगादिति
वाच्यम्, असाधारणगर्भिणीधर्माणामुत्सङ्गशयनादीनामन्तः पतितत्वेन च स्तननस्यापि
गर्भिणीधर्मरूपत्वोचित्यात् वेचिव्रास्यैव च काव्यजीवातुभूततयाऽवश्यमपेक्षणीयत्वादित्य-
वधेयम् ॥ ९० ॥

तदेतत् काव्यसर्वस्व' समाधिर्नाम यो गुणः ।

कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥

(St. 100) The entire galaxy of poets follow this सनाधिगुण in their writings—it being काव्यसर्वस्व i. e. an essential merit in a poem.

सनाधिसुपसंहरति, तदेतदिति । तत् तस्मात् पूर्वप्रदर्शितनयेन काव्यस्य चारुत्वातिशयजनकत्वादित्यर्थः समाधिर्नाम यो गुणः, एतत् काव्यस्य सर्वस्व' काव्येऽवश्यमपेक्षणीयमित्यन्वयः । समग्रोऽपि गौड़ो वैदर्भीऽपरा वापि, तमेनमनु— गच्छति काव्ये तन्निवेशाय यतते । [एनमित्यत्र एकमिति क्वचित्पाठः, मुख्यमित्यर्थः], प्रशंसनाद्येतत् सर्वेषामिव प्राणत्वेनोक्तत्वात् । इति दशगुणा निरूपिताः, एषु च केचिद्दोषाभावरूपाः केचिच्चालङ्काररूपा अपि प्राचां मतमनुरन्धानेन ग्रन्थकृता गुणत्व-नाक्ताः, नव्यास्तु नतेऽस्मिन्ननादरवन्तोमाधुर्योक्तः प्रसादाख्यं रसगतं गुणवयमेवेच्छन्ति, यथा काव्यप्रकाशकारः “माधुर्योक्तःप्रसादाख्यान्वयस्त न पुनर्दृश” इति ॥ १०० ॥

इति मार्गद्वयं भिन्नं ततस्वरूपनिरूपणात् ।

तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥

(St. 101) Thus the two modes of वैदर्भी and गौड़ are broadly stated here with reference to गुण (compare” “इति वैदर्भीमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः । एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवत्सर्गनि- sl. 42), and their fine distinctions with respect to all poets can't be delineated here.

‘तत्र वैदर्भं गौड़ाद्यौ वयस्येते प्रस्फुटान्तरो’ (४०) इत्यनेन प्रतिज्ञातं गौड़वैदर्भयो—
विभिन्नतया निरूपणमुपसंहरति इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकरणे तयोः गौड़वैदर्भयोः
स्वरूपनिरूपणात्,

“इति वैदर्भसार्गस्य प्राणा दश गुणाः च्युताः ।

एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडयत्नं नि” (४२)

इत्यनेन गुणसंज्ञाभावाकृत स्वरूपप्रतिपादनादित्यर्थः, भिन्नम् अत्यन्तविसदृशम् ।
नन्वनेऽपि लाटपाञ्चालादिका सार्गमिदाः सन्ति तेऽपि निरूप्येरन्नित्याशङ्काह, तद्भेदा
इति । गौड़वैदर्भाभ्यां भिन्नाः तस्य काव्यसार्गस्य मिदाः लाटपाञ्चालादयः प्रतिकवि
स्थिताः तत्तद्देशजातकविभिराहुताः । न शक्यन्त इति, मिदाः सत्यं सन्तोऽव, परन्तु
अनेकत्वेन वक्तुमशक्यत्वान्न निरूपिता इत्यर्थः । तद्भेदाः गौड़वैदर्भयोरवान्तरमिदा
इति वा ॥ १०१ ॥

इच्छुचीरगुड़ादीनां साधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

(Sl. 102) Thus though there is a gulf of difference
in respect of sweetness of sugarcane, condensed milk and
molass, still their exact fine difference cant be drafted by
goodess Saraswati even.

पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तेन द्रढयति इच्छति । आदिना मधुरमावाणां ग्रहणम्, अन्तरं
भेदः, महदिति स्फुटं प्रतीयमानत्वादनपक्षपनीयमित्यर्थः । तत् अन्तरम् आख्यातुं

तत्तन्नामोन्नेखेन निर्देष्टुम्, सरस्वत्याऽपि का कथान्वेषां, वागधिष्ठाया देव्यापि न शक्यत इति, असङ्ख्यत्वादिति भावः । मधुरवस्तूनां साधुर्व्यभेदवत् काव्यसाग्राणां भेदोऽनिर्वचनीयस्तस्माद्देहयमेव स्फुटभेदं प्रदर्शितमिति भावः ॥ १०२ ॥

नैसर्गिकी च प्रतिभाश्रुतञ्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दस्याभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ १०३ ॥

(St. 103) The cause in the formation of काव्यसम्पत् by a poet is his natural genius (नैसर्गिकी प्रतिभा.), enough study of various arts and sciences (बहु निर्मलं श्रुतम्) and constant recitation and culture of these (अमन्दः अभियोगः) । See Tika and our साहित्यदर्पण chap. I. P. 31 and Tika here.

एवमस्य शरीरसुक्ता कारणमाह, नैसर्गिकीति । नैसर्गिकी स्वाभाविकी प्राक्तनजन्मसिद्धेत्यर्थः प्रतिभा शक्तः संस्कारविशेष इत्यर्थः, तथा बहु अनेकं छन्दो-व्याकरणकोषकला—चतुर्वर्गं—गज—तुरग—खड्गादिलक्षणात्मकमित्यर्थः, निर्मलं सदुपदेशेन निःसन्देहतयाधिगम्य सम्यक् परिशीलितमित्यर्थः, श्रुतं शास्त्रञ्च बहुनिर्मल-शास्त्रानुशेलेनजनिता व्युत्पत्तिरित्यर्थः, एतदुपलक्षणं लोकोदयनजनितापि वृत्तपत्तिः काव्यकारणम्, तथा अमन्दः अनल्पः अभियोगः अभ्यासश्च—काव्यज्ञोपदेशेन पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरित्यर्थः, एतन्नितयसमुद्दितं नतु व्यस्तम्, अस्या निरुक्तशरीरायाः काव्यस्य सम्पदः सम्बन्धः कारणं काव्यसम्बन्धि—कृतिज्ञप्तोद्भूतः कारणवज्ज्ञानस्यापेक्षिततय-जन्यत्वात् । कथञ्चिच्चिरपरिचिन्तनया अप्रतिभादिमतामेकद्विकाव्यकरणेऽप्रतिप्रसङ्ग-वारणाय सम्पद इत्युक्तम् । अत्र कारणता व्यासक्ता नतु प्रत्येकपर्याप्ता, अत्रात्पन्ना-

-नामयतमानानां च बालादीनां केवलप्रतिभया काव्यानुदयदर्शनात्, तेषामिव च कालान्तरेण व्युत्पत्तयभ्यासवतां काव्यदर्शनात्, तथा व्युत्पन्नानां यतमानानां च केषाञ्चित् प्रतिभाभावेन तददर्शनात् तथा यतमानानां तेषां दर्शनादयतमानानाञ्चादर्शनादित्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामेष निश्चयः । इदमेवोक्तं प्रकाशकता,—

“शक्तिर्निपुणता लोकाशास्त्रकाव्याद्यविवक्षात् ।

काव्यज्ञशिचयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवै” ॥ इति ॥

व्याख्यातञ्च तेनैव, ‘इति त्रयः समुदिता न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्थोद्भवे निर्माणं’
-समुद्भासे च हेतुर्न तु हेतवः’ इति । अन्ये तु प्रतिभैव काव्यस्य कारणम्,
-व्युत्पत्तिस्तस्य चारुत्वहेतुः । प्रतिभा च क्वचित् स्वतः प्रसरति क्वचिच्च देवताद्यनुग्रहात्,
-भाविकवित्तानां बालानां सत्यामपि प्रतिभायां काव्यानुदयात् कालस्य तत्सहकारित्वमङ्गो-
कार्यमित्याहुः, यथा—

“कवित्वं जायते शक्तेर्वङ्गं तेऽभ्यासयोगतः ।

तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी” ॥ इति ॥

मते चास्मिन् कार्यभेदान्न प्रतिभादिवितयगता कारणता व्यासक्ता । वयन्तु,
-प्रतिभापरपर्याया शक्तेरेव काव्यकृतिश्चपत्तिहेतुः शक्तिश्च संस्कारविशेषरूपा अतिरिक्ता
वा मण्डादिदाहिकादिवत्, सा च प्राक्तनो चेदानीन्तनी च ; तत्र प्राक्तनौ सिद्धौ वास्ति
इदानीन्तनौ तु शास्त्रकाव्यलोकदर्शनादि-जनित-विषयव्युत्पत्तयः नियताभ्यासेन च
-पुरुषे जायते ; कारणत्वज्ञानयोर्द्वन्द्वचक्रादिवन्मिलितयोरेव, अव्युत्पन्नानां बालादीना-
-मेहि कश्च व्याभावेन, व्युत्पन्नानां यतमानानामपि केषाञ्चित् प्राक्तनशक्त्यभावेन
-काव्यानुदयदर्शनात्, इति ब्रूमः ॥ १०३ ॥

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना

गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।

श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता

ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

(Sl. 104) Even if there be no firm association of prior ideas i.e. पूर्ववासना or surprising genius due to merits, still constant culture of knowledge (and worship of Saraswati) will surely produce some good results towards Kavya (due to favour of Saraswati).

प्रतिभादिवितथ' काव्यसम्पदः कारणनितुरक्तम्, तत्र यदि वृत्तसत्ताभ्यासवन् कृतसम्पादनप्रवृत्ता अपि कृतार्था न भवति तर्हि किंते प्रतिभाया अभावनिश्चयेन तस्माद्विरस्युः—नहि नदीत्याह, न विद्यत इति । अद्भुतम् अनर्गल-काव्यसम्पत्-सम्पादकत्वादायर्थम्, पूर्ववासना जन्मान्तरीणसंस्काररूपा, तथा गुणानुबन्धि काव्य-सम्पत्सम्पादनेनोत्कृष्टातिशयजनकम्, प्रतिभान' प्रतिभा यद्यपि न विद्यते, यद्वा वासना वाञ्छा वासनाविषयो गुणो वासनागुण सर्व्वप्राशङ्गीय कवित्वकोत्तरादिरूपगुण इत्यर्थः, शाकपार्थवादित्वादुत्तरपदलोपिकर्मधारय', पूर्व्वेषां प्राक्तनकवीनां वासनागुणः तस्य अनुबन्धि जनक' प्रतिभानमित्यन्वयः । अनन्तर' तथापि न विरम्यतामित्यध्याहार्यम् । नन्वन्त्यां प्रतिभायां को गुणकृतप्रयासिनेत्याशङ्क्यामाह, श्रुतेनेति । श्रूयते इति श्रुत' श्रवणं प्राक्तनकाव्य—प्रवृत्तानुशीलनमित्यर्थः तेन, तथा यत्नेन तत्करणप्रयासिन च उपासिता 'निरन्तरमाराधिता निरन्तरमाराधिता सतो, वाग्देवी कमप्यनुग्रह' ध्रुवं करोत्येव अवश्य' किञ्चित् काव्यसम्पादनसामर्थ्ये जनयत्येव । अत्र ध्रुवेति शब्दद्वयेन

व्यभिचाराशङ्का निरस्ता । इत्यत्र प्रतिभादिसमुदायः काव्यसम्पत्तिं प्रत्येव हेतुः
किञ्चित्तु वृत्तपत्राभ्यासाभ्यामपि भवतीति न पूर्वापरविरोधः ॥ १०४ ॥

तदस्ततन्द्रेरनिशं सरस्वती

अमादुपास्या खलु कीर्त्तिमौढसुभिः ।

कृशे कवित्वेऽपि जनाः कृतश्च वा

विदग्धगोष्ठौषु विहर्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्गविभागी

नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

(St. 105) If you wish fame and have a little of कवित्वशक्ति
then constantly follow and worship Saraswati (i. e.
culture education) with fervour and enterprise by
discarding lethargy and idleness, and you will be able
to move about in the assembly of the learned as a kavi.

Here ends the first chapter of Dandin's-Kavyadarsha.

पूर्वोक्तमुपसंहरति, तदिति । तत् तस्मात् अस्ततन्द्रेः अनलसैः, अमात
अमनङ्गीकृत्य, वाक् उपास्या अनुशीलनोपा, कीर्त्तिः कृतिप्रपत्यनन्तरजन्यं यशः ।
फलान्तरमाह, कृशे इत्यादि । कृशे अल्पे कवित्वेऽपि काव्यस्य करणे ज्ञाने च,
विदग्धगोष्ठौषु कविसामाजिकसभासु, विहर्तुमीशते समादरं लब्धुमर्हन्ति, एतेन
कीर्त्तिं समादरौ कवित्वसामाजिकत्वयोः फलत्वेन प्रतिपादितौ, तल्लिप्सुभिरवश्यमेवाव
सततं यतनीयमिति सूचितम् । स्वल्पधोरप्यनयोः स्वर्गादिसाधनत्वं श्रुतिरप्याह,
यथा, “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामपुग्भवति” इति ।

एक इत्यपि कोरी बोध्यः एकीऽपीत्यर्थः, सम्यग्ज्ञात इत्यत्र च वाकारः,
सम्यग्ज्ञातो वेत्यर्थः। तथा च “गौ गौः कामदुचा व्रजदुचा गौः” ॥ १०५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रदेववागोशभट्टाचार्यविरचिताया श्रीकुसुमदर्शनसंस्कृतायां

मालिन्यप्रोक्कनीसमाख्यायां काव्यादर्श-

टोकायां प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

द्वितीयः परिच्छेदः

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्पन्ते कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

(Sl. 1) The अतिशयहेतु-attributes or merits or excellences that go wholly to adorn or embellish Kavyas (or Sahitya) are called Alamkara (figure of speech) by Rhetoricians- “काव्य शोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते” । And there are various opinions about the enumeration of these Alamkaras ; who can exhaustively name these i. e. none can exhaustively name them. [Hence the old-school Alamkaras were elaborated in the middle period in काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण etc, and further added by Jagannath pandit in his रसगङ्गाधर (see our Intro. here and in साहित्यदर्पण) due to ध्वनि theory and रमनीयता in Kavya.

[For fine diff. of गुण and अलङ्कार (hinted before) see Tika— मते चाखिन्.....इति वामनादुराक्तमादरणीयम् and after the end of Chap. III. here]

अथ धर्मिणि निरूपिते धर्माणां हेतुपादयिता ज्ञायते इति प्रथमपरिच्छेदे “शरीरं तावदिष्टार्यव्यवच्छिन्ना पदाश्लो” (१०) इत्यनेन धर्मिभूतं काव्यशरीरं निरूप्य, “काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति” (१२) इत्यनेन प्रशंसनादु-

पादियधर्मानलङ्कारान्निरूपयितुं द्वितीयपरिच्छेदमारभमाणस्तत्र लक्षयितव्यानां तत्तद्विशि-
 षालङ्काराणां निरूपणं सामान्यलक्षणनिरूपणानन्तरमेव सुप्रतिपादयितुं प्रथममलङ्काराणां
 सामान्यलक्षणं निरूपयति, काव्यशोभाकरानिति । “काव्यस्य” इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली-
 तुक्तलक्षणस्य काव्यशरीरस्य शोभा श्लेषादिगुणकृतैश्चिन् । तच्च चमत्कारविशेष-
 जनकज्ञान-गोचरत्वं ‘तत्करान्’ तदतिशयहेतून् धर्मान् शब्दार्थगतान् वर्णावृत्त्यादि-
 सादृश्यादेर्न अलङ्कारान् प्रचक्षते अलङ्कारेतिनाम्ना प्राचीं व्यवहरन्ति । यथा
 हारादयः शरीरस्य रूपयौवनादि-कृतयोगां पुष्पान्तोऽलङ्कारपदवाच्याः तथा शब्दार्थरूपस्य
 काव्यशरीरस्य श्लेषादिगुणकृतैश्चिन् । पुष्पान्तोऽनुप्रासोपमादय इति । मते चास्मिन्
 गुणानामलङ्काराणाञ्च शब्दार्थगतत्वम्, इत्यञ्च काव्यशोभायाः कर्तारो गुणाः, तदतिशय-
 हेतवस्त्वलङ्कारा इति गुणालङ्कारयोर्विवेक इति वामनादुक्तमादरणीयम् । नव्यास्तु
 रसस्यैव धर्मा माधुर्योऽजःप्रसादास्त्रय एव गुणाः, हारादिवद्वाच्य-वाचक लक्षणाङ्गताः
 स्वाश्रयशोभा-जन-द्वारा अङ्गिनो रसस्य शोभाजनका अलङ्काराः, गुणालङ्काराणां
 विभिन्नाश्रयत्वादेव च भेद इत्याहुः । नेतत् समोचीनं—मधुरो रस इत्याद्यनुभवसिद्धानां
 रसस्वरूपविशेषकाणां माधुर्यादीनां गुणत्वाङ्गीकारे अन्यकटंणां कावेर तादृशगुण
 निवेशाभ्यनुज्ञानवैफल्यात् सरसत्व प्रतिपादनाभ्यनुज्ञानेनैव तदभ्यनुज्ञानसिद्धेः तादृश-
 गुणानां रसाव्यभिचारित्वात्, गुणाभिव्यञ्जक-शब्दार्थप्रयोगात् तदिति चेत्—तर्हि तादृश-
 व्यञ्जकताया एव गुणत्वं वक्तुमुचितं सौन्दर्यादेरात्मोत्कर्षकत्वात् तस्या एव
 रसोत्कर्षकत्वात् उत्कर्षकस्यैव च गुणत्वात्, तादृशव्यञ्जकता च श्लेषादीनामेव
 गुणत्वं शब्दार्थगतत्वेष्विति । एवं स्वाश्रयशोभाजननद्वारा रसशोभाजनकत्वमलङ्कारत्व-
 मित्यविचारविजृम्भितं, काव्यतया स्वीकृतसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदि चिन् चोपमादीना—
 मलङ्कारतापत्तेः, न चोपपत्तिः, नैरपि तत्र तेषामलङ्कारत्वेनेष्टत्वात् । यथा
 काव्यप्रकाशे,—

“वस्तु बालङ्कतिव्यापि षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत्

वस्त्वलङ्कारमथवा तेनासौ द्वादशात्मकः ॥

“शब्दचित्तं वाच्यचित्तमथङ्गारं त्ववरं स्मृतम्” । इति ।

चिवमिति गुणालङ्कारयुक्तम् इति । यत् तु नास्ति रसस्ततोक्तिर्दैचित्वा मावपर्यव-
सायिन इत्यादिसन्दर्भाय” । न च तदापि कथञ्चित् परस्परया रसस्पर्शाऽस्तीति वाच्यं
सर्वत्र वैदृश-रससङ्गावेनासंलक्ष्यत्वापत्त्या तेषां निरुक्तभेदकरणौचित्यात् । न च
नीरसस्थले रसोपकारयोग्यत्वमेवालङ्कारत्वमस्तीति वाच्यं योग्यताया निर्वृत्तमशक्यत्वात्
कारणतावच्छेदक-धर्मवत्त्वस्य तथात्वे च तादृशधर्माणामननुगमात्, तस्मात् देहस्य
रूपयौवनादय इव शब्दार्थयोः श्लेषादय एव गुणाः सौन्दर्योऽस्तुतस्यात्यन्तोत्कर्षजनका
हारादय इव श्लेषादुपलब्धतथोक्तयोः शोभातिशयजनका अनुप्रासोपमादयोऽलङ्कारा
इति प्राचां मतमेव साधोयः समुल्लसतीति सुधीभिर्विवेचनीयम् । उक्तञ्च,—

यदि भवति वचश्च्युतं गुणोभ्यो

वपुर्विव यौवनवन्धमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगवन्

नियतमलङ्कारानि संश्रयन्ते” ॥ इति ।

इत्थं सामान्यलक्षणमभिधाय वक्तव्येषु विशेषलक्षणेषु स्वस्य असामर्थ्ये
प्रकाशयन्नौक्त्यं परिहरति, ते चेति । कः पण्डितमन्यः तान् अलङ्कारविशेषान्
कात्क्षेपेन सम्पूर्णयता सप्रभेदानित्यर्थः वच्यते वक्तुं शक्यति, भाविप्रयोगेन पूर्वं न
कोऽप्यधीचत, परञ्च न कोऽपि वक्तुं शक्यतोति सर्वथा ते कात्क्षेपेन दुर्धवा
इति सूचितम् । यतः ते च अलङ्कारविशेषा अद्यापि विकल्पन्ते विविधेन भणिति-

भङ्गीप्रकारेण कल्पान्ते नवीनैरुद्भाव्यन्ते प्राचीनोक्तलक्षणा एव ते किञ्चिच्चित्रमुद्भाव्य-
बहुलौकिक्यन्त इत्यर्थः । अतः कल्पनाया अविरामादियत्तया निरूपणं सुदूरपराहतमिति
भावः ॥ १ ॥

किन्तु वीजं विकल्पानां पूर्वार्थायैः प्रदर्शितम् ।

तदेव परिसंस्कृतुं मयमस्मत्परिश्रमः ॥ २ ॥

(Sl. 2) The old Rhetoricians have given the definition of Alamkaras, and therein lies the root of difference of opinion ; and our labour and effort here will be to reform or modify that difference.

तर्हि किमलङ्कारविशेषा भवता न निरूपणोऽय इत्याशङ्क्याह—किञ्चित् । किन्तु
विकल्पानां नवीनोर्वकल्पनौयानाम अलङ्कारभेदानां वीजं सामान्यलक्षणरूपं मूलं
पूर्वार्थायैः प्रदर्शितम्—यथा नवीनैरुद्भावितानामुपमाभेदानां वीजभूतं पूर्वार्थायैः
प्रदर्शितम् ‘सादृश्यमुपमा’ इत्युपमासामान्यलक्षणं तदुपजीव्यैव भेदानां प्रवर्तित-
त्वात्, एवं रूपकादिभेदानां रूपकादि सामान्यलक्षणमिति । प्रदर्शितमित्यत्र च
प्रायेणैतिवोध्यं, नवीनैरुद्भावितानां केषाञ्चिदलङ्कारविशेषाणां सामान्यलक्षणस्य
पूर्वार्थायैरनुकृत्वात्, यथा निश्चयोऽलङ्कारो नवीनालङ्काराः प्राचीनैरनुकृतलक्षणाः ।
तदेवेति । विकल्पमूलभूतं पूर्वार्थायैरुक्तं सामान्यलक्षणमेव परिसंस्कृतुं स्फुटशब्दा-
भिधानादिना विशदयितुम् अयमस्मत्परिश्रम इति । सामान्यलक्षणान्वेज मया
विशदौकियन्ते, किञ्चिच्चित्रेण भेदाः सम्भवन्ति चेति स्वयमेवोपमादिभेदानां
निरूपयिष्यमाणत्वादिति धेयम् ॥ २ ॥

काश्चिन्मार्ग-विभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्क्याः ।

साधारणमलङ्कार-जातमन्यत् प्रदर्शयति ॥ ३ ॥

(Sl. 3) Some figures of speech—अलङ्कार specially शब्दालङ्कार or अनुप्रास (alliteration) यमक (repetition of words or wordparts etc) are already hinted at and enumerated while showing difference of opinion in गौड़ and वदभं style with regard to दशगुण (in chapter 1), so here we will show and define some अर्थालङ्कार—Alamkaras with regard to meaning common in both styles and accepted by old Rhetoricians.

N. B.—Here अर्थालङ्कार are dealt first, for these are of better and greater excellence than शब्दालङ्कार though indeed शब्द is primary in giving out or declaring अर्थ । cp. “चमत्कार-विवयभूमयः अर्थालङ्काराः” ।

अलङ्कार-निरूपणप्रतिज्ञया पूर्वनिरूपितानां श्रुत्यनुप्रासादीनामपि पुनर्निरूपण-प्रसङ्गा अनिरूपितानां निरूपणं प्रतिजानौते, काश्चिदिति । मार्गविभागार्थं गौड़वैदर्भ-मार्गयोः प्रस्तुटान्तरत्वप्रतिपादनार्थम्, काश्चित् अलङ्क्याः श्रुत्यनुप्रास-च्छेकहृत्तानुप्रास-यमकरूपालङ्काराः उक्ता इति, “यथा कथाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते” (५२) इत्यादिना श्रुत्यनुप्रास उक्तः, तथा, “वर्णावृत्तिरनुप्रासः” (५५) इत्यादिना च्छेकहृत्तानुप्रासावृत्तौ, “आवृत्तिं वर्षसंज्ञातगोचरां यमकं विदुः” (६१) इत्यनेन यमकञ्च । अतो वैफल्यान्नैते पुनर्निरूपयिष्यन्ते इति भावः । अन्यत् एतेभ्यो भिन्नम्, साधारणं गौड़वैदर्भयोः समानम् स्वभावाख्यानादीनां इयोरपि मार्गयोर्निवेशनीयत्वात् । श्रुत्यनुप्रासादयस्त्वसाधारणा एव गुणनिरूपण-प्रकरणे

ज्ञातव्याः । तृतीयपरिच्छेदे यस्यकस्य पुनर्निरूपणन्तु प्रभेदप्रदर्शनार्थमेवति
बोध्यम् ॥ ३ ॥

✓ स्वभावाख्यानसुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।

आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥ ४ ॥

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ।

प्रेयो रसवदूर्जस्त्रि-पर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापह्नवश्लेष-विशेषास्तुल्ययोगिता ।

विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिर्निदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिः परिवृत्तग्राशीःरुद्धीर्णमथ भाविकम् ।

इति वाचामलङ्कारा दर्शिताः पूर्व्वसुरिभिः ॥ ७ ॥

(Sl. 4-7) The अर्थालङ्कारs of old Rhetoricians are—

स्वभावाख्यान वा स्वभावोक्ति, उपमा रूपक, दीपक, आक्षेप, अर्थान्तरन्यास,
व्यतिरेक, विभावना, समासोक्ति, अतिशयोक्ति, उत्प्रेक्षा, हेतु, सूक्ष्म, लव, क्रम, प्रेयः,
रसवत्, ऊर्जस्त्रि, पर्यायोक्त, समाधि, उदात्त, अपह्नव, श्लेष, विशेषोक्ति तुल्य-
योगिता, विरोध, अप्रस्तुतप्रसंसा व्याजस्तुति, निदर्शना, सहोक्ति, परिवृत्ति, ग्राशीः
रुद्धीर्ण and भाविक । And these will be enumerated in order
with their varieties virtues and examples here onwards—

प्रतिज्ञातमलङ्कारजातमुद्दिशति, स्वभावाख्यानमित्यादि । स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः ।

दीपकावृत्ती इति—दीपकश्च आवृत्तिः च (तदभेदः) । आवृत्तिः आवृत्तिः, [आङ्-
पूर्व्वान् वृत्तवर्त्तने इत्यन्त्यादिवृत्तादित्वादित्यर्थः (यथा आ वृ + क्तिन् = आवृत्तिः)] ॥

सनासः-सनासोक्तिः, अतिशयः अतिशयोक्तिः, समाहितं समाधिः, अप्रस्तुतस्तोत्रम् अप्रस्तु-
तप्रशंसा । इति पञ्चविंशत् सञ्ज्ञकाः । वाचां काव्यवाक्यानाम् स्वभावाख्यानादीनामेषां
प्रायेणार्थनिष्ठत्वेऽपि वाक्यालङ्कारत्वं शब्दतदर्थयोक्तादात्म्याङ्गीकारात्, यदाह पातञ्जल-
सूत्रभाष्ये भगवान् व्यासः, “स्थितोऽस्य वाचकस्य वाच्येन सहामेदः सम्बन्धः” इति ।
पूर्वसूरभिर्दर्शिता इत्यनेन-एतानिव परि-स्फुरोमि नत्वन्यान् नयोनैकज्ञावितान्
निश्चयोक्तेखादीन्, तादृश-यत्किञ्चिच्चिदावलम्बनेनालङ्कारान्तरकल्पने सहस्रशक्तौ-
सम्भवादिति सूचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विबुधवती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या साकल्यकृतियेया ॥ ८ ॥

(Sl. 1-13) The foremost alamkara (अर्थालङ्कार) is
स्वभावोक्ति वा जाति which defines the various states of matters
on hand as will be exemplified here with reference to
जाति, क्रिया, गुण and द्रव्य । स्वभावस्य उक्तिः=स्वभावोक्तिः ।

तत्र प्रथमं सकलशास्त्र-काव्येष्वपि स्थितत्वेनाभ्यर्हितत्वात् स्वभावाख्यानमुद्दिष्टम्,
तदेव लक्षयति, नानावस्थमिति । सा अलङ्कारेषु प्रसिद्धा आद्या प्रथममुद्दिष्टा
अलङ्कृतिः स्वभावोक्तिय जातिश्चेति नामद्वयवतीत्यन्वयः । स्वरूपमाह कोटशौ ?
नानेत्यादि । पदार्थानां जातिक्रियागुणद्रव्याणां नाना अनेका अवस्था विरेशो यस्य
तत् रूपं वर्णसंस्थानाद्यात्मकसाधारणं धर्ममित्यर्थः साक्षाद्विबुधवती सूत्रत्वाद्-
भूतमपि प्रत्यक्षमिव दर्शयन्ती । इत्यत्र वर्णनादिशेषेण वस्तुनः सूत्रमस्वरूपस्य टो-

करणं स्वभावोक्तिरिति लक्षणम् । नानावर्णमित्यनेन एकावस्थवस्तुरूपवर्णने न वैचित्र्यातिशय इति नालङ्कारता, यथा, 'अम्भोदमुदित' इत्या मुदा नृत्यन्ति वह्निः' इति । अत्र नर्तनमात्रं वर्णितम् । रूपमिति क्रियोपलक्षणम्, यदुक्तं प्रकाश-
कृता, "स्वभावीक्तिम् डिभार्दः स्वक्रियारूपवर्णनम्" इति । इदं रूपं
सहजमागन्तुकम् । यदुक्तम्,—

“स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभिधीयते ।

निजमागन्तुकञ्चेति द्विविधं तदुदाहृतम्” ॥ इति ।

ये तु वस्तुस्वभावसफुटीकरणरूपामर्थ्यक्तिगुणमाहुस् तेषां मते स्वभावोक्तिगुण-
त्वमेव नालङ्कारत्वमिति बोध्यम् । भोजराजस्तु सार्वकालिकस्य वस्तुरूपस्य गुणत्व-
मागन्तुकस्यालङ्कारत्वमाह । यथेति उदाहरणदर्शनसङ्गति— ॥ ८ ॥

तुण्डैराताम्रकुटिलैः पद्मैर्हरितकोमलैः ।

त्रिवर्णराजिभिः कण्टैरेते मञ्जुगिरः शुकाः ॥ ९ ॥

श्लोकचतुष्टयेन क्रमेण जात्यादिचतुष्टयरूपसफुटीकरणमुदाहरति, तुण्डैरिति ।
तुण्डैः मुखैः आताम्राणि कुटिलानि वक्राणि चेति तैः, (विशेषणयोः कर्म-
धारयः एवमन्यत्र ।) हरिताः पालाशवर्णाः कोमलाश्च तैः । त्रिवर्णा हरितरक्त-
ह्रस्वरवर्णवती राज्ञी रेखा यत्र तैः । सर्वत्र उपलक्षणे तृतीया । अत्र
आताम्र-कुटिल-तुण्डादिकं शुकजातीनामसाधारणं रूपं संस्थानञ्च श्रोतृभिः
कथञ्चिदभवधानात् पूर्वमलक्षितमपि कविवर्णनया साक्षादिवानुभूयते । शुकाना-
मनेकत्वाच्छुक्तशब्दो जातिवाचकः ॥ ९ ॥

कलकण्ठितगर्भेण कण्ठेनावृण्णितेक्षणः ।

पारावतः परिभ्रम्य रिर'सुख्यु'वति प्रियाम् ॥ १० ॥

क्रियागतस्वभावाख्यानमुदाहरति, कलेति, । कण्ठेनेति उपलक्षणे तृतीया । तेन चुम्बनात् प्रागेव कण्ठस्य कलकण्ठितगर्भत्वं चुम्बनकाले तदभावात्, चुम्बतीति पारावता हि एव'विधाभूत्वा चुम्बन्तीति पारावत-चुम्बनक्रिया-स्वभावोऽयम् ॥ १० ॥

वध्नन्ङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पृशेः प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥

गुणगतमुदाहरति वध्नयिति । वध्नन् जनयन्, निर्वृतिम् आनन्दान्विशयम्, चामीलयन् सुद्रयन्, प्रियास्पृशे इति स्पर्शस्य गुणत्वाद्गुणतोऽयम् ॥ ११ ॥

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।

जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासौदृषध्वजः ॥ १२ ॥

Vrishadhwhaja appeared with his brown glossy matted locks, he is blue-throated (कण्ठेकाल), he is indushekhara and with narakapala in his hands.

द्रव्यगतमुदाहरति, कण्ठे काल इति । कण्ठकालपदम् अलुक्समास-निष्पन्नम् । कपालेनेति जटाभिरिति च उपलक्षणे तृतीया । अत्र वृषध्वजशब्दो यादृच्छिकः संज्ञायां सङ्कतितः संज्ञैव द्रव्यं, संज्ञासंज्ञिनोरभेदाच्च संज्ञी शिवोऽपि द्रव्यं तस्य च कण्ठेकालत्वादिकमसाधारणं रूपं प्रकटीकृतमिति द्रव्यगतोऽयम् ॥ १२ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमादृश्यम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदौप्सितम् ॥ १३ ॥

Such is स्वभावाख्यान वा स्वभावोक्ति अलङ्कार with reference to जाति (class) क्रिया (action) गुण (quality) and द्रव्य (object). In shastras like दैशेषिकदर्शन etc these जाति etc. hold foremost place, so also in काव्य these are very desirable and liked by poets.

स्वभावोक्तिसुपसंहरति, जातीति । अतः द्रव्यपदं वैयाकरण-परिभाषित-
व्यक्तिवाचकशब्दः प्रतिपाद्यरूप-द्रव्यपरं, नतु वैशेषिकोक्त-चित्यादिद्रव्यपरं, तेषां
जातिपदेन गृह्यताम् । जातिक्रियागुणद्रव्याणां स्वभावाख्यानम् असाधारण-
रूपस्फुटीकरणम् ईदृशम् एवंविधं पूर्वश्लोकचतुष्टये प्रदर्शितया दिशा अन्यत्रापि
ज्ञातव्यमित्यर्थः । [जातिक्रियागुणद्रव्यैरिति तृतीयान्तपाठे पूर्वश्लोकचतुष्टये क्रमेण
सविशिष्यतयोपन्यस्तैर्जातिक्रियागुणद्रव्यैः कृत्वा स्वभावाख्यानमोदृशं बोद्धव्यमित्य-
न्वयः ।] शास्त्रेति शास्त्रं पदार्थ-स्वरूपनिरूपण-प्रधानेषु वैशेषिकदर्शनादिषु
पुराणैतिहासादिषु च सामान्यं बाहुल्यम् । अस्त्येवेति एवकारेण अलङ्कारान्तराणां
शास्त्रेषु नात्यन्तोपयोग इति सूचितम् । निजोपयोगं दर्शयति, काव्येष्वपीति ।
एतत् स्वभावाख्यानम् ईप्सितमिति अलङ्कारान्तरापेक्षया एतद्वैचित्र्यं हि विलक्षण-
मेवेति सहृदयैराहृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

(यथाकथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्शयति ॥ १४ ॥)

(Sl. 14) We now take up उपमा or simile here. That
is उपमालङ्कार where some charming similarity due to com-
parison of two objects is manifest ; and it is being
illustrated here in details and in kinds naming them from
slokas 15 to 45 etc. (न खलु न खलु वाणः इत्यादि शाकुन्तले श्लोके
यथा) । Thus in उपमा we have उपमान, उपमेय and तुल्यधर्म
usually.

उपमां लक्षयति, यथेति । यत्र वैचित्र्यं यथा कथञ्चित् उद्भूतं सादृश्यं प्रतीयते,
सा वैचित्र्यरूपा उपमा नामेत्यन्वयः । यत्रेति विषये सप्तमी, विषयश्च प्रतिपाद्यरूपः ।
इत्यल्ल वैचित्र्यजनकं सादृश्यमुपमेति लक्षणम्, वैचित्र्यं प्रस्तुतोत्कर्षजन्यचमत्कारः
तेन चमत्कारस्याजनकं सादृश्यं नोपमालङ्कारः, यथा गौरिष गवयः इत्यादौ

अतएव रसगङ्गाधरे, “सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालङ्कृतिः” इत्युपमालङ्कणे सुन्दरमिति सादृश्यविशेषणमुपन्यस्तम्, सौन्दर्यं चमत्कृत्याधायकत्वं “चमत्कृतिरानन्दविशेषः” इति व्याख्यातञ्च । यथा कथञ्चिदिति, येन केनापि धर्मेण गुणेन क्रियमानेन वेत्यर्थः । यथा, ‘हंसीव धवला कौर्त्तिः’ इत्यादौ धावल्यरूपगुणेन, ‘सलिलमियमायाति वधूर्गेजवधूरिव’ इत्यादावागमनक्रियया, ‘आकाशः काशतेऽत्यर्थं शिववद्विभूषणः’ इत्यादौ च विधुरूपद्रव्येण सादृश्यम्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् । एते च गुणादयो धर्माः क्वचिदुपात्ताः, क्वचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्यावसेयाः, तत्रोपादाने पूर्वोदाहरणानि । अनुपादाने यथा,—

“सुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समं प्रिये ।

वाचः सुधा इवौष्ठस्ते विस्वतुल्यो मनोऽश्मवत्” ॥ इत्यादि ।

अत्र सुखेन्दु—प्रभृतीनां स्फुटसादृश्यानां मनोज्ञत्वादयो धर्माः अनुपात्ता अपि सामर्थ्यादवसीयन्ते । उद्भूतमिति प्रस्फुटमित्यर्थः प्रस्फुटत्वञ्च वैचित्र्यान्तरानिगोष्ण-वैचित्र्य जनकत्वम्, ततश्च रूपकादौ सादृश्यप्रतीति-जन्यवैचित्र्यमस्येव, परन्तु अतएव रूपकादीपकादौ उपमाया गुणीभूतत्वम् उक्तं विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे । तत् ताद्रूप्यादिप्रतीति-जन्यवैचित्र्यस्य कुचिन्तिलीनमिति न तत्रोपमात्वप्रसक्तिः । ध्वनिकारिणापि,

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यव भासते

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्भूतः”

इत्यनेनाप्रधानालङ्कारस्य ध्वनित्वं प्रतिषिद्धम् । एवञ्च व्यतिरेके इवादि शब्दप्रयोगेन सादृश्यस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि नोपमाव्यतिरेकयोः सादृश्यम्, सेदप्रतीति-जन्यवैचित्र्येण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्र्या तिरोहितत्वात्, अङ्गाङ्गिभाव-

सादृश्यं स्यात् तु सादृश्यजन्यवैचित्र्यं न तिरोधीयते, परन्तु पर्यालोचनया प्रधान-
निर्वाहकत्वप्रतीत्या पश्चादङ्गत्वेन प्रतीयते इति विवेचनीयम् । सादृश्यमिति ।
सादृश्यम् अतिरिक्तः पदार्थ इति केचित्, साधर्म्यमित्यन्ये, साधर्म्याच्च
उपमानोपमेययोरैकधर्मवत्त्वम्, एकत्वञ्च धर्माणां क्वचिद्वस्तुतोऽभिन्नत्वं क्वचिदेक-
जातीयत्वं क्वचिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्वम् । तत्र गुणक्रियायदृष्ट्यानां साधर्म्यत्वं
प्रथमम्, तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकरणैरङ्गोक्तत्वात्, तदुक्तं प्रकाशकता, “गुण
क्रियायदृष्ट्यानां वस्तुत एकरूपाणामाश्रयमेदाद् इव लज्जति, यद्यैकस्य सुखस्य
खड्गं मुकुरं तैलाद्यालम्बनमेदादिति” । द्रव्यसामान्यादीनां तथात्वे द्वितीयम्,
एकजातीयत्वञ्च एकजातिमत्त्वम्, जातिपदस्योपाध्युपलक्षणम्, उपाधिश्च अभावत्व-
समवायत्वादिः । श्लिष्टपदीपस्थाप्यत्वे तृतीयम् । तत्र शब्दश्लेषे, “सकलकलं
पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव” इत्यादि । अत्र सकलकलपदस्य कलकल-
सहितम्, कलासमूहायुक्तञ्चेत्यर्थः, एवमर्थश्लेषेऽपि विम्बानुविम्बतायां
चतुर्थम्, यथा,—

“भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्यम्यल्लेभंहीम् ।

तन्तार सरघाभ्यातेः स चौद्रपटलैरिव” ॥ इत्यादि ।

अत्र श्यम्यल्लेभं—सरघाव्यसत्त्वयोर्धर्मयोरैककृष्णत्वादि—गुणयोगादिकत्वम् । इत्थं
सर्वे समञ्चसम् । साधर्म्यपदस्य सदृशधर्मवत्त्वार्थकत्वे तु आत्माश्र-
यापत्तिर्द्वैत इति सुधीभिर्विभावनीयम् । इदञ्च सादृश्यं द्वयोरिवेति न नियमः
एकस्यैवोपमानोपमेयत्व—रूपस्यानन्वयस्योपमात्वे न अन्यकृताङ्गीकरिष्यमाणत्वात्,
एकस्य तथात्वञ्च तत्रैव समर्थयिष्यामः । एवं वाक्यद्वयगता उपमेयीपमा
च स्वमते उपमेवैति तदर्थे सादृश्यस्य वाक्यैकगतत्वं विशेषणं न दीयम् ।

प्रतीयते इति अभिधेयेवेति न नियमः, लक्षणया व्यञ्जनया वा प्रतीयमानस्य सादृश्यस्योप-
नात्वाभ्युपगमात् । रुगाकादावतिव्याप्तिस्तु पूर्वोक्तयुक्ता परिहरणीया तत्र इवादिप्रयोगे
वाक्यं तदप्रयोगे क्वचिद्व्याप्तिं क्वचिद्व्याप्तिमिति सर्वमेतद्व्याप्तिमात्रोदाहरणेषु
स्फुटोभविष्यति । तस्या इति अयं वक्ष्यमाणप्रकारः प्रपञ्चः विकारः नानाविधत्वमित्यर्थः
निदर्शयते उदाहरणे ॥ १४ ॥

अश्वोरुहमिवातास्रं सुगन्धे करतलं तव ।

इति धर्मोपमा साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

Here is धर्मोपमा, for तुल्यधर्म is directly shown here.

अथ प्रतिज्ञातसुपमाप्रपञ्चं कर्मेण सोदाहरणं निरूपयन् प्रथमं साधारण-
धर्मस्योपादानानुपादानत्वयुक्तं धर्मवस्तूपमानासकं मेदद्वयं श्लोकद्वयेन दर्शयति,
अश्वोरुहमिवेति । अश्वोरुहं कोकनदं तस्यैवातास्रत्वसम्भवात् । अश्वोरुहमिव इति
पदं समस्तम्, “इवेन नित्यसमासी विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च” इत्यनु-
शासनात् । अश्वोरुहपदञ्च अश्वोरुहसदृशे लाक्षणिकम् इवशब्दः सादृश्यदीप्तक इति
केचित्, एतन्मते सादृश्यं तु तदा

लक्षणागम्यम् । अन्ये तु, इवशब्द एव षष्ठीवदुपमानोपमेययोः सादृश्यलक्षण-
सम्बन्धमभिधया बोधयति, सादृश्ये चोपमानोपमेययोरश्वोरुहकरतलयोः प्रतियोगित्वा-
भ्यामन्वयः, ततश्च अश्वोरुह—प्रतियोगिक—सादृश्यानुयोगि करतलमित्यन्वयबोधः,
इवस्य षष्ठीस्थानीयतया च तदर्थे सादृश्ये उपमानोपमेययोरन्वये, नामार्थयोर्भेदसम्बन्धे-
नान्वयोऽव्याप्तपन्न इति नियमो न प्रतिबध्नाति, सादृश्यास्य विभक्त्यर्थस्थानीयत्वात् हारी-
मूतेन तेन चोपमानस्योपमेयेन सहात्वयो निर्वाध एव. निपातातिरिक्तत्वे न वा निरुक्त-
नियम-वाक्यघटकं नामपदं विशेषणीयमित्याद्याहुः । अत्र प्रतियोगित्वानुयोगित्वयो-
र्मानं संसर्गमर्थ्यादया । न चोपमानोत्तरविभक्तिरेव प्रतियोगित्वं बोधयत्विति वाच्यं,

तादृशविभक्तिकेन्द्रं विधानस्यानुशासनाभावात्, नन्विपदस्य सादृश्यावाचकत्वाभ्यापगमि
तदर्थं सादृशे उपमानस्य मेदेनान्वये चन्द्र इव सुखं भाति, चन्द्रमिव मुखं पश्यामि,
चन्द्रेणैव मुखेन शोभते, इत्यादौ उपमानोपमेयपदयोः कथं समानविभक्तिकत्वम् ?
अमेदान्वयस्थल एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकत्वनियमात्, लक्षणावादे तु
तयोरमेदेनान्वयात् सम्भवत्येव तदिति चेन्न, अमेदान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्य लोऽपि
समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्, यदुक्तम्, "विभक्तिः पुनरैका सादुपमानोपमेययोः"
इति । अतः साधारणधर्मस्याताम्रत्वस्य प्रथममुपमेयभूत-करतलेनैवान्वयः नतुपमान
भूतेनाभ्योवृत्तेः, तस्य समस्तैकदेशपद बोध्यत्वात्, तदगतत्वेन प्रतीतिस्तु पर्या-
लोचन्यान्वयबोधोत्तरमेव, अतएव धर्मस्य साधारणत्वप्रतीतिः तथैव च वैचित्र्यमिति
प्रसङ्गादुक्तम् । इतीति । इति एवं साधारणधर्म-प्रयोगस्थले, धर्मोपमेति,
धर्मापादानेनेयमुपमा अतो धर्मोपमेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह, साक्षादित्यादि साक्षात्
शब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यस्य साधारणस्य धर्मस्य आताम्रत्वस्य प्रदर्शनात् ज्ञानात् ।
अत्र इवशब्दप्रयोगश्रवणभावेणोपमानोपमेय-गतसादृश्य-लक्षणसम्बन्धप्रतीतिः श्रूयते,
उपमानोपमेयसाधारणधर्म-सादृश्यावाचकानां चतुर्णां प्रयोगात् पूर्णा चेयमुपमा ।
उत्तरश्लोके धर्मागुपादानाच्च लुप्तेति नव्यानां भेदकरणम्, तत प्राचीनैरनङ्गीकृत-
मित्यनादृत्य गत्यङ्गता प्राचीनमतानुसारिणैव भेदाः प्रदर्शिताः । तथा चात्र,—

“यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेऽथवा ।

ते धर्मवस्तु प्राधान्याद्भवस्तूपमे उमे” ॥ इति ।

एवमन्वेषानपि दर्शयित्वाणभेदानां मूलमनुसन्धेयम् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥

Here we have वस्तूपमा, for the साधारणधर्म is implied and
only compared objects are mentioned.

राजीवसिति । प्रतीयमानः गम्यमानः वाचकशब्देनाप्रतिपाद्यमान इत्यर्थः एकः साधारणः धर्मः मनोज्ञत्वादिकः यत्र सा, अतो वस्तुपक्षेव वस्तुनिरूपमानोपमेययोरे-
वोपादानेन यस्युपमा वस्तु प्रमा । स्फुटसादृश्यानां साधारणधर्मप्रयोगमन्तरेणाप्यौ-
पम्यप्रतीतिमन्मवादिति भावः । धर्मस्य प्रतीयमानत्वञ्च शब्दबोधानन्तरं सादृश्य-
निर्वाहकतयापेक्षणीयत्वात्, नहि धर्मे विना साधने मन्भवति । यत्र सादृश्य-
मस्फुटं तत्र धर्मोपादानमन्तरेण नोपमानोपाहः, यथा, “सकलकलं पुरम्”
इत्यादिप्रागुक्तश्लोके सकलकलमित्य शानुक्तौ नहि सुधांशुविव-पुरयोर्लोकप्रसिद्धं
किमप्यस्ति, अतएवैदंविधस्थले उपमाया अनुचितायंत्वदोषकवलितत्वं नगैरभि-
हितम्, यथा, “यथ्नामि काव्यशशिनम्” इत्यादि । सकलकलितुपादानेनैव तु
तत्प्रतीतिः, तस्मादेवंविधस्थले न वस्तुपमायाः सम्भव इति विवेचनोपम ॥ १६ ॥

तवाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।

सा प्रसिद्धि-विपर्ययासाद्विपर्ययासोपमेयते ॥ १७ ॥

Here we have विपर्ययासोपमा due to प्रसिद्धि-विपर्यय ।

विपर्यय-सोपमामाह, तवेति । प्रसिद्धिविपर्ययासादिति, प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां
सुखादीनामुपमेयत्वं तदुत्कर्षकतयोपन्यासानां चन्द्रारविन्दादीनामुपमानत्वमिति
प्रसिद्धिः, तस्या विपर्ययासः विपरित्यक्त, अतुत्कर्षप्रतिपादनार्थं सुखादीनामुपमानत्वं
चन्द्रादीनामुपमेयत्वमित्यर्थः, तस्माद्विपर्ययासोपमाख्येयमुपमेयत्वार्थः, तथाहि आननमि-
वैत्यत्र इवान्तस्थोपमानत्वप्रतीत्या प्रसिद्धेविपर्ययासः । नव्यास्तु यत्र प्रसिद्धोपमानमपि
प्रस्तुतत्वात् प्रसिद्धोपमेयेनोपमीयते तत्र नोपमा किन्तु प्रतीपाख्योऽलङ्कार इत्याहुः,
यथाह विज्जनाथः—

“प्रसिद्धस्थोपमानस्थोपमेयत्व प्रकल्पनम् ।

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते” ॥ इति ।

यथा

“यत्त्वन्नेवसमानकान्तिं सलिलं मग्नं तदिन्द्रोवरं

मेघेरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायातुकारौ शयो ।

येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-

स्वस्तादृश्यविनोदमावमपि मे देवेन न चम्यते” ॥ इति ॥ १७ ॥

तवाननमिवाभोजमभोजमिव ते सुखम् ।

इत्यन्योऽन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

अन्योन्योपमा is here defined each contributing to each other's excellence.

अन्योऽन्योपमामाह, तवेति । अन्योऽन्योत्कर्षशंसिनीति अभोजस्योपमानतया मुखस्योत्कर्षः मुखस्य चोपमानतया अभोजस्योत्कर्षः, तच्छंसिनी तद्वोचिका, अवहयोरेव मुखमभोजयोः प्रस्तुतत्वं बोध्यम्, अभोजस्याप्रस्तुतत्वे तदुत्कर्ष-प्रतिपादन-प्रयासवैफल्यत्वात् प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपादनार्थमेव गन्धकृता गुणालङ्कारनिर्देशनाभ्यनुष्ठानात् । ननु नूनगुणेनोपमेयेन उपमेयमानस्यापि गुणाधिकस्योपमानस्योत्कर्षः कथमिति चेन्न, अन्योऽन्यस्योपमानोपमेयत्वेन अनन्यसदृशत्वप्रतिपत्त्या तज्ज्ञाभात् । इतीति इति इत्यं पूर्वार्हप्रदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः, तेन पर्यायेण उपमानोपमेयत्वलाभः तस्यैव वैचित्र्यातिशयजनकत्वात्, अतएव मुखमभोजञ्च तुल्यमित्यादौ परस्परस्योपमानोपमेयत्वप्रतीतावपि वैचित्र्याभावाद्वाक्याः सम्भवः, पर्यायीपम्यच्चैकवाक्ये न सम्भवतीति वाक्यद्वयगतत्वमस्या बोध्यम् । नव्यास्तु पर्यायीपम्ये उपमेयोपमेयमिति नाम अलङ्कारान्तरमिच्छन्ति, यथाह विश्वनाथः “पर्यायेण द्वयोरितदुपमेयोपमा मता” इति । अत्र आननं मुखमिति प्रकमभङ्गः प्राचां निरङ्कुशत्वात् सोदव्यः ॥ १८ ॥

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।

इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तिरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥

We have नियमोपमा when any other साम्य is excluded.

नियमोपमाह, त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेत्येवकारव्यवच्छेदात् नान्येन केन चिदिति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेः अन्यसाम्यव्यावृत्तिजनितवैचित्र्यात्, बहूपमानसङ्गावो हि प्रस्तुतस्य निकषे व्यापयति तद्व्यावृत्त्या प्रकटयतमेनैकेन साम्यप्रतिपादनम् प्रकर्षातिशयमिति वैचित्र्यातिशयः ॥ १९ ॥

पद्मं तावत्तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।

अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥

अनियमोपमा arises when any definite or particular imitator is not mentioned.

नियमोपमानन्तरमनियमोपमां दर्शयति, पद्ममिति । पद्मं तावत्तव मुखमन्येति सदृशो करोति, अन्यच्च तादृशं पद्मवदतिसुन्दरं वस्तु चन्द्रादिकं तत्कारि त्वन्मुखा-नुकारि अस्ति चेदस्त्वित्यन्वयः । इति अस्मात् अनुकारकत्वं नियमाभावादित्यर्थः । अत्र पद्ममिति कटपदं मुखमिति कर्मपदम् तेन च मुखस्योपमानत्वम्, तत्र एव वैचित्र्यातिशयः, वैपरोक्षे तु न तथेति प्रसिद्धोपमेयस्योपमानत्वे एवेत्युपमेति बोध्यम् ॥ २० ॥

समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्येव मुखं तव ।

ह्लादनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥

समुच्चयोपमा is here described (see Tika)—where सादृश्य is due to समुच्चय of two factors of उपमा ।

समुच्चयोपमाह, समुच्चयोपमेति । कान्त्येव केवलं कान्त्या, चकारः समुच्चय-योक्तः, कर्मणा ह्लादनक्रियया च । अत्र गुणक्रिययोः, एवं केवलक्रियासमुच्चये अन्यसाधारणधर्मसमुच्चये समुच्चयोपमा ज्ञातव्या ॥ २१ ॥

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।

इत्येव भिदा नान्येलसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

Here is the instance of अतिशयोपमा (see Tika) due to भिन्नाश्रय of मुख with चन्द्रमा ।

अतिशयोपमां दर्शयति, त्वय्येवेति । पूर्वार्द्धे मुखचन्द्रसोर्वैभिन्नाश्रयत्व-
प्रतिपादकम् । तद्यादियतएव भिदा आश्रयमावहती मेदः, नान्या न गुणक्रियादि-
कृता, इति अस्मात् अतिशयोपमा । अतिशयः प्रस्तुतस्योत्कर्षाधिक्यं स च गुणक्रिया-
कारादिभिः सत्यपि महति मेदे नान्येत्यनेनाभिन्नत्वाध्यवसानप्रतिपाद्यः, ईदृश्यातिशयस्य
मेदान्तरेषु नास्तीति तद्देदस्यैव तथात्वेन व्यपदेशः । अत्र साम्यं वाचकशब्दा-
प्रयोगाद्वाञ्छनयैव, व्यञ्जना च वक्तृभैः शब्दसचिवया मेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा,
न च रूयकष्वनिरयं भिन्नाश्रव्येन मेदस्य स्फुटतया प्रतिपादितत्वोत् । नापि व्यतिरेकः
उपमानादुपमेयस्याधिकृतायामतात्पर्यात्, तस्यादुपमेवैवमिति विवेचनोपम् ॥ २२ ॥

मथ्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकल्पनैः ।

पदमेऽपि सा तदस्यैवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

उत्प्रेक्षितोपमा is here described (See Tika), for it is based
on सम्भावना ।

उत्प्रेक्षितोपमां दर्शयति, मथ्येवेति । मुखश्रीः मुखश्रीसजातीयया श्रीरिति
निदर्शनागर्भेयमुक्तिः । विकल्पनेः आत्मश्लाघनैः, सा मुखश्रीः उत्प्रेक्षितोपमेति,
निरुक्तश्लाघा हि इन्दौ परमार्थतो नास्तीति केवलं, चाटुकारेण सम्भावनया कल्पिता ।
सम्भावना चोत्प्रेक्षा तन्मूलत्वादियमुत्प्रेक्षितोपमेत्यर्थः । अत्रापि साम्यं व्यञ्जना-
यम्यम् । एवमप्येऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्वेत्पदमं सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम् ।

तत्ते मुखश्रियं धत्ताभित्यसावद्भूतोपमा ॥ २४ ॥

अद्भूतोपमा is instantiated here, due to अद्भूतत्व in the
comparison.

अद्भुतोपमां दर्शयति, यदोति । तत्-तदा । अद्भुतपमेति, विभान्तलोचनत्वादयो
धर्मा मुखस्यैव तत्प्रतियोगिनी पक्षे तु तेषां सम्भवनया मिथः सादृश्यद्योतनात्
चमत्कारातिशय इतुपमाया अद्भुतत्वम्, तथा चोक्तम्,—

“यतोपमेयधर्माः सुरुपमानेऽधिरोपिताः ।

चमत्कारविधानाथे तामाहुरद्भुतोपनाम्” ॥ इति ॥

नव्यास्तु यथार्थवलीनान्यधर्मस्यान्यत्र कल्पनेऽतिशयोक्त्याख्यमलङ्कारमिच्छन्ति ।
यदुक्तमतिशयोक्तिप्रस्तावे प्रकाशकता,—

निगौर्याध्यवसानन्तु प्रकृतस्य परेण्यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत् यथार्थोक्तौ च कल्पनमिति” ॥ २४ ॥

[इदमत्र द्रष्टव्यम्—सुभूशब्दस्य सम्बोधने “सुभू” इति अभियुक्तप्रयोगात्
साधु । अतएव वामन आह “ऊङन्तादपि क्वचित् ऊङप्रवृत्तेः” इति । सुग्धबोध-
कारोपि सूत्रितवान्, “सुभूदोद्यजस्वार्थानाम्”] ।

शशीसुरात्प्रेक्ष्य तन्वङ्गि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

इन्दुमप्यनुधावामौत्येषा मोहोपमा स्मृता ॥ २५ ॥

He we have मोहोपमा (see Tika) due to भान्ति at the root.

मोहोपमाह, शशीति । त्वन्मुखं शशीति उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य अभिन्नत्वेन
पूर्वे भवविषयोक्त्यद्वयार्थः अनन्तरं शशिनं दृष्ट्वा तन्मुखाशया तन्मुखनिदमिति
बुद्ध्या इन्दुमपि अनुधावामि द्रष्टुं स्पृहयामौत्यन्वयः । मोहोपमेति, मोहो भान्तिः
इन्दोर्मुखत्वेन ज्ञानमित्यर्थः, तेन सादृश्यद्यातनादियं मोहोपमेत्यर्थः । उक्तञ्च,—

“प्रतियोगिनमारोध्य तदभेदेन कीर्तनम् ।

उपमेयस्य यन्मोहोपमासौ भान्तिमवचः” ॥ इति ।

एतेन नवोनैरङ्गीकृतस्य भान्तिमदलङ्कारस्य प्राचासुपमात्वेन संशय इति बोध्यम् । अत्रापि शशोति इति प्रक्रमभङ्गः पूर्वोक्तरीत्या सोढव्यः ॥ २५ ॥

किं पदममन्तभ्रान्तालि किन्ति लोलिचणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितौयं संशयोपमा ॥ २६ ॥

संशयोपमा is described here. It is संशय अलङ्कार of the morderners (see Tika).

संशयोपमाह, किमिति । दोलायते संशयानं भवति । संशयस्य हेतुरव भान्तालित्व—लोचिचणत्वयोर्विन्वातुविचिता । संशयोपमेति—संशयस्य सादृश्य-पर्यवसायित्वादिति भावः । इत्यत्र नवीनोक्तः सन्देहालङ्कारोऽपि प्राचासुपमेवेति न पृथङ्, निरूपयिष्यते उपमानोपमेयविषयकस्यैव संशयस्य नवोनैरलङ्कारत्वाभावा-गमादिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

न पदमस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।

अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

It is a case of निर्णयोपमा (see Tika) due to some definite conclusion here.

निर्णयोपमाह, नेति । यस्मादिन्दुनिग्राह्यस्य इन्दुना कृतनियमस्य पद्मस्य इन्दुलज्जाकरी द्युतिर्नास्ति निगृहीतस्य निग्राहकत्वाभावात्, अत इदं त्वन्मुखमेव एवकारान्न पद्ममित्यर्थः । निर्णयोपमेति, उपमेयस्य निर्णयभङ्गात् सादृश्यद्योत-नादिति भावः निर्णयस्य च संशयोत्तरकानौनत्वात् प्रथममिदं त्वन्मुखं वा पद्मं वेति संशयो बोद्धव्यः संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्यालङ्कारत्वात्, यदुक्तमग्नि-पुराणे, “उपमेयस्य संशय निश्चयान्निश्चयोपमा” इति । यथा, शिशुपालवधे,—

“किन्नावत् सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोऽखन्मखमवभासते तरुण्याः ।

संशयं चणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विज्जीकैर्देव-सहवासिनां परोक्षैः ॥ इति ॥

अतथ विद्यताशार्दिभरङ्गीकृती निश्चालङ्कारोऽप्युपमैव नालङ्कारान्तरम् इति बोध्यम् ॥ २७ ॥

शिशिरांशु-प्रतिस्पर्द्धिं श्रीमत्सुरभिगन्धि च ।

अन्धोजमिव ते वक्तुमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

Sleshopama is here instanced (see Tika), for here we have अर्थश्लेष ।

श्लेषोपमामाह, शिशिरांश्विति । शिशिरांशोः प्रतिस्पर्द्धिं विरीची यस्य तदित्यन्धो-जविशेषणम् । वक्तुमिति तु शिशिरांशोः प्रतिस्पर्द्धिं नी न्यकारजनिका यात्रीः तद्वत् । श्लेषोपमिति । अथ श्लेषपदम् अर्थश्लेषपरं शब्दश्लेषस्तु वक्तव्यमाण-समानोपमाविषयः । अथ च प्रतिस्पर्द्धादि-शब्दपरिवर्त्तनेऽपि श्लेषत्वानपायादर्थश्लेष एव, शब्दपरिवर्त्त-नामहत्वे तु श्लेषस्य शब्दगतत्वं, यथोदाहरिष्यते । अथ अलङ्कारान्तरस्य श्लेषस्य सद्भावेऽपि न तत्त्वेन व्यपदेशः श्लेषवैचित्र्यास्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये निलीनतया व्यपदेशकत्वाभावात्, प्रधानेन व्यवदेशा भवन्तीत्युक्तेः ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा, यथा ।

बालिवीद्यानमालियं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥

समानोपमा arises when उपमा aries due to some similar adjectives (see Tika).

समानोपमामाह, सरूपेति । समानं वाच्यमेदाङ्गिन्नमपि श्रुत्येनैकमिव प्रतीयमानं रूपं तत्तद्वर्णात्मकं स्वरूपं यस्य तादृशो यः शब्दः तेन वाच्यत्वात् साधारणधर्मस्थोपस्थाप्यत्वात्, यदा युगपद्वर्गद्वयोपस्थापनद्वारा प्रतीयमानत्वात्, सा समानोपमिति, यत्र श्रुत्यशब्देन साधारणधर्मोपस्थितिः सा समानोपमैत्यर्थः, [क्वचित्

सख्योपमैति पाठः] । बालिव युधतिरिव, सालकाननशोभिनीति, सालां सच्चूर्णकुल्लं
 आननं तेन शोभिनी इत्युपमानविशेषणम्, सालानां सर्ज्वृक्षाणां काननेन
 शोभिनी इत्यापमैयविशेषणम् । अत्र भिन्नशोरप्युपमानोपमैयधर्मयोः समानशब्दवाच्य-
 त्वात् साधारण्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । इत्यन्वयशेषमूलत्वे श्लेषोपमा पूर्वमुक्ता
 शब्दशेषमूलकत्वं तु समानोपमैत्यनयोभेदः । एवञ्च पूर्वश्लोके 'शिशिरांगुपरिस्पृष्टं'
 इत्यत्र शब्दशेषः, 'श्रीमत् सुरभिगन्धि च' इत्यन्वयशेष इति केषाञ्चिन्निर्देशनजनकवो-
 धविजृम्भितम् ॥ २२ ॥

पदमं बहुरजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।

समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

Here we have निन्दोपमा due to depreciation of standard
 उपमान ।

निन्दोपमानाह, पद्ममिति । बहुरजः बहुपरागम् अथच रजोगुणभूयिष्ठम्
 क्षयी कृष्णपक्षे क्षयिणः अथच क्षयरोगवान्, समानमपि गुणान्तरेण तुल्यमपि
 तवाननं ताभ्यां पद्मचन्द्राभ्यां सोत्सेकम् अधिकं रजस्वलत्वं क्षयित्वाभावात्
 सोत्सेकमित्यर्थः, (ताभ्यामिति विभागे पञ्चत्यन्तम्) । इति उपमान निन्दापूर्वकत्वात्
 निन्दोपमा । नचायं व्यतिरेकः साम्यमात्र-पर्यावसायित्वं न वाक्यस्य भेदे
 तात्पर्याभावात्, यत्र भेद एव तात्पर्यं तत्रव्यतिरेक इति वक्ष्यते ॥ ३० ॥

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पदमश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः ।

तौ तुल्यो त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसापमोच्यते ॥ ३१ ॥

प्रशंसोपा has arisen here due to प्रशंसा of उपमान etc ।

प्रशंसोपमानाह, ब्रह्मण इति । उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः उत्पत्तिस्थानम्
 सर्वजगतामुद्भवस्यापि ब्रह्मण उद्भवः, शम्भुना शिरसा नत्वज्ञान्तरेण धृत इति

पद्मचन्द्रयोर्महतो प्रशंसा तथा च प्रस्तुतसुखस्यापि प्रशंसोपमेयम् । किञ्च त्वन्मुखेन
तुल्यावित्थल सुखस्योपमानतया प्रसिद्धोऽमेयत्वविषयांसाद्विषयांसोपमापि, तदनयोः
सङ्करः । अत्र पद्म इति पुलिङ्ग पक्षशब्दो न बहुभिः प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वं पूर्ववत्
सहनैयम् ; (पदमिति पाठः युक्तः) ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

Here is आचिख्यासोपमा (see Tika).

आचिख्यासोपमानाह, चन्द्रेणिति । आचिख्यासु अखातुनिच्छः सः आखाना
भिलापः गुणोवा दोषोवास्तु अनेन च हृदयभावप्रकटनया सारल्ययोजनाच्चाज्ञा-
तिशयः ॥ ३२ ॥

शतपत्नं शरच्चन्द्रस्त्वदाननमितितयम् !

परस्परविरोधौति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

Here is विरोधोपमा due to apparent विरोध in उपमा (See Tika).

विरोधोपमां दर्शयति, शतपत्निति । शतपत्रं पदमम्, पदचन्द्रयोर्विरोधो
विभिन्न कालीन शोभाशब्दिलरूपः तास्यां सहाननस्य विरोधो मनोज्ञत्वाये कवस्तैवत्वह पः,
विरोधस्य च सात्यपर्यवसानादियं विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते सुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

प्रतिषेधोपमा arises due to denial (प्रतिषेध) of उपमान ।

प्रतिषेधोपमां दर्शयति, न जात्विति । प्रतिगर्जितुं विरोधं सदृशोभयितुमित्यर्थः यतः
कलङ्किनः तथा जडस्य शीतलस्य अथ च मूर्खस्य, सादृश्यप्रतिषेधेन तदतिशयोक्तना-

देया प्रतिषेधोपमा । निन्दोपमायां प्रतिषेधो नास्तीत्यनयोर्भेदः, भेदतात्पर्यभावाच्च व्यतिरेकात् ॥ ३४ ॥

सृगेक्षणाङ्कं ते वक्तुं सृगेणैवाङ्कितः शशो ।

तथापि सम एवासी नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

चटूपमा arises due to exhibition of चाटूक्ति वा प्रियोक्ति ।

चटूपमामाह, सृगेक्षणाङ्कमिति । सृगेक्षणाङ्कं सृगस्यावयवविशेषाभ्यामीक्षणाभ्यामङ्कितम्, सृगेणैवाङ्कितः ईक्षणाद्यवयवसमुदायवता सम्पूर्णसृगशरीरेणैव चिह्नितः, सम एव तुल्याङ्गादजनक एव, एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति, नोत्कर्षो नोधिको ह्लादजनकः । चटूपमेति, चटुः प्रियोक्तिः तत्प्रतिपादितत्वाच्चटूपमा । अत्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्ष इति विशेषोक्तिगर्भत्वस्या वक्तव्यम्, अन्यथा सर्वत्राप्युपमानेदिषु चटुसत्त्वाच्चटूपमात्वापत्तेः ॥ ३५ ॥

न पदसं मुखमेवेदं न भृङ्गो चक्षुषो इमे ।

इति विस्मयसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥ ३६ ॥

This is तत्त्वाख्यानेदपमा—see Tika below.

तत्त्वाख्यानोपमामाह, न पदमिति । मुखे पदमत्वेन भानं प्रत्युक्तिरियम् । विस्मयसादृश्यात् भ्रमव्युदासेन सादृश्यस्य विशेषेण स्पष्टीकृतत्वात्, न ह्यसादृशे भानि भवति । तद्भाषानोपमेति । भ्रमनिरासायै भ्रमविषयस्य तत्त्वकथनं तत्त्वाख्यानं तत्प्रयुक्तत्वादेया तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमायाः संशयः पूर्वकत्वम् अस्यास्तु भानिपूर्वकत्वमित्यनयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।

आत्मनैवाभवन्तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

We have असाधारणोपमा for something extraordinary is stated here.

असाधारणीपमानाह, चन्द्रेति । कान्तिम् अतिक्रम्य स्वकान्त्या निक्कटोक्त्य,
आत्मनैवाभवत्तुल्यमिति, चन्द्रारविन्दे एव सुखरूपमानतया जगति प्रसिद्धं, तत्कान्तेर-
तिक्रमे तु उपमानान्तरासम्भवादात्म-मावतुल्यत्वमित्यभिप्रायः । नव्यास्तु भिन्नयोर्द्वयोः
साम्यसुपमा, एकस्योपमानोपमेयत्वे त्वनन्वयाख्योऽलङ्कारः, इत्याहुः । नच उपमा
वा अनन्वयो वा भवतु एकस्योपमानोपमेयत्वमेव कथमिति वाच्यम्, अनन्यसदृशत्व-
प्रतिपिपादयिषया काल्पनिकमैदाभ्युपगमेन तस्य विवक्षितत्वात्, यथा, “चात्मानमात्मना
वेत्ति” इत्यादौ स्वमित्राभावादिकस्य परमात्मनो वेत्तृविशतत्वादिकमिति ।
असाधारणीपमेति, प्रतियोग्यभावान् साम्यस्यैकसावद्वर्तित्वेन साधारण्याभावादिति
असाधारणीपमासमाख्या ॥ ३७ ॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

त्वदाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥

We get अभूतोपमा here, for something which had not
happened is stated here (see Tika).

अभूतोपमानाह, सर्व्वेति । क्वचित् एकत्र स्थाने विधावा समाहृतः संगृहीतः
सर्व्वेषां पदमानां प्रभासार इव त्वदाननं विभातीत्यन्वयः । तादृशप्रभासारसमाहरणस्य
वस्तुतोऽभूतत्वादिसामभूतोपमां विदुः । अत्र इवशब्दस्य सम्भावनायं कत्वादसम्भविनश्च
प्रभासारमयत्वस्य सम्भाव्यमागत्वादुत्प्रेक्षेवेति विवक्षितं, प्रभासारमयत्व-सम्भावना
पदमाननयोः साम्यप्रतीतिरूपमेवेति प्राञ्चः, एवञ्च यत्र प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य धर्मिणः सम्भावना
तत्रैवोत्प्रेक्षा, यत्र तु धर्मस्य सम्भावना तथा च प्रस्तुताप्रस्तुतयोः साम्यप्रतीतिक्रमोपमेवेति
प्राञ्चामभिप्राय इति बोध्यम् ॥ ३८ ॥

चन्द्रविम्बादिव विषं चन्द्रनादिव पावकः ।

परुषा वागितो वक्तादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

It is असम्भावितोपमा for the उपमान here is असम्भव ।

असम्भावितोपमानाह, चन्द्रेति । अथ निःसरणक्रियाध्याहारात् अपादानपक्षसो-
वयम् । असम्भावितोपमेति उपमानयोरसम्भावितत्वेनोपमेयस्यासम्भावितत्व-प्रतीतिरि-
सम्भावितोपमा । किञ्चैकस्य बहूपमान-सङ्गादादित्यमात्र-बहूपमापि ॥ ३९ ॥

चन्द्रनोद न-चन्द्रांशु-चन्द्रकान्तादि-शीतलः ।

स्यग्रेस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥

बहूपमा states something extra-ordinary by placing many
उपमान । It is मालोपमा of the moderners.

बहूपमानाह, चन्द्रनोदकेति । पूर्वार्धे, “उपमानानि सामान्यवचनैः इति
कर्मधारयः । अत एकस्य सपुंशस्य शीतलत्वाय चन्द्रनादोनां बहूनामुपमानतामुपन्या-
सादियं बहूपमा । ननु केनैवोपमानेन शीतलत्वे पठ्याते उपमानान्तरोपादानमनर्थकं
स्यादित्यत् आह, अतिशयमिति, अतिशयं शीतलत्वमप्यधिक्यम् तथा बहूनां मधुरवस्तूनां
सम्मेलनादास्यादस्याधिक्यं तथा बहूनामुपमानानां सम्मेलनादुपमेयधर्मस्याधिक्यमित्यर्थः ।
नव्यास्तु मालोपमामिमानाहुः ॥ ४० ॥

चन्द्रविम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धतम् ।

तव तन्वाङ्गि वदनमेतत्सा विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

It is विक्रियोपमा, for here प्रकृति and विकृति are stated as
equal.

विक्रियोपमानाह, चन्द्रेति । विक्रियोपमेति—अत उपमानभूतौ चन्द्रविम्ब-
पद्मगर्भौ प्रकृतौ, ताभ्यमुत्कीर्णमुद्धृतञ्च वदनं विकृतिः प्रकृतिविकृत्योश्च साम्यसख्ये वेति
विक्रियया उपमान-विकृतत्वे नेयमुपमा, यदुक्तमग्रे ये,—

“उपमान-विकारेण तुलना विक्रियोपमा” इति ।” अन्यत्र च—

“उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता ।

प्रकृतेर्विकृतेः सास्यात्तानाहुर्विक्रियोपमाम्” ॥ इति ॥

अत्रापि पूर्ववद्धर्मयोः रक्षार्थं लोहृतत्वशक्तप्रेक्षया धर्मिणोः साम्यप्रतीतिकत्व व
च विद्यान्तरित्युपमैव प्रधानं न तूत्प्रेक्षितं बोध्यम् ॥ ४१ ॥

✓ पुष्पागतप इवाङ्गीव पूषा व्योम्नीव वासरः ।

विक्रमस्त्वयि कञ्चीमिति मालोपमा मता ॥ ४२ ॥

Here is मालोपमा acc. to our author (see Tika).

मालोपमाह, पुष्पागतप इति । मालोपमेति यथा—मालायां पुष्पादीनां प्रथमस्य
द्वितीयेन द्वितीयस्य तृतीयेन तस्य च चतुर्थेनेत्येवं क्रमेण सन्वन्तथा अत्रापुपमान-
वाक्यघटकानामेकस्यापरेण तस्य च परेण सन्वन्तात् मालोपमासमाख्या, तथैह
आतपो यथा पुष्पा सूर्यो कञ्चीमादधाति, पूषा यथा अङ्गि, अहर्षथा व्योम्नि,
तथा विक्रमस्त्वयि कञ्चीमादिति पुष्पाङ्गि, अङ्गय व्योम्नि सन्वन्तः एवं विद्यान्-
चातुर्येणैव वैचित्र्यात्तिष्ठः, तेन च वृद्धपमातोऽस्या भेदः अन्यथा उभयवाप्यमान-
वहुत्वात् पृथग्भेदकरणसङ्गतं स्यादित्यवधेयम् । नव्यास्तु उभयवापि मालोपमात्वं
वदन्ति, तन्निरुक्तवैचित्र्य-विशेषानवलोकन-विजृम्भितम् । अत्र वासर इति प्रकमभङ्गः
पूर्ववत् सोढव्यः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यदुपमीयते ।

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ ४३ ॥

If in some वाक्यार्थ, another वाक्यार्थ is made equal then
we have वाक्यार्थोपमा ।

Here mark two kinds of वाक्यार्थोपमा due to एक इवशब्द or
अनेक इवशब्द । See slokas 44 and 45 (Ira) and Tika there.

वाक्यार्थोपमाह, वाक्यार्थेनैवेति । वाक्यार्थः विशेषणविशेष्यतानामपन्नः पदार्थ-
समूहः तेन तादृशः कोऽपि प्राकरणिको वाक्यार्थः यदुपमीयते सा वाक्यार्थ-
योरुपमानोपमेयत्वादुपमावाक्यार्थोपमेत्यन्वयः । इत्यत्र साङ्गेनाप्रस्तुत-वाक्यप्रतिपादिन
अङ्गिना साङ्गस्य प्रस्तुतवाक्यप्रतिपाद्यसाङ्गिनः साम्यं वाक्यार्थोपमेत्यर्थः । इत

एव हि वैचित्र्यातिशयः, अन्यथा, व्योम्नि विधुर्भाति तथा भूम्नां सुखंतव इत्यादी वाक्यार्थयोर्विधुसुखयोः साम्याद्वाक्यार्थोपमात्वापत्तेः, न चेष्टापत्तिः, विधुरिव सुखमित्यादाविव वैचित्र्याविशेषानुपलब्धात् तस्मैव च भेदकत्वात् । सा चोपमा द्विधा, तव हेतुरेकानेकेवशब्दत्वादिति । अयम्भावः—यत् एकैकस्यैकैकस्मिन् साम्यस्यान्वयबोधे तात्पर्ये तत्र अनेकेवशब्दप्रयोगः । यत्र तु विशिष्टस्यान्वयबोधानन्तरं पर्यालोचनया विशेषणानां साम्यप्रतीतिस्तत्र एकैवशब्दप्रयोग इति । साङ्गोपमायाञ्च प्रायेण कविभिरिव-शब्दः प्रयुज्यते, अत इवशब्दघटितत्वमुक्तम् ॥ ४३ ॥

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशन-दीधिति ।

भ्रमङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥

तत्र एकैवशब्दप्रयोगे वाक्यार्थोपमासुदाहरति, त्वदाननमिति । अधीरं चञ्चले अक्षिणो यत्रतत । समासान्तः षच । आविः आविर्भवन्ती वह्निः किञ्चिन्नित्यमाणा दशनानां दीधितिर्यत्र तत्, आ ईषत् लट्याः केसराः किञ्चल्का यस्य । अत्र अक्षि-दशनदीधितिरूपाङ्गवतोऽङ्गिन आननस्य भृङ्गकेसररूपाङ्गवताङ्गिना पङ्कजेन नाम्यमिति तस्य बहुपदार्थरूपवाक्यार्थगतत्वाद्वाक्यार्थोपमा । अत्र विशिष्टयोरेवोपमाभोपमेयत्वप्रतीतिरित्येकैवशब्दप्रयोगः । अत्र इवशब्दस्योपमानोत्तरं प्रयुक्तत्वनियम-लङ्घनं प्राचां निरङ्कुशलविजम्भितमिति-ध्येयम् ॥ ४४ ॥

नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरस्यत ॥ ४५ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगे तामुदाहरति, नलिन्या इति । नलिनी नलिनस्तम्बः नलिनसमूहः नलिनयुक्तं तङ्गागादिकं वा, पायं पायं पुनःपुनः पीत्वा, अरस्यतेति

भाविलङ् । अथ दशशब्दान्वयः प्रयुक्ता, तेन च तन्वङ्गादीनां प्रत्येकं नलिन्या-
दिभिः साम्यं शब्दबोधविषयोभवत् कमपि चमत्कारातिशयं जनयति, पूर्वोदाहरणे
तु विशिष्टरीरूपमानोपमेययोः साम्यस्य शब्दबोधे जाते पञ्चाद्विशेषणानां पर्यालोचनया
साम्यप्रतीतिरित्ये कानिकेव शब्दप्रयोगकृतो भेदः ॥ ४५ ॥

✓ वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

नैकोऽपि त्वाट्टशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।

ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

(Sl. 46-47) where some matter on hand is so depicted in two statements as to bring in similarity of another of the same nature, then the figure is प्रतिवस्तूपमा ।

N. B—(i) Again in slokas 48 etc. other varieties of उपमा are again being enunciated (which see from 48 to 50). sloka 51 enumerates the faults in उपमा showing also those faults that do not detract its merits and are in vogue among the poets.

(ii) Slokas 57 to 65 designate the words e. g. इव, वत्, वा, यथा समान, निम्न, सन्निभ, तुल्य etc that produce one or other variety of उपमालङ्कार ।

✓ (शृङ्गान्तदुर्लभेत्यादिव्याख्यानावसरे अस्माकं शाकुन्तलीपि द्रष्टव्यम्) ।

प्रतिवस्तूपमामह, वसति । किञ्चित् किमपि प्रस्तुतं वस्तु उपन्यस्य
उत्कर्षायापकर्षाय वा पूर्वे वाक्येन प्रतिपाद्य तत्समर्थनाय तस्य सधर्मणोऽ-
पस्तुतवस्त्वन्तरस्य न्यसनात् वाक्यान्तरेण प्रतिपादनात् साम्यप्रतीतिरस्ति इवायमपि
व्यञ्जनया सादृश्यावगमो भवति इति हेतोः सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्
प्रतिवस्तूपमेत्यन्वयः । तत्सधर्मण इति, सधर्मणः एकधर्मवत् इत्यर्थः, स च
धर्मः कथितपदत्वस्यदुष्टत्वाभिधानात् भिन्नवाचकतया निर्द्देशनीयः, तदुक्तं
प्रकाशकता,—

* * * * * “प्रतिवस्तूपमा तु सा ।

सामान्यस्य द्विरकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः” ॥ इति ।

साम्यप्रतीतिरस्तीति-हेतुमन्निगदैन प्रतिवस्तूपमाया नवोनैरुक्तमलङ्कारान्तरत्वं
प्रतिषिद्धं—साम्यप्रतीत्यः । उपमात्वसम्भवेनालङ्कारान्तरत्वाभिरुपगमस्यानौचित्यात् ।
उदाहरति, यथेति । जायमानिष्वित्यस्योपलक्षकम्, जातेषु जायमानेषु च राजसु-
मन्ये एकोऽपि त्वादृशः त्वत्सदृशो नामोत्पन्नः । पारिजातत्वेति, पारिजात-
पुष्पस्येत्यर्थः, यदा राज्ञोः शिर इत्यादिवद्भेदविवक्षया पठो, अत्र सदृशोनास्ति
द्वितीयोनास्तीति साधारण-र्मा वस्तुत एक एव पौनरुक्तनिरासाय शब्दभेदेन निर्द्दिष्टः ।
इयं वैधर्म्यापि भवति, यथा,—

“चक्षोर्य एव चतुराशन्द्रिकापनकर्मणि ।

विनावक्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि” ॥ इत्यादि ।

अत्र चातुर्थ्य-चातुर्थ्याभावो वाक्यार्थयोः साम्यं प्रयोजयतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्वन्तु वन्ति स्मृता सेयंतुल्ययोगोपमा, यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्त्ति रक्षाये पुलोमारिर्भुवो भवन् ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलीपास्त्वया नृपाः ॥ ४६ ॥

It is तुल्ययोगोपमा (see Tik.)—due to समानसम्बन्ध or तुल्ययोग of उपमान and उपमेय ।

तुल्ययोगोपमामाह, अधिकेनेति । एकस्याः एकजातीयाया क्रियाया विधौ करणे हीनं नूनगुणम् अधिकेन गुणाधिकेन समोक्तव्य, [अत्र उदरं पूरयित्वा भुङ्क्ते इत्यादिषट्प्राक्कालि क्ता,] समोक्तुर्ध्वन्नित्यर्थः, यदत्र ब्रूवन्ति, यदित्यव्ययं सम्यन्तं यत्र वैचित्तो यद्वैचित्ताधीनमित्यर्थः ब्रूवन्ति कथयो वर्णयन्ति सा तादृशवैचित्र्यरूपा तुल्य-योगात् क्रियायामधिकहीनयोः समानसम्बन्धादुपमेयमिति तुल्ययोगोपमेयत्व्यः । एक-जातीयक्रियाकरणेन प्रकृताप्रकृतयोः साम्यप्रतिपादनं तुल्ययोगोपमेयत्व्यः । प्रकृतानान-प्रकृतानां वा एकधर्मसम्बन्धरूपा नवीनैरङ्गीकृता तुल्ययोगितात्वितो भिन्नैव स्वरूपमे-दात् । उदाहरति, यदिति । पुलोमारिः इन्द्रः दिवो रक्षाये जागर्त्ति, भवान् भुवो रक्षाये जागर्त्ति, तेन पुलोमारिणा असुरा हन्यन्ते, त्वया च सावलीपाः सर्गजा नृपा हन्यन्ते, इतो न जातीयाभ्यां जागरणं हननक्रियाभ्यां हीनस्यापि प्रस्तुतस्य राज्ञोगुणाधिकेनेन्द्रेण साम्यवर्णनया प्रतिपादितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्ननुकरोतीति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥

हेतूपमा is here, for हेतू of the साम्य is stated.

हेतूपमामाह, कान्त्यति । अत्र कान्त्यादिभिर्हेतुभिश्चन्द्रादिसाम्यप्रतीतिरिति हेतूत्यापितात्वादेषा हेतूपमा ॥ ५० ॥

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

उपमादूषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

Difference of लिङ्ग and वचन or हीनता or अधिकाता of उपमान and उपमेय will not conduce to fault, if these produce no nausea (distaste) with the learned (see sl. 52 to 53 etc.)

इत्थं सप्रमितामुपमां निरूप्य प्रसङ्गात्तदोषदोषेषुवक्तव्येषु तत्र,—

“हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदो विपर्ययः ।

असादृश्यासम्भवी च दोषाः समोपमागताः” ॥

इति प्राचीनोक्तानां समानां दोषाणां मध्ये खमते विपर्ययादि दोषतयस्योप-
मालक्षणे सादृश्यस्य उद्भूतत्वाविशेषणैर्वाप्राप्तावसरत्वं प्रदिपाय सम्प्रति सम्भावितो-
पमिदोषचतुष्टयस्यापि दूषकत्वस्य सार्वत्रिकत्वं परिहरति, न लिङ्गवचने इति ।
लिङ्गवचने इति प्रथमादिवचनान्तम् । भिन्ने इति उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते
इत्यर्थः । हीनाधिकतापि वेति उपमानस्य वेति बोध्यम्, उपमेयापेक्षया उपमानस्य
जातिगतप्रमाणगतञ्च नूनतमधिकत्वं वेत्यर्थः । उपमादूषणायालमिति, [अत्र तत्रेति
बोध्यम् उत्तरवाक्ये यत्रेति अशङ्कात् ।] यत्रोद्देश इति, उद्देशः प्रतीतिमात्र्यर्थम्
स च, लिङ्गवचनभेदस्थले साधारणधर्मस्य उभायान्वयभावेन साम्यस्य सम्यगनिर्व्वा-
हान्, हीनतास्थले चोपमानस्याप्रकृतत्वज्ञानेन तदुपमितस्य प्रस्तुतसंज्ञात्कर्षानुप-
लब्धात्, अधिकतास्थले चाधिकोपमितस्य चुद्रोपमेयस्योपहसनोपलब्धज्ञानाच्च, जायते ।
स च यत्र न भवति तत्र सन्तप्येतानि उपमादूषणाय अलं समर्थानि न भवन्ति ।
तथा हि लिङ्गवचनभेदोऽपि यत्र साधारणधर्मस्योभयान्वये वाधाभावः, हीनता-
धिकतयोश्च नात्यान्तिकत्वम्, तत्र न दोष इति, यथोदाहरिष्यते । नव्यास्तु काल-
पुरुष-विध्यादि-भेदस्याप्युपमादूषकतानाहुः । क्रमेण यथा,—

“काव्यमिच्छा तथोरासीद्भूजतोः शुद्धविशयोः ।

हिमनिर्मलं तथोर्शोर्गं चित्राचन्द्रमसोरिव” ॥ इति ।

अत्र चित्राचन्द्रमसोरभिख्या न खल्लासीत् अपि तु सर्व्वेदापि

भवति । “लतेव राजसे तन्वि” इति, अत्र लता राजते त्वं राजसे इति । “चिरं जीवतु ते सुगुर्माकण्डयो मुनिर्यथा” इति, अत्र माकण्डेयमुनेर्जीवनं न खलु विधेयमिति । एतेषाञ्च दूषकत्वं स्फुटं प्रतीयमानमपि प्रायेण कविभिर्न गणितमिति गत्युक्तताप्युपेक्षितम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति षण्णोऽयं वक्त्रेषा स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवाज्जिता ॥ ५२ ॥

लिङ्ग-वचन-भेदस्यानुद्देशकरत्वं दर्शयति, स्त्रीवेति । अत्र पूर्वार्द्धे गच्छतीति च तिङन्तपद-प्रतिपाद्यस्य क्रियारूप-साधारणधर्मस्योभयवान्वयाल्लिङ्गभेदो न श्रौतृणा-मुद्देशं जनयति । एवमुभयान्वय-योग्यक्रियया वचनभेदस्य दूषकत्वाभावः यथा,—

“तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभूतः ।

दधतेस्म परां शोभां तदीया विभक्ता इव” ॥ इति ।

अत्र धा-दध-धातुभ्यामेकवचन-बहुवचननिष्पन्ना दधते इति क्रियाश्चित्त्वे-नोभयान्वययोग्या । यत्र प्रकृतोचितलिङ्ग-वचन-पर्याय-शब्दान्तराभावाग्नियतलिङ्ग-वचन-पदेरेव उपमानोपमेयभावोऽवश्यं विधेयस्तत्रागत्या व्यत्ययेनान्वयसिद्धौ नोद्देश इति दर्शयति, प्राणा इवेत्यादि । अत्र प्राणपदं समूहवाचकत्वात् नियतबहु-वचनान्तम्, धनपदञ्च नियतस्त्रीवल्लिङ्गम् । अनयोश्च प्रकृतोचित-लिङ्गवचन-पर्यायान्तरम-प्रसिद्धस्तम्भात् प्राणा यथा प्रियास्तायां प्रिय इति, धनं यथा अजितं तथा विद्याज्जिता इति विपरिणामेनान्वयोऽगत्या कर्तव्य इति नोद्देशः, एवं “स लोहकारभस्त्रेव यस्त्रपि न जीवति” इत्यादीनि महाकविप्रयुक्तानि बह्वन्तरा-

विधानि द्रष्टव्यानि । तथा “चन्द्रेण तुल्यमनलाङ्गि सुखं त्वदीयं मत्कीर्तुकास्त-
पयोनिधिञ्जिकारि” — इत्यादौ तुल्यादिशब्दप्रयोगे, “मधुरः सुधावदधरः” इत्यादौ
वदादितद्धितप्रयोगे, ‘चन्द्र इव सुखम्’ इत्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे वस्तुपमायाम्
एवंविधेऽन्यत्रापि च लिङ्गवचनभेदस्यानुवृत्तेरङ्गत्वं बोध्यम् ॥ ५२ ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

उपमानस्य हीनत्वाधिकत्वयोरनुवृत्तेरङ्गत्वं दर्शयति, भवानिवेति । इवान्तर्लोप-
मानत्वनियमात् भवच्छब्दवाच्यो राजा अवोपमानम्, तस्य च मनुष्यत्वाद्देवराजापेक्षया
हीनत्वमसत्येव, परन्तु राज्ञो लोकपालांशसम्भूतत्वान्नात्यन्तं तदिति न श्रोतवृद्धि-
माकुलयति तथा, यथा “चण्डाल इव राजासौ संशयेऽधिकसाहसः” इत्यादावति-
निकृष्टस्य चण्डालस्योपमानतायाम् । ननु विषय्यासीपमायानस्यां वर्णनौयस्य राज्ञ
उत्कर्षातिशयार्थमेवोपमानत्वप्रतिपादनं पर्यवसाने तूपमेयत्वमेव प्रतीयत इति
चेत्तर्हि—

‘उत्सङ्गितकुरङ्गोऽयम्वचनण्डलमध्यगः ।

विषुव्याग्न इवाभाति हनुं विरहदुर्वलान्” ॥

इतुगदाहरणमत्र बोध्यम् । अत्र झिष्टविशेषणमहिम्ना निकृष्टस्यापि व्याघ्रस्योप-
मानत्वं नोद्देशं जनयति । एतच्च जातिगतन्यूनतायाम्, प्रमाणगतायान्तु, “वासवाशा-
मुखे भाति विधुश्चन्दनदिन्दुवत्” इतुगदाहरणम्, अत्र विध्वपेक्षया चन्दनविन्दोः
प्रमाणगतन्यूनत्वेऽपि अस्ति कश्चित्तत्कारातिशयः येन न्यूनत्वकतोद्देशगतिरोधीयते ।
अलमिति । अत्र मनुष्यविशेषस्य नृपस्योपमानसंश्रमान् जात्याधिकः, अधिकत्वे-

नैव चोपमानत्वम्, अन्यथा उपमायाः विलोपप्रसङ्गात् निरुद्धेनोपमोपमानतायां प्रस्तुतस्योत्कर्षप्रतीत्यनुपपत्तेः, तस्मादत्यधिकत्व एवोद्देशः, यथा “हरवन्नील-कण्ठोऽथ विराजति शिखावत्” इति, अत्र पक्षिणः शिखावत्स्यात्याधिको हर उपमानम्, एतच्चाधिकं जातिगतम् । प्रमाणगतम् ‘कुम्भाविव कुचावितौ’ इत्यादौ, अत्र कुचापेक्षया कुम्भस्य नात्यधिकत्वमिति नोद्देशः । उद्देशश्च, “तालीफलमिदं भाति नीलं नीलाचलोपमम्” इत्यादौ, उपमानस्य प्रमाणतोऽत्यधिकत्वात् ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्त्येव क्वचिद्द्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥ ५४ ॥

हंसीवः धवलश्चन्द्रः सरांसौवामलं नभः ।

भर्तृभक्तौ भटः श्वेव खद्योती भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

In sl. 52 to 53 no anxiety or apathy arises in the mind of the learned ; but nausea (उद्देशः) of the learned arises in sentences like “हंसीव धवलश्चन्द्र” as here in sl. 55.

पूर्वश्लोकद्वये निरुद्धं गं स्वयमेव दर्शयति, इतिरुपमादाविति । सौभाग्यं न जहातिरेति, अत्र लिङ्गवचनभेदो हीनाधिकता चेति कर्तृपदसूक्ष्मम् । सौभाग्यं प्रस्तुतस्योत्कर्षे न जहाति न प्रतिद्वेष्टाति । “यद्वेगो न धीमताम्” (५१) इत्यत्र यवेत्यनेन क्वचिद्द्वेगोऽस्तीति सूचितम् । तद्दर्शनायाह, अस्तेवेति, क्वचित्प्रयोगे वाग्विदामुद्देशोऽस्त्येवेत्यान्वयः ! हंसीवेत्यादि, अत्र प्रथमपादे उपमानोपमेयपदयोर्लिङ्गभेदः, द्वितीये वचनभेदः, तृतीये उपमानस्य जात्या न्यूनता, चतुर्थे चाधिकता, एतेषामुद्देशजनकत्वं पूर्वमुक्तम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ईदृशं वर्ज्यते सङ्गिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।

गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

The wise does not like such cases of उपमा ; but the learned themselves consider the causes herein for determination of merits and demerits (दोष) in these instances.

ईदृशमिति, सद्भिः निपुणकविभिः, ततः क्वचिद्वर्ज्यं च कारणम् उद्देशानुद्देश-
रूपम्, गुणदोषविचाराय मनोपिभिः प्राप्तबुद्धिभिः स्वयमेव चिन्त्यतामत्यन्वयः,
एतेन गुणदोषाः स्वयमेव सुबुद्धिभिर्ज्ञायन्ते, अतस्तृतीया साकल्येन प्रदर्शनया ग्रन्थवहु-
लोकरणमप्रयोजनमिति दिश्यात्वमेव दर्शितमिति सूचयता स्वयं न्यूनत्व-
परिहृतम् ॥ ५६ ॥

Now our author gives below some उपमावचक word:—

इव-वद्वा-यथा-शब्दाः समान-निभ-सन्निभाः ।
तुल्य-सङ्काश-नीकाश प्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥
प्रतिपक्ष-प्रतिवन्धि-प्रत्यनौक विरोधिनः ।
सदृक् सदृश संवादि सजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥
प्रतिविम्ब प्रतिच्छन्द सरूप-सम-सम्प्रिताः ।
सलक्षण सदृक्षाभ सपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥
कल्प देशीय देश्यादिः प्रख्यप्रतिनिधी अपि ।
सवर्ण-तुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥
समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।
स्पृष्टं जयति हृष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥
आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
विडम्बयति सन्धत्ते हसतीर्षत्यसूयति ॥ ६२ ॥
तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।
तेन साङ्गे निगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥

तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।

तमन्वेत्यनुवधाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥

तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।

उपमायामिमे प्रेक्ताः कवोनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

इतुपमाचक्रम् ।

उपमाचक्रणे प्रतीयत इत्यत्र प्रतीतिरभिधया लक्षणया व्यञ्जनया च भवतीत्युक्तम्,
तत्र वाचकादिशब्दान्निर्दिशति, इवेत्यादि । वदिति तद्विती वतिप्रत्ययः, स च 'तत्र
तस्येव' इत्यनेन कचिदिवाच्ये विहितः, 'तेन तुल्यं क्रिया चदिति' इत्यनेन
च कचित्तुल्यार्थे विहितः । वा इति वशब्दस्योपलक्षकः तस्यापि सादृश्यवाचकत्वात्,
निभादयः केचित् समानमध्यगता एव प्रयुज्यन्ते । कल्पदेशीयदेश्याः प्रत्ययाः,
अन्यूनार्थवादिनः अहोनार्थवाचकाः । समासश्चेति बहुव्रीहिः * कर्मधारयो-
पलक्षकः यथा शस्त्रश्यामा, पुरुषव्याध इत्यादौ । शशाङ्कवदनादिति, शशाङ्क-
सदृशं वदनं यस्या इति बहुव्रीहिर्ही 'पूर्वार्हसम्बन्धोत्तरपदेल्यादिना सदृशपदलोपः ।
[सम्बन्धे इत्यत्र संक्रम्ये इति सुष्णातोत्यत्र च पुष्णातीति कचित्पाठः] । तस्य
सुष्णाति सौभाग्यम् इत्यादिवाक्यप्रयोगदर्शनया प्रौढीक्या सौभाग्यादि-भोषणादि-
सापेक्षतयैव सादृश्यप्रतीतिर्नान्यत्रेति सूचितम्, अतएव चौर्ये धनं सुष्णातीत्यादौ न
साम्यप्रतीतिः । सर्वत्र तच्छब्द उपमानपरः । तुलां तेनाधिरोहतीति तेन सह
मानशब्दं स्वसमीकरणायाधिरोहति । ["तुला सादृश्यमानयो." ति मेदिनी],
नतुपमाम्, तथात्वे अधिरोहतीत्युपादानवैफल्यत्वात् तुलाशब्देनैव साम्यप्रतीतिः,
तद्योगे तेनैव तृतीयानुपपत्तेश्च, अतएवाव तुलोपमावर्जनात्पुन्याद्वैरित्यादिना

तृतीयाया अप्राप्ती सहाय्य-विषयतया तृतीयेति गोशोचन्द्रस्य प्रयासो विफल इव प्रतिभाति ।
 प्रतिभाति । तच्छीलमित्येकम्, तच्छील्यति परिचिनोतीति तस्य शीलं स्वभावो यत्नेति
 वा विग्रहः नतु तस्येव शीलं यस्येति, तथात्वे सप्तमस्य बहुव्रीहिरतानेनैव
 सिद्धौ विशेषेणोपादानमनर्थकं स्यात् । तन्निषेधेति उत्कर्षकत्वायां प्रवेष्टुं वारयति ।
 सादृश्यसूचकाः सादृशास्य बोधनाः वाचका लक्षका व्यञ्जकाश्च-र्यः, तत्र इवादयो
 वाचकाः, स्पर्शत इत्यादयो लक्षकाः स्पर्शादिधातूनां सादृश्ये सङ्केतितत्वाभावात्,
 तस्य सुष्णाति सौभाग्यमित्यादयो व्यञ्जकाः सूचकाः । सूचका इत्यात्र वाचको
 इति पाठस्तु न मनोरमः सर्व्वेषां वाचकत्वाभावात् । वाचकशब्देषु च इवादिप्रयोगे
 श्रौती, तुल्यादिप्रयोगे त्वाद्योतुपसामेदो नवीनेः प्रदर्शितः । उपमायामिमे इत्याद्यञ्च न
 सर्व्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

✓ उपमैव तिरोभूतमेदा रूपकमुच्यते ।*

यथा बाहुलता पाणिपदुमं चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

(sl. 66). That is called रूपकालङ्कार where the difference
 of उपमान and उपमेय is done away with ; or one is
 identified with and ascribed on the other ; its varieties
 are illustrated up to sloka 96.

✓ [* वातिरितपल्लवाङ्गुलीभिः इत्यादि अस्माकं शाकुन्तलेपि द्रष्टव्यम् ।]

अथ रूपकं लक्षयति, उपमैवेति । तिरोभूतः अप्रकटः सन्नपि प्रतिबन्धकत्वा-
 संकीर्णात् स्वीत्तरकालीनेनाभेदेन निरुतप्राय इत्यर्थः, भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भेदयज्ञो

यव तादृशी उपमेव सादृशमेव रूपकमुच्यते इत्यन्वयः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोः सादृश-
प्रतायजन्य-भेदप्रतीति-सन्नीचीनाभेदप्रतीति-जन्यवैचित्र्यं रूपकमिदं । इयञ्चा-
भेदप्रतीतिराहार्यरूपा, आहार्यत्वञ्च सत्यपि बाधे प्रमातुरिच्छाप्रयोज्यत्वं प्रतिबध्यताव-
च्छेदककोटावनाहार्यत्वस्य निवेशनीयत्वेन तादृशभेदप्रतीतिर्बाधाप्रतिबध्यत्वात् ।
सादृश्याव गौणसारोप-लक्षणागम्यं बोध्यम्, तेन गौणसाध्यवसान-लक्षणानीध्य-
सादृशसूत्रायामतिशयोक्तौ नातिव्याप्तिः, नापि चन्द्रसदृशं मुखं चन्द्र इत्यादौ
शब्दवाच्यसादृश—यद्येतराभेदयद्देतिप्रसङ्गः, अपङ्गुतौ तु “निदं नभोमण्डल-
सम्बुराशिः” इत्यादौ न लक्षणाजन्य-सादृशप्रतीति-पूर्वकत्वसंभेदाध्यवसानस्य, नूनं
मुखमिदं चन्द्र इत्याद्यनुत्प्रचाशमपि न तथात्वं नाप्याहार्यात्मिकं सम्भावनायाः
इत्यन्वयः च निरुक्तदिशातिप्रसङ्गो निरसनीयः । प्रकृते मुखं चन्द्र इत्यादौ प्रथमं
लक्षणाया चन्द्रपदान् चन्द्रसादृशीपस्थित्या चन्द्रसदृशं मुखमित्यन्वयबोधः, तदनन्तर-
मेव च लक्षणाकृत्या व्यञ्जनया चन्द्रोमुखमितिभिन्नतया मुखचन्द्रयोः प्रतीतिः, साच
सद्य एव विद्वज्जनहृदयोन्मादकरं किमपि वैचित्र्यमुद्भावयति येन च सादृशप्रतीति
जन्यमुपमवैचित्र्यं स्वकृत्तौ निक्षिप्यते, तत्तत्र नावोपमारूपकयोः सादृश्यमिति
पूर्वमेवोक्तम्, इयञ्चाहार्यात्मिकाभेदप्रतीतिर्लक्षणायाः प्रयोजनभूता लक्षणाजनित
सादृशप्रकारकशब्दबोधानन्तरस्फुरणात् । उक्तञ्च प्रकाशकता, “भेदोऽपि
ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमस्य प्रयोजनम्” इति । लक्षणाजन्यसादृशप्रतीति-
नन्तरोत्पन्नया एव ताद्रूप्यप्रतीतिर्वैचित्र्यातिशय-जनकत्वादितदन्तर्धारत्वमिति स्पष्टीकृतं
कण्ठाभरणे यथा,—

“यद्योपमानशब्दानां गौणमतिव्याप्यशतम् ।

उपमेये भवेद्भूतिरुदा तद्रूपं विदुः” ॥ इति ।

शारीरकनोनांवा-भाष्यव्याख्याने वाचस्पतिमिश्रेरपि उपमानशब्दोपमेय-

वृत्तौ गोणलक्षणाया हेतुत्वमुक्तं यथा, “अपि च परशब्दः परत लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्त्तते” इति । विश्वनाथस्तु रूपकादौ साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं रूपकस्य च गौणोक्तकालमाह, तत् स्ववचनद्वयेनैव प्रमादप्रतिपादनादुपेक्षणीयम् । उपमेवैतिवकारेण सस्वत्वान्तरव्यावृत्तिः, तेन आयुर्धृतमित्यादौ लक्षणाजन्यकार्यकारणभावादप्रत्ययेन भिन्नयोरभेदो न रूपकम् । रत्नाकरस्तु, सादृश्यप्रयुक्तः सस्वत्वान्तरप्रयुक्तो वा यावान् भिन्नयोः सामानाधिकरण्यनिर्द्देशः स सर्वोऽपि रूपकम्, सारोपलक्षणासूत्रकालस्य तुल्यत्वेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तादात्म्यस्यैव सस्वत्वान्तरप्रयुक्तस्यपि तादात्म्यस्य संग्रहतु-
मौचित्यात्, तस्माद्द्वाराग्रह एवायं प्राचासुपमानोपमेययोरभेदो रूपकं न कार्य-
कारणादिकयोरिति, इत्याह । अपरं, च कार्यकारणयोरभेदोहेत्वलङ्कारः, उपमानो-
पमेययोरभेदो रूपकम्, सस्वत्वान्तरवतोरभेदस्तु वैचित्र्याजननान्नालङ्कारः, इत्याहुः ।
नवीनतरास्तु, रूपकस्य सादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमेव, तत्र सादृश्यं प्रत्यक्षादि-
प्रमाणांतरगम्यं न तु गौणसारोपलक्षणाया शब्दप्रमाणगम्यम्, तत्र सादृश्यासा शब्दवेद्यत्वा-
दुपमेव, अतएवाग्रेये—

“उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु रूप्यते ।

गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तादृशः ॥ इति ।

अत्र दृष्टव्यं, तस्मात् सादृश्यास्य प्रमाणांतरवेद्यत्वे एव रूपकम् । लक्षणास्थले तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगताऽप्यभेदबुद्धिरुदीच्यबोधतया शाब्दबोधविषयतां गतस्य सादृश्यास्य तत्काल एव प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीदृ प्रवृत्तत्वात् तस्य नहि निर्बाधं लब्धसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिबन्दिनान्यथाकृतुं शक्यत, इति वदन्ति । इत्थं रूपकस्य सामान्यलक्षणमभिधाय तत्प्रमेदान् दर्शयन् तत्र समस्तव्यस्तशब्दगतत्वेन द्विविधस्य तस्य प्रथमं समस्तगतत्वमुदाहरति ।

यथेति, बाहुल्येत्यादि, बाहुरेव लता, पाण्डुरेव पद्मम्, चरण एव पद्मव इति
 मयूरव्यंसकादित्वात् कर्मधारयः । अथ बाहुल्येत्यादि व्यासवाक्यवत् समास-
 वाक्येऽपि प्रथमं गौणलक्षणया क्त्वादिपदान् तत्सादृश्याप्रतीतिः, तद्वशेन च
 समुन्निषन्त्या व्यञ्जनया ताद्रूप्यप्रतीतिरिति बहवः । नव्यास्तु, व्यक्तरूपकस्यैव
 गौणीमूलकत्वं न समस्तरूपकस्य, समस्तं त्वभेदप्रतीतिमात्रम् इति वदन्ति ।
 केचित्तु, बाहुल्येत्येति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यनेन कर्मधारय-
 नामनन्ति, तत्र शचिरम्, इवादिष्वत् सादृशकर्मधारयस्यापि साम्यवाचकत्वेनोपमायाः
 सम्भवात् अतएवैवविधस्थले साधकवाधकाप्रयोगे रूपकोपमयोः सादृश्यं सपीच्छन्ति,
 तदन्यतरप्रयोगे त्वन्यतरमेव, यथा सुखचन्द्रं चुम्बतौल्यादौ चुम्बनमुपमेशसुख एव
 सम्भवतोत्तुपमासाधकम्, तेनात्र सुखं चन्द्र इवेत्तुपमिति समासः । 'आन्तरं'
 मे ततो हन्ति सुखचन्द्रत्वं प्रिये' इत्यादौ तमोहन्ननुपमानचन्द्रस्यैव धर्म इति
 रूपकस्य साधकम्, तेनात्र सुखमेव चन्द्र इति रूपकसमासः । सुखचन्द्रः
 शोभते इत्यादौ तु द्वयोरपि शोभासम्भवात् एकतरसाधक बाधकाभाविनोपमारूपकयोः
 सङ्करः, तेनात्र सुखं चन्द्र इवेति सुखमेव चन्द्र इति च समासद्वयव्ययम् ।
 एवं सुन्दरं वदनान्बुजमित्यादौ सामान्यधर्मप्रयोगे उपमिति समासाभावात् सुन्दरमिति
 रूपकस्य साधकम्, तेन वदनमेवाब्बुजमिति रूपकसमासः । येतु समासस्य
 वाचकतां नाङ्गीकुर्वन्ति तेषां नते पुरुषव्याघ्र इत्यादौ व्याघ्रादिनष्टे लाक्षणिकमिति
 लक्षणाजन्त सादृश्यावधानान्तरं तथोरभेदागोपे रूपकं सम्भवत्येव, परन्तु तदालङ्कारिक-
 धाराविरुद्धमेव मन्तव्यम् । प्रकृतं तु बाहुल्येत्यादौ निरुक्तयुक्ता सङ्करः एव,
 शब्दोदाहरणम्, "तव बाहुल्यता बाली पुष्पिता नखरश्रिया" इत्यादिकं बोध्यम्,
 अथ पुष्पितत्वमुप मानलताया एव धर्म इति रूपकस्य साधकम् ॥ ५४ ॥

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखाच्चिषः ।

वाङ्मलते वसन्तश्रीस्त्व' नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥

In "fingers are like twigs" we get व्यस्तरूपक, but in "वाङ्मलते" we have समस्तरूपक, for it pervades all the words here

व्यस्तरूपकसदाहरति अङ्गुल्य इति । त्व' वसन्तश्रीरिति, नन्वस्फुटसादृश्या-
योर्नायिकावसन्तस्त्रयोः कथं विषयविषयिभाव इति सादृश्यार्थं तदुभयवृत्तिवस्तुनां
प्रथमं विस्वप्रतिविम्बतया विषयविषयिभाव' दर्शयति, अङ्गुल्यः पल्लवानौत्यादि,
अत्र वाक्यवयपि विषयविषयिणोर्विभिनल्लिङ्गत्व-प्रदर्शनया रूपके लिङ्गभेदो न
दूषणायेति सूचितम् । कचिद्वचनभेदोऽपि यथा 'शास्त्राणि चक्षुर्नवम्' इत्यादौ,
अत्र शास्त्रणीति बहुवचनेन सकलशस्त्र-ज्ञानवस्त्व-ज्ञापनाच्चमत्कारातिशयः, अनेन-
विधेयत्वे तु दोष एव, यथा मुखं पदमानीति ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।

स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्नैति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

इत्येतदिति-एतत् रूपकम् असमस्त-शब्दगतत्वादसमस्ताख्यम्, पूर्वरूपकं
वाङ्मलतेत्यादि-पूर्वश्लोक-प्रदर्शितरूपकं समस्तं समस्तशब्दगतत्वात् समस्तनामकम् ।
उभयगतत्वादुभयशब्दघटित-नामकमप्याह, स्मितमिति । समस्त—व्यस्तरूपकमिति,
मुखेन्दोरित्यत्र समासः, स्मितं ज्योत्स्नेत्यत्र च व्यासः ॥ ६८ ॥

ताम्राङ्गुलि-दलश्रेणि नखदीधिति-केसरम् ।

भ्रियते मूर्द्धि भृपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥

अङ्गल्यादौ दलादित्वं पादे चारोप्य पदमताम् ।

तद्योग्यस्थान-विन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

This is our authors's सकलरूपकम् and the moderners call it साङ्गरूपम् for all the parts enter into a रूपक here.

सकलरूपकमाह, तात्प्राङ्गुलीति । तामाङ्गुल्य एव दलानि तेषां त्रेणियं तत्, नखानां दीवित्य एव केसरो यत्र तत्, दलादित्वं दलत्वादि, तद्योग्यस्थान-विन्यासादिति, तस्य पङ्कजधारणस्य योग्यस्थानं सूङ्गां तस्य विन्यासात् शब्देन प्रतिपादनात्, यद्वा तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थाने सूङ्गां धारणं पङ्कजस्यैवोचितमित्युपमानमावगतत्वादूपकस्य साधकम्, उपमेयं च चरणेऽनन्तरादुपमाया बाधकम्, पूर्वोक्तदिगाः सङ्गर एव स्यादिति । सकलरूपकमिति, चरणस्य पङ्कजत्वेन रूपणे तदनुगुणतया चरणावयवेष्वपि पङ्कजावयवगणौ रूपणात् सकलरूपकता । इदमेव नन्याः साङ्गरूपकमाहुः, यथा दर्पणे,—

“अङ्गुलिं यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत्” इति । उदाहृतञ्च, यथा,—

“रावणावयवहक्तात्मिति वागमतेन सः ।

अभिप्रेष्य मरुच्छस्यं कृष्णमेव क्षिरोदधे” ॥ इति ॥ ६८ ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डिस्फुरिताधरपङ्कजम् ।

मुखं मुक्तारुचौ धत्ते घर्ष्माभःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्य घर्ष्माभः पल्लोवीकृत्य चाधरम् ।

नान्यथा कृतमत्रास्यमतोऽवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

Here is described अवयवरूपक by our author (see Tika).

अवयवरूपकमाह, अकस्मादेवेति । हे चण्डि कोपने स्फुरितः आकस्मितः

अधर एव पल्लवी दलं यव तत् तं मुखं मुक्ताकाराः घर्माभ्रसां कणा एव
सञ्जयः कर्णिकोपरिस्थगुलिका इत्यर्थः, ता अकस्मादेव धत्ते इत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

सञ्जरीकृत्येति । अत्र पक्षे घर्माभ्रःकणाम् सञ्जरीकृत्य सञ्जरीत्वेनारीत्ये
एवमधरं पल्लवीकृत्य च आस्यम् अवयविभूतं मुखन्तु नान्यथाकृतं विषयान्तराभिन्नतया
नारोपितम्, अतोऽवयवप्रत रूपकमित्यन्वयः । अवप्रस्तुते मुखे पदमन्वा-
रोपोऽर्थवशादवसेयः, अतएव इदमेकदेश-विवर्तिरूपकमित्याहुर्नव्याः, यथा दर्पणे,
“यव कस्यचिदार्धत्वमेकदेशविवर्ति तत” इति ॥ ७२ ॥

वलिताभ्र गलङ्घुर्भ्रजलमालोहितेक्षणम् ।

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

Here we get अवयविरूपक ।

अवयविरूपकमाह, वलिगतेति । वलिगतम् चलिगतम् भूयुगम् मदावस्थामिति,
इदः मद्योपयोग जनितावकारः, स च “सममोहानन्दसम्भेदो मद्योपयोगजः”
इत्युक्तम्, तस्य अवस्थां प्रादुर्भावम् । वदनपङ्कजमिति, इत्यत्र वदनमेव
पङ्कजमिति रूपकपरिग्रहे किं विनिगमकम् उपमानपङ्कजमात्रान्वयिधर्मान्तरा
नुपादानात्, प्रत्युत वलिगतम्, वादीनामुपात्तानाम् उपमेयवदनमात्रसम्बन्धित्वेनो-
पमासाधकत्वादुपमेवाव भवितुमर्हतीति चेत्तर्हि वदनमन्वृजमिति व्यक्तमेव
पठनीयमिति ॥ ७३ ॥

अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।

आसीन्नमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

अविकृत्येति । अत्र मुखस्याङ्गानि भूम्भूतोनि अविकृत्य उपमानान्तराभिन्न

तथा नारोपा मुखेनवारविन्दतां गमितं पङ्कजत्वेनारोपितमासीत्, अत्रोऽवयविनी
सुखमावश्यैव तादृशपङ्कजत्वेन रूपणादवयविरूपकमिदम् अत्र भुव उपमानं दलम्,
धर्मजलस्य सकरन्दः, लोहिनेक्षणस्य च परागपिञ्जरसरोऽनुपात्तः, इदं निरङ्गरूपकमिति
नव्याः ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन सुग्धः सोऽपिष जनो रागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकञ्चेतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरो ॥ ७६ ॥

Now here again our author subdivides अवयवरूपक ।
First we have it's एकाङ्गरूपक variety.

पूर्वोक्तावयवरूपकस्य भेदान् दर्शयन् प्रथममेकाङ्गरूपकभेदमाह, मदीति । एष
जनः सल्लक्षणः रागमयः अनुरागवहुलः अयं च लोहितमयः । एकाङ्गरूपकमिति
रक्तनेत्रोत्पलेन इत्यत्रैवारोपात्, मदपाटलगण्डेनेत्यत्र च तदभावादीकाङ्गभावपक्षेनेद-
मेकाङ्गरूपकाख्यानम् । एवमिति, अत्र, द्विप्रभृतीन्यप्यङ्गानि च रूपयन्ति, तेन च
द्व्यङ्गरूपकं त्र्यङ्गरूपकमित्यादीनि नानान्यवयवरूपकस्य ज्ञेयानि । तेषु विशेषमाह,
योगायोगौ भिदाकराविति । योगः आरोपमाणानां परस्परं युज्यमानः सम्बन्धः,
अयोगः तदभावः, तौ भिदाकरो भेदकौ, द्विप्रभृत्यङ्गारोपेषु आरोपमाणानां परस्पर-
सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां युक्तरूपकसयुक्तरूपकमिति च भेदद्वयमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पहिरफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

अथ प्रथमं युक्तरूपकमुदाहरति, स्मितेति । स्मितमेव पुण्यं तेनोज्ज्वलम्, लोले
नवे एव भृङ्गी यत् तत् । अथ मुखस्य अवयवयोरिव स्मित-नेत्रयोः पुण्यभङ्गाभिन्नतया
रोपणादवयवरूपकम्, तदवयवत्वञ्चाधेयत्वम्, तथात्वञ्च स्मितस्य विद्यत एव । इतीति,
पुण्यद्विरफाणां सङ्गत्या सम्भवता परस्परयोगेन पुण्ये पु द्विरफानां सम्बन्धस्य युक्तत्वेनेत्यर्थः
युक्तरूपकनामकमिदम् ॥ ७७ ॥

इदमाद्रंस्मित-ज्योत्स्नां क्षिप्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायां गादयुक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति, इदमेति । आद्रं सरसं स्मितमेव ज्योत्स्ना यत् तत् ।
ज्योत्स्नोत्पलायोगादिति, ज्योत्स्नोत्पलयोरातोपमाणशोरयोगात् उत्पले ज्योत्स्ना-
योगस्याभावादयुक्तरूपकमिदम् ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ३९ ॥

(Note the peculiarity of विषमरूपक in the Tika).

विषमरूपकमाह रूपणादिति ॥ अङ्गिनो रूपणात्, तथा अङ्गानां रूपणारूपणा-
श्रयात् कस्यचिदङ्गस्य रूपणात् (कस्यचिदरूपणाच्चेत्यर्थः, आश्रयपदं भावसाधितम्,)
एवं रूपणारूपणरूप-विषम्याद्विषमरूपकमिदम् ॥ ७९ ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्म खेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मर्द्दितुं सुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

उदाहरति, मदरक्तेति—मुखेन्दुनेत्यत्र मुखस्याङ्गिनो रूपणम्, अङ्गयोस्तु

मूखोपोलयोर्मध्ये भुवि रूपणम्, कपोलस्वरूपणमिति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

हरिपाद शिरोलग्न-जङ्गुकन्याजलांगुकः ।

जयत्यसुरनिःशङ्क-सुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ७१ ॥

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्द्यदीदृशम् ।

पादे तदर्पणादेतम् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

सविशेषणरूपकमाह, हरिपाद इति । शिरः पादस्य ध्वजस्य चाग्रभागः, तत्र लग्नं जङ्गुकन्याया मन्दाकिन्या जलमेवांगुकं चेतपटाखलं यस्य सः । असुरेभ्यो निःशङ्का बलिदमनान्निर्भया ये सुरानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुः हरिः वासनस्य पादः वामचरणः ॥ ८१ ॥

विशेषणमिति, विशेषणसमग्रस्य विशेषविशिष्टस्य केतोः ध्वजस्य, विशेषणञ्च शिरोलग्नोत्पादि, असुरनिःशङ्कोत्पादि च ॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासुनां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥

अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।

अत्र सन्दर्श्यते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

विरुद्धरूपकमाह, नेति । मानिनीं प्रति न यत्कभोक्तिरयम् । न मीलयति न सङ्गोचयति, असूनां हरणायैवति, विप्रलम्भोद्दीपकत्वादिति भावः । ['कल्पते' इत्यत्र 'यस्मिन्' इति क्वचित् पाठः, यस्मिन्=यतते] ८३ ॥

अक्रियेति । चन्द्रस्य आरोप्यमाणस्य कार्य्याणि पद्मनीलननभोऽवगाहनादीनि,
अन्यस्य आरोप्यमाण-चन्द्रमित्रस्य यस्य कार्य्यम् असुहरणरूपम् । विरुद्धमिति,
उपमानाभिन्नतया रूपितस्योपमेयस्य उपमान-कार्य्यकरणमेवोचितम्, तदकरणात्
प्रत्याततदन्यकार्य्यकरणाच्च विरोधप्रतिभासाद्विरुद्धरूपकमिदम्, विरोधशान्तौचित्य-
रूपः ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्य्यं ससुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्व्वतः ।

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्य्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः ।

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

हेतुरूपकमाह, गाम्भीर्य्येणेति । गाम्भीर्य्यम्, अचोभ्याशयत्वम्, गौरवं सारशालित्वम् ।
तृतीया पद्मनी चात्र हेतो ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्य्यप्रमुखैरिति । क्रियते प्रस्तुते राजनि आरोप्यते । अत्र गाम्भीर्य्यादि
साधारणधर्माणां हेतु-यो-नादानेन समुद्रारोपणाहेतुरूपकमिदम् । विश्वनाथा-
दयस्तु एकस्य प्रस्तुतस्य गाम्भीर्यादि-विषयमेवेन अनेकधोक्तेखादुक्तेखालङ्कारोऽयम्
इत्याहुः ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगाहं भ्रमरप्रादर्थ्यसौरभम् ।

सखि वक्त्राभ्युजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

श्लिष्टरूपकमाह, राजहंसोपभोगाहंमिति । राजहंसः नृपश्रेष्ठः पत्निविशेषश्च,

धमरः कामुकी भृङ्गश्च, “राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे दृपोत्तमे” इति “धमरः कामुकी भृङ्गे” इति च मेदिनी । श्लिष्टरूपकमिति, साधारणधर्मस्य-स्येधनिष्पन्नत्वादिति भावः । साधारण-धर्मप्रयोगाच्चावनक्तमन्वुजमिवितुष मिति समासाभावाद्गोपमाशङ्का ॥ ८७ ॥

इष्टं साधारण्यवैधर्म्य-दर्शनादुपमासुखययोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितीयं यथा ॥ ८८ ॥

अयमालोहितच्छाया मदेन मुखचन्द्रमाः ।

सन्नद्धोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाः पीयते देवर्ष्या त्वन्मुखचन्द्रमाः ।

असमग्रोऽप्यसौ शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥

When there is साधर्म्यं of आरोपनाद्य द्रव्य and आरोप विषय द्रव्य we get उपमारूपक ; and we get व्यतिरेकरूपक when there is वैधर्म्य of the above two.

उपमारूपक-व्यतिरेकरूपके क्रमेणाह, इष्टमिति । गोपः गुणसम्बन्धादारोप्य-नाण्यन्तादिः, मुख्यः आरोपविषयो मुख्यादिः, तयोः साधर्म्यदर्शनादुपमारूपकं वैधर्म्यदर्शनाद्व्यतिरेकरूपकञ्च इष्टं कविभिरभिलषितम् । क्रमेणोदाहरति, यद्यति । अयमिति, मदेन मद्यपाने आलोहितच्छायाः किञ्चिल्लोहितकान्तिः, सन्नद्धः स्फुरन् उदयरागः उदयकालौनलौहित्यं यस्य तमा चन्द्रस्य प्रतिगर्जति समानरागवत्त्वात् स्पष्टं ननु सदृशीभवतोयत्यर्थः, तथा सतुपमाया विग्रहान्तिधामतया प्राधान्यात् तथा निगोपस्य मुखचन्द्रमा इत्यत्र सतोपि रूपवैचित्र्यस्य व्यपदेशकत्वाभावेन भेद करणानौचित्यात् चन्द्राभिन्नं मुखं चन्द्रसदृमिति प्रतीत्यसङ्गतेश्च । वस्तुतस्तु, ‘रक्तं तव मुखं चण्डि साक्षात् सन्ध्यान्दुमण्डलम्, इतुदाहरणमस्य बोध्यम्, अत्र रक्तत्वं मुख्यगोष्ठोसु खन्दुमण्डलयोः साधर्म्यमित्युपमारूपकमिदम् । उपमाया अप्रतीती कथमुपमारूपकमितिसमाख्यालाभ इति न वाच्यम्, तस्य रूप्यरूपकयोः

साधर्म्यसङ्गारूपतया पारिभाषिकत्वात् । चन्द्रना इति—मसी देवैः पीयमानश्चन्द्रः
 शशत् असमयः असम्पूर्णः, अयं मया पीयमानस्त्वन्मुखचन्द्रस्य पुनः शशदापुर्णसङ्कलः
 इति मुख्यगौणद्वयसुखचन्द्रमयोः सम्पूर्णत्वात्सम्पूर्णत्व-रूपधर्म्य-प्रयोगाद्व्यतिरेकरूपकमिदम्,
 व्यतिरेकस्यात्र उपमानादुपमेयस्योत्कर्षः । न च वक्ष्यमाणव्यतिरेक एवायमिति वाच्यम्,
 सादृश्यप्रतीतिपूर्वक-भेदपक्षेवसानाभावात्, यथा वक्ष्यति,—

“अन्वोपात्ते प्रतीति वा सादृश्यं वस्तुनोर्द्वयोः ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते” ॥ इति ८७ ॥ ६९ ॥ ९० ॥

मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यमन्योपतापिनः ।

न ते सुन्दरि संवादीत्यतदाक्षेपरूपकम् ॥ ८१ ॥

आक्षेपरूपकमाह, मुखचन्द्रस्यति । इत्यमितिपदं वक्ष्यस्यास्य कमलसङ्कोच-
 नकृत-चन्द्रनिन्द-शोधकवाक्यानन्तरे सूचयति । इत्थं कमलसङ्कोचनेन अन्योपता-
 पिनः परपीडयितुः, यद्वा इत्थम् एवम् अतिमिदं शेषवैयर्थ्यः अन्योपतापिनः सादृशविगृह-
 जनतापकस्य, चन्द्रस्य तत्र मुखचन्द्रस्य न संवादि न युज्यते सर्वेषामाह्नकत्वेन परपीडक-
 चर्चन्यासायोगादिति भावः । विलक्षणमिवेदं त्वन्मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यर्थः । आक्षेप-
 रूपकमिति, आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिः तदुपदाननियत्त्वादाक्षेपरूपकमिदम् । न चायं
 व्यतिरेकः सादृश्यप्रतीत्यभावात् । न्याय्यपङ्क्तुः प्रस्तुतस्थानिषेधात् चन्द्रत्वस्यारोप-
 माणतया प्रस्तुतत्वाभावात् ॥ ८२ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि मां निर्दहति निर्दयम् ।

भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ८२ ॥

समाधनरूपकमाह, मुखेन्दुरपीति । अपिना निर्द्दहनस्यात्यन्तायोग्यत्वं सूचितम्, तच्च स्वयं समाधत्ते, भाग्यदीपान्मसैवेति । नञ्चवटनचटनायां भाग्यस्यतिभार इति खयमुत्थापितानुपपत्तिसमाधानं सहकृतत्वात् समाधानरूपकमिदम् ॥ ८२ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्त्तकी तव ।

लोलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥ ८३ ॥

रूपकरूपकमाह, मुखपङ्कजेति । मुदभवं पङ्कजं तदेव रङ्गः नाञ्जालयः इति समासद्वयम् । एवं नूरेव लता सेव नर्त्तकीति । रूपकरूपकमिति एकैकं रूपितस्याप्यपरेण रूपणादिति भावः, यथा प्रथमं मुखस्य पङ्कजत्वेन रूपं ततश्च रङ्गत्वेन रूपमिति, एवंभ्रूलतानर्त्तकीत्यत्रापि । इदञ्च समासगतमेव, व्यासि तु एकस्य बहुभोरूपणे हेतूपादाने ‘गाम्भीर्येण सङ्द्रोऽसि गौरवेणासं पर्वतः’ (८५) इत्यादौ हेतुरूपकं पूर्वमुक्तम् तदनुपादाने मालावर्धवरूपकमिति । यथा,—

“सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

जान्तः कार्मणकर्म, नर्म रक्षस्यमुत्तासनावावभूः ।

विद्या वक्रगिरां, विधेरनवधि प्रावीण्य-साक्षात्किया,

वाणाः पञ्चशिखीमुखस्य, ललनाच्छ्रुमानिः सा प्रिया” ॥ इति ।

रम्यमिति—यत्र बहुभोरूपणे रम्यता न भवति तत्र नेदम्, यथा, “नारोवाहुलता-
व्यालोपरिरम्भः कुतः सुखी” इत्यादि अत्र वाही लतात्वारोपे न कापि रम्यता,

अपकर्षप्रतिपादनस्यैव प्रस्तावनात् प्रकृते तु मुखस्य पञ्चमत्वारोपेणोत्कर्षप्रतिपादनं
युज्यत एव ॥ ८३ ॥

नैतन्मुखमिदं पदमं न नेत्रे अभ्रराविमौ ।

एतानि केसराग्येव नैता दन्ताच्चिषस्तव ॥ ८४ ॥

मुखादित्वं निवर्त्तय पदमादित्वेन रूपाणात् ।

उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापन्नवरूपकम् ॥ ८५ ॥

तत्त्वापन्नवरूपकमाह, नैतदित्यादि । मुखमिदं मुखत्वादि, निवर्त्तय
प्रतिषेधेन, पदादित्वेन पदत्वादिना प्रस्तुतस्य रूपणात् उद्भावितः रूपकान्तरिभ्यः
स्फुटतया व्यञ्जितः गुणोत्कर्षः तादात्म्यारोपहेतुप्रस्तुतगुणाधिक्यं यत् तत्, अतएवेदं
तत्त्वस्य प्रस्तुतस्वरूपस्य अपङ्गवेन अप्रस्तुतस्वरूपारोपात् तत्त्वापन्नवरूपकम् ।
रूपकान्तरिषु सामानाधिक्य्यादिना उपसंख्यौपमानाभिन्नतया प्रतिपादनाद् यावान्
गुणोत्कर्षः अत्र तु प्रतिषेधपूर्वकारोपेण ततोऽप्राधिक इति महदयमवश्यम् ।
नच अपह्नुतिरेवेयं धर्मधर्मगतत्वेन द्वयोर्विभिन्नविषयत्वात्, रूपकैश्चस्मिन् प्रस्तुतस्य
धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्म्यन्तरारोपः, अपह्नुतौ तु प्रस्तुतस्य धर्मप्रतिषेधेन धर्मान्तरारोप
इति, विभागशायमुदाहरण-दर्शनादवसीयते, तथाहि रूपकैऽस्मिन् नैतन्मुखमिदं
पदममित्यादौ मुखमिदं धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्म्यन्तरस्य पदादिरारोपः । “न पञ्चेषुः
स्वरस्यैव हस्तं पविणामिति” (३०४) इत्याहुनतुदु हरणे स्वरस्य धर्मिणः
पञ्चवाणताधर्मं प्रतिषिध्य सहस्रवाणतारूप-धर्मान्तरारोप इति बहवः । अन्ये तु,
सादृश्यप्रतीति-पूर्वकारोपोरूपकम्, अपङ्गुतिस्तु न तथा, प्रकृते प्रतिषेधेऽपि
सादृश्यप्रतीतिरस्यैव इत्याहुः । नव्यास्तु उभयवापङ्गुतिमेव वदन्ति सत्यपङ्गु

रूपकाद्योगात्, अतएव दर्पणकृता, “रूपकं रुपितारपो विषये निरपङ्गवं” इति,
निरपङ्गवं इति विषयविशेषणमुपन्यस्तम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ८६ ॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

In this way there is no limit of all the varieties of
रूपक and उपमा, so we have shown a few only (दिङ्मात्र),
the wise may infer other varieties not mentioned herein.

रूपकमुपसंहरति, न पर्यन्तः इति । विकल्पाः किञ्चिद्वैचित्र्यालम्ब्य भेदक-
त्पनाः तेषां पर्यान्तः शेषसीमा । अनुक्तमिति, तथा हि परम्परितमपि रूपकभेद
एव, यथोक्तं प्रकाशकता,—

“नियतारोपणीयः स्यादारोपः परस्परः यः ।

तच्च, परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा” ॥ इति ।

श्लिष्टवाचके यथा, “विद्वन्मानसहंसं वैरिक्मलासङ्गोचदोतद्युते” इत्यादि ।
भेदभाजि यथा “आलानं जयकुञ्जरस्य द्विषतां सेतुर्विन्दवारिधेः” इत्यादि । इदाद्या-
धिकारूढवैशिष्ट्यामपि, यथा, “इदं वक्तुं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः”—

इत्यादि । कचिद्वैधिकरण्येऽपि यथा, “विदधे मधुपत्रे शोमिह भूततया विधिः”
इति । कचिद्वैधर्म्येऽपि यथा—

“सौजन्यान्व मरुणलो सुचरिताल्लव्यदुर्भित्तुर्गुण-

जातस्य कृष्णचतुर्दशो, सरलतायोग्यगुच्छच्छटा ।

दैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषांशुभिर्न भक्तिमात्रमुलमे सेवा कौशलम्” ॥ इत्यादि ।

एवमनेन भेदा नवीनैरुद्भाविता ज्ञातव्याः ।

“स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं नम ।

लनोपपोडसाद्य षः कृतो दूते पण्यस्त्वया” ॥

इत्यादौ नवीनैरङ्गोक्तः परिणामस्तु न रूपकेष्वन्तर्यवितुमर्हति गौणलक्षणा-
मूलकत्वाभावात्, रूपकस्य च तन्मूलकत्वस्य प्रतिपादितत्वात्, तस्मादतिरिक्त एवाश-
मलङ्कारः वैचित्र्याविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वादित्यवधेयम् ॥ ८६ ॥

✓ जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना ।

सर्व्ववाक्योपकारश्चेत् तमाहुर्दोषकं यथा ॥ ८७ ॥

(Sl. 97) If in a sentence, some जाति, क्रिया गुण or द्रव्यवाचक
पद adorns or embellishes the whole sentence then we get
the figure named दीपक । Its varieties are illustrated up
to sloka 115. In this connection our poet describes
आवृत्ति अलङ्कार (अर्थावृत्ति पदावृत्ति and उभयावृत्ति) which is of the
nature of दीपक (तत्सजातोय) (see Sl. 116-119).

✓ [भवन्ति नवाक्षरवः इत्यादि शाकुन्तलेष्वपि ।]

अथ दीपकं लक्षयति, जातीति । एकवचर्तिना प्रवचघटके कश्चिंश्चिदेकस्मिन्
(आदौ मध्येऽन्ते वा) वाक्ये स्थितेन जाति-क्रिया-गुण-द्रव्यवाचिना ज्ञात्याद्यन्तम-
वाचकीन पदेन यदि सर्व्ववाक्योपकारः स्वर्य्यद्वारा वाक्यान्तरार्थान्वयस्योपपत्तिर्भवति
तदा तं दीपकम् एकान्तापातिनोपि दीपवद्वाक्यान्तरोद्दीपकाख्यमलङ्कार

नाहुरित्यन्वयः । दीपो यथा एकदेशस्थितोऽपि देशान्तरीयपदार्थान् दीपयति,
तथैकवाक्यगतमपि जात्याद्यन्वयतमवाचकपदं काकादिन्यायेनानुषङ्गेण तदादिमुख्य-
नाम्ना चकारादिना वा वाक्यान्तरे परामृष्टं सन्स्वार्थद्वारा तदर्थान्वयं संपादयतीति ।
इत्यत्र एकवाक्योपात्तपदप्रतिपादस्य जात्याद्यन्वयतमस्य तत्रैव जनितानुवच्यतया
निराकाङ्क्षापि पुनरनुपपन्नादिना वाक्यान्तरार्थान् 'इतच्च' दीपकमिति निर्गलितोऽर्थः,
'अतएव अस्यार्थालङ्कारत्वं' यथाश्रुतानुवये शब्दाज्ज्ञाता स्यादिति बोध्यम् । प्रस्तुताप्रस्तु-
तयोरेकधर्मसम्बन्धरूपमनुरैरङ्गीकृतं दीपकमप्यनेकवाक्यगतत्वे निरुक्तदीपक-
लक्षणलक्षितमेव, यथा,—

“किवशाणं घणं शाश्वतं फणमणो केसराइं सोहाणम् ।

कुलवालिशाणं त्यणशा कुतो धेप्पन्ति अमिशाणम्” ॥ इत्यादौ ।

एकवाक्यगतत्वे तु भिन्नप्रकारमेव तदिति बोध्यम् । एवमुपमारूपकयोः
साधारणधर्मस्योभयानुवयित्वेऽप्यनुपपन्नादिपरामृष्टपदोपस्थाप्यत्वाभावात्तद्व्याप्तिः । सर्व-
वाक्योपकार इति, जात्यादिपदं यस्य वाक्यस्यान्तर्गतं यत्र च परामृष्टं
तयोर्द्वयोर्वाक्ययोरुपकार इत्यर्थः, एतेन चैकस्मिन् वाकोऽस्य न सङ्गाव इति
सूचितम् ॥ २७ ॥

पवनो दक्षिणः पर्णे जीर्णे हरति वीरुधाम् ।

स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥ ६८ ॥

एवं जात्यादिगतत्वेन चतुर्विधेऽस्मिन् प्रथमं जातिगतमुदाहरति, पवन इति ।
जीर्णमित्यनेन पवनस्य मान्दं सूचितम् । अत्र पूर्ववाक्योपात्तस्य पवनस्योत्तरवाक्ये

स एवेति तच्छब्देन परामर्शः, तेनेव च तदर्थान्वयनिर्व्याहः, पवनशब्दश्च बहुव्रीहि-
वाचकत्वाज्जातिवाचक इति जातिदीपकमिदम् ॥ ८८ ॥

{ चरन्ति चतुरम्भोधिबेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥ ८९ ॥

क्रियादीपकमुदाहरति, चरन्तीति । दन्तिनः दिक्करिणः, चक्रवालाद्रिः लोका-
लोकाचलः, कुन्दभासः शुक्लाः, गुणा यथासि, तव यथासि ब्रह्माण्डव्यापकानीत्यर्थः
अथ चकारिण परावृष्टायाः पूर्ववाक्यगत-चरन्तीतिक्रियाया उत्तरवाक्यगतेन गु-
णानिनाप्यन्वय इति क्रियादीपकमिदम् ॥ ८९ ॥

{ श्यामलाः प्राद्वेषेणाभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः ।
भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाङ्गल-राजिभिः ॥ ९० ॥

गुणदीपकमुदाहरति, श्यामला इति । प्राद्वेषेणाभिः प्राद्वेषभाभिः, "प्रा-
द्वेषः" इतिगुणप्रत्यय, नवशाङ्गलराजिभिः नवदण्डहरिनीकतप्रदेशैः । अत्र
भुवश्चेति चकारिण पूर्ववाक्यगतस्य श्यामला इति गुणवाचकपदस्य परामर्श इति
गुणदीपकमिदम् ॥ ९० ॥

{ विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्द्धयः ॥ ९१ ॥

द्रव्यदीपकमुदाहरति, विष्णुनेति । विक्रमस्थेन पादविच्छेपं कुर्वता, दानवानां

बलिप्रभृतौनाम्, देवतर्ह्यः इन्द्रादीनां श्रियः कुतोऽप्यानीता आसन्नित्यन्वयः ।
अत्र विष्णोरिकत्वाद्दिशुनेति द्रव्यपदम्, तस्य चोत्तरवाच्यं काकानिन्यायादनुपपन्नाया
परामर्श इति द्रव्यदीपकमिदम् ॥ १०१ ॥

✓ इत्यादिदीपकानुक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।

वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित्तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

The four जाति, क्रिया गुण and द्रव्य may be in the beginning
(आदि) or मध्य or अन्त in a sentence. आदिदीपकः are already
stated before, and we are stating some मध्य or अन्त दीपक ।
(See below).

एवं जात्यादि चतुष्टयगतत्वेन चतुर्विधस्यास्य पुनरपि जात्यादिपदानामादि-
मध्यान्त-वाक्यगतत्वात् त्रैविध्यं दर्शयन्नाह, इत्यादीति । इतोऽपि चतुर्षु पूर्वश्लोकेषु
आदिदीपकानुक्तानि परामर्शमान-जात्यादि-पदानामादिवाक्य-निवेशितत्वात् । एव-
मित्यादि एवम्, आदिवाक्य इव मध्यान्तयोरपि वाक्ययोर्दीपकानि कानिचिदर्शयि-
ष्यामः, कानिचिदिति ग्रन्थबाहुल्यमिष्या नत् सर्व्वाण्येत्यर्थः । तद्यथेति, तानि
यथेत्यर्थः, तत् केषाञ्चिद्दर्शनं यथेति वा ॥ १०२ ॥

✓ नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।

बध्नन्ति च पयोदेषु दृगो हर्षांश्चु गर्भिणीः ॥ १०३ ॥

नृत्यन्तीति । निचुलः स्थलवतसद्वृत्तः तस्योत्सङ्गे तलप्रदेश, गायन्ति केशाध्वनं
कुर्वन्ति, हर्षांश्चु गर्भिणीः आनन्दानुपूर्णाः । अत्र कलापिन इति जातिपदं चकारिण
वाक्यान्तरेऽपि परामर्शम्, तच्च मध्यवाक्यगतमिति जातिगतं मध्यदीपकमिदम् ॥ १०३ ॥

मन्दो गन्धवहः क्षारो वज्रिन्दुश्च जायते ।

चर्चा चन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥

मन्द इति । चारः चाररसोदगारी क्लेशकर इत्यर्थः, चर्चा सजलवस्तूनां विक्षेप-
तद्रूपश्चन्दनसम्पातः । तत्र जायत इति मध्यवाक्यगतया क्रियया सर्व्ववाक्यदीपन-
मिति क्रियागतं मध्यदीपकमिदम्, किञ्चात रूपकसपि, तदनयोः सङ्करः । एवं
श्लोकद्वयेन जातिगतं क्रियागतञ्च मध्यदीपकमुपदाहृतम्, गुणद्रव्यगतन्तु मध्यदीपक-
स्वयमूहनीयम्, क्रमेण यथा,—

✓ “तड्भिर्वाँरिवाहाणां योगः स्त्रीभिः प्रवासिनाम् ।

लताभिः पादपानाञ्च समायाति घनागमे” ॥ इति ।

अत्र योगः संयोगः सच गुणः मध्यवाक्यगतेन च तेन सर्व्ववाक्यदीपनाद् गुणगत-
मध्यदीपकमिदम् ।

✓ “सुहृद्विश्वं संभृजति विभक्तिं च सुहृद्विरिः ।

सुहृद्वनाशं नयति बालक्रोडनकौतुकी” ॥ इति ।

अत्र हरिद्रव्यम्, तच्च मध्यवाक्यगतमिति द्रव्यगतं मध्यदीपकम् ॥ १०४ ॥

✓ जलं जलधरोन्नीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलञ्च तडितां दाम बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

अन्तदीपकसुदाहरति, जलमिति । बलं सैन्यम्, तच्च जातिवाचकम् अन्तवाक्य-
गतञ्च सत् वाक्यत्रयेऽपि विधेयमिति जातिगतमन्तदीपकमिदम् ॥ १०५ ॥

✓ त्वया नीलोत्पलं कर्णेस्सरेणास्त्रं शरासने ।

मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमन्तदोपकसुदाहरति, त्वयेरि । मामिनीं प्रतुक्तिरियम् । अत्र
कृतमित्यन्तवाक्यगतं क्रियापदं वाक्यव्येष्ट्यान्वितमिति क्रियागतमन्तदोपकमिदम् ।
एवं गुणद्रव्यगतं स्वयमूहनीयम्, क्रमेण यथा,—

“इदमुज्जृम्भते विश्वं भानीस्तापयितुं जगत् ।

समैव हृदयं चण्डि सुखञ्च तव लोहितम्” ॥

अत्रान्तवाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दीपयति ।

“सत्यं विश्वं सन्तपति सत्यं कर्षति वै रसान् ।

तमांसि तु निहन्तीति प्रार्थनौद्योदयो रविः” ॥

अत्र रविरिति द्रव्यपदं सर्वाणि वाक्यानि दीपयति ॥ १०६ ॥

✓ शुक्लः श्वेताचिषो बृहत् पक्षः पञ्चशरस्य सः ।

सच रागस्य रागोऽपि यूनां रतुरतसवश्रियः ॥ १०७ ॥

इत्यादिदोपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणो ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

Now is stated मालादीपक, for the दीपक here is dependent
each on prior sentence and then form a garland or माला
as it were (see Tika)

इदं जाल्यादिचतुष्टयस्यादिमध्यान्तवाक्यगत्वेन द्वादशविधं दीपकं प्रदर्श्य
तत्रैव किञ्चित्किञ्चिद्वैचित्र्योद्भासनेन प्रमेदान्तराणि दर्शयन् सम्प्रति मालादीपकं
दर्शयति, शुक्ल इति । शुक्लः पक्षः श्वेताचिषः चन्द्रस्य बृहत् भवति, स रागोऽपि
तेषां रतुरतसवश्रिय इत्यन्वयः । सर्वत्र बृहत् इत्यस्यानुषङ्गः ! इत्यादि दोपकत्वेऽ-
पि बृहत् इत्यस्यानुषङ्गमानपदस्य आदिवाक्योपात्तत्वादादिदीपकत्वसङ्गावेऽपि पूर्वपूर्वव्य-
पेक्षिणो स्तोपकारकत्वेन पूर्वं पूर्वमपेक्षमाणा वाक्यमाला उत्तरोत्तरवाक्यसमूह-
प्रयुक्ता, इत्यतो वैचित्र्यादिदं मालादीपकं मतमित्यन्वयः । इत्यत्र पूर्वपूर्वसापेक्षोत्तर-
वाक्येषु जाल्याद्यन्यतमपदनुषङ्गो मालादीपकमिति लक्षणम् । तादृशानुषङ्गमानपदस्य
सापेक्षवाक्यगतमनिष्ठमिवेति न नियमः वाक्यान्तरगतेनापेक्षतत्सम्भवात् । अतएव
प्रकाशकता,—

“सांयताङ्गननागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा वयत् समासद्वितम् ।

कोदण्डेन शराः परेरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरतुना कीर्त्ता च लोकवयम्” ॥

इत्यत्र आसद्वितेति क्रियापदस्य निरपेक्षवाक्यगतत्वं ऽपि मालादीपकमङ्गी-
कृतम् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

अवलीपमनङ्गस्य वद्धयन्ति बलाहकाः ।

कर्षयन्ति तु धर्मस्य मारुतोद्भूतशूकराः ॥ १०९ ॥

अवलीपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

Here we have विरुद्धार्थ दीपक । See Tika.

विरुद्धार्थदीपकमाह, अवलीपमिति । कर्षयन्ति क्लृप्तं कुर्वन्ति, धर्मस्य
शीलस्य, मारुतोद्भूतशूकरा इत्याभयव हेतुः ॥ १०९ ॥

अवलीपेति । अवलीपपदेन बलाहकपदेन चेति वद्धनाकर्षण क्रिययोः कर्मभूतेन
कटभूतेन चेत्यर्थः । क्रिये वद्धनाकर्षणरूपे, विरुद्धे इति, अत्र अपिर्वाध्यः,
विरुद्धे असमानाधिकरणे अपीत्यर्थः, संयुक्ते समानाधिकरणं प्रापिते ।
अत्रायमर्थः, निरुक्तक्रियाद्वयफलभूतौ वृद्धिज्ञासौ विरुद्धावपि एकस्मिन् कर्मण्य-
वलीपे वर्त्तमानौ वर्णितौ, तत्फलकक्रियाद्वयैकस्मिन् कर्त्तरि बलाहके
वर्णितमिति, सम्बन्धिभेदाद्बलीपस्य विरोधप्रशमनम् विरुद्धक्रिययोरानयोरिकस्मिन्
स्मिन् कर्त्तरि च सम्बन्धेन वैचित्र्यविशेषोपलब्धाविरुद्धार्थदीपकमिदम् ।

इदञ्चादिदीपकम् आदिवाक्यगतयोः कर्मकर्तृपदयोरवलीपवलाहकयोरुत्तरवाक्येऽनु-
ब्रज्जात् । तदपि चावलीपस्य गुणवाचकत्वादगुणगतम्, बलाहकस्य जातिवाचकत्वाज्जा-
तिगतञ्च, तदनयोः सङ्गरीडयम् ॥ ११० ॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।

आदत्ते चाद्ये सि प्राणानसौ जलधरावली ॥ १११ ॥

अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।

यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥

Then we get एकार्थ दीपक here ।

एकार्थदीपकमाह, हरत्याभोगमिति । आशानां दिशाम् आभोगं विन्दारम्,
ज्योतिषां गणं गृह्णन्नक्षत्रसमूहम् ॥ १११ ॥

अनेकेति । अनेकशब्दोपादानात् उपात्तैर्हरति गृह्णाति आदत्ते इति त्रिभिः
पदैरुपस्थाप्येत्यर्थः वस्तुतस्तु 'अनेकशब्दोपादानात् इति प्रथमान्त एव पाठः सम्यक्,
अनेकैः शब्दैः उपादानम् उपस्थापनं यस्याः सत्यर्थः, एकैव अनेतोऽभिन्ने व
क्रिया जलधरावल्या अन्वाक्यगतेन जलधरावलीतिकल्पदेन यतः दीप्यते निर्व्यूढात्वयः
क्रियते तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्याप्येकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । अनेक-
क्रियाणामेककारकत्वरूपं नय्यैरङ्गीकृतं दीपकस्त्वतो भिन्नमेव यथा,—

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे

मित्रा मनोभवशरेण तपस्विनौ सा ।

उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-

मायाति याति हसति श्वानिति जणेन” ॥ इति ।

अवोल्यानादिक्रिया भिन्ना एव ॥ ११२ ॥

हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमाल-श्चामलत्विषः ।

दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गगजाः ॥ ११३ ॥

अत्र धर्मैरभिन्नानामभ्राणां दन्तिनां तथा ।

भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥

Here is श्लिष्टदीपक ।

श्लिष्टार्थदीपकमाह, हृद्येति । हृद्यः अनुवृत्तः गन्धवहः वायुयुवं ते इति जीमूत-
विशेषणम् । हृद्यं गन्धं मदसौरभं वहन्तीति मतङ्गजविशेषणञ्च ॥ ११३ ॥

अवेति । धर्मैरभिन्नानाम् अभिन्नधर्मवताम्, अभिन्नत्वञ्च धर्माणामेकशब्द-
प्रतिपाद्यत्वं वस्तुत एकरूपत्वञ्च, तत्र हृद्यगन्धवहा इत्यत्र प्रथमम्, अन्यत्र द्वितीयम्
धमणेनैव सम्बन्ध इति सामान्यलक्षणसङ्गमनार्थमिदम्, भ्रमन्तीति क्रियाया वाक्यद्वयेऽपि
योजनात् । श्लिष्टार्थदीपकमिति—श्लिष्टयोः श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्यधर्मवतोरर्थयो-
र्जीमूतमतङ्गजयोः कर्तारो भ्रमन्तीति क्रियायादीपनात् श्लिष्टार्थदीपकमिदम् श्लेषशब्द-
शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्च बोध्यः । तत्र हृद्यगन्धवहा इत्यत्र शब्दश्लेषः, अन्यत्रार्थ-
श्लेषः ॥ ११४ ॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

विकल्पानामवगतिविधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

इति दीपकचक्रम् ॥

In this way, the learned may know other varieties of
दीपक as well.

दीपकमुपसहरति, अनेनैवेति । अनेन प्रकारेण हेतित्वविशेषेण, शेषाणाम्

उक्तावशिष्टानां विकल्पानां भेदानां जात्यादीनां द्विवादिगतत्वेन समस्तदीपकानामावलि
संपुटप्रभृतीनाञ्चेत्यर्थः । तत्रावलिदीपकं यथा—

‘त्वमकस्त्व’ सोमस्त्वमसि पवनस्त्व’ हुमवह-

स्त्वमापस्त्व’ व्योम त्वसु धरणिः त्वा त्वमिति च’ । इत्यादि,

अवासीति क्रियया वाक्यावलिर्दीप्यते । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ ११५ ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थान एवेष्टमलङ्कारत्वं यथा ॥ ११६ ॥

Here we get and describe आवृत्ति अलङ्कार which is like
दीपक (दीपकसजातीय) । See also Sl. 97.

अथ दीपकनिरूपणान्तरं तत्सजातीयसावृत्त्यालङ्कारं निरूपयति—अर्थावृत्ति-
रिति । अर्थः वाक्यान्तरीयपदप्रतिपाद्यः, तस्य आवृत्तिः वाक्यान्तरे तदर्थक-
पदान्तरयवणेन पुनरुपलब्धिरित्येकः, तथा पदस्य वाक्यान्तरीयस्य चावृत्तिर्वाक्यान्तरे
पुनरुच्चारणमिति द्वितीयः, एवमेकलोभयार्थपदयोरावृत्तिरिति तृतीयः, इत्यलङ्कारत्वं
दीपकस्य स्थाने सम्भव एवेष्टम् । अयमर्थः—यत्र वाक्यान्तरे तत्तत्पदस्यानुपादानेऽपि
वाक्यान्तरीयपदस्यानुपपत्त्यादिना अन्वयनिर्वाहाद्दीपकसम्भवस्तत्रैव तदर्थकपदान्तरस्य
तत्पदस्यैव वा पुनरुपादानेऽयसावृत्त्यालङ्कार इति, एतेन पदावृत्तेर्दमकादावतिप्रसङ्ग
परिहृतः, तत्र द्वितीयपदानुपादेन वाक्यान्तरीयपदानुवङ्गस्यायोग्यत्वेन विवक्षितान्व-
यानुपपत्तेः, योग्यत्वे वा निरुक्तविषयगतत्वनियमे नास्यापवादतया तद्वाधकत्वादित्य-
वगन्तव्यम् । ‘दीपकस्थानमेवेष्टम्’ इति पाठे तु दीपकस्य स्थानं स्थितिः
सम्भवो यत्रेति मनासः । भोजराजस्तु विविधाप्यावृत्तिर्दीपकस्यैव भेदः इत्याह यथा
दीपकभेदप्रस्तावे—

“अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावलो ।

संपुटं रसना माला चक्रवालच तद्भिदा” ॥ इति ।

एतन्मते वाक्यान्तरौपपदार्थयोर्वाक्यान्तरऽनुपपत्त्यादिना वा साक्षात्पुनः प्रयोगेन वाऽवगमो दोषकमिति । अवावृत्तिः अर्थपदयोः पुनरावर्त्तनम् इववावृत्तिपदस्य श्रौगार्थ एव लक्षणमवगन्तव्यम् ॥ ११६ ॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।

उन्मूलन्ति चकन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥ ११७ ॥

क्रमेणावृत्तिवत्सुदाहरति, विकसन्तीति । कदम्बानि कदम्बसुकुलानि एवमन्वय, कन्दल्यः गुल्मभेदाः, कन्दलीशब्दस्य हरीतक्यादिपाठात् प्रसवेऽपि स्त्रीत्वम् । ककुभानि अर्जुनश्चसुकुलानि, प्रादोत्यधिकरणमव बोध्यम् । अत्र विकसन्तीत्यादि क्रियाचतुष्टयं विभिन्नस्वरूपमपेक्षाकार्यं भवेत्यर्थं मेवाभ्येवावर्त्तनादर्थवृत्तिरियम् ॥ ११७ ॥

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनाञ्चोत्कण्ठयत्येष मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

उत्कण्ठयतीति, कलापिनां वृन्दम् उत्कण्ठयति स्तद्विद्वन्मया उदयोव करोति । यूनां मानसम् उत्कण्ठयति मेघस्त्रीहोपकत्वादुत्सुकं करोति । अत्र पदमात्रस्यैवावृत्तिर्नित्यस्य, द्वयोर्विभिन्नार्थकत्वात् ॥ ११८ ॥

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।

विहरत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११९ ॥

इत्यावृत्तिगणः ।

जित्वेति । अवरोधेनः अन्तःपुरिकाभिः, दिवं गत इति युद्धनरणादिति भावः । अव विहरतीति पदस्य तदर्थस्य चोत्तरवाक्ये आवृत्तिः, वाक्यद्वयेऽपि द्वयोरेकार्थत्वादितुभयावृत्तिः । नच तथात्वे कथितपदत्वदोषापात इति वाच्यं तस्योद्देश्य-प्रतिनिर्द्देश्य-व्यतिरिक्त-विषयत्वात्, उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यतायास्तु प्रतुष्टैक-शब्दप्रयोगस्यैव युक्तत्वात् । यथा “उदेति सविता तावन्नास एवास्तमेति च” इत्यादि । उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यत्वञ्च, एकोद्देशेन विधेयस्य उद्देश्यान्तरद्वयेऽपि विधेयत्वम्, एकविधेय-समुद्दिष्टस्य विधेयान्तरद्वयुद्देश्यत्वम्, एकविधेयसमुद्दिष्टस्य उद्देश्यान्तरे विधेयत्वम् इति विविधम्, प्रकृतं च राजोद्देशेन विधेयस्य विहरणस्य रिपुवर्गोद्देशेनापि विधेयत्व-मित्युद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यत्वमिति युज्यत एवेकशब्दप्रयोगः ॥ ११८ ॥

✓ प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्तै काव्यापेक्षया त्रिधा ।

अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्यादनन्तता ॥ १२० ॥

(Sl. 120) अक्षेपलङ्कार is seen there where there is apparently प्रतिषेधोक्ति of the matter in hand (अव प्रतिषेधोक्ति-मात्रं न तु वस्तुतः प्रतिषेधः वा निषेधः—see our Sak under समुखनिरभिलाषः in Act V). It is usually of three varieties due to three principal times or काल i.e. if the प्रतिषेध is with reference either of भूत, वर्तमान and भविष्यत् । But in fact it is of innumerable variety due to various types of प्रतिषेध । Some instances only are exemplified up to sl. 168.

अथाक्षेपं लक्षयति, प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य उक्तिरुक्तिभावः ननु वस्तुतः प्रतिषेधः, तात्त्विकप्रतिषेधस्य वैचित्र्यजनकत्वेनालङ्कारत्वाभावात् प्रतिषेधाभास आक्षेप इत्यर्थः, प्रतिषेधोक्तिश्च विशेषविवक्षानिवन्नेति बोध्यं, तत एव हि वैचित्र्यातिशयः, प्रतिषेधस्य इष्टार्थस्येव, अनिष्टप्रतिषेधे वैचित्र्याभावात्, सर्व्वेष्टेतदुक्तमायेये यथा, “प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधत्तया । तनाक्षेपं व्रुवन्ति” इति । उक्तिरिति प्रतिपादनमित्यर्थः, ननु वाचकशब्देनाभिधानं, व्यञ्जनादिनापि प्रतिषेधप्रतीतिराक्षेपत्वाभिरुपगमात् । अन्याध्यवसानाभावाद्वाक्यापङ्गतावतिप्रसङ्गः । स चाक्षेपस्ये-
काव्यापेक्षया प्रतिषिध्यमानत्वे कालिकवस्तुगतत्वेन हतवत्त्वमानवत्ति-अमाणवस्तूनां प्रतिषेधप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः, प्रथमं विधा भवति । नव्यास्तु प्रतिषेधकत्तुः स्वीकृत-
स्वल्पप्रमाणयोरेव प्रतिषेधोक्तिराक्षेपो न वस्तुसामान्यस्येत्याहुः । तवैविध्यश्चेतत्
स्थूलमेददृष्ट्या, वस्तुतत्त्वस्वासङ्ग्यत्वमेवेत्याह । अथेति, आक्षेप्याः प्रतिषेध्यास्तोषां
संदाः धर्मवन्मन्त्राकारणदयस्त्वोपमानन्यादनन्तप्रतियोगिकस्वापराक्षेपस्य पुनरनन्तता
असङ्गेयत्वमित्यन्वयः ॥ १२० ॥

अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।

इत्यसम्भाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

इत्यनङ्गजयायोगवृद्धिर्हेतुबलादिह ।

प्रवृत्तैव यदाक्षिता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥

क्रमेण विविधभावेपमुदाहरति । अनङ्ग इति । पुष्पैररविन्दादिभिः,

यदुक्तम्—

‘अरविन्दमशोकश्च दूतश्च नवमल्लिका ।

नोलोत्पलञ्चपञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः’ इति ।

असम्भाव्यमिति अनुपपत्त्या अविश्वसनीयमित्यर्थः, तथाहि विजेता तावदङ्ग-
रहितः, वाणाय पञ्चैव, न च पुष्पाणि न त्वायसाः, विजेतयश्च विष्णुं ब्रह्मं न्द्रादि-
धीरवीरपूणे समस्तं जगदिति सर्वथा विजयोऽन्यद्वेय इत्यनुपपत्तिस्थितोक्तं विजया-
सम्भाव्यत्वं प्रतिषेधति, अथवेति—वस्तूनां शक्तयः कार्यं सम्पादनयोग्यताः विचित्राः
दुर्वोधाः, अन्वययतिरेकादिना तर्कयितुमशक्ता इत्यर्थः । तस्मात् सम्भवत्येवानङ्गस्य
पुष्पवाणकरणकविश्वविजय इत्यसम्भाव्यत्वबुद्धेः प्रतिषेधः ॥ १२१ ॥

अत्र वृत्ताक्षेपं सङ्गमयति । इत्यनङ्गेति । प्रश्नोक्तैव दुर्वारयानुपपत्त्या
पूर्वमुत्पन्नैव, अनङ्गजयस्यायोगोऽसम्भाव्यत्वं तस्य बुद्धिः, हेतुवृत्तात् वस्तुगतानां
विचित्रत्वरूपकारणनहिन्ना इह यदाक्षिता प्रतिषिद्धा स ईदृशी वृत्ताक्षेप इत्यन्वयः ।
अत्र वाचकशब्दाप्रयोगात् प्रतिषेधो व्यञ्ज एव, विशेषणैव जनभावस्य कामपरतन्त्रता,
तत् प्रतिपादनेच्छेयं वाक्यस्यास्य प्रयोगात्, एवमन्वयापि बोध्यम् ॥ १२२ ॥

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १२३ ॥

स वर्त्तमानाक्षेपोऽयं कुर्वन्त्येवासितोत्पलम् ।

कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटूकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥

कुत इति । कुवलयं नीलोत्पलं, करोषि धारयसि, अपर्याप्तमसमर्थम्,
अस्मिन् कर्मणि कर्णेणोभासम्पादने । अत्र कर्णे कुवलयकरणस्य कुत इत्यनेन
केमर्थं न प्रतिषेधः, न कुर्वित्यर्थः ॥ १२३ ॥

स इति । सोऽयं वर्त्तमानाक्षेपः, यतोऽसितोत्पलं कर्णे कुर्वन्त्येव काचित्,
एवं कुत इत्यादिवाक्यान्, प्रियेण रुध्यते प्रतिषिध्यते, इति हेतुहेतुमद्भावेनान्वयः ।

अत्र कुर्वन्त्येवेत्येवकारेण न तु कृतस्तो न वा करिष्यतीति प्रतिषेधस्य करणसमान-
कालीनताप्रत्यायनया वर्त्तमानप्रतियोगः 'गङ्गा' सूचितम् । विशेषश्चात्र अपाङ्ग-
कुवलययोरतिसाम्यप्रतिपादनेन नायिकासन्तोषणम् ॥ १२४ ॥

सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ ! लप्स्यसे ।

अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥

सोऽयं भविष्यादाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी ।

कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्ध यत् ॥ १२६ ॥

सत्यमिति द्रष्टुमिति, आदिर्भियुक्तादक्रियार्थाच्चेति तुमुन् । दर्शनमित्यर्थः,
मां द्रष्टुं न लप्स्यसे न द्रष्टुमीत्यर्थः, तत् कृत इति चक्षुर्विशिनष्टि, अन्येति,
अन्यस्याः चुम्बनेन सङ्क्रान्ता तदधरतः सङ्क्रमिष्यन्ती या लाक्षा तथैव रक्तेन
लोहितौभविष्यता अथवानुरक्तौभविष्यता । अत्र लप्स्यस इति प्रधानक्रियाया
भविष्यत्कालबोधकत्वात् सङ्क्रान्तेति रक्तेति रक्तान्तक्रियाद्वयस्यापि भविष्यत्काल-
बोधकत्वमेवाप्रधानत्वात्, तदुक्तं जमरजन्दिना, कदादिभक्तिङा वा विहितं कर्तृत्वा-
द्युक्तत्वादि च कालविशेषश्च परस्परनापाकाङ्क्षाविरोधेन प्रधानत्वत्तिङावाधाते
इति ॥ १२५ ॥

सोऽयमिति । अतिमनस्विनी सुप्रशस्तमनस्का सुनिपुणेत्यर्थः । अपाङ्गी
नायिकान्तरानुरागरूपः, अरुन्ध प्रतिषेधः, अत्र सत्यं ब्रवीमीत्यादिवक्तृभङ्गा नायकस्य
वर्त्तिष्यमाणनायिकान्तरानुरागस्य प्रतिषेधान् वृत्तिष्यमाणान्तेषोयम् । विशेषश्चात्र
नायकस्य चिरं स्वयमेव स्थापनम् ॥ १२६ ॥

तव तन्वङ्गि ! मिथैव रुद्धमङ्गेषु माद्वैवम् ।

यदि सत्यं मृदूनेव किमकाडे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

धर्माक्षिपोयमाक्षिमङ्गनागात्रमाद्वैवम् ।

कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

Showing main three varieties of आक्षेप, our author also states धर्माक्षेप here to show that other varieties of आक्षेप are also possible.

इत्यमाक्षेपस्य स्थूलमेदवयं दर्शयित्वा, आक्षेप्यमेदानन्त्यादनन्ततत्त्वेन तदप्र-
मेदानानशङ्कनिरूपणत्वमुक्तापि शिष्याणां किञ्चित्प्रकारोपदेशार्थं कतिचिदमेदान्
दर्शयति—तवेति । मृदून्वेवेत्यव अङ्गानोति विशेष्यत् । अकाण्डे निष्कारणं
रुजन्ति तापयन्ति । मृदूनां तापकत्वासम्भवात् तात्त्विकमेवां माद्वैवमिति
प्रतिषेधः ॥ १२७ ॥

धर्माक्षेपोऽयमिति । तद्विरोधिना माद्वैवविरुद्धेन । कर्मणा तापदान-
क्रियया ॥ १२८ ॥

सुन्दरी सा नवेत्येष विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥

धर्माक्षिपोऽयमाक्षिपो धर्मा धर्मा प्रभाह्वयम् ।

अनुज्ञायैव यद्रूपमत्याश्चर्यं विवक्षता ॥ १३० ॥

Here again we get धर्मि-आक्षेप, for धर्मो (नायिका) is आक्षिप
by denying the धर्म entitled the प्रभा (See Tika).

धर्माक्षेपमाह, सुन्दरीति । अत्र अस्ति विद्यते इति चाध्याहार्यम् ।
सुन्दरीत्यस्य नायिकेत्यर्थः, नतु सौन्दर्यवतीति तथात्वे सौन्दर्यधर्मस्यैव प्रतिषेधेन
धर्माक्षेप एव स्यात् । ततश्च एवमन्वयः, अत्र सा सुन्दरी नायिका विद्यते न वा

इतिव शंभयः एवेति शेषः । विवेकः—नायिका विद्यत इति निश्चयः पुनः केन कथं जायते । वस्तुतस्तु 'सा सुन्दरीयमिति' इतिव पाठो लिपिकरप्रमादादन्या जातः, सङ्गतत्वात् । यथाश्रुते संशयप्रदर्शना निष्प्रयोजना, अन्वयश्च न सम्यक् सङ्गच्छत इति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षविषयं कथमपलपसोत्यवाह, प्रभावावमिति, हि यतस्तरलं चञ्चलं समन्तात् प्रसरदित्यर्थः प्रभावाव' दृश्यते ननु तस्याः प्रभावा आश्रयोऽधिकरणं नायिकेति, नहि प्रभावावस्य प्रत्यक्षेण तदाश्रयनायिकासङ्गावः शक्यते ज्ञातुं, प्रभावाः प्रतिनियताश्रयत्वाभावात् तस्मान्नायिकानिश्चयोदुरुपपाद इति प्रभारूपधर्मे संस्थाप्यैव तद्धर्मभूताया नायिकाया एव प्रतिषेधाद्वर्त्याचेपः ॥ ॥ १२८ ॥

अत्र धर्मिणः प्रतिषेधं सङ्गमयति । धर्त्याचेपोऽयमिति । अत्राश्रय्यं रूपं प्रभाविक्ववर्णनेन नायिकायाः सौन्दर्यातिशयं विवक्षता प्रतिपिपादयिषता चाटुकारेण प्रभाह्वयं धर्ममनुज्ञादैव अनुमत्यैव अप्रतिषिध्यैवेत्यर्थः यद्यस्माद्धर्मा नायिकारूप आचिन्तकस्माद्धर्त्याचेपोऽयमित्यन्वयः ॥ १३० ॥

चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

भ्रुवौ च भुग्नौ न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

स एष कारणाच्चेपः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निषिद्धोऽत्र यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥

This is कारणाच्चेप (see Tika) due to कारण here.

कारणाच्चेपमाह—चक्षुषी इति । रज्येते स्वयं रक्ते भवतः । अदुष्टस्य नायिकान्तरानुरागादिरूपदोषाभाववतः । प्रधानमिति साक्षाज्जनकत्वान्मुख्यमित्यर्थः तादृशजनकत्वस्य स्वापराधस्यैव, चक्षुरागादीनान्तु कोपव्यञ्चकानामपराधीभावनद्वारा

परम्परया, एतेन प्रधानकारणाभाव एव कारणाक्षेपस्य विषयः अप्रधानकारणाभावस्तु
वक्ष्यमाणविभावनाया इति सूचितम् । अन्यथा द्वयोरपि समानविषयत्वेन भेदव्यवस्था-
यामनल्पः प्रयासोभवेदिति बोध्यम् । किञ्चात्र न भयमस्तीत्यनेन भयरूपकार्य-
प्रतिषेधात् कार्याक्षेपोऽपीति द्वयोः सङ्करोऽयम् । शुद्धोदाहरणन्तु ।—

अस्माकं सखि वससी न रुचिरे यैवेयकं नोऽञ्जलं
नो वक्रो गरिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किन्त्वनेऽपि जना वदन्ति मुभयोऽयस्याः प्रियो नान्यतो
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

इति । अतोत्तराद्व्यस्य वशीभूतपतिरूपकार्यस्य वासीरुचिरत्वादि-
रूपकारणान्नास्तिमानि ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

दूरं प्रियतमः सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्टायफुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥ १३३ ॥

कार्याक्षेपः स कार्यस्य मरणस्यनिवर्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

As the कार्य only i.e., death is denied here by stating the
cause thereof in the shape of advent of cloud, this is
कार्याक्षेपः ।

कार्याक्षेपमाह, दूर इति । सोऽयमिति प्रथमिज्ञया जलदागमस्य प्रसिद्ध-
दुःखदुःखं सूचयति । जलदागमः प्राण्ट्कालः कथमस्यागमनं ज्ञातमित्यवाह
दृष्टायेति, अत्र चद्वयं फुल्लनिचुलदर्शनमरणाभावयोः सामानाधिकरण्यं बोधयति,
एतच्चासम्भवमित्याह—किं न्विन्दमिति, इदं निरुक्तसामानाधिकरण्यं, किं न
अत्यसम्भवमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

कार्याचेप इति । निवर्त्तनात् प्रतिषेधक्यनात् । तत्कारणमिति—तत्
विरहिमारकत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः, नतु तस्य कारणमित्यर्थः, उपन्यस्यति ज्ञानक्रिया-
घटितस्योत्तरार्द्धस्य योजनया पूर्वार्द्धरूपत्वेन तदन्तर्वात्तना तच्छब्देन सरणपरा-
मर्शसम्भवात् । एतेन च प्रसिद्धकारणोपन्यासेन कार्याभाववर्गनेऽयं कार्याचेपः,
अप्रसिद्धकारणोपन्यासेन तु विशेषोक्तिरिति द्वयोर्भेदोऽपि प्रतिपन्नः, कारणस्य
प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाभ्यां भेदस्य सुवचत्वादित्यथा तदर्थे दुरवस्था खादिति ध्येयम् ।
वस्तुतस्तु निवर्त्तनादित्यत्र निवर्त्तनमिति तदित्यत्र यदिति पाठः सम्यक् । एतत्पाटे
तु विशेषोक्तितोभेदाय कारणपदस्य प्रसिद्धकारणपरत्वं वक्तव्यम् ॥ १३४ ॥

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्क्याऽत्र ते ॥ १३५ ॥

इत्यानुज्ञामुखेनेव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः ।

मरणं सूचयन्त्यैव सोऽनुज्ञाचेप उच्यते ॥ १३६ ॥

This is अनुज्ञाचेप, for here going away of the beloved is checked by way of giving apparent permission for यात्रा ।

अनुज्ञाचेपमाह, न चिरमिति । यात्रा विदेशगमनम् । न चिरं तापायति—
विरहवेदनया झटितिसरणसम्भवेन चिरजीवनाभावादिति भावः । अत्र यात्राश्रमम् ।
आशङ्क्येति मदीयचिरतापस्येति शेषः ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञेति । अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमतिद्वारेणैव नतु निषेधार्थकशब्दादिना ।
गतिराक्षिप्यत इत्यत्र हेतुः मरणं सूचयन्त्येवेति अनिष्टस्य विधेयत्वासम्भवेन
प्रतिषेधपर्यवसानादिति भावः । अनुज्ञाचेप इति—नन्वाचेप्यभेदानन्यादनन्तते-
तुत्तरेाचेपभेदेनैव व्यपदेशो युज्यते । कथमत्रानुज्ञाचेपेति व्यपदेश इति चेन्न,
आचेपभेदानां भेदकरणं प्रतीत्यैव तत्र हेतुत्वस्योक्तत्वात्, नतु व्यपदेशं प्रति,

अपदेशस्तु आत्रे पोल्यापक्रानुज्ञादिनापि भवतीति बोधम् । नन्यास्तु एवंविधस्यले
विध्याचोप इत्याहुः ॥ १३६ ॥

धनञ्च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि ।

न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्म गाः ॥ १३७ ॥

इत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिनः ।

प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाच्चेप उच्यते ॥ १६६ ॥

This is प्रभुत्वाच्चेप (see Tika) due to implied प्रभुत्व ।

प्रभुत्वाच्चेपमाह, धनञ्चेति । चकारो भिन्नक्रमे सुखमित्यनन्तरं योज्यः ।
यद्वा सुखमनावासेनेत्यर्थः, लभ्यमिति विदेशे इति शेषः, तथा वर्त्मनि क्षेमञ्च
विदेशगमनवर्त्मापि निरुपदवमित्यर्थः । तथा न च मे प्राणसन्देहः, तव धनलाभा-
दिना त्वरितागमनसम्भावनया वा प्राणान् धारयिष्यामित्यर्थः । तथापि धनलाभादि-
सङ्गावैऽपि मास्म गाः देशान्तरं मा गच्छ ॥ १३७ ॥

इत्याचक्षाणयेति । इत्यस्मिन् श्लोके, प्रियस्य यात्रायाः अनुबन्धिनोऽनुकूल-
अवश्यकर्तव्यता बोधकानित्यर्थः, हेतून् धनलाभादीन् आचक्षाणया उपन्यस्यन्त्यापि,
[अत्र प्रत्याचक्षाणयेति पाठस्तु न सम्यक्] रुद्धो गमनाद्विवारितः प्रिय इति
शेषः । अत्र हेतुसङ्गावादवश्यकरणीयमपि गमनं प्रभुत्वेनैवाचित्तमित्याच्चेपस्य
प्रभुत्वप्रयुक्तत्वात् प्रभुत्वाच्चेपः । न चात्र हेतुपन्यासेन अवश्यकर्तव्यतयाभ्यनुज्ञातस्य
गमनस्य प्रतिषेधे विरुद्धहेत्वन्तरानुपादानात् निर्हेतुत्वदोषापात इति वाच्यम्, अनुरक्त-
नायिकाया नायकविदेशगमनाभ्यनुज्ञानस्य हेतुसाधितस्यापानभिमतत्वेन प्रमुखल-
द्रूपतया तत्प्रतिषेधाप्रतिषन्धकत्वात् स्वतःसिद्धायमानस्य च प्रतिषेधस्य विधानस्यानु-
वादरूपतया हेत्वपेक्षाभावाच्चेति बोध्यम् ॥ १३८ ॥

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्वला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त स्वावस्था तु निवेदिता ॥ १३८ ॥

आसावनादराच्चेपो यदनादरवद्वचः ।

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥ १४० ॥

This is अनादराच्चेप for beloved's departure is stopped by stating अनादरयुक्त वाक्य ।

अनादराच्चेपमाह, जीविताशेति । जीविताशा बलवतीति तव सान्निध्येन चिरं जीवितुमिच्छामि, तव विदेशगमने तु मरिष्यामीति ध्वनिः । स्वावस्था त्वद्देश-
गमननिवन्धनमरणरूपा ॥ १३८ ॥

असाविति । अनादरवद्वचः गच्छ वा तिष्ठ वेत्यास्थावद्वाक्यम् । रुन्धत्या,
जीविताशा बलवतीति वाक्यव्यञ्जकमरणप्रतिपादनेन प्रतिषेधन्या ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वाचनाच्चेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।

स्वावस्थां सूचयन्त्येव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

This is आशीर्वादाच्चेप, for here कान्तयात्रा is prohibited by stating her own condition by way of benediction in भूयात् ।

आशीर्वाचनाच्चेपमाह, गच्छेति । ममापि जन्मेति, तव गमनानन्तरमेव मरिष्यामि, मरणानन्तरं स्वावस्थां जन्म भवेत्, तच्च त्वदीयगतव्यदेशे भवतु, तथा सति पुनः त्वद्दर्शनं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वाचनाच्चेप इति । आशीर्वादवर्त्मना आशीर्वादप्रकाशनद्वारा,
आशीर्वादस्य पन्थानः सन्तु ते शिवा इत्यनेन । यदा आशीराशंसा साच प्रियाशंस

प्राप्तीच्छारूपा, तस्य वादः समापीत्याद्युत्तरार्द्धेन प्रकाशनं, तद्वारिणैव स्त्रावस्थां भाविमरणरूपां सूचयन्त्या सत्या यात्रा निषिध्यत इत्योशीर्वाचनस्य भाविस्त्रमरण-सूचनद्वारा प्रिययात्राचेपकत्वादाशीर्वाचनाचेपीयम् ॥ १४२ ॥

यदि सत्यैव यात्रा ते, काप्यन्या मृग्यतां त्वया ।

अहमद्यैव रुद्धास्मि रुन्नापेक्षेण मृतुगना ॥ १४३ ॥

इतिप्रथ परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिघ्नया ॥ १४४ ॥

This is परुषाक्षेप for कान्तगमन is checked by harsh words.

परुषाक्षेपमाह, यदीह । काप्यन्या प्रियतमा मृग्यतामन्विष्यतां । ननु त्वमेवैका मे प्रियतमा, किमन्यग्रेत्यत्राह, अहमद्यैवेत्यादि, रुन्नापेक्षेण छिद्रानु-सन्वायिना । रुन्नान्वेवमृतुगनेति क्वचित्पाठः । रुन्नात् तव विदेशगमनरूपं हारम्, रुद्धास्मि आक्रान्ता भवामि ॥ १४३ ॥

इतिप्रथ इति । परुषाक्षरपूर्वकं, काप्यन्या मृग्यतामिति अद्यैव सत्यना रुद्धास्मीति कठोरवाक्यप्रयोगपुरःसरम् । प्रेमनिघ्नया प्रणयसावावलम्बनजीवनया ॥ १४४ ॥

गन्ता चेन्नच्छ तूष्णि, ते कर्णौ यान्ति पुरा रवाः ।

आर्त्तबन्धुमुखोद्गर्गाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४५ ॥

साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।

प्रियप्रयाणं, साचिव्यं कुर्वतेवानुगताया ॥ १४६ ॥

This is साचिव्याक्षेप (see Tika) due to साचिव्यकरण ।

साचिव्याक्षेपमाह, गन्तेति । गन्ता भाविगमनवान्, भविष्यति लुट् ।

कथमियं ते मां गमयितुं त्वरेत्यब्राह्म—कर्णावित्यादि, रवाः सन्धारणवीथका वर्णा ते कर्णौ पुरा यान्ति यास्यन्ति, पुरायोगे भविष्यति लट् । यतः प्रयाणपरिपन्थिनो यात्राप्रतिकूलाः ॥ १४५ ॥

साचिञ्चाच्चेप इति । साचिञ्च्यं कुर्वन्तेऽत्र तूर्णं गच्छेत्त्यनेन प्रयाणे स्वसहायतां दर्शयन्तेऽत्र यत् प्रयाणं प्रतिषिध्यते स्वसन्धारणव्योतनया निवार्यते अत एव साचिञ्चाच्चेप इत्यन्वयः ॥ १४६ ॥

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं, मत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागा इति, करोमि किम् ॥

यत्राच्चेपः स यत्रस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४७ ॥

For यत्राच्चेप here see Tika.

यत्राच्चेपमाह, गच्छेतीति । त्वत्प्रियं धेनलाभादि-प्रयोजकत्वात्तवानुक्त्वा गच्छेति पदसहं वक्तुमिच्छामि, किन्तु मत्प्रियैषिणी मागा इति वाणी मन मुखाद्निर्गच्छति, किं करोमीत्यन्वयः । अत्र मत्प्रियैषिणीत्यनेन तत्र गृह एव चिरस्थानं मम प्रियं, तत् सर्वथा मागच्छति ध्वनिः ॥ १४७ ॥

यत्राच्चेप इति । अनिष्टवस्तुनि गच्छेतिगमनविधानरूपे कृतस्य कृतस्यापीत्यर्थः, यत्रस्य विपरीतं यत् फलं मागा इति वाणोनिःसरणरूपं तस्योत्पत्तेर्हेतोः (अनर्थक्यो-पदर्शनात्) गमनेऽनर्थसम्भावनासूचनात् गमनमाच्चिपत्तमिति सोऽयं यत्राच्चेप इत्यन्वयः ॥ १४८ ॥

क्षणं दर्शनविघ्नाय पञ्चस्पन्दाय कुप्यतः ।

प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४९ ॥

सोऽयं परवशाच्चेपो तत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते यात्रेत्यन्यायेस्योपदर्शनात् ॥ १५० ॥

See here also Tika for परवशाच्चेप ।

परवशाच्चेपसाह, क्षणमिति । प्रयाणेऽनुज्ञां प्रार्थयन्तं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । क्षणं व्याप्य दर्शनस्य विघ्नाय प्रतिबन्धकाय । (क्वचित् क्षणदर्शनेति समल एव पाठः) । पञ्चस्पन्दाय कुप्यतः पञ्चस्पन्दमसहमानस्य प्रेम्नः प्रयाणं स्वीयविदेशथावां ब्रूहि निवेदय । (प्रेम्न इति कर्मत्वाविवक्षयां सम्बन्धविवक्षया पठौ, प्रेक्षामनुज्ञापयेत्यर्थः) । ननु त्वामिवानुज्ञापयामि किं प्रेक्षोऽनुज्ञापनयेत्यत्राह, मयेत्यादि । यतो मया तस्य प्रेम्नो यदभिमतं तदेव ममाभिमतम्, तव प्रयाणं प्रेम्नोऽभिमतञ्चैतदनुष्ठीयताम् नात्र प्रतिकूलायिष्ये, परन्तु क्षणविच्छेदाऽसहिष्णुना प्रेम्ना तन्नानुमंस्वते इति भावः ॥ १४९ ॥

सोऽयमिति । प्रेमपरतन्त्रया स्वस्य प्रेमपरवशत्वं प्रतिपादयन्त्या सत्या इति अनेन पूर्वोक्तिप्रकारेण अन्यार्थस्य प्रेमानुमतिग्रहणस्य उपदर्शनात् यात्रा निषिधत् इति सोऽयं परवशाच्चेप इत्यन्वयः । ("तस्यायंस्यैव सूचनात्" इति क्वचित्सुतुर्थपादः, तव तस्यायंस्यैव सूचनात् पञ्चस्पन्दाय कुप्यत इति प्रेमविशिष्येण व्यञ्जनादित्यर्थः) ॥ १५० ॥

सहिष्येविरहं नाथ देह्यादृश्याञ्जनं मम ।

यदक्तनेत्रां कन्दर्पः प्रहर्तुं मां न पश्यति ॥ १५१ ॥

दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपबध्यते ।

पतुः प्रस्थानमित्याहुरुपायाक्षेपमीदृशम् ॥ १५२ ॥

Here is depicted उपायाक्षेप (see Tika).

उपायाक्षेपमाह, सहिष्ये इति । अदृश्याञ्जनम् अदृश्याञ्जनकसिद्धकञ्जल-
विशेषम् मल्लम्, यदक्तनेत्रां येन अञ्जनेन अक्ते न्हिते नेत्रे यस्यास्ताम्, पश्यति
पश्येत, तव प्रयाणीयमे कन्दर्पप्रहारशङ्के व परं सां व्याकुलयति, सा यदि निवार्येत
तर्हि विरहे चतितस्तुमुखेन गम्यतामित्यर्थः ॥ १५१ ॥

दुष्करमिति । दुष्करं दुर्घटम्, जीवनोपायं कामप्रहारनिवारकसिद्धाञ्जनदान-
रूपम्, उपबध्यते तादृशाञ्जनदानात्मभावात् प्रतिषिध्यते ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तौ व प्रयामीति वाणी वल्लभ ते सुखात् ।

अथतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥

रोषाक्षेपोऽयमुद्रिक्तस्नेहनिर्यन्त्रितात्मना ।

संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निषिध्यते ॥ १५४ ॥

Here आरब्ध प्रयाण is prohibited by an enraged lady
lover, so we have रोषाक्षेप ।

रोषाक्षेपमाह, प्रवृत्तौ वेति । अथ एवकारेण तत्प्रत्ययेन चातिविस्मयो ध्वन्यते,
इदृशे प्रेम्नि तव सुखात् प्रयामीति वाणी निःसरणमतिविस्मयनीयं सर्व्वथा
प्रेमानुरोहस्त्वया शिथिलीकृतः, तस्मादिदानीं मन्दप्रेम्णा अथतापि गच्छतापि त्वया किं
मम प्रयोजनमस्तीत्यन्वयः । (अथतेति, इ गतावित्यस्य परस्मैपदिनी भौवादिकस्य
शतरि रूपम्) ॥ १५३ ॥

रोषाक्षेपोऽयमिति । उद्रिक्त उद्रेकं गतो यः स्नेहः प्रेम तेन नियन्त्रितो

विवशीकृत आत्मा सनो यत्नाः सा तथा अतएव संरञ्ज्या अयतानीत्यादिना प्रकाशित-
रोपया सत्या, विशुद्धस्य प्रेम्णः खलितसविषह्यं हि भवतीति प्रेसमङ्गे युज्यत
एव रोषः ॥ १५४ ॥

सुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।

बुद्धा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरैणागतो भवान् ॥ १५५ ॥

इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छयाक्षिप्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराक्ष्या यन्मूर्च्छाक्षिपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

Here is मूर्च्छाक्षेप, यात्रा निवारण (prohibition of departure) is
due to मूर्च्छा of the ladylove.

मूर्च्छाक्षेपसाह, सुग्धाति । बुद्धा मूर्च्छापगमात् प्राप्तसंज्ञा, बुद्धेति कान्तपाठे
संज्ञा लब्धा । 'शोकवथमिदं' न बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, अधिकन्तु प्रविटनिति ।
सङ्गतमिति चाव गृहीतम् ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

नाप्लातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्विषां दीर्घिकास्त्रे व विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

असावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यावर्त्तय कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

This is अनुक्रोशाक्षेप, for here is stated शोच्यावस्था very closely
by saying that lotuses in the banks of your enemies pools
are dried up etc.

अनुक्रोशाक्षेपसाह, नाप्लातमिति । मधुनि मदी । त्वद्विषामित्यत्र काकाक्षि-
न्यायात् स्त्रीभिरित्यनेन दीर्घिकास्त्रित्यनेन च सम्बन्धः । विशीर्णमिति अनुद्वृत्ततया
परिणामेन शुष्कतासुपगतमित्यर्थः, द्विषां पलायनादिति भावः ॥ १५७ ॥

अस्यविति । उत्पले सानुक्रोशमिव सकरणमिव यथा स्यात्तथा ततोत्पलस्य

योग्यं कर्म स्त्रीजनकटं काष्ठाणादिकं व्यावर्त्तय प्रतिषिध्य शीघ्रावस्था अनुपमोग-
पूर्वकं विशीर्णता तस्या उपदर्शनात् अभावानुक्रोशाच्चेप इत्यन्वयः । आच्चेपस्यानु-
क्रोशजनकत्वादनुक्रोशाच्चेप इत्यर्थः, वस्तुतस्तु नीलोत्पलानुक्रोशेन त्वद्विषयत्वं न
सन्तीत्वाच्चेपसूचनादनुक्रोशाच्चेपः, व्यपदेशकस्य व्यपदेश्यं प्रति साक्षात्परस्परया वा
हेतुलसङ्गावस्थौचित्यादिति धेयम् । ('इत्यानुक्रोशनाच्चेपः' इति क्वचित्, क्वचिच्च
'सानुक्रोशोऽयमाच्चेपः' इति पाठः) ॥ १५८ ॥

अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

इति मुखेन्दुराक्षितो गुणान् गौणेन्दुवर्त्तिनः ।

तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाच्चेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥

This is श्लिष्टच्चेप, for आच्चेप here arises due to श्लिष्टशब्द or श्लेष
(double meaning) in some words.

श्लिष्टाच्चेपमाह, अमृतात्मनीति । अमृतात्मनि अमृतस्यैवात्मा अ ह्लादकत्वरूपं यस्य
तस्मिन्, अन्यत्रामृतमयि, तथा पद्मानां द्वेष्टरि सङ्कोचके, तथा स्निग्धे तारके
चक्षुःकनीनिके यस्य तस्मिन्, अन्यत्र स्निग्धाः प्रेमास्पदानि तारका अश्विन्यादयो
यस्य तस्मिन्, अश्विन् मुखेन्दौ सुखरूपे चन्द्रे सति अपरेण्दुना किं, स मा
तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ १५९ ॥

इतीति । तत्समान् मुखेन्दुगुणसङ्गान्, सादृश्यत्वात् श्लिष्टैकशब्दप्रतिपाद्यत्वम्,
गौणेन्दुः गौणलक्षणयेन्दुपदप्रतिपाद्यं सुखं तद्वर्त्तिनी गुणान् अमृतात्मतादीन्
दर्शयित्वा सुखेन्दुः आक्षितः निष्प्रोजनत्वेन प्रतिषिद्धः । श्लिष्टाच्चेप इति श्लिष्टपद-
प्रतिपाद्य-धर्मदर्शन-पूर्वकत्वादिति भावः ॥ १६० ॥

अर्थो न सम्भृतः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।
न तपः सञ्चितं किञ्चिन्नतश्च सकलं वयः ॥ १६१ ॥
असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।
अर्थार्ज्जनादेर्व्यावृत्तिदर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥

This is अनुशयाक्षेप, for अनुशय is shown here.

अनुशयाक्षेपमाह, अर्थ इति । अर्थो धनं कश्चित् सुवर्गरजतभूत्याद-
न्यतमः ॥ १६१ ॥

असाविति । अनुशयोत्तरं सांशयं यथा तथा यस्मादर्थार्ज्जनादेः व्यावृत्तिः अभावो
दर्शिता अतोऽसावनुशयाक्षेप इत्यन्वयः ॥ १६२ ॥

किमयं शरदम्भोदः किं वा हंसकदम्बकम् ।
कृतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तीयदः ॥ १६३ ॥
इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यन्निवर्त्तयति ।
धर्मेण हंससुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥

We have संशयाक्षेप here (see Tika), for संशय (doubt)
disperses here.

संशयाक्षेपमाह, किमयमिति । शरदम्भोदः शरत्कालीनः श्वेतो मेघः,
हंसकदम्बकं शरत्समयान्मानसादागच्छतां हंसानां श्रेणी, नूपुरसंवादि नूपुरशिञ्जित-
सदृशम् ॥ १६३ ॥

इत्ययमिति, अस्पृष्टघनजातिना मेघेभ्यो व्यावृत्तेन हंससुलभेन हंसमात्रगमिना
धर्मेण नूपुरसंवादिरुक्तेन । संशयो यन्निवर्त्तयति इति, संशयस्याक्षेपः इति षष्ठौतत्-
पुरुषः ॥ १६४ ॥

चित्रमाक्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते न शाम्यति ।

कदा वा दृश्यते तस्मिन्दीर्घस्य हविर्भुजः ॥ १६५ ॥

अयमर्थान्तराक्षेपः प्रक्रान्तो यन्निवार्यते ।

विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनान्तत्सधर्म्यः ॥ १६६ ॥

This is अर्थान्तराक्षेपः, for the matter चित्र here is established by stating another of similar nature (see Tika also).

अर्थान्तराक्षेपमाह, चित्रमिति । आक्रान्तविश्वोऽपि विश्वं व्याप्नुवन्नपि ते विक्रमः प्रतापो न विरमति एतच्चिदम् अद्भुतमित्यन्वयः । अर्थान्तरोपन्यासेन चित्रत्वं प्रतिषेधति, कदा वेति । कदा वा नैवेत्यर्थः ॥ १६५ ॥

अयमिति । तत्सधर्म्यः विक्रमसदृशस्य अर्थान्तरस्य उदीर्घवक्त्रेऽप्य-
भावरूपस्य दर्शनात् दर्शनतः, णिङन्तमिदम्, प्रक्रान्तः प्रस्तुतः चित्रमितिपद-
प्रतिपादो विस्मयो यन्निवार्यते अतोऽर्थान्तरेण प्रकृतस्याक्षेपादर्थान्तराक्षेपोऽयम् ।
॥ १६६ ॥

न स्तूयसे नरेन्द्र त्वं ददातीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।

अनयेव दिशान्योऽपि विकल्पः शक्य ऊहितुम् ॥ १६८ ॥

इत्याक्षेपचक्रम् ॥

This is हेत्वाक्षेपः, for राजसूय is denied by stating that the suitors think the दान as their own share. Similarly other type of आक्षेप may be inferred.

हेत्वाक्षेपमाह, न स्तूयसे इति । स्वमेव मत्वा स्वस्य स्वत्वास्पदमेव वृथा, एतेन दातुरीदार्यातिशयो ध्वनितः १६७ ॥

इति वसादिरिति । स्वसिवेत्यादि-हेतूपन्यासेन प्रस्तुतस्य नरेन्द्रस्तवस्याचो पादोत्वाचो पोऽयम् ।
पूर्वसुक्तः कारणाच्चैः पस्तु कारणाच्चैः पो नतु कारणेनाच्चैः पो इति नानाधोरैकरूपम् ।
विकल्पी-भेदः ॥ १६८ ॥

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

(Sl. 169) That is called अर्थान्तरन्यास where the matter in (or on) hand (प्रस्तुतवस्तु) is justified by another वस्तु of a similar type. It is principally divided into 8 types as (1) विश्वन्यापी, covering all, (2) विशेषस्य, covering some, (3) शेषाविश्व (4) विरोधवान्, (5) अयुक्तकारी (6) युक्तात्मा (7) युक्तायुक्त (8) विपर्यय, and are explained by illustrations up to sloka 179. (See sl. 170-71).

आपरितोषाच्चिदुपामित्यादि अप्पाकं शाकुन्तले द्रष्टव्यम् ।

अथार्थान्तरन्यासं लक्षयति, ज्ञेय इति । किञ्चन किमपि वस्तु वाक्यार्थं प्रस्तुत्य प्रकृतत्वे नोपन्यस्य, तस्य प्रस्तुतवस्तुनः साधने अप्रामाण्यासम्भव-शङ्कामिरासाय सोपपत्तिकत्व-सम्पादने समर्थस्य अन्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्य वस्तुनो वाक्यार्थस्य यो न्यासः सोऽर्थान्तरन्यासो ज्ञेय इत्यन्वयः ! अत्र प्रस्तुतेति ज्ञापयत्येन प्रथमं समर्थनीयस्य प्रस्तुतस्योपन्यासः पश्चात् समर्थकस्याप्रस्तुतस्येत्याशयतम्, एतच्च प्रायिकं वेपरीत्यस्यापि दर्शनात् यथा शिशुपालवधे—

“प्रतिकूलतासुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रसपि ॥”

अत्र सन्ध्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वादुत्तरार्द्धं वाक्यार्थः समर्थनोयः पूर्वार्द्धं वाक्यार्थस्तु समर्थकः । भोजराजस्त्वयं विपरीतार्थान्तरन्यास इत्याह । इत्यत्र प्रस्तुतवाक्यार्थस्याप्रस्तुतवाक्यार्थेन समर्थनसर्थान्तरन्यास इति लक्षणं बोधयाम् । अत्र च समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभाव आदरणीयः, स च कश्चित् साधर्म्येण च भवति । तदुक्तं प्रकाशकता—

“सामान्यं वा विशेषो वा तदनेन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा” इति ।

केचित्तु कार्य-कारणयोरपि समर्थसमर्थकत्वेऽर्थान्तरन्यासमाहुः यथा,

‘पृथ्वि स्थिरा भव भुजङ्गम धारयेनां

त्वं कूर्मराज तदिदं दितयं दधीथाः ।

दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्वितये दिधीषां-

मार्थः करोतु हरकामुं कमाततज्यम्’ ।

अत्र कारणभूतं हरकामुं काततज्योकरणं पृथ्वीस्येत्यादिः कार्यस्य समर्थकम् ।

“सहसा विदधोत न क्रिशमविवेकः परमापदां पदम् ।

हण्यते हि विमृश्याकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

इत्यत्र सम्पत्करणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विवक्ष्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । अथेन वक्ष्यमाणहेत्वलङ्कार एवेत्यन्ये । यत्र तु वाक्यार्थयोर्न सामान्यविशेषभावो न वा कार्यकारणभावस्तत्र साधारणधर्मयोरधिन्नत्वे प्रति-
वक्षूपमा, भिन्नयोस्तयोर्द्विस्वानुवित्त्वे दृष्टान्त इति बोध्यम् । ३ भेष यथा—

“वन्यासि वैदर्भिं गुणैरुदारैर्यथा समाकृत्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदध्वमपुत्ररलीकरोति ॥

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैवेति प्रतिवक्षूपमा ।

“अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कणैषु वनति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृगं मालतीमाला ।”

अत्र कणै मधुधारावसनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव नत्वैककृत्यमिति
दृष्टान्तः ॥ १६८ ॥

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।

उदाहरणमालौषां रूपव्यक्तो निदर्शयति ॥ १७१ ॥

एवमर्थान्तरन्यासस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा समर्थकार्यभेदेन कतिचिद्भेदान्
दर्शयन्नाह, विश्वव्यापीति । विश्वव्यापी सर्वत्र सम्भवयोग्यः, विशेषस्थः असर्वविषयः,
श्लेषाविद्धः श्लेषविशेषणसम्पन्नः, विरोधवान् त्रिरुद्धधर्मद्वयवान्, अयुक्तकारी स्वभावत
एवासत्कर्मकर्ता, युक्तात्मा औचित्येन युज्यमानस्वरूपः, (युक्तार्थ इति कक्षित्वाटः) ।

युक्तायुक्तः युक्तोऽप्ययुक्तकारि, विपर्ययः अयुक्तकार्यादिव्रितयविवरीतः अयुक्तः

सन्नयुक्तकारौत्वर्थः, एते चाष्टविधाः समर्थकार्यभेदाः । आदिना भोजराजादुक्ता-
नामनोकप्रत्यनोकादीनां ग्रहणम् । एषाञ्च योगार्थवलादेव लक्षणलाभ इति
लक्षणमकृत्यैवोदाहरणानि दर्शयन्नाह, उदाहरणमालेपमिति । रूपव्यक्तौ स्वरूप-
प्रदर्शनाय ॥ १७० ॥ १७१ ॥

भगवन्तो जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि ।

पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ १७२ ॥

क्रमेणोदाहरति, भगवन्ताविति । भगवन्तौ ऐश्वर्य्यवीर्याद्यतिशयवन्तौ,
जगन्नेत्रे जगत्प्रकाशकौ । नियतिरिति, अत्र ब्रह्मादिकोटपर्यन्तानां नियत्यधीनत्व-
मिति समर्थक्यतुर्थपादार्थो विश्वस्थापो, तेन च सामान्येन पादत्रयगतविशेषार्थः
सोपपत्तिकः कृतः ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परोतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभोमहतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

पयोमुच इति परोतापमिति, 'प्रादेर्घणि बहुलम्' इति दीर्घः । आत्मलाभः
शरीरपरिग्रहः अत्र महतामिदं तादृशो रीतिर्न प्राणिमः तस्येति विशेषण्यता । अत्रापि
सामान्येन विशेषसमर्थनम् ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः !

ननु दाक्षिण्यसम्पन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

उत्पादयतीति । दाक्षिण्यसम्पन्नः दक्षिणदिगागतः, अथच सारख्यादिगुणवान्,

इति ज्ञेयावष्टम्भेनैवोत्तरार्द्धार्थः समर्थक इति ज्ञेयाविद्, अत्रापि समर्थसमर्थकयोः
सामान्यविशेषता ॥ १७४ ॥

जगदानन्दयत्येष मलिनोऽपि निशाकरः ।

अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोऽपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

जगद्भिति । मलिनोऽपि कलङ्कितोऽपि, अनुगृह्णाति अनुगृह्णीयकरोति,
सदोषोऽपि दूषणवानपि, द्विजेश्वरः ब्राह्मणश्रेष्ठः, निशाकरस्यापि द्विजराजत्वेन
सामान्यरूपोऽयं समर्थकः । एष च सदोषत्वानुगृहीपकारकत्वरूप-विरुद्धधर्मद्वय-
वान्, नहि सदोषा जना उपकुर्वन्तीति विशेषात् । अत्र सदोषोऽपीतिपदस्य सारावि-
रपि सद्रूपोऽपीत्यर्थद्वयेन ज्ञेयसम्भवात् ज्ञेयाविद्वत्त्वमाशङ्कितसंग्रहेः तत्र क्वचि-
त्तादृशज्ञेयस्य प्रकृतानुपयोगित्वेनानभ्युपगमत् मलिनत्व-सदूषणत्वयोरेव समर्थसमर्थ-
कयोः साधर्म्यात् ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात्कण्डान्निर्गतोऽप्यलीनां ध्वनिः ।

कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमोहशम् ॥ १७६ ॥

मधुपानेति । मधुपानेन कलात् सुखरात कण्डान्निर्गतोऽपि तादृशकण्डनिर्गत-
त्वामधुरोऽपीत्यर्थः, कामिनां विरहिणाम् । पापमोहशमिति, इदृशं सुखदवस्तु-
नोऽपि दुःखदत्वसम्पादकम् । अत्र सामान्यस्य पापरूपसमर्थकार्यस्य मधुरस्यापि
ध्वनिरध्वनेः कटुत्वसम्पादनादयुक्तकारिता ॥ १७६ ॥

अयं मम दहत्यङ्गमश्वोजदलसंस्तरः ।

हुताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

अयमिति । अम्भोजदलसंस्तरः अम्भोजदलकल्पिता शय्या । नैतदयुक्तमित्याह,
हुताशनप्रतिनिधिरिति । दाहः तापकता आत्मा स्वभावो यस्य सः । अत्र हुताशन-
प्रतिनिधिर्दाहकत्वस्वभावोयुक्त इति समर्थकस्य युक्तात्मता ॥ १७७ ॥

चिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनौति माम् ।

मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसाम्प्रतम् ॥ १७८ ॥

चिणोल्लिखि । चिणोतु हिनस्तु, शीतांशुः कलङ्कत्वात् परहिंसनं युक्तमित्यर्थः,
वसन्तः पुनः किं कथं दुनौति नैतत्तन्वाय्यमिति सामान्यार्थेन द्रष्टयति मलिना-
चरितमिति, मलिनीन कलङ्किना अथच पापिना, सुरभेः विख्यातस्य अथच वसन्तस्य
(तथाच, “मधौ कामदुघायाच्च विख्याते सुरभिर्वधौ ” इति कोपः) । असाम्प्रतम्
अयुक्तम् । अतोत्कटकर्मकरणात् युक्तायुक्ताता, किञ्चाव मलिन-सुरभिश्चय्योः
स्निष्टत्वात् श्लेषाविज्ञतापि, तदनयोः सङ्करः ॥ १७८ ॥

कुसुदान्यपि दाहाय किमयं कमलाकरः ।

नहीन्दुगृह्येषु सूर्यगृह्येषु मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

इत्यर्थान्तरन्यासचकम् ।

कुसुदान्यपीति । अपिना शीतांशुबोधितत्वेन शीतलानां दाहकत्वमत्याश्चर्यमिति
ध्वनितम् । किमयमिति, जगद्दाहकसूर्यबोधितत्वेन दाहकभावस्य विरहिजनदाह-
कत्वं नाश्चर्यमित्यर्थः । कमलाकरः कमलानीत्यर्थः । कुसुदानीति प्रकृतात् ।
नहीन्दुगृह्येष्विति । गृह्यः पक्षः (“पदपक्षपरतन्त्रेषु यद्वा ” इति क्वप) । अत्र

अयुक्तस्यैवायुक्तकर्मकरणमिति अयुक्तकारि, युक्तात्म, युक्तायुक्तादिव्रतयादपथ्यः ।
एतानि साधर्म्येणोदाहरणानि, वैधर्म्येण यथा,—(यतः साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति
प्रागुक्तम्) ।

“इत्यसाराध्यमानोऽपि क्लिप्नोति भुवनत्रयम् ।

शास्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥” इति ।

अवाराधनापकारयोः समर्थ-समर्थकधर्मयोर्विरोधित्वम्, प्रदेशस्थताख्योऽयं नेदः
दुर्जनस्य सार्वविकल्पाभावात् ॥ १७६ ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

(Sl. 180) That is called व्यतिरेकालङ्कार, where the
Similarity of उपमान and उपमेय got either from words or
inferred from meanings, end in the excellence (उत्कर्ष) of
उपमेय ॥ N. B.—Usually the उपमान excels the उपमेय in
merits, but in व्यतिरेक the order ends in reversivity, the
उपमेय outruns the उपमान in merits etc.

अथ व्यतिरेकं लक्षयति, शब्दोपात्त इति । इयोर्वस्तुनोः उपमानोपमेययोः
सादृश्ये शब्दोपात्तसाधारण-धर्मवाचकशब्दप्रयोगेण ऋटितिबोधिते, तथा प्रतीते वा
साधारणधर्मवाचकस्यानुपादानात् धर्मालोचनयावगते वा सति, तत्रेति—‘न तत्र
करुणा हेतुः, इत्यादिवत् षष्ठ्यर्थे’ समी, तयोः रित्यर्थः, तयोरुपमानोपमेययोः

यद्भेदकथनं केनचिदसाधारण-धर्मान्तरेण। प-सानादुपमेयस्योत्कर्षायापकर्षाय वा वैधर्म्य-
प्रतिपादनं स व्यतिरेकः कथ्यते इत्यन्वयः। असाधारण-धर्मान्तरञ्च उत्कर्षापकर्ष-
हेतुभूतम्, तच्च क्वचिदुपात्तं क्वचिदनुपात्तञ्च भवति, तेन व्यतिरेकस्य भेदचतुष्टय-
मन्यैरुक्तं ज्ञेयम्, तथाहि, “अकलङ्कं सुखं तस्या न कलङ्कौ विधुर्यथा” इत्यादौ
अकलङ्कत्व-कलङ्कित्वरूप हेतुद्वयोपादानादिकः, प्रत्येकानुपादानात् द्वौ समुदायानुपा-
दानादेक इति चत्वारोभेदाः। भेदकथनञ्च क्वचिन्नजादि-वाचक-प्रयोगेण क्वचिद्विरुद्ध-
धर्मोपादानमात्रेण शाब्दं सम्भवति, क्वचिच्च पर्यालोचनागम्यम्, एतच्च वक्ष्यमाणो-
दाहरणेपु स्पष्टोभविष्यति। इत्युच्योपमानादुपमेयस्योत्कर्षोऽपकर्षो वा वैचित्र्य-
विशेषजनकतया प्रतिपाद्यमानोव्यतिरेक इति लक्षणम्, तत्रोत्कर्षव्यतिरेकस्य
वक्ष्यमाणोदाहरणानि, अपकर्षव्यतिरेकस्य यथा,—

“चीणः चीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम्।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्तिं यातनु” ॥

अत्रोपमेय-यौवनस्योपमानचन्द्रापेक्षयापकर्षः। यथा वा—

“हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्दिष्टां हसैर्दौत्यपथः सितौकृतः”।

अत्र यशस्विहनूदाद्यपेक्षया दौत्यफलासम्पादकतया नलस्यायशस्वित्वादपकर्षः ॥

॥ १८० ॥

धैर्य्यलावण्यगाम्भीर्य्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः।

गुणैस्तुल्योऽसि भेदस्तु वपुषे वेदश्रेण ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्म्मणैकत्ववर्त्तिना।

प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

इत्थं व्यतिरेकस्य सामान्यलक्षणसुक्ता बहुभेदस्यास्य प्रथमं शब्दोपात्तसादृश्य-
प्रभेदान् क्रमेण दर्शयन्नैकव्यतिरेकमाह दैर्घ्येति । दैर्घ्यं पाण्डित्यम् अनुलङ्घित-
वेलत्वञ्च, लावण्यं सौन्दर्यं लवणाक्तजलमयत्वञ्च, गान्धीर्यं दुर्विधाशयत्वं
गभीरत्वञ्च, गान्धोर्ध्वत्वञ्च माहात्म्यमिति कचित्पाठः, तत्र माहात्म्यं महाशयत्वं
विपुलत्वञ्च । भेदस्त्विति, भेदोवैधर्म्यम्, ईदृशेन अतिसुन्दरकरचरणादिमता । अत्र
दैर्घ्यादिसाधारण-धर्मप्रयोगात् सादृश्यं शब्दम् उपमेयमात्रनिष्ठेन च शब्देन
विलक्षण-वपुष्पत्व-धर्मेणाप्रस्तुतात् समुद्रात् प्रस्तुतस्य राज्ञ उक्तकर्मः ॥ १८२ ॥

इत्येकेति । इति अस्मिन् श्लोके एकवचर्त्तिना एकस्मिन् उपमेये एव वर्त्तमानेन
धर्मेण सुन्दरवपुष्पत्वरूपेण उभयवर्त्तिन उपमानोपमेयनिष्ठस्य भेदस्य उक्तकर्षापकर्षरूप-
वैधर्म्यस्य उपमेयोक्तकर्मस्य चैत्यर्थः प्रतीतिविषयप्राप्तेः प्रतीयमानत्वाद्देतोरयमेक-
व्यतिरेक इत्यन्वयः । अत्र विषयपदं विषयत्वपरम् । एकमात्र-निष्ठधर्मेणोभयोर्निधो-
व्यतिरेक्यमानत्वादिकव्यतिरेक इति वर्त्तुलार्थः ॥ १८२ ॥

अभिन्नवेली गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

असावञ्जनसङ्गाशस्त्वन्तु चामोकरदुर्गतिः ॥ १८२ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

कार्णां पिशङ्गता चोभौ यत्पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥

उभयव्यतिरेकमाह, अभिन्नवेली । अभिन्नवेली अनुलङ्घितमर्यादौ, असी
अम्बुराशिः अञ्जनसङ्गाशः श्यामत्वान्मलिनः, त्वन्तु चामोकरदुर्गतिः सुवर्णकान्तिः ।
अत्र भवानिति लमिति च प्रकमभङ्गः सोदव्यः ॥ १८३ ॥

उभयेति । अत्रोपमानोपमेयोभयगतावेव निकर्षोत्कर्षशेषकौ अस्मिन्सङ्गात् ।
चामीकरदातित्व-रूपभेदकावृत्तान्न विनाभयव्यतिरेकोऽयम् ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्व्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।

अयन्तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

साचेपश्च सहेतुश्च दर्शयते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥

सश्लेषव्यतिरेकमाह, त्वमिति । दुर्व्वारावित्यादि, दुर्व्वारत्वम् अनभिभवनीयत्वम-
वाव्यपूरत्वञ्च, सत्त्वं गुणविशेषस्तमि-प्रभृतिजन्तुश्च, तेजः प्रतापोवाङ्वाग्निश्च,
जडात्मा जलमथत्वात्-शीतलस्रभावोसूक्ष्मश्च, पटुः तौक्ष्णी निपुणश्च ॥ १८५ ॥

स एष इति । श्लेषरूपत्वात् जडात्मेति-पटुरिति-श्लिष्टभेदक-घञ्द्वयसम्पादित-
त्वात् । न चात्र दुर्व्वारावित्यादि-साधारण-विशेषणानामपि श्लिष्टत्वेन सश्लेषत्व-
मस्येति वाच्यम्, तादृशविशेषणानां सादृश्यनिर्व्वाहकतया शब्दार्थान्यतर-श्लेषाव्यभि-
चारित्वेन सर्व्वथापि सश्लेषत्वापत्तेः, तस्माद्भेदकविशेषणस्यैव सश्लेषत्वेन सश्लेषत्व-
व्यपदेशः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतशेककर्षकापकर्षक-विशेषणद्वयस्यैव श्लिष्टत्वम्,
क्वचिदेकतरनिष्ट-विशेषणस्य श्लिष्टत्वेऽप्ययं भवति, यथा एतत्पदस्यैव 'तथापि
भवतः कचो जडात्मा नायमर्हति' इत्यात्तरार्ज्जपाठे, अत्रोपमानमावगतं जडात्मेति
श्लिष्टविशेषणम् । इत्थं भेदकविशेषणस्यैकगतत्वेनोभयगतत्वेन श्लिष्टत्वेन च
भेदवयमुक्त्वा पुनरपि भेदद्वयमाह, साचेपश्चेति । आचेपः विरुद्धधर्मान्तरोपन्यासेन
सादृश्यप्रतिषेधः तत्प्रसङ्गितः, सहेतुकः हेतूपन्यासेन साध्यमानः, हेतुश्चात्र हेत्वर्थविक्रित-

पञ्चम्यादिविभक्तपद-प्रतिपाद्यरूपः, अतएव हेतुविशेषणप्रयोगे न सहेतुकव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनोमकरालयः ॥ १८७ ॥

क्रमेणोदाहरति, स्थितीति । अत्र मलिनत्वरूप-विरुद्धधर्मप्रयुक्त-सादृश्याच्चेपेण प्रस्तुतस्थोत्कर्ष इति साक्षोपव्यतिरेकः नचाच्चेप एवायमिति वाच्यं तस्यावाङ्गतया व्यपदेशकत्वाभावात् ॥ १८७ ॥

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजङ्गानां शिषस्त्वन्तो निक्षयते ॥ १८८ ॥

वहन्नपीति । भुजङ्गानां सर्पाणाम्, अथच विटानाम्, निक्षयते निक्षुण्टो-भवति । त्वत्त इति “सार्थादधीयते” इत्यादिपदपादानसंज्ञकस्याऽपि कर्तृत्वविवक्षया निक्षयत इति कर्मणि प्रयोगः । अत्र भर्तृभावादिति पञ्चम्यन्तपद-प्रतिपाद्येन हेतुना प्रस्तुताप्रस्तुतयोक्तकर्ष-निकर्षबोध इति सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

शब्दोपादान-सादृश्यव्यतिरेकोऽयमोदृशः ।

प्रतीयमानसदृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

Thus we have shown व्यतिरेकं where सादृश्यं is शब्दोपात्तं, now its variety is being shown where there is प्रतीयमानसादृश्यं ।

इत्थं शब्दोपात्त-सादृश्याव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्याव्यतिरेकं दर्शयन्नाह, शब्दोपादानेति । शब्दस्य साधारणधर्मप्रतिपादक-परस्मैपादानेन यत् सादृश्या-

तत्पूर्वकोव्यतिरेक ईदृशः निरुक्तस्वरूपः, शब्द उपादानं प्रतिपादको यस्तु
तादृशं सादृशं यतीति केचित् । प्रतीयमानेति, प्रतीयमानं साधारणधर्मा-
प्रयोगेऽपि सामर्थ्यादवगम्यमानं सादृशं यत्र सः साधारणधर्म-प्रयोगाभावेऽपि प्रसिद्ध-
सादृशयोरुपमानोपमेययोर्भेदकथनरूप इत्यर्थः, तादृशो व्यतिरेकोऽप्यस्ति सम्भवति,
सोऽप्यभिधीयते अनन्तरमेव दर्शयते ॥ १८१ ॥

त्वन्मुखं कमलञ्चेति हयोरप्यनयाभिदा ।

कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १८० ॥

अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगीक्षणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १८१ ॥

त्वन्मुखमिति । इतोऽतः मिदाया विशेषणम् एषेत्यर्थः, जलसंरोहि सलिलोत्-
पन्नम्, त्वदुपाश्रयं त्वन्मावनिष्ठम्, निभिन्नोपादानत्वाच्च त्वन्मुखकमलयोरेक इत्यर्थः ।
अत्र साधारणधर्माप्रयोगान्मुखकमलयोः सादृशमशब्दमपि प्रसिद्धत्वात् प्रतीयते ॥
॥ १८० ॥

अभ्रूविलासमिति । अस्पृष्टमदरागम् अप्राप्तमवयपानकृतलौहित्यम्, मृगीक्षणं
मृगस्य चक्षुः, तद्गुणभूषितं तैभ्रूविलासादिभिर्गुणैरलङ्कितम् । अत्रापि विरुद्ध-
धर्मभाव-प्रयोगात् सादृशमाश्रयम् ॥ १८१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

सादृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्शयते ॥ १८२ ॥

उदाहरणद्वयदर्शनस्य प्रयोजनं दर्शयति, पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिन्
 तन्मूलमित्यादुदाहरणे, भेदमावोक्तिरिति ननु प्रस्तुतस्योत्कर्षोक्तिरित्यर्थः, उत्कर्ष-
 बोधकैध्वानुपादानादवोत्कर्षस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति भावः । भेदश्चात्र कारण-
 भेदरूपः, उक्तञ्च, “अथमेव हि भेदोभेदहेतुव्या यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च”
 इति । नच जलसंरोहीत्यस्य जडसंरोहीतिश्चित्तया जडोपादानात् कमलात्
 अजडोपादानस्य सुखस्योत्कर्षः शब्दादेवोपस्थित इति कथं भेदमावोक्तिरितु-
 क्तमिति वाच्यम्, तात्पर्याभावेन जलपदस्य जडार्थबोधकत्वाभावात्, (वस्तुतस्तु
 ‘जलसंरोहि इत्यत्र नीरसंरोहि’ इतिव पठनीयम्) । अस्मिन्निति—अस्मिन् अनन्तरोक्ते
 अभूविलासमित्यादिपदे, आधिक्यदर्शनेन उपमानोपमेयनिकर्षोत्कर्षबोधक
 विशेषणरूपमेवोत्कर्षस्य तत्प्रतिपत्तिः ननु साधारणविशेषणमद्विधा सादृश्य-
 प्रतिपत्तिरिति । भेदश्चात्र द्वयोर्विरुद्धधर्मवत्तया प्रतीयते ननु स्फुटशब्देनाभि-
 धीयते । इत्थं विरुद्धधर्मप्रयोगेण नञादिवाचकशब्देन वा स्फुटभेदव्यतिरेकं
 प्रदर्शय सादृश्यधर्ममात्रप्रयोगेणास्फुटभेदव्यतिरेकं दर्शयति, सदृशव्यतिरेकश्चेति,
 सदृशेन सदृशधर्ममात्रप्रयोगेण व्यतिरेकः आधिक्यं सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः ॥
 ॥ १८२ ॥

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमङ्गमरमभोजं लोलनेत्रं मुखन्तु ते ॥ १८३ ॥

For the subdivisions of सदृशव्यतिरेक see Tika below.

सदृशव्यतिरेकोऽपि सादृश्यस्य शब्दोपात्तत्वेन प्रतीयमानत्वेन च द्विविधस्तत्र
 शब्दोपादानसादृश्यभेदमुदाहरति, त्वन्मुखमिति । फुल्लत्वं स्मितशोभितत्वं विकसित-
 त्वञ्च । अत्र फुल्लत्वसुरभिगन्धित्वयोः साधारण्यात् सादृश्यं शब्दोपात्तम् ।

अमदिति, अमद्भ्रमरत्वं लोचनेवत्तच्च सुखधर्मद्वयमसाधारणमपि विस्वानुविस्वतया
सदृशमेव नतु विरुद्धम्, तेन च सुखपुण्डरीकयोर्भेदः प्रतीयत एव, परन्तु विरुद्ध-
धर्मोपादानेन यथा स्फुटतरः, नात्र तथा, इति युज्यत एव भेदविधानम्, अत्र
अमरापेक्षया नेवस्थोत्कर्षः पर्यालोचनया प्रतीयत इति सुखस्याधिक्याल्लक्षण-
समन्वयः ॥ १८३ ॥

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसोहंसाऽयं तोयभूषणम् ।

नभोनक्षत्रमालोदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १८४ ॥

प्रतीयमान-शीक्षादि-साम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।

कृतः प्रतीतशुद्धयोश्च भेदोऽस्मिन् वियदम्बरोः ॥ १८५ ॥

पूर्व्वत्र शब्दवत्साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

भृङ्गनेत्रादि तुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १८६ ॥

प्रतीतसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति, चन्द्र इति । इदमिति काकाचि
न्यायात्रमःपयसीर्विशेषणम् । ('नभो नक्षत्रमालोदमिदमुत्फुल्लकुमुदं पयः' इत्यपि
कचिष्ठाठः) ॥ १८४ ॥

अत्र प्रतीयमानसादृश्यत्वं सदृशव्यतिरेकत्वञ्च सङ्गमयति, प्रतीयमानेति । अस्मिन्
पद्ये प्रतीयमानं वाचकाभावेऽपि प्रसिद्धत्वादवगम्यमानं यत् शीक्षादि, आदिना
सितपक्षशीभितत्वादीनां ग्रहणम् तेन साम्यं ययोस्तादृशयोश्चन्द्रहंसयोरुपमानोपमेय-
भूतयोः, तथा प्रतीता शुद्धिर्विस्वानुविस्वत्वबोधिका स्वच्छता ययोस्तथाविधयोर्विद्य-
दम्बरोश्चाश्रयतया उपमानोपमेय-धर्मभूतयोरित्यर्थः, भेदः कृतः प्रदर्शित इत्यन्वयः ।

अयमर्थः, साधारणधर्माप्रयोगात् प्रतीयमानसादृश्योयन्द्रहंसयोः स्वच्छतासा-
धर्म्येण सदृशाभ्यां विद्यदम्भोरूप-विभिन्नधर्माभ्यां व्यतिरेचनं प्रदर्शितमिति प्रतीय-
मानसादृश्य-व्यतिरेकस्य सदृशव्यतिरेकाख्योभेद इति । अत्र पूर्वार्धान्ते विद्यदम्भ-
सोरिति, उत्तरार्धान्ते चन्द्रहंसयोरिति पाठो न मनोरमः ॥ १८५ ॥

पूर्वमेवेति । पूर्व्व * तस्मिन्मत्यादिश्लोके शब्दवत् शब्दविशिष्टं सात्यं
फुल्ले इति सुरभिगन्धिनी इति च साधारणधर्मबोधकशब्दाभ्यां सुखपुण्डरीकयोः
सादृश्यं प्रतिपादितमिति शब्दोपादानसादृश्योऽयं सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः । उभयत्र
सदृशव्यतिरेकत्वं सङ्गमयति, उभयवापीति । उभयवापिश्लोकेऽपि तुल्यं कृष्णत्वा-
दिना स्वच्छत्वादिना च प्रणिधानगम्यसादृश्यम्, भङ्गनेवादि-आदिना विद्यदम्भसोर्ग-
हणम्, भेदकम् उपमानोपमेययोर्भिन्नत्वप्रतिपादनेन निकर्षोत्कर्षबोधकम्, तत्
तस्मात् सदृशव्यतिरेकतेत्यन्वयः । अन्ये तु एवंविधस्थले उत्कर्षानिकर्षयोः स्फुटप्रती-
तेरभावात् तस्या एव च व्यतिरेकव्यपदेशस्य जीवातुभूतत्वान्न व्यतिरेकत्वमुचितम्,
किन्तु धर्मयोर्विस्वानुस्वात्वादुपमाध्वनिरेवायमिति वदन्ति ॥ १८६ ॥

अरत्नालोकसंहार्यमवार्थसूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १८७ ॥

सजातिव्यतिरेकोऽयं तमोजातेरिदं तमः ।

दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शि यत् ॥ १८८ ॥

इति व्यतिरेकचक्रम् ।

सजातिव्यतिरेकमाह, अरत्नालोकेति । दृष्टिरोधकरमिति, दृष्टिः चक्षुर्ज्ञानञ्च,

तमः मोहोऽन्धकारश्च, श्लेषवशादेव तमःपदेनोमानोपमेयभूततमोद्वयप्रतिपादनात्
 सामान्यलक्षणसमन्वयः, व्यञ्जनया उपमानतमःप्रतीतिरेव व्यतिरेक इति केचित् ।
 अत्र दृष्टिरोधकरमिति विशेषणस्य उभयवृत्तित्वात् सादृश्यं शाब्दम्, अरबालोक्त्या-
 दिविशेषणद्वयञ्चोपमेयभाववृत्तित्वाद्भेदकम् एतदेव द्रष्टव्यं सजातिव्यतिरेकीयमिति,
 समाना जातियस्य स सजातिः सजातितोव्यतिरेचनं सजातिव्यतिरेक इत्यर्थः ।
 इदं प्रस्तुतं योवनप्रभं तमः, तमोजातिः ज्ञानप्रतिधन्वकत्वरूप तमस्त्व-धर्मवतोऽप्रस्तुत
 तमःसामान्यस्य दृष्टिरोधितया दृष्टिरोधित्वरूपसाधारणधर्मस्त्वन्मितयातुल्यम्, तथा
 अन्यैः अरबालोक्त्याद्यमाधारणधर्मोभिन्नस्य कृत्वा यददर्शितं तत् सजातिव्यतिरेकी-
 यमित्यन्वयः । अत्र अन्यैरिति बहुवचनेन अहोरात्रवृत्तित्वादीनां पारश्वहः अन्यथा
 विरुद्धधर्मद्वयस्यैवोपादानाद्बुद्धवचनानुपपत्तेः । भिन्नमित्यनेनान्वये च तमोजातेरित्यस्य
 विपरिणामेन पञ्चम्यन्तता ज्ञातव्या, अन्ये तु तम एव तम इति श्लिष्टरूपकमिदं
 विरुद्धधर्मोपादानादधिकादृढवैशिष्ट्यम् इत्याहुः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्कञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वभाविकत्वं वा विभाव्यम् सा विभावना ॥ १६९ ॥

(Sl. 199) That is called विभावना, where some result or effect occurs in spite of the absence of the well known cause, due to some other natural cause or cause deducible, by close study—(see illustrations later on).

(शाकुन्तले “इदं किलाव्याजमनोहरम्—इत्यादि द्रष्टव्यम्) ।

विभावनां लक्षयति, प्रसिद्धेति । यत्रेति वैचित्र्ये इत्यर्थः । प्रसिद्धस्य

सामान्यतोऽपि कविख्यातस्य नतु तात्त्विककारणतापन्नस्य द्वितीयादित्या असङ्गाव-
प्रदर्शनेन यत्किञ्चित् अतिगूढं कारणान्तरं यत्र द्वैतविभाज्यं फलोत्पत्तुपपत्त्या
निपुणाभिनिवेशनानुसन्धानीयम्, यथा स्वाभाविकत्वम् वा निपुणानुसन्धानेनापि
कारणान्तराप्रतीतिः फलस्य स्वतःसम्पद्यमानत्वं वा विभाज्यम्, सा द्विविधेचिद्व्याख्या
विभावनेति योजना, इत्यत्र विना प्रसिद्धहेतुसुत्पन्नस्य फलस्य गूढकारणान्तरविभा-
वनजन्यं कारणान्तरानुपपत्त्या नैसर्गिकत्वनिश्चयजन्यं वा द्वैतविभाज्यं विभावनेति
लक्षणम्, ततश्च कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं वा विभाज्यतेऽस्यामित्याधिकरणप्रत्यायान्तो
योगरूढोऽयं विभावनाशब्दः, अलङ्कारसंज्ञानां प्रायेण योगरूढत्वात् । नव्यास्तु
कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णनं विभावनेत्याहुः तत्र विभावनेतसंज्ञाया नान्वयतेति
नेतत् सम्यक् । अत्र कारणान्तरञ्च क्वचिच्छब्दम्, यथा—

“अनायासकृतं मध्यमशङ्कनतरले दृश्यौ ।

अभूयणमनोहारि वपुर्दयसि सुध, व. ” ॥ इति

अत्र वयोरूपं कारणान्तरमुक्तम्, तस्य च कारणतयाऽनिर्देशाद्विभाव्यत्वम् ।
क्वचिदर्थम् यथोदाहरिष्यते “अपीतचौवकादम्बम्” इत्यादि, अत्र शरत्काल-
रूपकारणान्तरमनुपात्तं विभावनीयम् । स्वाभाविकत्वमपि क्वचिच्छब्दं यथा, “वक्त्रं
निसर्गसुरभि” इत्यादि, क्वचिच्चायं यथा, “अनज्जितासिता दृष्टिः” इत्यादि ।
प्रसिद्धकारणाभावश्च क्वचिच्छब्दः, यथा अपीतचौवकादि, क्वचिच्चायं यथा वक्त्रम्
निसर्गेत्यादि । यत्र तु कारणविरुद्धसङ्गावेन कारणाभावप्रतिपादनं तत्रापीयं भवति
परन्तु नष्कुटतरा, यथा,

“यः कौमारहरः स एव हि वरता एवचैवचपा-

स्ते चोन्मोलितमालतौसुरभयः प्रोढाः कदम्बानिलाः ।

सा चेवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ ।

रेवारोधसि वेतसःतरुतले चेतः समुत्कण्ठते' । इति

अवोत्कण्ठारूपकार्यस्य प्रसिद्धहंतूनां पत्यभावादीनामभावोविरुद्धेन पत्यादि-
सद्भावेन प्रतिपादित इति नात्र स्फुटत्वमस्याः अतएवात्र प्रकाशकता, अत्र स्पष्टो
न कश्चिदलङ्कार इत्युक्तम् ॥ १८६ ॥

अपोतचीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितशुद्धाम्बु जगदासीन्मनोहरम् ॥ २०० ॥

अत्र कारणान्तरविभावनामुदाहरति, अपोतेति । अपोताः मधून्यपोतवन्तोऽपि
चोवा मत्ताः कादम्बाः कलहंसा यत्र तत् । अपोतेति, भोजनाश्रयात् पिवतेः
कर्त्तरि क्तः । तथा असंमृष्टमपि अमलाम्बरं यत्र तत् अप्रसादितं कतकादिना
प्रसादमप्रापितमपि शुद्धं स्वच्छमम्बु, यत्र तत् । अत्र पानं चीवत्वस्य, प्रसादनं
शुद्धत्वस्य, प्रसिद्धं कारणं तदसद्भावेऽपि चोवत्वादिकलोत्पत्तिरिति प्रसिद्धकारणाभावः
शब्दः, तादृशफलोत्पत्तिय प्रसिद्धकारणाभावेऽप्युपनिवध्यमाना प्रस्खलद्रूपतया
कारणान्तरमपेक्षत इति शरतकालरूपं कारणान्तरं विभावयति, तदन्वाये कारण-
न्तरम् ॥ २०० ॥

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिभ्रूरनावर्जिता नता ।

अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥

स्वाभाविकत्वविभावनामुदाहरति, अनञ्जितेति । अनञ्जिता अञ्जनेनास्मिन्नापि

दृष्टिः अस्मिता श्यामला, तथा अनावर्जिता अनाकृष्टकोटिद्वयापि भूः नता वक्रा,
अरञ्जितो लाचादिभोरागमप्रापितोऽपि अधरोऽरुणः । अव अञ्जितत्वमसितत्वस्य,
आवर्जनं नखतायाः, रञ्जितत्वमरुत्वस्य प्रसिद्धकारणम्, तन्निवृत्तावपुत्पद्यमानमसित-
त्वादिकाथं दृष्टकारणान्तराभावाद्धिनिर्मितत्वरूपस्वाभाविकत्वं विभावयति, तच्च
स्वाभाविकत्वमिह गम्यम्, प्रसिद्धकारणाभावश्च शाब्दः ॥ २०१ ॥

यदपीतादिजन्यं स्यात् चीवत्वादित्यन्यहेतुजम् ।

अहेतुकञ्च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २ २ ॥

उदाहरणद्वये निरुक्तलक्षणद्वयं सङ्गमयन् कारणाभावे कथं कार्योत्पत्तिरिति
विरोधं वारयति, यदपीतादीति । पीतं पानं भावे क्तः, आदिना उत्तरश्लोकगता-
नामप्यनञ्जितत्वादीनां परिग्रहः, एवं चीवत्वादीत्यादिना असितत्वादोनाम् ।
अपीतादिजन्यं पानाद्यजन्यं किन्तु अन्यहेतुजं शरत्कालरूपकारणान्तरजन्यम्,
तथा अहेतुकञ्च कारणमन्तरेण स्वतःसिद्धञ्च यत् चीवत्वादि स्यात् भवति तस्मैह
विवक्षा इत्यतोविरुद्धता व्यभिचाराभाव इत्यन्वयः । अयमर्थः, दृष्टारण्यन्यायेन
प्रत्येकपथ्याप्तकारणतायां व्यभिचारापत्त्या कार्यगतं वैजात्यमवश्यमङ्गीकरणीयम्,
ततश्च प्रकृते पानादिजन्यं चीवत्वादिकमन्यत् शरत्कालजन्यमन्यदिति पानादि-
कारणाभावेऽपि शरज्जन्यं विजातीयमिदं चीवत्वादिकम्, तस्मान्न व्यभिचारसम्भवः,
एवमञ्जनलेपादि लौकिककारणजन्यमसितत्वादिकमन्यत् स्वभावसिद्धञ्चान्यदिति
नात्रापि व्यभिचारशङ्केति, वैचित्र्यान्तु विभिन्नाजानामपि चीवत्वादीनामेकताध्यवसानेन
अहो असत्यपि कारणे कार्यमिति चमत्कारोदयादिति विवेचनीयम् ॥ २०२ ॥

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुश्वन्द्री निर्निमित्ताऽसुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्तितः ।

उक्तञ्च सुरभित्वादिफलं तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

इति विभावनाचक्रम् ॥

शब्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति, वक्त्रमिति । निसर्गेण स्वाभवेन, नतु केनापि कर्पूरादिगन्धवस्तुना सुरभिः । अव्याजिन अकण्ठेन सुन्दरम्, नतु वसनाभरणादिना कृत्रिमसौन्दर्यवत्, अकारणरिपुः विरोधादिकारणं विनैव विरहिणां तापकारी, एवं निर्निमित्तऽसुहृदिति । अत्र सुरभित्वादौनां स्वाभाविकत्वं निसर्गादिपदबोध्यमिति शब्दमेव । नन्वत्र प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्यभावात् कथं लक्षणासम्भव इत्यवाह, निसर्गादिपदैरिति । साक्षात् नञादिवाचकशब्दवत् । सुरभित्वादिफलं सुरभित्वादिफलस्य स्वाभाविकत्वम्, उक्तञ्च बोधितञ्च । निसर्गादिपदानि हेतुसङ्गावं निवर्तयन्ति, सुरभित्वादिफलस्य च स्वाभाविकत्वं बोधयन्तीत्यर्थः । तत् तस्मात् कारणाभावफल-स्वाभाविकत्वयोः, प्रतीतत्वादित्यर्थः, सा निरुक्तलक्षणा विभावना तत्र वर्तते इत्यन्वयः । (तत्सा इत्यत्र तस्मादिति क्वचित् पाठः) ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

उक्तिः संचेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥ २०५ ॥

(यथा शान्तेरितपक्षवाङ्मूलोभिरित्यादि शाकुन्तले) ।

(Sl. 205) we get समासोक्ति there where, the subject

matter on hand implies and points to another subject of similar nature by implication due to व्यञ्जना (उक्तसंचेपरूपत्वात् समासोक्ति) ; one being उपमानभूत of another.

अथ समासोक्तिं लक्षयति वस्त्विति । किञ्चित् किमपि प्रस्तुतं वस्तु अभिप्रेत्य चमत्कारित्व-प्रतिपादयिषया व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमिलष्य तत्तुल्यस्य तदुपमान-भूतस्यान्यवस्तुनः कस्यचिदप्रस्तुतस्य उक्तिः शब्देन प्रतिपादनं सा समासोक्तिरित्यन्वयः । शक्त्या प्रतिपादनापेक्षया व्यञ्जनया वस्तुनः प्रतिपादनं हि चमत्कारविशेषं जनयति, यदुक्तं ध्वनिहता 'वाच्योऽर्थो न तथा स्वदते प्रतीयमानः स एव यथा' इति । संज्ञावीजमाह, संचेपरूपत्वादिति, समासः संचेपः, संचेपस्य एकस्य प्रयोगेणोभयप्रतीतिः, प्रकृते च प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोरेकस्याप्रस्तुतस्य प्रयोगेण प्रस्तुतस्यापि प्रतिपत्तिरिति, एतेनोपमानाच्छाब्दादतिप्रसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीतिः समासोक्तिरित्यर्थः । तदुक्तं भोजराजिन,

“यदोपमानादेः तदुपमेयं प्रतीयते ।

अतिप्रसिद्धेऽस्मादुः समासोक्तिं ननीषिषः ॥

प्रतीयमाने वाच्ये वा सादृश्ये सोपजायते ।

ज्ञाघां गर्हामुमे नोभे तदुपाधीन् प्रचक्षते ॥

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्त्यस्यैवपराप्यस्ति तुल्यातुल्यविशेषणा ॥

संचेपेणोच्यते यस्मात् समासोक्तिरित्यं ततः ।

सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरुभयोक्त्यश्च कथ्यते” ॥ इति ॥

वस्तुतस्तु समासोक्तावस्थानुपमानस्यैव वाच्यत्वमुपमेयस्यैव गम्यत्वमिति न

नियमः उपमेयादुपमानप्रतीती तदमुपगमस्यौचित्यात्, यथा,

“व्याधूय यद्वसनमस्व जलोचनाया

वचोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

पालिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्मात्

धन्यस्त्वमेव मलयचलगन्धशङ्ख” ॥ इति ।

अत्र शाब्दस्य मलयानिलस्योपमेयत्वं गम्यस्य च दृढकास्तुकस्योपमानत्वमिति
अतएवाग्नेये उपमानमुपमेयं वानन्तर्भाव्यैव लक्षणं कृतम्, यथा—

“यदौक्ताद्भ्यन्तेऽन्योर्थस्तत्समानविशिष्यः ।

सा समासोक्तिरुदिता संचे पार्थतया वृष्टेः” ॥ इति ।

नव्यास्तु, प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीती समासोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुत
प्रशंसा इत्याहुः । वाच्ये प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्तिरिति
विश्वनाथादयः । स्वमते समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोर्भेदमप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणं
(२८८) विवेचयिष्यामः ॥ २०५ ॥

पिबन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।

अप्यसन्नद्वसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुञ्जलम् ॥

इति प्रीट्नाङ्गनावहरतिलीलस्य रागिणः ।

कस्याश्चिदिह वालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

अत्र वाच्याद्वाङ्मयप्रतीती तयोः कार्यलिङ्गविशेषणानामन्यतमस्य सान्यं हेतुरिति

प्रथमं कार्यसाम्यं उदाहरति, पिवन्निति । असन्नसौरभ्यम् असन्नातमधुगन्धम् ।
लक्षणं सङ्गमयति, इतीति । इतोह इत्यस्मिन् पदे, वाक्यायाम्, अनुद्भिन्नधौवनायाम्
इच्छावृत्तिः सुरताभिलाषप्रवृत्तिः, विभाव्यते कार्यसाम्येन व्यज्यते । अवाप्रस्तुतस्य
भमरस्य कार्यं फुल्लपङ्कजमधुपान-पूर्वकपङ्कजकोरक-मधुपानेच्छा, प्रस्तुतस्य
कामुकस्य च प्रौढाङ्गना रतिशीलापूर्वक-वालासुरतेच्छा, तयोश्च विस्वानुविम्बतास्ये-
वेति साम्यमेव, तेन चाप्रस्तुतादभनरान् प्रस्तुतस्य कामुकस्य प्रतीतिः ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

[For सौरभ्य here and सौरभ in Ch. III etc see notes at the end].

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

For its varieties here, see Tika.

विशेष्यसाम्यनिबन्धनां समासोक्तिं दर्शयन् विशेषणानाञ्चाभिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन
च मेदद्वयमाह, विशेष्येति । विशेष्यमात्रं विशेष्यपदमेव भिन्नं श्लेषानवष्टम्भादेक-
मात्रबोधकं यत् सा । मात्रपदाद्विशेषणभिन्नत्वदादासः । अपिना पूर्वोक्त-
कार्यसाम्य-समासोक्तिसमुच्चयः । विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे तु द्वयोः प्रस्तुतत्वे
श्लेषालङ्कारः, एकस्य तथात्वे तु शब्दशक्तिमूली ध्वनिरिति बोध्यम् । तुलीति,
तुल्याकारं श्लेषावष्टम्भेन वाच्यशङ्कोभय-वर्म्भबोधकं यत् सेतेका, अत्र श्लेषवशा-
देकाकारशब्दप्रतिपाद्यत्वेन विशेषणधर्माणां साम्यम् । अपराप्यस्तीति, अवापि
विशेष्यमात्रभिन्नेत्यनुषज्यते । भिन्नम् एकमात्रगामि अभिन्नम् उभयगामि च विशेषणं
यत् सा । भिन्नविशेषणस्य तु व्यङ्ग्यधर्मेण विस्वप्रतिविम्बतया साम्यम्, इत्यञ्ज
श्लष्टविशेषणा श्लिष्टाश्लिष्टविशेषणा चेति द्वौ मेदावित्यर्थः । श्लेषमात्र शब्दगतौऽर्थ-
गतयेति द्विविधो बोध्यः, तेनापदैरङ्गीकृत विशेषणसाधारण्यगर्भमेदान्तरं पृथङ्जन
वक्तव्यम् अर्थश्लेषावष्टम्भविशेषणसौव साधारण्यात्, यथा,—

“निसर्गसौरभोद्भूतमृदङ्गसङ्गीतशालिनी ।

उदिते वासराधीशे स्मरे राजनि सरोजिनी” ॥

अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणं साधारणं तेन च नायिकाप्रतीतिः । केचित्
श्रीपद्मगर्भत्वेन च विशेषणसाध्यं भवति, श्रीपद्मगर्भत्वञ्च उपमा-
तत्सङ्करगर्भत्वरूपं, तेन च विशेषणसामेयं मेदतयान्तरं ज्ञातव्यम्—इत्याहुः
तत्र रुचिरं, तथाविधस्यैव एकदेशविवक्षुं उपमा-तादृशरूपकयोरेवाङ्गीकारस्वीचिन्ता
अन्यथा,

ऐन्द्रं धनुं पाण्डुपयोधरेण शरद्वधनाद्रं नखचताभम् ।

प्रमोदयन्ती सकलङ्गमिन्दुं तापं रवेरप्यधकां चकार” ॥

इत्यादावाद्रं नखचताभैर्धनुर्धारणरूपविशेषणस्य नायिकायाः असम्भवेन
विशेषणसाध्याभावात् कथं नायिकाप्रतीतिः, तस्मादेवमादाविकदेशवर्तितापस्यैव
एवम्—

“लावण्यमधुभिः पूर्णमारुमस्याविकस्वरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः क्लृप्तं पीयते” ॥

इत्यादाविकदेशविवर्तितापकमेव ॥ २०८ ॥

रुद्रमूलः फलभरैः पुष्पान्ननिशमर्थिनः !

सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोऽयमासादितो मया ॥ २०९ ॥

अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सुच्छायः स्थैर्यवान् देवादिषु लब्धो मया द्रुमः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद्बृहत्त्वेनोपवर्णितः ।

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्व्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥

क्रमेणोदाहरति, रूढमूलमिति । रूढं प्रकृतं मूलं शिफा, अन्यत्र मूलधनं यस्य सः, फलभरैः शस्यातिशयैः, अन्यत्र धनलाभैरर्द्धिनः पुष्पन्, सान्द्रा बहुला छाया आतपाभावः, अन्यत्र कान्तिर्यस्य सः, सोऽयं प्रसिद्धः । अत्र मूलादिशब्दानामनेकार्थत्वेन विशेषणानामभिन्नत्वम्, तथाच मेदिनी, 'मूलं शिफाद्ययोः मूलं वित्तेऽन्तिके वा' इति, 'फलं जातोफले शरीरे हेतूत्ये वाटिलाभयोः' इति, 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बाकार्योपेतोः । पालनोत्कोचयोः कान्तिमच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम्' इति च । महावृक्षपदत्वे कार्यमेवेति वाच्यव्यङ्ग्यं वाक्यार्थयोर्विशेष्यं भिन्नमेव ॥ २०८ ॥

अनल्पेति । अनल्पो विटपस्य शाखाविकारस्य आभोगः पूर्णता यस्य सः, फलानां शस्यानां पुष्पाणाञ्च समृद्धिः प्राप्तुमर्हति विद्यते यस्य सः । अत्र पुष्पसाहचर्यात् फलपदस्य शस्यमात्रवाचकत्वेनैकार्थत्वमेव । सुच्छायः पल्लवने-विद्यादधिकातपाभावः, अन्यत्र शोभनकान्तिः, स्थैर्यम् अविचलितमूलत्वम्, अन्यत्र सत्यपि विघ्ने व्यवसायादचलनम्, तद्वान्, देवात् भाग्यात् ॥ २१० ॥

उभयवेति । उभयत्र पदद्वये, कश्चित् प्रस्तुतः पुमान्, वृहत्त्वेन उपमान-भूतवृक्षस्योपमेयत्वेन, उपवर्णितः विशेषणसाधारण्योत्थापितया व्यञ्जनया बोधितः, पूर्व्वत्र पदे सर्व्वे धर्मा विश्लेषणभूताः साधारणाः श्लिष्टपदप्रतिपाद्यत्वेनैक-रूपत्वादुभयान्वयित्वेनाभिन्नाः, अन्यत्र परत्र पदे तु द्वयं सुच्छायत्वस्थैर्यवत्त्वधर्मयोः

युगलं श्लिष्टपदप्रतिपाद्यत्वादभिन्नम् । विटपफलपुष्पाण्यन्वेकार्थपदप्रतिपाद्यत्वाद्भिन्न-
त्वमेव, तेषां साधारण्यन्तु प्रतीयमानपुरुषगतेस्तत्तज्जातीयधर्मैः सह विभ्वप्रति-
विम्बतयेति बोध्यम्, अन्यथा तेषां व्यञ्जनानुत्थापकत्वं नापुष्टत्वदोषापत्तेः । अथ
चरममेदो वेचित्वाविशेषाजनकत्वान्नैकरूपेचितः ॥ २११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गा निसर्गमधुराशयः ।

अयमभ्योनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यते ॥ २१२ ॥

इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मानिवर्त्तनात् ।

समुद्रेण समानस्य पंक्तौ व्यापत्तिस्तुचनात् ॥ २१३ ॥

अभिन्नविशेषणसमासोक्तौ 'रुदसूलाः' (२०६) इत्यादुदाहरणप्रदर्शनेन विशेष-
णानां तात्त्विकत्वं प्रतिपादितम्, सस्यति विपरीतधर्मारोपेण मेदान्तरं दर्शयन्,
दाहरति, निवृत्तेति । निवृत्तः व्यालानां मर्णायाम्, अत्र खलानां संसर्गो
यस्यात् सः, तथा निसर्गेण मधुराशयः सुखादुज्जलाधारः, अन्यत्र सदयद्वयः,
कालेन समयविशेषेण, अन्यत्र यमेन, परिशुष्य निर्जलीक्रियते । अत्र व्यालसं-
सर्गित्वलवणाशयत्वे एवाभ्योनिधिः पूर्वसिद्धधर्मो तन्निवर्त्तनेन तद्विपरीत-
व्यालसंसर्गाभाव-निसर्गमधुराशयत्वधर्मो वाच्यभ्योनिधावारोपितौ, व्यङ्गे च
तात्त्विकावित्यभिन्नौ, ततश्च प्रस्तुतेपुरुषविशेषप्रतीतिरित्यपूर्वसमासोक्तिरियम्,
एतएव सङ्गमयति, इत्यपूर्वति । अपूर्वत्वे हेतुः पूर्वधर्मनिवर्त्तनादिति,
पूर्वधर्मो पूर्वसिद्धधर्मो व्यालसंसर्गलवणाशयत्वद्वयो तयोर्निवर्त्तनात् अपलापात्
तदपलापेन तद्विपरीतधर्माध्यासादित्यर्थः । समासोक्तिमहावे हेतुः समुद्रेणे-

त्यादिः । इत्थं कार्यविशेषणयोः साधारण्यकृतभेदा दर्शिताः । लिङ्गसाधारण्य-
भेदो यथा—

“असमातजिगोषस्य स्त्रोचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत् कृतस्त्रं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥

अवोत्तराहे स्त्रीपुंलिङ्गसाधारण्येन नायकनायिकाप्रतीतिः, एवमनेऽपि समा-
सोक्तिभेदा भोजराजादिभिरुक्तास्तेषां प्रबन्धेषु ज्ञातव्याः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

(Sl. 214) When there is hyperbolic उत्कर्षोक्ति
statement surpassing natural limits (लोकसीमातिवर्त्तिनी) of a
particular subject on hand, then there is the अलङ्कार called
अतिशयोक्ति । It is one of the most excellent figure of
speech (अलङ्कारोत्तमा) ।

अथातिशयोक्तिं लक्षयति, विवक्षेति । विशेषः प्रस्तुतवस्तुन उत्कर्षः तस्य
या लोकसीमातिवर्त्तिनी लोकमर्यादातिरिक्ता अत्याधिकत्यर्थः, विवक्षा उक्तिः
भङ्गा प्रतिपादनमित्यर्थः, असावतिशयोक्तिः स्यादित्यन्वयः । विवक्षेति स्वार्यं
सन्, इच्छाया अलङ्कारत्वाभावात् । विवक्षाया लोकसीमातिवर्त्तित्वञ्च परम्परया
विशेषस्यैव लोकसीमातिवर्त्तित्वेन प्रतिपादितस्य चमत्कारजनकत्वात् । स्पष्ट-
मुक्तमाश्रये—

“लोकसीमातिशयस्य वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् ।

भवेदतिशयो नाम सम्भवोऽसम्भवो द्विधा” ॥ इति ।

वस्तुधर्मस्य प्रस्तुतवस्तुनो गुणाद्याधिक्यकृतोत्कर्षस्यैवार्थः । (कचिच्च “लोकसीमातिवर्त्तिन” इतिव पाठः) । इत्येव प्रस्तुतवस्तुनोऽत्यधिकोत्कर्षोक्तिरतिशयोक्तिरिति लक्षणम्, अतिशय उत्कर्षस्योक्तिरित्यन्वयता । एवञ्च लोकसीमातिवर्त्तित्वस्य विषयएवान्वयात् प्रस्तुतवस्तुनि चानन्वयात्नातकान्तिगुणवत्त्वाभावाद्वा प्रस्तुतवस्तुन एव तथालं कान्तिमत्त्वायोगात्, वार्त्ताभिधानादावेव वा कान्तिसङ्गावनिधमेनान्यत्र तदभावे दोषाभावात् । एवमपि वक्ष्यमाणोदात्तेनास्या न समानविषयत्वम् । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षातिशयप्रतिपादनञ्चाप्रस्तुताभेदाध्यवसानादिना अतिशयोक्तिं प्रशंसति, अलङ्कारोच्यते, सर्वालङ्कारजीवातुभूतत्वात् वर्णनीयार्थोत्कर्षातिशयबोधकत्वेन चमत्कारविशेषजनकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २१४ ॥

मल्लिकामालभारिण्यः सर्व्वोङ्गोणाद्र्चन्द्रनाः ।

क्षीमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ २१५ ॥

उदाहरति, मल्लिकेति । मालाशब्दस्यैकदादित्वात्तदन्तस्य चेति क्रसः । इदं सामान्यालङ्कारमिच्छन्त्यने । अत्र ज्योत्स्नेव वर्णनीयत्वात् प्रस्तुता, तस्याः अतिमा मल्लिकामालादिक्लतनायिका अतिमाभिन्नतया वर्णनादत्यधिकत्वेन प्रतीयते, यदा ज्योत्स्ना रजन्यां तादृशाभिसारिकाणामलक्ष्यत्वस्यासम्बन्धेऽपि तत् कल्पनात् प्रस्तुतज्योत्स्नायाः अतिमोत्कर्षः प्रतीयते ॥ २१५ ॥

चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

संशयातिशयादीनां व्यक्तौ किञ्चिन्निदर्शयते ॥ २१६ ॥

अत्र लक्षणं सङ्गमयति, चन्द्रातपस्येति । चन्द्रातपस्य प्रस्तुतच्योत्पन्नाया उत्कर्षवत्तया उत्कृष्टप्रतिपादनायै बाहुल्यं गाढत्वमुक्तम् अभिसारिकाणां तादृशश्वेतित्वा सहाभिन्नत्वप्रतिपादनेन सत्यपि लक्ष्यत्वऽलक्ष्यत्वप्रतिपादनेन वा बोधितमेत्यर्थः । भेदान्तराणि प्रदर्शयन्नाह, संशयेत्यादि । संशयेनातिशयः प्रस्तुतोत्कर्षः, आदिन निर्णयादिपरिग्रहः, व्यक्तौ प्रकाशनाय, निमित्ते समसो । किञ्चित् भेदान्तरग्रन्थबाहुल्यभिया नतु बहवो भेदा इत्यर्थः ॥ २१६ ॥

स्तनयोजं घनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।

अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥ २१७ ॥

स्तनयोरिति । स्तनयोरतिस्थूलयोः, एवं जघनस्यातिस्थूलस्य, अपिभिन्नक्रमे, मध्ये वर्त्तमानमपि, आपना सन्देहासम्भवः सूचितः । तथापि मध्यस्यातिक्रमत्वेन सम्यगलक्ष्यत्वात् सन्देहावतारः । अत्र तथाविध-संशयस्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकल्पनेन मध्यस्य कृशत्वातिशयः प्रतिपादित इति संशयातिशयोक्तिरियम् ॥ २१७ ॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥

निर्णयातिशयोक्तिसुदाहरति, निर्णेतुमिति । तव मध्यम् अस्तीति निर्णेतुं

शक्यम्, अन्यथा मध्यसङ्गाव' विना पयोधरभरस्थितिर्नोपपद्येत, निरवलम्बनस्य गुरुवस्तुनः स्थितेरसम्भवादित्यन्वयः । ("अन्यथानुपपत्तौ च पयोधरभरस्थितेः" इति क्वचित् पाठः) । अत्र निरलम्बन-पयोधरभर-स्थित्यनुपपत्ति-कृतमध्यास्तित्वनिर्णयस्या-सम्बन्धेऽपि तत्कल्पनेन मध्यस्य क्लृप्त्वातिशयोक्तिर्निर्णयातिशयोक्तिरियम् ॥ २१८ ॥

अहो विशालं भूपाल भुवनवितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ २१९ ॥

आश्रयाधिकातिशयोक्तिमुदाहरति, अहो इति । अहो अह, तमत्यन्तमित्यर्थः मातुमशक्योऽपि । अत्राश्रयभूतस्य भुवनवितयस्याधिक्यप्रतिपादनेन आश्रितस्य यशोराशेराधिक्योक्तेराश्रयाधिकातिशयोक्तिरियम् । अतएवात्र अधिकालङ्कारमिच्छन्ति नव्याः । एवमस्यां प्रस्तुतस्य निगरणेनाप्रस्तुताध्यवसानादुत्कर्षोक्तौ चमत्कारातिशयः, यथा,—

लतामूले लीनो हरिणपरिह्वीनो हिमकरः

स्फुरत्ताराकारा गलति जलधारा कुवलयाम् ।

धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्त्रापि पवनो

बहिर्द्वारे पुष्पं परिणमति कस्यापि क्लृप्तम् ॥

अथ सुखादीनां निगोर्णानां हिमकराद्यध्यवसानेनोत्कर्षातिशयः । नव्यास्तु कार्यकारणयोः पार्व्यापर्यविपर्ययेऽप्यतिशयोक्तिमिच्छन्ति, यथा,

“हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन ।

चरमं रमणीवल्लभलोचनविषयं त्वया भजता” ॥

इत्यादौ । खमतेत्वत्र वन्यमाणहेत्वलङ्कार (३३५) एव ॥ २१८ ॥

अलङ्कारान्तराणामपेक्षमाहुः परायणम् ।

वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयम् ॥ २२० ॥

इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अस्या अलङ्कारोत्तमत्वं व्याकरोति, अलङ्कारेति । वागीशमहितां ब्रह्मस्यतिनापि प्रशंसितां वाङ्मोक्षादिमहाकविभिराहृतां वा इमाम् अतिशयाह्वयम् उक्तिम् अतिशयोक्तिम् अलङ्कारान्तराणामपि एकम् अद्वितीयं परायणम् अवलम्बनम् आहुः प्राक्तननिबन्धकर्तार इति शेषः । प्रस्तुतोत्कर्षातिशयरूपाया अस्या एव वैचित्र्याह्वयत्वात् सर्वव्याप्यमिचारित्वाच्च अलङ्कारान्तराणामुपजीव्यत्वम्, एतदभावे च वैचित्र्याभावेन विद्यमानामप्युपमादीनां नालङ्कारत्वम्, यथा 'गौरिव गवय इत्यादौ' । यदुक्तम्,

“सैव सर्वत्र यत्रोक्तिरन्यर्थो विभाव्यते ।

यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना” ॥ इति ।

अन्यच्च,

कस्याप्यतिशयोक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् ।

प्रायेणामौ अलङ्कारा भिन्ना नातिशयोक्तितः” ॥ इति ।

एवं सर्वत्रैवातिशयोक्तिसङ्गादेऽपि वैचित्र्यान्तरिणालङ्कारान्तरव्यपदेशः, वैचित्र्यान्तराभावे त्वतिशयोक्तिव्यपदेश इति बोध्यम् । अलङ्कारान्तराणामपीत्यपिना उक्तो-
दाहरणगतालङ्काराणां समुच्चयः, तथाहि 'मल्लिकामालभारिण्यः' (२१५) इत्यादौ

सामान्यम्, 'स्तनयोजंघनस्यापि' (२१७) इत्यादौ सन्देहः, 'निर्णेतुं शक्यमस्ति' (२१८) इत्यादौ निश्चयः । संशयनिश्चययोरुपमानोपमेय-विषयकत्वाभावेऽप्य-
लङ्कारत्वं बहुभिर्वैचित्र्यजनकत्वादङ्गीकृतम् । अहो विशालमित्यादावधिकम् एते
चालङ्कारा अन्ये रक्ता ज्ञातव्याः ॥ २३० ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २२१ ॥

(Sl. 221) The learned ones declare उत्प्रेक्षा (surmise) there where some other thing is attributed, stated, to another of a natural one (be it of an animate or inanimate one in nature).

(कृष्णसारि ददृशुर्चुरित्यादि शाकुन्तले यथा) ।

अथोत्प्रेक्षां लक्षयति, अन्यथैवेति । चेतनस्य इतरस्य अचेतनस्य वा प्रस्तुत-
विषयस्य अन्यथा स्वाभाविकत्वेनैव स्थिता वृत्तिः गुणक्रियादिवर्तनं यथावत् स्वरूपञ्च,
अन्यथा प्रकारान्तरेण अप्रस्तुतस्वरूपत्वेन च यत्र वैचित्र्यं यद्वैचित्र्यबोधायित्वर्थः,
उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते तां तादृशदेचित्वरूपामुत्प्रेक्षां विदुरित्यन्वयः । अधि-
करणसाधनोऽयमुत्प्रेक्षोद्भवः । (यत्स्विति पाठे तु क्रियाविशेषणं तदा भावसाधनः) ।
तदुक्तं प्रकाशकता, 'सम्भावनामथोत्प्रेक्षेति' । सम्भावना चोत्कटकोटिकः संशयः,
अप्रस्तुतकोटिरुत्कटत्वञ्च प्रस्तुतकोटिनिर्गण्येन, निगण्यञ्च क्वचिदुपात्तस्याप्यधिकरणेन
च । यदुक्तम्—

“विषयस्थानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।

अधःकरणमाधेयं निगोषेत्वं प्रचक्षते” ॥ इति ।

उपनेये उपमानसम्भावननेनोत्प्रेक्षेति नव्यैरुक्तम्, तत् प्राचीनानामनभिमत-
मित्यये स्फुटीभविव्यति । अस्वाशोत्प्रेक्षणोद्यार्थानां जाति-क्रिया-गुण-द्रव्यात्म-
कत्वेन तेषाञ्च भावाभावाभिमानेन जात्यादितयस्य च स्वरूप-फल-हेतुरूपत्वेन द्रव्यस्य
स्वरूपमात्रकत्वेन च उत्प्रेक्षानिमित्तस्य गुण-क्रिया-रूपत्वेन एवं प्रकारान्तरेण च
वद्वो मेदा अन्यैरुक्ता अन्यगौरवभियाव नोक्ताः स्वयमनुसन्धातव्याः ॥ २३१ ॥

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्त्तण्डगृह्याणि पद्मानुगच्छत्सुखतः ॥ २३२ ॥

स्नातुं पातुं विसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्णयते ॥ २३३ ॥

“चतनस्येतरस्य वा” इत्युक्तम्, तव चेतनवत्तुत्प्रेक्षासुदाहरति, मध्यन्दि-
नार्केति । मार्त्तण्डगृह्याणि सूर्यस्य पञ्चानु, ‘पदपञ्चपरतन्त्रेषु गृहः’, इति क्वप् ।
उद्वत्तुम् उन्मूलयितुम्, अत्र सूर्यतप्तस्य गजस्य स्नानपानाद्यर्थकतया स्थिता
सरस्यवगाहनक्रिया सूर्यपञ्चपद्मोद्धारणार्थकत्वेनोत्प्रेक्षिता, तवच मध्यन्दिनार्क-
सन्तप्त इति मध्यन्दिनार्ककटंक-सन्नापक्रिया निमित्तम्, मन्ये इति पदम्
उत्प्रेक्षाद्योतकम्, उत्प्रेक्षाविषयश्चात्र तादृशसरोऽवगाहनमुपात्तम् । किञ्चात्र
सन्नापकस्य सूर्यस्य प्रतीकाराशङ्कनं गजेन सूर्यपञ्चपद्मोद्धारणादश्वैरुक्तः प्रत्यनी-
कालङ्कारोऽपि । यदुक्तम्,—

“प्रत्यनोकमशक्तं न प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदोयस्य तिरस्कारस्तस्ये वीतकषं साधकः” ॥ इति ।

तदनयोः सङ्करः ॥ २२२ ॥

अव लक्षणं सङ्गमयति । ज्ञातुमिति, देरनिष्क्रयाय सन्तापकत्वाद्देरिणः
सूर्यस्य प्रत्यपकाराय ॥ २२३ ॥

[For मध्यन्दिन here see notes at the end].

कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनः ।

इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥ २२४ ॥

अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।

स्पृश्यते वा नवेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्णयते ॥ २२५ ॥

अचेतनहृत्पत्रं चासुदाहरति, कर्णस्येति । इदम् कर्णोत्पलं मम आयतिः
दोषता तस्या विरोधिनी निवारकस्य कर्णस्य भूषणम् इति अस्मादधेतोः । प्राय
इत्तुत्पत्रं चाद्योतकम् । दृष्ट्या चक्षुषा विलङ्घ्यते स्वांशुसम्पर्केणोत्साध्यं त इव ।
अवाचेतनायादृष्टेरंशुनां सन्निहितत्वेन कर्णोत्पले स्पर्शाख्यो गुणः कर्णोत्पलोत्सार-
णत्वेन संभावितः, स चावानुपात्तः ॥ २२४ ॥

अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्या आकर्णात्विश्रान्तायाः, स्पृश्यते वा नवेत्यनेन
असन्नपि विषयश्चमत्कारप्रतिपिपादयिषया विषयिणा केनचित् कविभिरुत्प्रेक्षणीयो
भवतीति सूचितम् । एवमुदाहरणद्वये चेतनाचेतनयोः प्रस्तुतयोः क्रियागुणौ चतुर्
चाविषयी । प्रस्तुतस्वरूपस्य विषयत्वं यथा—

नराद्धं नु—‘असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता’ इति । इतीदमपीति प्राचीन-
पद्याद्धं सपौल्यर्थः । भूयिष्ठम् अतितराम् नत्वांशिकत्वेन, उत्प्रेक्षालक्षणावित-
मिति । तथाहि अचेतनस्य तमसो व्यापनरूपो विषयो क्षेपनत्वेन सम्भावितः, एवं
वर्षतोवाञ्जनं नभ इत्यत्र निरालोकप्रवृत्ततमसः सस्यातो नभःकटं काञ्जनवर्षणत्वेनेति,
उभयत्र विषयस्यानुपादानम् ॥ २२६ ॥

केषाच्चिदिति । केषाच्चित् ऋजुधियां नतु सर्व्वेषाम्, उपमाभान्तिः श्रोत-
मालङ्कार इति धनः, तत्र हेतुः इवम्युत्प्रेति, कमलमिव सुखमित्यादाविव श्रवापीव-
शब्दस्योपमाद्योतकत्वादिति भावः । नन्वतोपमाप्रतीतिरुक्तत्वात्किञ्चेवास्तां कथं भान्ति-
रित्यत्राह, नोपमानमित्यादि । तिङन्तेन तिङन्तपदप्रतिपादितेन उपमानं कृत्वा
कस्यचित् प्रस्तुतस्योपमितिर्न भवति, तिङन्तपद-प्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैवोप-
मानत्व-सम्भवादित्यासम्भावितम् । आम्नाः प्रामाणिका भाष्यकारादयः तेषां भाषितं
वचनम् अतिक्रम्य अनालोच्य उपमाभान्तिर्जायते इत्यन्वयः । तदुक्तम्—

‘सिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते ।

तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते’ ॥ इति ।

अयमाशयः, प्रकृते हि उपमानोपमेयतायामुपमेयस्य वर्णनोद्यत्वेन शब्दोपात्त-
स्यावश्यकतया अनुपात्तस्य प्रस्तुतस्यापि व्यापनस्योपमेयत्वाभावेनोपात्तस्य तमस एव
तथात्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् तस्य लिप्सतीति तिङन्तार्थउपमानमिति यद्वक्तव्यं
तत्तिङन्तार्थस्य साध्यत्वेनोपमानत्वाभावस्य प्रामाणिकवचन-प्रतिपन्नत्वादविचार-
विजम्भितमिति ॥ ३२७ ॥

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिम्पतस्तुल्यधर्मसंज्ञासौ धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

उपमान-उपमेयत्व is due to तुल्यधर्म ।

But in लिम्पतोऽत्र, there is no such उपमानधर्म due to वचनप्रमाण-विरोध and युक्तिविरोध ।

इत्युपमानाभ्युपगमे वचनप्रमाणविरोधं प्रतिपाद्य अत्र युक्तिविरोधनपि दर्शयति, उपमानोपमेयत्वमिति । तुल्यधर्मव्यपेक्षया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः समानगुणादिरूप-धर्म-सापेक्षतया उपमानोपमेयत्वं भवति । अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति । प्रकृतं तदभावं दर्शयति, लिम्पतेरिति । लिम्पतेः लिम्पतोति तिङन्तार्थस्य पदस्यापि नामत्वानुकारणात् पठौ । लिम्पतेः लिपधातोः इत्यर्थस्तु न सम्यक्, वर्णात्मकस्य घातोरन्वकारोपमानत्व-स्यान्वेनापि वक्तुमयोग्यत्वात् । धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते इति न कोऽपीत्यर्थः । तस्मात् तमोलिम्पत्यर्थयोः साधारणधर्माभावात् कथमुपमेयोपमानभाव इति ॥ २२९ ॥

यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः ।

सएव धर्मा धर्मा चेत्तुल्यधर्मोऽपि न भावते ॥ २२६ ॥

ननु तमोलिम्पत्यर्थयोर्लेपनमेव साधारणधर्मास्तु तमसोऽप्यावरकतया गौण-लेपनवत्त्वात् धर्मयोर्विष्वप्रतिविम्बतया च साधारण्यभ्युपगमादित्याशङ्काह, यदीति । यदि लेपनमेव इष्टं साधारणधर्मतयाभ्युपगतं, तर्हि लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रति-पादः अपरः विशेष्यतामापन्नो धर्मिभूतोऽर्थः कः न कोऽपीत्यर्थः, वैयाकरणनये व्यापारस्यैव विशेष्यतया तिङन्तपद-प्रतिपाद्यत्वात्, तदुक्तम्—

“फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तु तिङर्थस्तु विशेषणम्” ॥ इति ।

तथाच बोधः, देवदत्ताद्याश्रयक-लेप्यसंयोग-फलकलेपनमिति । एवञ्चात्र धर्म्य-
न्तराप्रतीतेर्लेपनस्यैव धर्म्यत्वं नतु धर्म्यत्वमिति । अत्रापि लिम्पतिरित्यनुकरणे
प्रथमा । ननुप्रामाणिकप्रयोगेऽस्मिन्नवपदप्रतिपादिताया उपमाया निर्वाहणस्यावश्य-
कतया एकस्यैव लेपनव्यापारस्य धर्म्यत्वं धर्मित्वञ्चास्तु, यथा अनन्वयोपमाश-
मेकस्योपमानत्वमुपमेयत्वञ्चेत्यत्राह, स एवेति । स एव लिम्पतिपदप्रतिपाद-
लेपनव्यापार इत्यर्थः । उन्मत्तोऽपीति, उन्मत्तैरप्येकस्मिन्नेकस्य धर्म्यत्वं
धर्मित्वञ्च नोच्यते, का कथा सहृदयानाम्, अनन्वयोपमायान्तु एकस्योपमानोपमेयत्व-
मन्यसदृशत्व-प्रतिपदनाथं वैचिकम् । इदन्तु नितान्तनिवृद्धित्वविलसितम्,
तस्मादत्र धर्माभावात् सैव दुरवस्था जगद्वैति भावः ॥ २२६ ॥

कर्त्ता यदुपमानं स्यान्नागभृतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्यगो नालमन्यदपेक्षितम् ॥ २२७ ॥

यदि नाम धर्मित्वमेव लेपनव्यापारस्य, कर्त्तुरप्यश्रयतिङ्ग प्रतिबोधितत्वात्तेनै-
वौपम्यनिर्वाहो जायतामित्यत्राह, कर्त्तेति । कर्त्ता तिङ्प्रतिपादो व्यापाराश्रयः यदि
उपमानं स्यात् तमस उपमानत्वेनोच्येत, तर्हि तदपि न सम्यगिति
शेषः । यतः असौ कर्त्ता क्रियापदे लिम्पतोतिक्रियापदेन विशेष्यतया
प्रतिपादो लेपनव्यापारे न्यग्भूतः उपसर्जनोभूतः, तिङर्थस्तु विशेषणमित्युक्तः,
लेपनव्यापारे विशेषणतयान्वनस्य कर्त्तुः कथमुपमानतया तमसा सहान्वयित्व-
मिति भावः । नन्वस्तु नाम कर्त्तुः स्वव्यापारे विशेषणतयान्वितत्वम्
एकवान्वितस्याप्यन्यवान्वितत्वस्य बहुषु दशनादित्याशङ्काह—स्वक्रियेति,
स्वक्रिया स्वाश्रयक-लेपनव्यापारस्तस्याः साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोध

इत्यर्थः तत्र व्ययः व्यापृतः प्रकारतमापन्न इति यावत्, तादृशः सन्
अन्यत् पदार्थान्तरम् अपेक्षितुं स्वप्रकारकान्वयबोधे विशेषत्वेनाकाङ्क्षितं
पदार्थान्तर-विशेष्यकबोधे पुनः प्रकारो भवितुमिति यावत्, नालं न
समर्थः । अयम्भावः—एकत्वान्वितस्यान्यत्वान्वितत्वं युज्यतएव, परन्तु क्व
विशेषणतयान्वितस्यान्यत्वापि विशेषणतयैवान्वयो न युज्यत इति, प्रकृति तु
स्वव्यापारे विशेषणतयान्वितस्य कर्त्तृरूपमानत्वस्य पक्षे उपमेये तत्त्वस्यपि
विशेषणत्वेनैवान्वितत्वस्य पेयमिति नैतद्युज्यतएव । एतदेवोक्तं दौषितिकृता
'इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्वं विशेषणत्वेनान्वयायोगात्' इति, तस्मान्नात्र
कर्त्तृरप्युपमानत्वमिति भावः ॥ २३० ॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

अङ्गानीति न सम्बद्धं सोऽपि मृग्यः समोगुणः ॥ २३१ ॥

ननु मासूत्रापरविशेष्यकान्वय-बोधतादि-वैधाकरणनये कर्त्तृरूपसर्जनतयोप-
मानत्वं प्रथमान्त-सुख्यविशेष्यकान्वय-बोधत्वादितार्किकनये तु स्यादिव्या-
शङ्काह, य इति । योलिम्पत्यमुना तुल्यमिति । अत्र यदद-पदयोः प्रयोग
उपमानोपमेयभावरूपटीकरणाय, वस्तुतस्तु निपनकर्त्तव्यं तम इतीव बोधः,
अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः प्रकृतप्रयोगे च यददसोरनुपादानात् उपात्तशब्दार्था-
नामेव शाब्दबोधविषयत्वनियमात् । इत्यपि शंसत इति, अत्र नते
इत्यध्याहार्यम्, इति शंसतो वदनी नतेऽपीत्यर्थः । अङ्गानीति न
सम्बद्धमिति । अङ्गानीति कर्मपटं न सम्बद्धम् उपमेयतमः कर्त्तृक-तदन्वयो-
पयोगि-क्रियान्तराभावादुपमेयांशेऽन्वितं न भवति । नन्वङ्गकर्मक-लिपनकर्त्तव्यं

तम इतेऽव बोधोऽस्तु किमङ्गानौलस्योपमेय-तमस्यनन्वितत्वं-चिन्तनेनेत्यत्राह-
 सोऽपि सृग्यः समोगुण इति । सोऽपि कर्मतापन्नाङ्गरूपो गुणोधर्मोऽपि
 समः साधारणत्वेन सृग्योऽन्वेष्टव्यः 'अवश्यं' वक्तव्य इत्यर्थः, अन्यथा
 साधारण-धर्माप्रयोगेण-साधर्म्याप्रतीतिः कथमुपमानोपमेयभाव इति भावः । तमो-
 गुण इति पाठे तमोगुणः तमोधर्मत्वेन सृग्यः इत्यन्वयः । नचात्र-
 कर्मकलीपनमेव द्वयोः साधारणधर्मोऽस्तु तस्य चोपमानांशे मुख्यवमुप-
 मेयांशे तु गौणत्वं विस्वानुविश्वतयापि धर्मस्य साधारणग्राम्य-पुगमादिति
 वाच्यम्, तादृशलीपनस्योपमानकर्तृ-पसर्जनत्वेन उपमेयतमस्यनन्वययोगात्
 अपिच साधारणा हि गुणक्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनान्वयबोध-
 विषयतामापदन्ते पथालोचनया तूपमानगतत्वेन लीपनस्यान्वयबोध इत्युप-
 मानता-वच्छेदकतथोपमानशरीरत्वमेव नतूपमानोपमेययोः साधारणधर्मत्वमिति
 विवेचनीयम् ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते वक्तामिति कान्तिः प्रतीयते ।

न तथा लिम्पती लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

ननु मामूढव लीपनस्य साधारणधर्मत्वं धर्माप्रयोगाङ्ग-तोपमेयमस्त्व-
 त्वाह, यथेन्दुरिवेति । इति अत्र कान्तिः साधारणधर्मभूतं सौन्द-
 यथा प्रतीयते वाचकाप्रयोगेऽपि सुन्दरत्वेन प्रसिद्धेन्दोरुपमानत्वाद्भवति, त-
 लिम्पती लिम्पतिपद-घटितप्रयोगे लीपनकर्तृभ्युपमाने सतीति वा लि-
 तेरिति पाठे तु लिम्पतीतुपमानपदप्रयोगादित्यर्थः । लीपनादन्यत्
 मितिप्रयोगकसाधारणधर्मान् न प्रतीयते, उपमानतावच्छेदकतया शायमा-

लेपनस्य तु उपमानमात्रान्वितत्वात् साधारणधर्मत्वमिति पूर्वमेवोक्तम् ।
अयम्भावः—साधारणधर्माप्रयोगेऽपुनरिति रस्युपगम्यत एव, परन्तु तद्विषय-
पमानयोः स्फुटसादृश्यत्वसंपेक्षणीयं 'यद्येन्द्रिव ते वक्तुम्' इत्यादौ, प्रकृते
तु तमोलेपनकर्त्रोर्न तथात्वमिति साधारणधर्माभावान्नान्विषयमासम्भव इति ॥ २३२ ॥

तदुपलक्ष्येणार्थोऽयं लिम्पतिध्वान्तकट'कः ।

अङ्गकर्मा च पु'सैवमुत्प्रेक्ष्यत इतोप्यताम् ॥ २३३ ॥

इत्थं विपक्षमते दीपदानमुपसंहरन् स्वमतं दृढयति, तदुपेति ।
तत् तस्मादेवमुपमाभ्युपगमस्य सदोषत्वादित्यर्थः, अङ्गकर्मा तथा ध्वान्त-
कट'को लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रतिपाद्या लेपनक्रिया पु'सा कविनिबद्धेन
वक्त्रा उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते इति द्रव्यताम् अकामिनाप्यङ्गीक्रियतामित्य-
वयः, । ननु विषयाभावे विषयिभूतायास्तथाविधविशिष्ट लेपनक्रियायाः
कथमुत्प्रेक्षणीयत्वं संशयविशेषरूपाया उत्प्रेक्षाया कोटिद्वयविषयकत्वनि-
यमादिति विषयं दर्शयन् विषयिभूतं लिम्पतिं विशिष्टं उपलक्ष्येणार्थं
इति । उपलक्ष्येण तमःकट'कव्यापनम अर्थः स्वविषयिकोत्प्रेक्षाया
विषयो यस्य सः । अयमर्थः, प्रस्तुतोऽर्थस्तत्तावद्विषयः, तत्र सम्भाव्यमानो
ऽध्यवसायमानो वाऽप्रस्तुतोऽर्थो विषयी, प्रकृते तमः कट'कोऽङ्गव्यापनमुत्
प्रेक्षायाविषयः तादृशलेपने विषयीति, ततश्चाव प्रस्तुतं तमोव्यापनं
तादृशलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते न तूपमानेन तेनोपमीयते इति । (उत्प्रेक्ष्यत
इत्यत्र क्वचित् उत्प्रेक्षितुं इति क्वचित्प्रचित इति पाठद्वयं न
सम्यक्) ॥ २३३ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो ननमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरेवशब्दोपि तादृशः ॥ २३४ ॥

इतुत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

Like the word इव, मन्ये, शङ्के etc. too declare उत्प्रेक्षा ।

ननु साभूदवोपमा, इवप्रयोगे कथमुत्प्रेक्षापीत्यवाह, मन्ये इति । व्यज्यते व्योच्यते, तादृशः उत्प्रेक्षादीतकः । द्योतकाप्रयोगे तु अन्वयबोधानुपपत्त्या सम्भावनीत्यनेन प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति पूर्वमुक्तम् ॥ २३४ ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशो च वाचासुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधा तथा ॥ २३५ ॥

(Sl. 235 etc.) In these slokas Dandin describes the अलङ्कार, (1) हेतु with its varieties—कारकहेतु, ज्ञापकहेतु etc that which creates or indicates something. (See ahead) । (2) सूक्ष्म । (3) लव and क्रम though not accepted by the old or Bhamaha etc. In सूक्ष्म अलङ्कार some सूच्यार्थ is indicated by आकार (outward features) or इङ्गित internal desire. In लव or लेश the main thing is partially (लेशेन) stated or described. In क्रमालङ्कार the अनुद्विष्टपदार्थ is respectively and in order mentioned after the उद्विष्टपदार्थ । (See also Tika and illustrations here head).

‘हेतुः सूक्ष्मलवः क्रमः’ (ch. 2 Sl. ५) इत्यनेनोद्दिष्टानां हेतुसूक्ष्मलवानामलङ्कार-

रत्न' भामहप्रभृतयो नेच्छन्ति यथा, —

‘हेतुश्च सूक्ष्मलीशौ च नालङ्कारतया मताः ।

समुदायामिधियस्य वक्रोक्तानभिधानतः’ ॥ इति ।

तेषामयमभिप्रायः निहेतुताया दीपत्वाभिधानाद् हेतुमद्भावीऽन्वयोपयोगितया
सुतरामपेक्षनीय इति नास्तीत्यलङ्कारत्वम् । एवमङ्गिताकाराभ्यामभिप्रेतार्थप्रत्यायने
वाच्यस्य कश्चिन्तुकार इति सूक्ष्मस्यापि नालङ्कारत्वम् । तथा स्वयमेव प्रकाशि-
तस्य पुनर्निगूढनेऽपङ्गतिरेव किं पृथग्लेशस्यलङ्कारत्वमिति, इदमनुभवसिद्ध-
दैचित्वाविशेषानवधीधनिबन्धनं प्राचीननिबन्धविरुद्धञ्चेति मतमेतत् कठाक्षयन् तथाणा-
मेकव निर्द्देशपूर्वकं वैचित्र्याविशेषात्कत्वादलङ्कारीतमस्त्वमाह, हेतुश्चेति । लीशौ
लवसंज्ञयोद्देशवाक्ये उक्तः । उक्तमभूषणं गतु भूषणभावम् । उक्तमेति विपचा-
णामसद्भयत्व-प्रतिपादनाय, यस्मिन्तमालङ्कारत्वं तस्यालङ्कारत्वं सिद्धमेवेति भावः ।
तत्र प्रथमसुद्देशकमप्राप्तत्वाद्भिरुपणोयस्य हेत्वलङ्कारस्य अतिप्रसिद्धत्वाच्चक्षणमनभिधाय
मेदानीं दर्शयति, कारकाज्ञापकाविति । लक्षणान्तूक्तमात्रेये—

“सिपाधयिषितार्थस्य हेतुमेवेति साधकः ।

कारकोऽज्ञापक इति द्विधा सोऽप्युपजायते ।

प्रवर्तते कारकाख्यः प्राक् पश्चात् कार्यजन्यतः ।

पूर्वः शेष इति ख्यातस्तयोरेव विशेष्यता ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियमकात् ।

अविनाभावनियमादविनाभावदर्शनात् ।

ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्वेद्या पूर्वोक्तदर्शनात्” ॥ इति ।

एवञ्च सिषाधयिपिताथसाधकोहेतुरिति लक्षणम् । सिषाधयिपितोऽर्थश्च क्रिया-
दिरूपं वस्तुज्ञानञ्चेति द्विविधः । तत्र पूर्वस्य साधकः, द्वितीयस्य ज्ञापक-
इति । कारकज्ञापकयोर्लक्षणमुक्तं भोजराजेन,

“यः प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिश्चान्तराविशन् ।

उदासीनीऽपि वा कुर्व्यात् कारकं तं प्रचक्षते ।

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी समीची च यम् ।

क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकस्य सः” ॥ इति ।

अनथोरपि प्रमेदा बहव उदाहरणेषु ज्ञातव्या इत्याह तौ चानेकविधाविति ।
अनेनैव हेत्वलङ्कारेणान्येरुक्तस्य काव्यलिङ्गस्य, कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासस्यानु-
मानस्य च संग्रह इति न ते पृथग् दर्शयिष्यन्ते । विश्वनाथस्तु हेतुहेतुमती-
रभिन्नतयोपन्यासी हेतुरित्याह यथा ‘अभेदेनाभिधा हेतुहेतोर्हेतुमता सह’
इति । अथच हेतुः स्वमतेऽतिशयोक्तिरेव ॥ २३५ ॥

अयमान्दोलित-प्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥

प्रीतुत्पादनयोग्यस्य रूपस्यातोपलब्धं हणम् ।

अलङ्कारतयोद्दिष्टं निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥

Here we have कारकहेतु (see Tika).

अत्र कारकहेतुमुदाहरति, अयमिति । आन्दोलिताः मन्दं मन्दं चालिताः
प्रौढा वसन्तर्त्तोः परिणामिन बहलीमूताः, (अप्रौढेति पाठे वसन्तप्रारम्भे णादुरप्राया

इत्यर्थः,) चन्दनदुग्धाणां पक्त्वा येन सः । अनेन मलयमारुतस्य मान्यं
सौगम्यं शैत्यञ्च प्रतिपादितम् । अत्र मलयमारुतः प्रीतुत्पादनक्रियायाः
कारकः, तस्य चान्दोलितेत्यादि विलक्षणविशेषणविशिष्टतया निर्देशाच्चमत्का-
रातिशयः सहृदयहृदयानुभवसिद्ध इत्यलङ्कारता । अन्यथा न तथात्वमिति, यथा
गौशरति मृगो धावतीत्यादौ । विपक्षणान्वय स्फुटमपि प्रतीयमानवैचित्र्यमप-
श्यतां गजनिर्मौलिवैवेति तदेवाह, प्रीतुत्पादनेति । रूपस्य कतुंस्तथाविध-
विशिष्टस्वरूपस्य उपद्रव्यं वैचित्र्यजनकतथोपन्यासः । अलङ्कारतयोद्दिष्टमिति
वैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वादिति भावः । इदञ्चोत्पादनक्रियायाः प्रवृत्तावुदाहृतं
निवृत्तावपेयमुदाहरणमिदं, निवृत्तावपीति । तत्समं क्रियाप्रवृत्तिसमानम्,
यथा—

‘सुखे तव सुखामोदलोलुपो मधुपो भ्रमन् ।

कर्णिकाकमलं फुल्लमपि नाभिसरत्ययम्” ॥

अवाभिसरणक्रियाया निवृत्तिः । एवं प्रयुक्तावुदासोनतायाञ्च बोध्यम् ॥ २३६ ॥

२३७ ॥

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्भरान् ।

पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

अभावसाधनायालमेवम्भूतो हि मारुतः ।

विरहज्वरसम्भूत-मदनाग्न्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

पूर्वोदाहरणे प्रीतुत्पादनक्रियायाः साधकस्य हेतुत्वं दर्शितम्, तत्

किं सर्व्वत्र क्रियाया एव साधको हेतुरिति शङ्का निरासन्न, दाहरणान्तरं दर्शयति, चन्द्रनेति । चन्द्रनारण्यम्, आधूय ईप्रत्कम्पयित्वा, एतेन सौगन्ध्यं मान्द्यञ्च प्रतिपादितम्, स्पृष्ट्वा मलयानभरानित्यनेन च शैत्यम् । अभावाद्यध्वंसाय इत्यर्थः ॥ २३८ ॥

अभावेति । एवम्भूतः सौगन्ध्यादिगुणयुक्तः, तेषामिदोद्दीपकतया पथिकामाधं प्रति कारणतावच्छेदकत्वात्, हि यतः विरहज्वरे सम्भूतः प्रादुर्भवन् यो मदन एवाग्निः तेन आतुरे रुग्ने, जने 'न ततः कस्यैतद् हेतुः' इत्यादिबद्धं पश्ये सप्तमी, तस्याः प्रतियोगित्वमर्थः तस्य चाभावित्यनेनान्वयः । अभावसाधनायात्मिति अलं योग्यः, उपस्थितिद्वारेतिशेषः ततश्चाभावस्यापि साधको हेतुर्भवतीति भावाभावसाधकतया हेतोर्देविध्यं बोध्यम्, एतेन क्रियायाः साधको हेतुरिति यद् भोजराजेन क्रियाया एव साध्यत्वमुक्तं तन्नादरणीयम्, अभावादेरपि साध्यत्वसम्भवात्, अतएवाग्नेये 'सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः' इत्यनेन सिषाधयिषितार्थत्वेन सामान्यतः पदार्थमात्रस्यापि साध्यमानत्वं दर्शितमिति केचित् । वस्तुतस्तु अभावाद्योपस्थित इति निमित्ततयाऽभावविशिष्टाया उपस्थितिक्रियाया एव साध्यत्वम्, अभावसाधनायैवभावस्य साध्यत्वोक्तिस्तु साध्यतावच्छेदकतया परम्परया यत्र तु क्रियापदं नास्ति तत्र तादध्याङ्गत्वं नैव क्रियारहितस्य वाक्यत्वाभावात्, उक्तञ्च 'यद्वान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तदास्ति-र्भवन्तोपरः प्रयोक्तव्यः इति । एवं च सर्व्वत्र कर्मण्येन प्राप्यकर्मणि च क्रियाया एव क्वचित् किवलायाः, क्वचिद्विशिष्टायाः साध्यत्वं ज्ञेयम् ॥ २३९ ॥

निर्वर्त्तोऽत्र च विकार्य्ये च हेतुत्वं तदपेक्षया ।

प्राप्ये तु कर्मणि प्रायः क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥

एवमुदाहरणद्वये क्रियापेक्षये हेतुत्वं दर्शितं, क्वचित्, कर्मापेक्षयापि भवतीत्याह, निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मणोति शेषः, तत्र निवर्त्यं पूर्वमसदेव कर्तुः क्रिययोत्पाद्यमानम्, सदेव बाधलक्षितं प्रकाशमानमिति द्विविधम्, यथा कटं करोति, पुनं प्रसूति इति । विकार्यं कर्तुः क्रियाया सदेव पूर्ववदप्युच्छेदेनानुच्छेदेन वा अवस्थान्तरमापाद्यमानमिति द्विविधम्, यथा काष्ठं दहति कुण्डलं करोतीति । यदुक्तम्—

“यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकायते ।

तन्निर्वर्त्यं, विकार्यं च कर्महेतुः व्यवस्थितम् ।

प्रकृत्याच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठं भक्षयत् ।

किञ्चिदगुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्” ॥ इति ।

तदपेक्षया निर्वर्त्यं विकार्यपेक्षया तयोरेव तत्र कार्यत्वात्, निर्वर्त्यविकारापेक्षेति केचित् । अत्र तदपेक्षेवेति न नियमः क्रियाया अपि जन्यत्वेन हेतुतानिरूपकत्वात् । प्रापेत्विति, कर्तुः क्रियाया व्याप्तिमात्रं यत्र प्रतीयते न निष्पत्तिर्न च विकृतिस्तत् प्राप्यम् । यदुक्तम्—

“क्रियाकृता विशेषाणां सिद्ध्यर्थं न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते” ॥ इति ।

क्रियापेक्षेवेति क्रियाया अपेक्षा यत्र सा, (क्रियापेक्षेवेति सयकारपाठे क्रिया अपेक्षया निरूपकतया अपेक्षणीया यत्रेति विशङ्क्यते), प्राप्यकर्मणो जन्यत्वाभावेन निरूपकत्वाभावात् क्रियामात्रनिरूपितेत्यर्थः । जुमरनन्दिप्रभृतयस्तु

अनोऽस्मिन्मपि कर्मभेदमिच्छन्ति यथा पापं त्यजतीति तत्रापि क्रियापेक्षितमेव हेतुः,
अथच निवृत्तिविषयः ॥ २४० ॥

हेतुर्निर्वर्त्तनीयस्य दर्शितः शेषयोर्द्वयोः ।

दत्त्वोदाहरणद्वन्द्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

हेतुरिति । दर्शित इति अयमान्दोलितेत्यादुदाहरणे हेतुः, तत्र प्रीतिरूपस्य
कर्मणो निर्वर्त्तनीयत्वात् । शेषयोर्द्वयोर्विकार्यप्राप्ययोः । अत्र हेतुरित्यनुषङ्गः ।
उदाहरणद्वन्द्वं दत्त्वा उपन्यस्य हेतुर्दर्शयिष्यत इति शेषः, अनन्तरञ्च ज्ञापको
हेतुर्दर्शयिष्यते इत्यन्वयः । यदा शेषयोर्द्वयोः शेषकर्मद्वयघटितवाक्यार्थद्वयगतहेतु-
रित्यर्थः । प्रतिज्ञा चैषा शिष्याणां तात्कालिकोत्कण्ठानिवारनतया इति
बोध्यम् ॥ २४१ ॥

उत्प्रवालान्यरण्यानि वाप्यः स्फुल्लपङ्कजाः ।

चन्द्रः पूर्णस्य कामेन पान्यदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥

तत्र विकार्यकर्महेतुमुदाहरति, उत्प्रवालानीति । अत्र प्रकृतिभूतमुत्प्रा-
वालारण्यादिविययं पान्यानां दृष्टेश्चक्षुषो दाहकरत्वाद्विषं कृतं विषोभावूपविकारं
नीतमित्यारोपितः प्रकृतिविकृतिभावकृत एव चनत्कारातिशयः । तात्त्विके तु
तस्मिंस्तदभावात्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थानस्थितां सखीम् ।

वाला भ्रूभङ्गजिह्वाची पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

प्राप्यकर्महेतुमुदाहरति, सानयोग्यामिति । सानयोग्यां सानाभ्यासम्, 'अभ्यासः
खुरली योग्या' इत्यमरमाला । प्रियस्थानस्थितां प्रियत्वेनारोपिताम्, करोतीत्य-
भिप्रेतमिति शेषः । बाला अभ्यासा, तस्या एव सानश्चासम्भावात् । तत्र
सखीमिति प्राप्य कर्म, तद्विषयकदर्शनक्रियापेक्षयेव बालाया हेतुत्वम्, तच्च
तथाविधाभिप्रायसहकृतम् भङ्गेत्यादिकाल्पनिकविशेषणपुरस्कृतं सङ्गम् रविशेषं पुण्याति
॥ २४३ ॥

गतोऽस्तमर्काभातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्येव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

Here we have आपकहेतु (see Tika).

अथ आपकहेतुमुदाहरति, गत इति । वासाय वासश्चाय, गत्यर्थयोगे
कर्मणि चतुर्थी । इतीदमपि अस्तमितार्कादिकमपि कालावस्थाविशेषः प्रकृते
सायंसन्धेयर्थः तस्या निवेदने साध्येव पर्याप्तमेव । अवाकमिताकादयो आपकाः
सायंसन्धा च आप्या, आप्यस्य च कचित् प्रतीयमानत्वं क्वचिच्च शब्देनोपादानमिति
द्वयी गतिः । अत्र तु प्रतीयमानत्वम्, अतएव साधिवेतिप्रकारेणानुपात्तस्य आप्यस्य
कथं आपको भवतीति शङ्का निरस्ता । सम्प्रति सन्धा वर्तते इत्युक्तौ वैचित्र्या-
प्रतीतेर्निरुक्तआपकमुखेन सन्धाप्रतिपादने च तत्प्रतीतेरस्वाङ्गकारता ॥ २४४ ॥

अबध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनान्भसाम् ।

देहोभभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

आप्योपादाने आपकमुदाहरति, अवधेरिति अवधेरविनाशैः, असाधेर-
प्रतिकार्यैः, देहोष्मभेदेहतापैः । सुबोधं सुखिनानुमेयम्, कामातुरं विरहव्याकु-
लम् । अथ मग्नः कामातुरत्वं ज्ञाप्यमुपात्तं तस्य देहतापा आपकाः, तथाह
विशेषणद्वयेनातपलङ्घनादिजन्यत्वव्यावर्तनेन विरहासाधारण्यप्रतिपादनभङ्गा वैचित्र्या-
तिशयः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्या आपकहेतवः ।

अभावहेतवः केचिद्व्याक्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

इतीति । इति एवरूपा, रम्याश्चमत्कारजनकाः, प्रयोगेषु प्राचां प्रबन्धेषु,
आपकरूपा हेतवो लक्ष्याः स्वयं ज्ञातव्याः । एवं कारका आपकाश्च भावरूपा
एव हेतवोदर्शिताः, अनन्तरं केचिदभावहेतवः अभावरूपा हेतवो व्याक्रियन्ते उच्यन्ते
इत्यन्वयः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनियद्वेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

अभावाच्च प्रगभाव-लब्धसामान्याभावाव्यन्ताभावभेदेन चतुर्विधाः क्रमेण तेषां
हेतुत्वमुदाहरति, अनभ्यासेनेति । धीमतां ज्ञानिनाम्, अक्षाणां इन्द्रियणाम्,
अनियद्वेण असंयमेन, व्यसनं स्त्रीपानमृगयाद्यासक्तिः । अथ यावद्विद्यानामभ्यासो
धीमद्भिः संसर्गोऽक्षाणाञ्च नियद्वो न क्रियते तावद्व्यसनं जायते इति विद्याभ्यासादीनां
प्रति हेतवः ॥ २४७ ॥

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

गतो मोहश्च प्रता वृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मज्जः ॥ २४८ ॥

गत इति । पुण्याश्रमे पुण्याश्रमगमने प्रव्रज्यायामित्यर्थः । अत्र पूर्व्वसुतपन्नानां कामकथोन्मादादीनां प्रव्रज्यायाः पुण्याश्रमे मनोनिधानं प्रति हेतवः ॥ २४८ ॥

वनान्यमूर्नि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।

गृहा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

वनान्यमूर्नीति । गृहाश्रमाद्विरज्य वनं गतस्थानन्दोक्तिरियम् । अमूर्नि वनानि यद्येष्टेष्टाशनादिशून्यान्यपि न गृहाणि दुःखातिशयदातृगृहभिन्नानि तन्मे मानसं नन्द-
तीत्यन्वयः, एवमयंऽपि, अत्र वनादिषु गृहादीनां भेदा वनं गतस्य मानसनन्दने
हेतवः । हेतुत्वच्छेदं न स्वरूपसत्त्वेन किन्तु ज्ञातमानतयेति बोध्यम् । अत्र सादृश्या-
तिशयहेतुकाभेदप्रतीतिपूर्व्वकभेदप्रतिपादनस्यैव चमत्कारजनकत्वादनगृहादीनां सादृश्य-
मस्त्येव परन्तु तदविवक्षणाग्रात्र निर्णयोपमा ॥ २४९ ॥

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्व्वसम्पदः ॥ २५० ॥

अत्यन्तमिति । अनालोचितचेष्टितम् अविमृश्यकारित्वम्, अत्यन्तम् असत्
अविद्यमानं अनालोचितचेष्टितं नास्तीत्यर्थः । अतस्तेषामिति, अत्रानालोचितचेष्टित-
स्यात्यन्ताभावः सम्पादित्वौ हेतुः ॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

पूर्वोदाहरणवद्दे भावप्रतियोगिकानामेवाभावानां हेतुत्वं दर्शितम्, संप्रत्यभावप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य हेतुत्वं दृश्यन्नदाहरति, उद्यानेति । मञ्जरी अनुद्भिन्ना न भवति, उद्भिन्नेव भवतोत्पत्तिः । अतस्तस्या उद्घोषकत्वात् पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिर्देयः मरणमुपस्थितमित्यर्थः, मृतानामेव तर्पणाञ्जलिदानविधानात्, अत्र सहकारमन्वय्युद्देशभावस्याभावो विरहिणोमरणहेतुत्वेन वर्णितः, अयच्च प्रागभावाभावः, वस्तुन उत्पादो हि प्रागभावाभाव उच्यते, तेन तद्रूपस्य सहकारमञ्जरौणासुद्देशस्य पथिकनारीणां मरणकारणत्वम् । प्रध्वंसभावो यथा,

“पोनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनं

पायावः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।

स्वावासानुपघातनिर्गतमनास्तत्कालमीलद्दृशि

यच्च सोऽच्युतनानिपद्यवसतिर्देषाः शिवं शंसति ॥”

अत्र नारायणनाभिपद्मरूपावावस्थानस्योपघाताभावो ब्रह्ममनोनिर्गतिं प्रति हेतुः, सहजं वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसस्याभाव उच्यते । अत्यन्ताभावाभावो यथा, ‘अत्यन्तमसदाय्याणाम्’ इत्यादौ, अवलोचनचेष्टितस्यात्यन्ताभावाभावः सम्पदिष्यद्देयः हेतुः । एवमन्योन्याभावाभावोऽपि बोध्यः । अत्राभावाभावानां प्रतियोग्यादिस्वरूपत्वानमुपगमात् भावहेतुत्वं बोध्यम् ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

एवमभावस्य भावमभावञ्च प्रति हेतुत्वेन भेदान्तरं भवतीति प्रतिपादयन्नभाव-
हेतुमुपसंहरति, प्रागभावादीति । भावाभावस्वरूपस्य अभावस्वरूपस्य चेत्यर्थः, तत्र
पूर्वश्लोकेषु भावान् प्रति हेतुत्वं अभावं प्रति हेतुत्वन्तुष्टम् यदा उद्यानित्यादुदाहरणे
तथात्वं ज्ञेयं कार्यभूतस्य व्यज्यमानमरणस्य प्राणवायोर्देहसंयोगनाशरूपत्वात् एवमुक्तो-
दाहरणेषु भावानां कारकहेतुत्वं दर्शितं ज्ञापकहेतुत्वन्तु स्वयमूहनीयम्
॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।

अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसङ्गराश्रितहेतवः ॥ २५३ ॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

अत्यन्तसुन्दरादृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

एवं हेतोः कारकत्वज्ञापकत्वाभ्याम् अभावरूपत्वेन च वैविध्यमुक्तं, सम्प्रति
चिद्वसंज्ञकं भेदान्तरमाह, दूरकार्यं इति । दूरं देशतः कालतश्च दूरवृत्तिं कार्यं
यस्य सः । तत्सहजः कार्येण सहैव जातः । कार्यानन्तरजं कार्यं जाते पश्चाज्जातः ।
तथा अयुक्तमनुचितञ्च युक्तमुचितञ्च कार्यं यथोक्तौ, अयुक्तकार्यो युक्तकार्येत्यर्थः ।
असङ्गरा बहुविधाः । चिद्वहेतव इति चिद्वसंज्ञका हेतव इत्यर्थः, दूरकार्यत्वादिनाश्रय-
विषयत्वादन्यर्थता, तदुक्तं भोजराजिन—

“क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकस्तथा ।

अभावश्चित्हेतुश्चतुर्ध्वि इहेष्यते” ॥ इति ।

॥ २५३ ॥

तेऽसौ इति । गौणशक्तिर्गौणलक्षणा साच सारोपात्मिका साधवसानायां प्रस्तुतानुपादानात्, सैव व्यपश्यतः स्वविषयकाप्रस्तुताभेदप्रतीतिजनिका येषां ते च गौणशक्तिव्यपश्यत्वं क्वचित् कार्यं स्यापि भवति, यथा ‘पथात् पथ्यस्य’ इत्यादि वचः साधोदाहरणे रागसागर इत्यत्र, अत्र हेतोलक्षणात्वञ्च परस्परवेति बोधम् । क्वचिद्भयोरपि यथा ‘राज्ञां हस्तारविन्दानि’ इत्यादौ । तस्मात् गौणशक्तिव्यपश्यदिति प्रचम्यन्पाठः सम्यक् । एतच्चोपलक्षणं, इत्येकपक्षमाभावेऽप्यध्यावसायमात्रविषयत्वे हेतूनामत्यन्तचमत्कारजनकत्वं बोधम् यथा, ‘आविर्भवति नारीणाम्’ इत्यादिवचसाधोदाहरणे । अत्यन्तसुन्दरा दृष्टा इत्युदाहरणदर्शनाया हेतुः ॥ २५४ ॥

त्वदपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ।

मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

क्रमेण दूरकार्यादीनुदाहरति, त्वदपाङ्गाह्वयमिति । हे अङ्गने प्रश्लाङ्गवति, त्वदपाङ्गरूपं तेनाव सारोपा गौणी, अन्यतः पुरुषान्तरे, तेन त्वदपाङ्गरूपेणानङ्गास्त्रं च । स लक्ष्यभूतः पुरुषः, अपिभिन्नक्रमे । अलक्ष्यभूतोऽहमप्यर्थः । अत्रास्त्ररूपकारणस्य लक्ष्यविधेरूपकार्यमेव निकटवर्ति, अलक्ष्यमिदमप्यन्तु दूरवर्त्येवेति कार्यस्यात्र देशतो दूरस्थता । कालतो यथा

“अनश्रुवानेन युगोपमानमलब्धसौर्वीकगुलाञ्छनेन ।

अस्यष्टछद्मसंरूपेणापि चासौद्रचावतो तस्य भुजेन भूमिः” ॥

अत्र बाल्य एव धौवनकार्यं भूमिरचाकरणाद्देतोर्दूरकार्यता ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पथ्यस्तशैशवम् ।

सहैव विविधैः पुंसांमङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

आविर्भवतीति । पथ्यं स्तं निराकृतं शैशवं येन तद्वयो यौवनमित्यर्थः । अङ्गजो मनसिजः, “अङ्ग” मनस्युपाये च प्रतीके चाप्रधानकी । अङ्गोदेशविशेषे स्वादङ्गसम्बोधनेऽन्यथम्” इत्युक्तेः । तेन कृत उन्मादो मनोविकारविशेषः, तत्कृतेविभ्रमैर्विलासैः, सहैवाविर्भवतीति । अत्र नारीणां यौवनरूपं कारणं कार्यभूतैः पुंसां विभ्रमैः सहैव जायत इति कारणस्याशुकार्यं कारिता प्रतिपादनाय कार्यप्राक्क्षयवर्त्ति-त्वापङ्गविवेचिकः । एवञ्चात्र विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानत्वं प्रागुत्पद्यमानत्वेनाध्यावसितमित्यध्यावसाय्यप्राशस्त्येन हेतुश्चतुष्कारातिशयजनको नतु गौणव्यप्राशस्त्य इति बोधायम् ॥ २५६ ॥

पश्चात्पथ्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णरागसागरः ॥ २५७ ॥

पश्चादिति । किरणान् पथ्यं स्तोत्रचिह्नं उदक्षिपदित्यर्थः । पश्चादुदीर्णमुदितमित्यन्वयः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्वमेव, उदीर्णं उच्छलितः, समृद्ध इति क्वचित् पाठः, रागः कामाभिलाष एव सागरः । अतएवात्र कार्यस्यैव गौणव्यप्राशस्त्यत्वं, वस्तुतस्तत्त्वं चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य क्षिप्रकार्यं कारिताप्रतिपिपादयिषया रागसागरी-च्छलनरूपकार्यस्य पश्चाद्भावितत्वं पूर्वभावित्वेनाध्यावसिता, तेनाध्यावसायमूल एव चमत्कारातिशयः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुट्मलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणद्वन्द्वरविवालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

राज्ञामिति । त्वच्चरणद्वन्द्वमेव रविवालातपः । रवित्वत्त रागिति बहुशः पाठः ।
तत्र त्वच्चरणद्वन्द्वस्य रागो लौहित्यं स एव वालातप उदग्गदादित्यरश्मिरित्यर्थः, राज्ञां
हस्ता हस्तद्वन्द्वान्येव अरविन्दानि तानि कुट्मलीकुरुते सुद्रितानि करोति, अत्र प्रणामाद्ये
हस्तयोः पुटौभावे कुट्मलीभावाध्यासस्त एव चमत्कारातिशयः । अत्र वालातपस्पर्श-
तोररविन्दकुट्मलीभावरूपकार्थं मयुक्तम् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

पाणिपद्मानिति । कुन्दनिर्मलः कुन्दकुसुमवद्भवला, विशेषणमिदं नखानां
चन्द्रत्वारोपे हेतुः । अत्र चन्द्रकिरणरूपहेतोः पद्मसङ्कोचनं कार्थं युज्यत एव
॥ २५९ ॥

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशो ।

इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ॥ २६० ॥

हेतुसुपसङ्गति, इतीति । हेतुविकल्पानां प्रभेदानाम् । गतिर्दिक् । दर्शितेति
अनया दिशो अपरेऽपि हेतुप्रभेदाः स्वयं ज्ञातव्या इत्यर्थः ।

अथ सूक्ष्मं लक्षयति, इङ्गितेति । इङ्गितम् अभिप्रायबोधकचेष्टाविष्करणम्, “इङ्गितं हृदयोभावः” इति विश्वः । आकारोरत्यादिमूचकमुखरागादिः, ‘स्यादाकारोऽङ्गवैकृतम्’ इति बोधालितः । ताभ्यां लक्ष्यो लक्षयितुं याग्योऽर्थः अभिलाषाद्यभ्यन्तरविषयः रहः क्लियमाणवर्द्धविषयो वा सूक्ष्मः सूक्ष्माख्यालङ्कारवान्, सूक्ष्मसंज्ञाया अन्वयतां प्रतिपादयितुं हेतुमुपन्यस्यति—सौक्ष्मादिति, अर्थस्तेङ्गिताकाराभ्यामेव लक्ष्यत्वेन सूक्ष्ममतिवेद्यत्वादित्यर्थः । इत्युच्चार्यस्तेङ्गिताकाराभ्यां निपुणमति लक्ष्यत्ववर्णनं सूक्ष्मं नामालङ्कार इत्यर्थः । नव्यास्तु इङ्गितेनाकारेण वा लक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य निपुणमतिना केनचिदङ्गान्तरेण यत्सूचनं तत्सूक्ष्मं नामालङ्कारः । सूक्ष्मार्थसूचनस्यैव चमत्कारजनकतया लङ्कारत्वादित्याहुः । तथाचोक्तं प्रकाशकता,

‘कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्ये प्रकाशयते ।

धर्मेण केनचिदात्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते’ ॥ इति ।

कुतोऽप्याकारादिङ्गितादेत्यर्थः । दर्पणकृताप उक्तम्—

‘संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणोङ्गितेन वा ।

कथापि सूच्यते भङ्गा यत्र, सूक्ष्मं तदुच्यते’ ॥ इति ।

॥ २६० ॥

कदा नो सङ्गमोभावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।

अवेक्ष्य कान्तमवला लीलापदमं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

पदमसम्मीलनादत्र सूचितोनिशि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

तत्रेकितलचार्थमुदाहरति, कदेति । नौ आवयोः । आकोणे जनबहुले देश ।
 लौलापचं क्रीडार्थकमलम् । न्यमोलक्षत् समकीचयत् । पञ्चसन्धीलनादिति—
 सूचितोलक्षितः, नायिकाया अभिप्रेतो निशाभाषिसङ्गमरूपः सूक्ष्मोऽर्थः पञ्चनिमीलन-
 रूपेण तेन किञ्चित्क्षित इति स्वनते लक्षणसमन्वयः । नव्यमते तु नायकस्य
 जिज्ञासितः सङ्केतकालरूपः सूक्ष्मोऽर्थस्तस्य भूतिपादिनेङ्गितेन नायिकाया लक्षयित्वा
 निशासमयशंसिकमलनिमीलनलोलया प्रकाशित इति । अत्र च वैचित्र्याविशेषस्य
 सर्वानुद्धारविलक्षणतया सङ्गदयानुभवसिद्धत्वादलङ्कारत्वमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

मदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्द्धत ।

उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥

इत्यनुस्मिन्नरूपत्वाद्गतुत्सवमनोरथः ।

अनुस्मृतेष्वेव सूक्ष्मत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

इति सूक्ष्मम् ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति, मदर्पितेति । उद्दामोऽत्यधिको रागो रतुत्सवा-
 भिलाषक्षणेन तरला मनो । उद्दामरागव्यञ्जिकेत्यर्थः, कापि विलक्षणा छाया कान्तिः ।
 अत्र नायिकाया रतुत्सवाभिलाषरूपांस्तस्य मुखच्छायावैलक्षण्यरूपाकारेण किञ्चित्क्षाल-
 प्रतिपादितम् । नव्यमतेऽप्यत्र तादृशकारसंलक्षितस्य तादृशवचनभङ्गा वन्धुवमोपे
 सूचनमिति लक्षणसमन्वयः, सूचनञ्च यस्मादर्थस्तं प्रतीतिं न नियमः तस्यान्याद्देश-
 कत्वस्यापि सम्भवात् । अतएव प्रकाशकता सूक्ष्मलक्षणे अन्यस्मिन् इतुक्तम् (मदर्पितेति
 कचित्पाठः) ॥ २६५ ॥

ननु पूर्वोदाहरणे पदमनिसोलनात् प्रतीयमानस्य निशिसङ्गमस्य सूक्ष्मत्वं तावदस्तु, अत्र तु तादृशसुखच्छायाकारः स्फुटतरमेव रतुत्सवमनोरथं लक्षयतीति कथमर्थस्य सूक्ष्मत्वमित्याशङ्क्योपपादयति, इत्यनुद्भिन्नरूपत्वादिति । रतुत्सवमनोरथोऽनुद्भिन्नरूपत्वात् आकारलक्षितत्वेन स्फुटतरप्रतीयमानरूपत्वाभावात् सूक्ष्मत्वमनुलङ्घ्यैवापरित्यज्यैवात्र व्यवस्थितो वर्णितोऽभूदित्यन्वयः । (अत्राप्यवस्थित इति क्वचित्पाठः) । अयमर्थः, उद्दामरागतरणा सुखच्छाया तावद्रतुत्सवमनोरथस्यैवानुभाव इति न नियमः, विषयान्तरमनोरथादिनापि तत्सम्भवादितरानैकान्तिकत्वात् स्फुटतरं तादृशमनोरथं लक्षयति, लक्षयिता तु स्वीयविलक्षणसदृश्यतासम्प्रोचोक्त्या तया कथञ्चिन्नक्षयतीति सूक्ष्मत्वमेव रतुत्सवविषयस्येति ॥ २६४ ॥

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

अथोद्देशवाक्योक्तलवेतिनामान्तरं लेशं लक्षयति लेश इति । लेशेन अल्पतया निर्भिन्नं प्रकाशितं यत् वस्तुनो रूपं स्वरूपतस्य निगूहनं संवरणम्, लेशः रोमोद्देशोऽदृक्कारादिना किञ्चित् प्रकाशमानस्य गोप्यविषयस्य केनचित् व्याजेन गोपनं लेशनिर्भिन्नवस्तुनिगूहनरूपत्वात् लेशालङ्कार इत्यर्थः । इममेव नञ्चा व्याजोक्तिं वदन्ति । यथा 'व्याजोक्तिर्वृद्धमनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्' इति । वक्ष्यमाणपङ्क्तौ (३०४) तु न लेशनिर्भिन्नवस्तुनो व्याजेनाङ्गव इत्यनीदृश भेदः । गोप्यनिर्भेदश्च कचिद्विषयितुरनवधानवचनेनापि भवति । तस्य निगूहनमपि क्वचित् श्लेषेण क्वचिदश्लेषेण च । क्रमेण यथा—

“काली वारिघराणामपतितश्च नैव शक्यते स्थातुम् ।

जल्कण्डितासि तरले नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्याः” ।

अथ अपतितयेति पतिं विनैत्यर्थः स्वयमेवाभिहितः पतनाभावप्रतिपादनेन निगूहितः ।

“इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा मिलति कानन—वनस्पतिना लता । अरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं नहि घनागमरोतिरुदाहता” ॥

अवापि स्ववचनेनैव सूचिता पतिसङ्गमेच्छा घनागमस्वभाववर्णनया निगूहिता । इयमप्यपङ्गुतिरिति विश्वनाथः । ननु लेशनिर्भिन्ननिगूहने कथत्कारो येनास्त्रा लङ्गारत्वमित्याशङ्गाह, उदाहरण एवासीति । रूपं वैचित्र्यात्मकत्वम् ॥ २३५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।

अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥

निर्भन्ननिगूहने हो हेतु अनिष्टसम्भावना लज्जा चेति, तवानिष्टसम्भावनाया-मुदाहरति, राजोति अवगच्छेयुरित्याद्यंसायां लिङ् । (आवगच्छेयुरिति क्वचित् पाठः) । अवगच्छेयुरित्यन्तमनिष्टशङ्कासूचकम्, अनन्तरं निगूहनोपायं चिन्तयन्नाह, आ ज्ञातमिति । तदेवाह—अहो इत्यादि, रोमोद्भेदस्य शीतानिलजनितत्वप्रतिपादने-नानुरागो निगूहितः ॥ २६६ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम ।

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतं दूषितम् ॥ २६७ ॥

लज्जायासुदाहरति, आनन्दान्नुतिः । कन्यकां विवाहाय गोप्यामानौतां कन्यां
दृष्ट्वैव कथमानन्दान्नुप्रवृत्तमिति । कन्यादर्शनमात्रेणैव आनन्दान्नुषा अनुरागव्यक्ति-
लज्जाकरीत्याशङ्क्य संवृणोति, अक्षि मे इति । अवायुगोऽक्षिद्रूपजन्मत्वप्रति-
पादनव्याजेनानुरागो निगूहितः । अत्र वस्तुनिर्भेदश्च क्वचिदाशङ्कतः क्वचित्तात्त्विकः,
तवाशङ्कायामेतदुदाहरणद्वयम् । तात्त्विकत्वं यथा,

“शैलेन्द्र प्रतिपाद्यमान-गिरिजाहस्तोपगूढोत्तम-

द्रीमाञ्चादि-विसंष्ट, लाखिलविधिव्यासङ्ग-भङ्गाकुलः ।

आः शैल्यं तुङ्गिनाचलस्य करयोरित्प्राचिवान् सन्धितं

शैलान्तःपुर-नाटमण्डल-गणैर्दृष्टोऽवताहः शिवः ॥

अत्र सात्त्विकतया रोमाञ्चादीनां परिज्ञानं तत्त्वानां जातमेव, अतएव ‘सन्धितं
शैलान्तःपुर नाटमण्डल-गणैर्दृष्टः’ इत्युक्तम् ॥ २६७ ॥

इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्कारोऽतिशोभते ।

लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृताम् ॥ २६८ ॥

अस्मालङ्कारत्वमुपादयति, इत्येवमादीति । अतिशोभते चमत्कारविशेषजन-
कतया काव्यमुपेक्ष्य कृते, तस्मादस्मालङ्कारत्वमनपलपनीयमित्यर्थः । अनैरुक्तो व्याजस्तुत्य-
लङ्कारोऽपि लेश एवेत्याह, लेशमेक इति । लेशतः स्तुतिच्छलेन कृतां स्तुतिं वा एके
लेशं विदुरित्यन्वयः । यदुक्तम्—

“दोषस्य यो गुणोभावो दोषोभावो गुणस्य यः ।

स लेशः स्यात्ततो नान्वा व्याजस्तुतिरपीत्येते” ॥ इति ।

यथा लेशनिभिन्नवस्तुनिगूहने लेशनामालङ्कारत्वं तथा लेशकृतस्तुतिनिन्दयोरपीति,
किं व्याजस्तुतीलङ्कारान्तरापभ्युपगमेन पल्लवौकवणमिति सोऽपि लेश एवेत्यर्थः ।
॥ २६८ ॥

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुर्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।

कन्यायाः कल्पते भोगान्निर्विविचोर्निरन्तरम् ॥ २७० ॥

तत्र स्तुतिव्याजेन निन्दासुदाहरति, युवेष इति । स्वयंवरगोष्ठ्यां कस्यचिद्वाजः
समोपमुपस्थितां कन्यां प्रति सख्या उक्तिरियम् । योग्यः पतिः पतित्वेन वरीतु-
मुचितः, अत्र हेतुः रणोत्सव इति, अतिवारोऽयं त्रियतामित्यापाततो बोधितं, पर्यावसाने-
तु सर्व्वदा रणव्यथोऽयम् अनेन ते कामसुखं दुर्लभं तत्र त्रियतामिति । रणोत्सवे मन-
सक्तमिति स्तुतिव्याजेन निन्दैव प्रतिपादिता ॥ २६९ ॥

एतदेवाह, वीर्योत्कर्षस्तुतिरिति । अस्मिन् पद्ये भोगान् सुरतीतुसवान् निरन्त-
रनिर्विविचोः उपभोक्तुमिच्छोः कन्याया भावो वरणाभिप्रायस्तस्य निवृत्तये * राज्ञो
वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैव कल्पते—निन्दारूपेणैव परिणमतौल्यन्वयः ॥ २७० ॥

*[Comp. our "रक्षणाय कल्पसे" in Sak. v. 7]

चपलो निद्वयश्चासौ जनः किन्तेन मे सखि ।

आगःप्रमार्ज्जनायैव चाटवो येन शिञ्जिताः ॥ २७१ ॥

दोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शितश्चाटुकारिता ।

मानं सखीजनोद्दिष्टं कर्तुं रागादशक्त्या ॥ २७२ ॥

इति लेशचक्रम् ॥

निन्दाव्याजिनं स्तुतिमुदाहरति, चपल इति । मान एव स्तुतिस्त्रिणीनां गौरवहेतु-
स्तदन्तरान्तरा प्रेषसि मानो विधेय इति वदन्तीं सखीं प्रति नाशिकाया उक्तिरियम् ।
चपलो नैकत्र स्थिरप्रेमा, निर्द्वयः परपोषानभिन्नः, तेन युष्माभिरुपदिष्टेन मानेन ।
आगःप्रमार्जनाय अपराधविस्मरणाय, चाटवः प्रियवादाः ॥ २७१ ॥

दोषाभास इति । सखीजनैरुद्दिष्टमुपदिष्टं मानं रागात् प्रेषस्वनुरागाधिकात्
कर्तुंशक्त्या नाशिकाया कोऽपि स्त्रीणामतीव हृदयङ्गमयाटुकारितारूपो गुणः,
दोषाभासः प्रथमं दोष इवाभासत इति तादृशी दर्शितः, दोषत्वेन कथित इत्यर्थः ।
तस्मादत्र निन्दाव्याजिनं स्तुतिर्दर्शिता ॥ २७३ ॥

उद्दिष्टानां पदार्थानामनूद्देशो यथाक्रमम् ।

यथासङ्ख्यामिति प्रोक्तं क्रम इत्यपि ॥ २७३ ॥

अथ क्रमं लक्षयति, उद्दिष्टानामिति । उद्दिष्टानां प्रथममुक्तानां पदार्थानां यथा-
क्रममनूद्देशः पद्यादुक्तैः पदार्थैः क्रमेणान्वय इत्यर्थः । यथासङ्ख्यामिति । ननु 'हेतुः
सूक्ष्मो लवः क्रमः' (५) इत्युद्देशवाक्ये लवानन्तरं क्रमः एवोद्दिष्टकत्वं कथं
यथासङ्ख्यास्य निरूपणमित्यत्राह, सङ्ख्यानं क्रम इत्यपीति । यथासङ्ख्यां सङ्ख्यानं क्रमः
इति त्रयः पर्याया इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

ध्रुवन्ते चोरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।

स्नातुमम्भःप्रविष्टायाः कुसुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७४ ॥

इति क्रमः ॥

उदाहरति, ध्रुवमिति । स्मितेक्षणमुखद्वयतिरिति (जात्याश्रयत्वादेकवचनम्) ।
चोरितेति । किञ्चःपद्येत्यर्थः, समुदायहरणं नायिकायां तदसत्त्वप्रतिपत्त्या
वरस्थापनेः । अम्भःप्रविष्टाया इति अम्भःस्थितानां कुसुदादोनां चौर्यक्रियाया
उपपादकम्, उत्पलं कुवलयम् । अत्र स्मितद्वयतिः कुसुदेन, ईक्षेणद्वयतिरुत्पलेन,
मुखद्वयतिः पङ्कजेन, चोरिता इति क्रमिकाणां क्रमिकैरन्वयः । अत्रालङ्कारान्तर-
विच्छिन्निमूलतया-प्रौढोक्त्या च वैचित्र्यातिशयः ॥ २७४ ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानम्, रसवद्भ्रमपेशलम् ।

उर्जस्वि रुढाङ्गहारम्, युक्तोत्कर्षञ्चतत्त्वम् ॥ २७५ ॥

(Sl. 275) प्रेयः अलङ्कार is there where there is congenial

upturn of some grand sentiment—देवादिविषयभावः ; and रसवत्
अलङ्कार is indicated where there is fine suggestion of some
one of nine sentiments like रति etc “स्थायो भावो रसः स्मृतः” as is
to be understood by सहृदय person ; and उर्जस्विन् अलङ्कार is got
where there is advent of गर्वं pride or अङ्गहार । (See illustra-
tions ahead).

रञ्जयितुमाणां वस्तुलङ्काररूपव्यञ्जानां वाच्यार्थस्य शोभाजनकतया समासोक्ति-

रूपकादिनामालङ्कारत्वमुक्तम्, अनलङ्कारकमाणां रसादिव्यङ्ग्यानामपि तथात्वेना-
लङ्कारत्वमुचितमिति सप्रति तद्रूपं प्रयोरसवदूर्जस्विनामकम् अलङ्कारवयम्
आह, प्रिय इति । वयणाभिवासंलक्ष्यक्रमत्वरूपैकधर्मवत्त्वादिकं निवेशः ।
तत्र प्रियतरं भावाभिव्यक्त्या बोद्धव्यस्य प्रीत्यतिशयकरं वक्तुर्वा प्रीत्याधिक्यसूचक-
माख्यानं प्रियः प्रकटप्रियत्वात् प्रेयो नामालङ्कारः । भावाय देवादिविषया रतिः
प्रधानत्वेनाभिव्यक्ता वामिचारिण्य । यथा काव्यप्रकाशे, 'रतिर्देवादिविषया
व्यभिचारो तथाञ्जितः । भावः प्रीतिः' इति । विभावादिभिरपरिपुष्ट उद्बुद्धभावः
स्थायो च भाव इति विश्वनाथादयः । यय्यकर्तुंस्तु देवादिविषयकरतिभावव्यञ्जक-
मेवाख्यानं प्रयोऽलङ्कारतयोभिसतमिति वक्ष्यमाणोदाहरणदर्शनादवगम्यते । ततश्चा-
ख्यानचातुर्येण व्यज्यमानोदेवादिविषयकरतिभावोवाच्यस्य शोभाजनकतया प्रयो-
नामालङ्कार इति लक्षणम् । तथा रसपेशलं रसाभिव्यक्त्या आख्यायनम्, रसवत्
रसवन्नमालङ्कारः आख्यानचातुर्येण व्यज्यमानोरस एव वाच्यस्य शोभाजनकतया
रसवदलङ्कार इत्यर्थः ॥ रसस्वरूपस्य यय्यकृता नोक्तमिति किञ्चिदुच्यते । समुचित
सन्निवेशशोभिना काव्येन तत्तदभिनयेन वा समर्पितैः सहृदयहृदयं प्रविष्टैः
तदीयसहृदयतासमीचीनेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितरामरमणीयत्वादिभिः अलौकिका-
विभावनादिव्यापारवत्तया विभावागुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः सौतादिभिरालम्बन-
कारणैः चन्द्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैः अश्रुपातादिभिः कार्यैः विन्तादिभिः सहकारि-
भिर्य सन्भूय प्रादुर्भाषितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितानन्दांशवरणा-
ज्ञानेनातएव प्रमुष्टपरिमित-प्रमादत्वादिनिजधर्मेण प्रमादा स्वप्रकाशतया

वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग् विनिविष्टवासनारूपः स्थिरतदा
 वत्मानतात् स्थायिशब्दव्यपदेश्यो रत्यादिरेव रसः । तथा चाहुः 'व्यक्तः स
 तैर्विभावादैः स्थायी भावो रसः स्मृतः' इति, व्यक्तो व्यक्तिविपरीकृतः, व्यक्ति
 भग्नावरणा चित् । यथाहि शरावादिना पिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ सन्निहितान्
 पदार्थान् प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान् रत्यादीन्, अन्तःकरण
 घर्माणां साक्षिभावत्वाभ्युपगतेः, विभावादीनामपि स्वप्नतुरगादीनामिव रङ्गरजता-
 दीनानिव च साक्षिभावत्वमविरुद्धम्, व्यञ्जकविभावादिवर्ज्यया आवरणभङ्गस्य
 वा उत्पत्तिविनाशभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्येते विभावादिवर्ज्यणावधिलादा
 वरणभङ्गस्य, निवृत्तायां तस्यां प्रकाशस्वाङ्गत्वाद्विद्यमानोऽपि स्थायी न प्रकाशते
 इतीदमभिनवगुणादिमतस्वारस्येन । भट्टनायकप्रभृतयस्तु ताटस्थेन रसप्रतीतावना-
 स्वाद्यत्वम्, आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः, भीतादीनां सामाजिकान् प्रत्यविभावत्वान्
 विना विभावमनालम्बनस्य रत्यादिप्रतिपत्तेः, नच कान्तात् साधारणं विभानताव-
 च्छेदकमवाप्यस्योति वाच्यम्, अप्रामाण्यनिश्चयानास्तान्दितागम्यात्वप्रकारकज्ञानविरहस्य
 विशेष्यतासम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विभवतावच्छेदककोटाववश्यं निविश्यात्, त-
 त्स्यादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकत्वव्यापारिणागम्यात्वादिरसविरोधिज्ञानप्रतिबन्ध-
 हारा कान्तात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारिणावस्थाप्यन्ते, एवं साधारणीकृतेषु रामसोता
 प्रकाशकालत्रयोऽवस्थादिषु पञ्चौ पूर्वव्यापारमहिम्नि तृतीयस्य भोगकृतत्वव्यापारस्य
 महिम्ना निगोर्थयोरजस्तमसोऽद्विक्तसत्त्वजनितेन निजचित्तसुभावनिर्गतिविशक्ति-
 लक्षणेन साक्षात्कारेण विषयीकृती भावनोपनीतः साधारणात्मा रत्यादिः स्थायी

रस इत्याहुः । नव्यास्तु काव्ये नाट्ये च काव्यना नटने च प्रकाशितेषु विभावादिषु
व्यञ्जनाव्यापारेण रामादौ सोतादिरतौ गृह्यतायाम्, अनन्तरञ्च सहःशतयोद्गासितस्य
भावनाविशेषरूपदोषस्य सङ्क्षिप्ता कल्पितरामत्वादवच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने
शक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनोर्वचनीयः सादिमास्यः सौतादि-
विषयकरत्वादितरेव रसः । अथ च काव्यो दोषविशेषस्य नाशाय तदुत्तरत्वादेन भेदाग्रहात्
सुखपदव्यपदेशाय भवतीति प्राङ्गुरितेतत् सर्वं पण्डितराजेन विगदीकृतम् ।
सौतादिविभावादिभौरामादि-निष्ठतयानुमोद्यमानौ रत्यादिस्थायिभावो वासनासन्नि-
कर्षेण सामाजिकैः साक्षात्क्रियमाणो रस इति श्रीशङ्ख, वप्रभृतयः । वस्तुतस्तु
विभावादिब्यञ्जमान-रत्यादिस्थायिभावजन्यचमत्कार एव रसशब्देन व्यपदिशते सर्व-
मन्यत् पल्लवनमिति बोध्यम् । रत्यादयश्च रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुपसाविषयाः
क्रमेण शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवैरभयानकबोभत्साङ्गुतरसानां स्थायिभावाः, शान्तस्य तु
शमो निर्वेदो वेति कल्पद्वयम् । रत्यादीनां स्वरूपञ्च दशरूपकादावभिव्यक्तं ज्ञेयम् ।
शृङ्गारादीनां स्वरूपचान्यत्र विस्तर इति नोक्तम् । तत्र शृङ्गारोऽपि सन्धोगविप्रलम्भमेव
द्विविधः । वीरश्च दानधर्मदयायुद्धमन्त्रादिभेदेन बहुविधः ।

तथा रुढः प्रादुर्भूतः प्रधानतयाभिव्यक्त इत्यर्थः, तादृशोऽहङ्कारो गर्वो यत्र तादृश्यम्
आख्यानम् ऊर्जस्वि, आख्यानचातुर्येण प्रधानतयाभिव्यञ्ज्यमानो गर्वाख्यो व्यभिचारिभाव
ऊर्जस्विनामालङ्कार इत्यर्थः । गर्वश्च, 'गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः'
इत्युक्तलक्षणः । अथ च प्राधान्येनाभिव्यक्तो भाव एव, व्यभिचारी तथाञ्चितः, इति
प्रकाशकारोक्तेः । एषामलङ्कारव्यपदेशे हेतुमाह, युक्तोक्तकथञ्चेति । युक्तः

अलङ्कारव्यपदेशोऽयुक्तः उत्कर्षो वाच्यशोभा यस्मात्तत्, सादृशादयो यथा वाच्यं-
 शोभाजनकत्वादुपमादलङ्कारतया व्यपदिशन्त भावादयोऽपि तथा वाच्यशोभाजनकत्वा-
 साम्यादित्यर्थः । मते चास्मिन् निरुक्तभाविषु मध्ये देवादिविषयकरतिभावस्य प्रयोगाना-
 लङ्कारत्वम्, गर्वाप्यभावस्य चोज्ज्वलिनामालङ्कारत्वम्, एतद्विज्ञानान्तु भावानां तथा
 रसाभास-भावाभास भावशान्तिभावोदय-भावाश्रयत्वानाञ्च रसपेशलमित्यत्र रसपदस्य
 रसमानपरत्वेन रसवदलङ्कारत्वम् । एषामपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषोऽलङ्कारत्वो-
 चित्यादिति बोध्यम् । उक्तञ्चान्यत्र—

‘रसभावो तदामासी भावस्य प्रशमीदधौ ।

सन्धिः श्रवणता चेति सर्व्वेऽपि रसनाद्रसाः” ॥ इति

एते च रसादयः अङ्गित्वेनाङ्गत्वेन वा अभिव्यज्यमाना अलङ्कारतां प्राप्नुवन्ति
 अङ्गभूतानामपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषात्, नचाङ्गिनो रसादेरलङ्कार्यत्वात् कथम्-
 अलङ्कारमिति वाच्यम्, स्वमते शब्दार्थात्मकस्य काव्यस्यैवालङ्कार्यत्वेन तदुपलङ्कारकस्य
 व्यङ्ग्यमात्रस्यैवालङ्कारव्यपदेशत्वात्, ‘काव्यशोभाकरान् ध्वन्यामलङ्कारान् प्रवचते’
 इत्यलङ्कारखण्डने शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यैवालङ्कार्यत्वप्रतिपादनात् । ध्वनिकार-
 मन्त्रतयस्तु अङ्गिनो रसादेरलङ्कार्यत्वमङ्गभूतस्य तस्यालङ्कारत्वमाहुः । यथा—

‘प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गान्तु-रसादयः ।

कावेः तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतम्” ॥ इति ।

तत्र रसानामङ्गत्वे रसवदलङ्कारः, भावानामङ्गत्वे प्रयोगालङ्कारः, रसानासमावा

भासयोरङ्गत्वे ऊर्जस्वलङ्कारः, भावशान्तेरङ्गत्वे समाहितालङ्कारः, भावोदयभाव-
सन्धिभावशवलतानामङ्गत्वे तत्तन्नामकालङ्काराः । तदुक्तं विश्वनाथेन,

‘रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमनकथा ।

गुणोभूतत्वमाशान्तिं यदालङ्कयत्यलदा ।

रसवत् प्रियऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

भावस्य चोदये सन्धौ मिथ्यत्वे च तदाख्यकाः’ ॥ इति

अत्र ते नव्याः प्रष्टव्याः—किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यभावस्यैवालङ्कारत्वम्
उत तथाभूतस्य रसादेरेवेति ? तत्र न तावत् प्रयमः, समाप्तोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसापथ्यायोक्तादौ
प्रधानतयैवाभिध्यज्यमानानां वस्त्वलङ्काराणां तैरप्यलङ्कारत्वाभ्युपगमात्, नच तत्र
वाच्यार्थस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्त्वलङ्काराणामन्वयप्रधानत्वम् अप्रधानानामन्वयलङ्कार-
त्वमुचितमेवेति वाच्यम्, तत्र व्यङ्ग्यानामेव प्राधान्यस्यानुभवसिद्धवयानपलपनीयत्वात् ।
नापि द्वितीयः, सामान्येन काव्यात्मकतयाभ्युपगतानां वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यानां
मध्ये वस्त्वलङ्काराणामलङ्कारत्वं रसादीनामिवालङ्कार्यत्वमिति निष्क्रुमयोग्यत्वात्,
नच रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य काव्यात्मत्वालङ्कार्यत्वं न वस्त्वलङ्कारयोरिति
विश्वनाथोक्तमादरणीयम्—

“यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामधलिहः शोणमणीमयूखः ।

सम्भाषणं प्राप्तवतामकाण्डेऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं विधत्ते”

इत्यादौ तेनाप्यङ्गभूतेन शङ्कारेणैव काव्यव्यहाराभ्युपगमात् संलक्ष्यक्रम-

व्यङ्ग्यरूपध्वनिमैदस्य सर्वाङ्गहारिकैरमुपगतत्वेन रसादेरिव काव्यात्मत्वप्रतिपादनं
 बहुशो दूषितत्वाच्च, तस्मात् व्यङ्ग्यतयाऽविशिष्टानां वस्त्वलङ्काराणां रसादीनां च
 काव्यशीभाजनकतया लङ्कारत्वं युक्तानुभवप्रतिपन्नमिति, प्राचां सरणिरेव साधीयसो
 अथात्र रसस्थालङ्कारत्वमुक्तम्, पूर्वञ्च सधुरं रसवद्वाचोत्यादिना गुणत्वमुक्तं—तत्कच-
 मेकस्य गुणत्वमलङ्कारत्वञ्चेति चोदास्य (पूर्वपक्षस्य) समाधानं स्वयमेव ग्रन्थकारोऽपि
 करिष्यतीति सर्व्वमवदातम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृह्णागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

तत्र प्रथमं प्रेय उदाहरति, अदेति । विदुरस्य स्वगृह्णावतं श्रीकृष्णं प्रति
 सातुरागोक्तिरियम् । हे गोविन्द, अद्य त्वयि गृह्णागते मदीयभवनं प्राप्ते सति मम
 या प्रतिजाता कालेन समयान्तरेण तदैव पुनरागमनात् एषा प्रीतिर्भवेत् भविष्यति
 न तु त्वयि गते त्वदितरसाधुसमागमादिना ईदृशो प्रीतिर्भविष्यतीत्यर्थः । इतः प्रति-
 निवृत्तस्य ते यावन्न पुनरागमनं तावद्दुःखेनैव स्थास्यामीति भावः । [नैकाकाले भवेत्
 प्रीतिरिति पाठस्तु न मनोरमः] । अत्र विदुरस्य वाक्यभङ्गाभिर्व्यज्यमानो भगवद्विषय-
 रतिभावो भगवतः प्रीत्यतिशयजननेन वाच्यस्य शोभातिशयं पुष्पाति । श्लोकोऽयं 'सम्मान-
 वहुमान-प्रीति-विरहेतरविचिकित्सा-सङ्घिमस्थिति-तदर्थप्राणस्थापन-तदीयशा-सर्व्व-
 प्रातिकूल्यादीनि च स्मरणीभ्यो बाहुल्यात्' इति शाण्डिल्यमूवीयप्रोत्यदाहरणतया
 स्वप्नेश्वराचार्येणोपन्यस्तस्य—

“या प्रीतिः पुष्टरोकाच्च तवागमनकारणात् ।

सा किमास्थायते तुभ्यमन्तरात्मासि दाहनात्”

इति महामारतोद्योगपर्वोक्तिविदुरवचनस्य प्रतिरूपः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशो धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

इत्याहति । युक्तं अव्यभिचारि भगवद्भक्ति-सूचकत्वात् सन्तीचीनम्, [युक्तमित्यत्र
नाक्यमिति क्वचित्पाठः] । युक्तत्वे हेतुः नान्यतस्तादृशीधृतिरिति, यतोऽत्र विदुरस्य
न्यतो भगवद्भिन्नविषयेभ्यस्तादृशी धृतिः सन्तीषो न प्रतिपन्न इति शेषः । तत्र वागमनात्-
गुणरित्यनेन विषयान्तरेभ्यो विदुरस्य प्रातिनं भवतीति सूचितमित्यर्थः । अतएव
भक्तिमात्रेण अन्यसाधारणानुरागेणैव समाराध्यो हरिः सुप्रीतयाभूदितुद्देश्यस्य
वृत्तिकारमाख्यानमिति प्रयोऽलङ्कारः ॥ २७७ ॥

सोमः सूर्यो मरुद्भूमिर्व्योम होता नलो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव के वयम् ॥ २७८ ॥

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्त्मणः ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

वक्तुः प्रोतावुदाहरति, सोम इति । होता यजमानः । इतिरूपाणि सोमादि-
लरूपा अष्टौ मूर्तीरतिक्रम्य सूक्ष्मस्वरूपेण वर्त्तमानं सञ्चिदानन्दात्मकं त्वां द्रष्टुं
चातृकं वयं के अयोग्या एव, तद्धिं यदृष्टोऽस तव भक्तानुकम्पितैव हेतुरिति
वः । अत्र निष्कलस्य परब्रह्मणो जन्यप्रोतेरभावात् वक्तुस्तद्विषयकप्रीत्यैव
स्वम् ॥ २७८ ॥

इतीति । देवे महादेवे, राजवर्म्मणः राजवर्म्मणानकस्य । प्रीतिप्रकाशमहादेव-
विषयकरतिभावसूचनम्, तच्च तदपि, प्रेय इत्यवगम्यतामिति । एतेन भक्त-
प्रीत्यभिव्यक्त्या बोद्धव्यस्य देवादेः प्रीतिः, केवला भक्तस्यैव देवादिविषयिका प्रीतिर्वा-
व्यव्यमाना प्रेयोऽलङ्कार इति सूचितम् । श्लोकद्वयेऽस्मिन् देवविषयकरतिभावो दर्शितः ।
मुनिविषयो यथा,

“हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालवितयेऽपि योग्यतान्” ॥

इयं हि नारदं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिः ।

“अतुष्टाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाश्लोषय-

स्तानितानपि विधत्ते किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।

आयुर्थ्येण मुहुर्मुहुःस्तुतिमिति प्रसूयिषि यावद्भव-

स्तावद्विधदिमां स्मृतस्तवभूभुजां वाचस्ततो मुद्रिताः” ॥

अत्र पूर्वाह्णे भूविषयः, उत्तराह्णे राजविषयः ।

“एच्छेहि वल्ल रघुनन्दन पूर्णचन्द्र

पुष्पमि मूर्ध्नि चिरञ्च परं पञ्च ज्ञे त्वाम् ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि

वन्देऽथवा चरणपुष्करकदयन्ते” ॥

अत्र पुनर्विषयः । अत्र वत्सलाख्यो रस इत्यन्ये । एवमन्यविषयोऽपि रतिभावः

प्रेमोऽलङ्कारतया बोध्यः । कान्ताविषया तु रतिर्लब्धा शृङ्गारतां प्राप्नोति तत्र रसवद-
लङ्कार इत्यनन्तरमेव दर्शयति ॥ २७६ ॥

मृतेति प्रेत्यसङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् ।

सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥

प्राक् प्रीतिदर्शिता स्वेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रसवच्चः ॥ २८१ ॥

अत्र रसवदलङ्कारं दर्शयन्—तत्र रसाय शृङ्गारादिभेदेन बहुविधा इति तेषु
ब्रह्मादिकौटपथ्यन्तानां आदरणीयत्वेनाभ्यर्हितत्वात् प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति, मृतेतीति ।
मृतां मदालसां पुनर्नागानां प्रसादेन प्रतुज्जीवितां प्राप्य तस्याः पतुः कुबलयाम्बुस्योक्ति-
रियम् । मृतेति मृतेयमिति निश्चयं यथा सह प्रेत्य परलोके सङ्गन्तुं संयोगं प्राप्तुम् ।
(मृतेऽभिप्रेत्य सङ्गन्त्विति पाठे तु इत्यनुतापे मृते मरणे सति, भावे कः), यया
परलोकगतया सह सङ्गमभिप्रेत्याभिलषेत्यर्थः । मे मया मरणं मतम् इष्टम्, सैषा
तन्वी कथमत्रैव जन्मनि विना मरणं लब्धा, कथमिति विस्मये । (सैषा तन्वीत्यत्र
सैषावन्तीति क्वचित्पाठः, तत्र आवन्ती अवन्तिदेशोद्भवा वासवदत्तेत्यर्थः, वासवदत्ताया
दाहप्रवादेन दुःखितस्य पुनर्कां प्राप्य वत्सराजस्यानन्दोक्तिरियम्) । अत्र सभोग-
शृङ्गाराख्यो रसः, स च

“दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यवानुरक्तावन्योऽन्यं सभोगोऽयमदाहृतः”

इत्युक्तलक्षणः । अथञ्च विप्रलम्भानन्तरं प्रतिपाद्यमानः पुष्टिः प्राप्नोतीति विप्रलम्भ-
नन्त्येषणाव वर्णितः । तदुक्तम्,

“न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भुयान् रागो विवर्द्धते” ॥ इति ।

विप्रलम्भश्च ‘यव तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टसुपेति विप्रलम्भोऽसौ”, इत्युक्तलक्षणः ।
अथञ्च पूर्व्वरागमान-प्रवास-करुणात्मकतया चतुर्विधः, विप्रलम्भश्चायं मदालसापवे
करुणात्मकः, यदुक्तम्,

यूनोरैकतरस्मिन् गतवति लोकान्तं पुनर्लभेत् ।

विमनायते यदेकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः” ॥ इति ॥

॥ २८० ॥

नन्वत्रापि नायिकाविषयिणी प्रीतिर्व्यज्यते तत् प्रयोऽलङ्कारादस्य की मेद इत्याशङ्का-
यामाह, प्रागिति । प्रागिति । प्राक् पूर्व्वदर्शिते पद्य इति सोमः सूर्य इति
श्लोकद्वये प्रीतिर्दर्शिता संप्रयोगशून्यत्वात् रतिः प्रीतिः प्रयोऽलङ्कारतया दर्शितेत्यर्थः,
प्रीतिप्रयसोः पर्यायता, यदुक्तम्,

“मनोऽनुकूलिष्वर्षेण सुखसंवेदनं वचः ।

असंप्रयोगविषया सेव प्रीतिर्निगद्यते ॥” इति ।

संप्रयोगश्च विभावादिभिः परिपोषः । स चात्र वर्त्तत इत्याह सेयमिति, सा तादृशी
देवादिविषयकरतिसजातीयेत्यर्थः, रतिः ‘रतिः रतिर्मनोऽनुकूलिष्वर्षे मनसः प्रवणायितम्,

इत्युक्तलक्षणा प्रकृते कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थः । रूपस्य स्वरूपस्य बाहुल्यं विभावानुभावव्यभिचारिभिः परिपोषः तस्य योगेन सम्बन्धेन शृङ्गारतां गता औचित्य-चमत्कारजनकतया तत्परिणामेन वा शृङ्गाररसत्वं प्राप्ता, तत्तस्मादिदं वचो रसवत् रसवदलङ्कारवत्, एतदुक्तं भरतेन 'विभावानुभाव-व्यभिचारि संयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । अत्र निरुक्तनायिका विभावः सौहृदवचन-वदन-स्मरतादयोऽनुभावाः हर्ष-विषयादयो व्यभिचारिणः, एतैरभिप्रेयमानः पुष्टिं नीतो रत्याख्यः स्थायिभावो रसता-मापयति । रसोद्बोधे च विभावादीनां त्रयाणां समुद्गतानामिव हेतुत्वं, यत्र तु एकस्य द्वयोर्वा सङ्गावस्तवान्यतमस्य औचित्यादाक्षेपेण समुद्दिनत्वं बोध्यम् । यथा

“दोषाच्च शरदिन्दुकान्ति वदनं बाह्व नतांशयोः

संचिपत् निविडोन्नतस्तनसुरः पार्श्वे प्रसृष्टे इव ।

मध्याः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदयाङ्गुलो

कन्दोर्नयितुयंष्टैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः” ॥

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्रिमिवस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽनुभावानां नयनविस्फारादीनां व्यभिचारिणाञ्चैतत्सुखादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपो बोध्यः, यत्र तु कञ्चनेषाञ्च पक्षतः तु दोष एव । यथा

“परिहरति रतिं मतिं लुनीति सुखलतिहरां परिवर्तते च भूयः ।

इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः” ॥

अत्र रतिपरिहारादीनां कल्याणादपि सम्भवात् कामिनोरुपोविभावः कल्याणा-च्चन्द्रः । एतच्च प्रसङ्गादुक्तम् ॥ २८१ ॥

निगृह्य केशेष्वक्लृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सांख्यं दुःशासनः पापोलब्धः किं जिवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

इत्यारुह्य परां कोटीं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः !

भीमस्य पश्य : शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥

रौद्रमुदाहरति, निगृह्यति । केशेष्वित्यवच्छेदे सप्तमी । कृष्णा द्रौपदी । परां कोटीमारुह्य विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य, क्रोधः स्थायिभावः स च 'प्रतिकूलेषु तैष्णास्यावबोधः क्रोधः इत्येते' इत्युक्तलक्षणः शत्रुं प्रत्यपचिकीर्षया उद्रेकः क्रोध इत्यर्थः, रौद्रात्मतां गतो रौद्ररसत्वं प्राप्तः । तथाह्यत्र दुःशासन आलम्बनविभावः, तस्या कृष्णाकेशाकर्षणादिचेष्टितमुद्गीपगविभावः, पाप इत्यधिज्ञेयवचनमनुभावः, प्रतीयमाना गर्वादयो व्यभिचारिभावः, एतैः पुष्टिं नीतः क्रोधस्थायिभावो रौद्ररसतां गतः । रसवत् रसवदाख्यालङ्कारवत् ॥ २८२ ॥ २८३ ॥

अजित्वा मार्गवासुर्वीमनिष्ठा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमौश्वरः ॥ २८५ ॥

वीरमुदाहरति, अजित्वेति । अजित्वा युद्धे शत्रुपराजयादलम्बा । अत्र कान्तवाक्यवयेण क्रमेण युद्धधर्मदानविषया उत्तसाहाः सूचिताः । तेनाव युद्धवीरो धर्मवीरो दानवीरयेति वीररसवयम् । दयावीरो यथा,

“शिरासुखेः स्रन्दतएव रक्तमद्यापि देहे मम नांसमस्ति ।

दत्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किंभक्षणाच्च विरतो गदत्सन्” ॥

अत्र जीमूतवाहनस्य गरुडभुक्तावशिष्टनागान् प्रति दद्याथासुजाहः । एवमनेऽपि मन्त्रादिवीराः सम्भवन्ति ते च सुद्राराचसादौ ज्ञातव्याः ॥ २८४ ॥

इतुत्तमाह इति । उत्साहः ‘कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थयानुत्साह उच्यते’ इतुत्तलक्षणः सरम्भ उद्योगः । प्रकटात्मा तत्तद्भिभावादिभिः परिपुष्टः, वीररसात्मना तिष्ठन् वीररसत्वं प्राप्नुवन्, रसवदलङ्कारवत्त्वं, समर्थयितुं सम्पादयितुम्, ईश्वरः समर्थः । अत्र युद्धे विजितव्याः, धर्मं धर्मः, दाने याचका उत्साहसालम्बन-विभावाः । प्रतीयमानाः सहायान्वेषणादयोऽनुभावा हर्षधृतिनत्यादयोऽप्यभिचारिणः एतैरभिव्यक्त उत्साहो वीररसतां भजते ॥ २८५ ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्गया रुजाकरी ।

साधिशेते कथं तन्वी हुताशनवतीं चिताम् ॥ २८६ ॥

इति कारुण्यमुद्रितमलङ्कारतया स्मृतम् ।

तथा परेऽपि बीभत्सहास्याद्भुतभयानकाः ॥ २८७ ॥

करुणमुदाहरति, यस्या इति । तन्वीत्यत्र देवीति क्वचित् पाठः । इतीति । कारुण्यं करुणरसस्याधिभावः शोकः स च ‘इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लवं शोकशब्दभाक्’ इतुत्तलक्षणः चेतसो वैक्लवं दुःखविशेष इत्यर्थः । उद्रितं विभावादिभिः परिपुष्टं सत् अलङ्कारतया स्मृतं करुणरसोभूय काव्यशोभाजननात् रसवदलङ्कारत्वेन ज्ञात-मित्यर्थः । अत्र शोच्या गतप्राणा तन्वी आलम्बनविभावः, कुसुमशय्यापौल्यादिना

जीवन्तास्तस्याः सुखावस्थास्वरूपं उद्घोषनविभावः, कारणवचनमनुभावः, कथमित्या-
 च्छिन्नाश्चिन्तादयो व्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टः शोकाख्यः स्थायिभावः कारणरसत्वं
 भजते ॥

तथेति । यथा पूर्वोदाहरणचतुष्टये रतिक्रीडोत्साहशोकाः स्थायिभावास्तसहि-
 भावादिभिः परिपुष्टाः शृङ्गारोद्भवोरकारणरसोभूता दर्शितास्तथा वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि
 जुगुप्साहासविषयभयरूपाः स्थायिनी विभावादिभिः परिपुष्टाः सन्तो बीभत्सहास्याद्भुत-
 भयानकाख्या रसा भवन्तीति ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सह नृत्यन्ति कवन्धैरन्तभूषणाः ॥ २८८ ॥

तत्र बीभत्समुदाहरति, पायं पायमिति । पायं पायं पुनः पुनः पीत्वा,
 कौणपा राक्षसाः, कवन्धैर्निर्मसकक्रियायुक्तकलिवरैः सह, अन्धं पुरीतत् तद्भूषणं
 येषां ते । अत्र जुगुप्सा स्थायिभावः, स च, 'दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विष-
 योद्भवा' इत्युक्तलक्षणा, तस्याः पाणिसंपुटैः शोणितपायिनोऽन्तभूषणाः कौणपा
 आलम्बनविभाव प्रतीयमाना निष्ठैवनास्यवानादयोऽनुभावाः, मोहापञ्चारादयो व्यभि-
 चारिणः, एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा बीभत्सरसत्वं भजते, बीभत्सस्यात्र राजविषय-
 रतौ गुणोभूतः तादृशरतिश्च वर्णनीयप्रीतिकरत्वात् प्रेयोऽलङ्कार इति प्रेयोरसवतोः
 सङ्कीरऽयम् ॥ २८८ ॥

इदमन्तानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।

छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

हासमुदाहरति, इदमिति । सखीसमजं ज्ञानं प्रकाशयन्तीं रदय कान्तिन सह
 कृतकौडां नायिकां प्रति सख्या उपहासोक्तिरियम् । अज्ञानोऽप्युद्धितः अक्षदभ्यर्थ-
 नाशतेनाप्यपरिचित इत्यर्थः तादृशोमानो यस्यास्तथाविधाया अपि तव सज्जतटेनवं नतु
 प्राचीनं नखपदं लग्नं दृश्यते, एतत्तुमानिन्वास्त नायकसङ्गाभावेनासम्भवमित्युत्तरीयेण
 क्वायतानित्यन्वयः । अत्र हासः स्थायिभावः स च 'वागादिवैकृत येतोविकाशोहास
 उच्यते' इत्युक्तलक्षणः, विकाश उपहासनीयत्वेन ज्ञानम् । निरुक्तमानवती नायिका
 तस्मालम्बनविभावः, नखचतसुद्धीपनविभावः, तादृशसौम्यगुणवचनमनुभावः, प्रतीयमाना
 अवहित्यादयो व्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टो निरुक्तहासस्यायिभावो हांस्वरसतां भजते ।
 (अस्त्रानमानाया इत्यत्र अस्त्रानमालाया इतिपाठो न मनोरमः) ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २८० ॥

अङ्गुतमुदाहरति अंशुकानौति । प्रवालानि किशल्याः, नन्दनशाखिनां कल्प-
 द्रुमाणाम् । अत्र विषयः स्थायिभावः स च—

“विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु ।

विस्फारयेतसी यस्तु स विषय उदाहृतः ॥

इत्युक्तलक्षणः, विस्फारोविस्फारः । स च दृष्टहेतुभ्योऽसम्भवित्वज्ञानेन हेतुनरानु-

सन्धाने मनोव्यापाररूपः । तस्य च अलौकिकमन्दनशास्त्रिन आलम्बनविभावः,
तेषांशुकादिमत्त्वरूपगुणमहिमा लङ्घीयनविभावः, प्रतीयमानाः सुखविदादयोऽनुभावः,
वितर्कादयोऽभिव्यक्तिः, एतैः परिपुष्टो विस्मयोऽङ्गुतरसत्वं भजते ॥ २६० ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारामन्निहितानलम् ।

स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २६१ ॥

भयानाकमुदाहरति, इदमिति । अत्र दैत्यस्त्रीणां भयं स्थायिभावः, तच्च 'रौद्रशब्दा
स्तु जनितं चित्तवैकल्यः भयम्' इत्युक्तलक्षणम् । रौद्रशब्दा शब्दवादेरनिष्टजननसामर्थ्येन,
चित्तवैकल्यदं चित्तवैकल्यजनकस्त्वानिष्टतर्कणम् । तस्य मघवा आलम्बनविभावः,
निरुक्तरूपं कुलिशमुद्धीयनविभावः, गभपातोऽनुभावः, प्रतीयमाना आवेगसम्भोगादयो
व्यभिचारिणः, एतः परिपुष्टो भयः स्थायिभावो भयानकरसत्वं भजते । इति ते
शङ्कारादयोऽष्टौ रसा दर्शिताः, रमनामष्टमावसंख्यकत्वञ्च नाव्याभिप्रायेण 'अष्टौ नाटो
रसाः स्मृताः' इत्युक्तेः । अथ काव्ये शान्तोऽपि रसः सम्भवति यदुक्तम्,—

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न हंषरागौ न च काचिदिच्छा । रसः
स शान्तः कथितो मुनोन्द्रेः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः” इति । सचाप्रदर्शितोऽपि
ज्ञेयः यथा,

“अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृष्टदि वा

मणौ वा लोष्ट्रे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

दृष्टे वा स्त्रिये वा मम समदृष्टी यान्ति दिवसाः

सदा पुण्येऽरण्या शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥”

अत्र शमो निर्वेदो वा स्थायिभावः, वस्तुभावस्थानित्वं भगवान् शिवो वा आलस्य
नविभावः पुण्यारण्य-महापुरुष सङ्गादय उद्दीपनाविभावाः, रामाच्चादयोऽनुभावाः,
हर्षसृष्टिभूतदयादयोऽप्यभिचारिणः । एवं देवादिविषयक-रतिप्रधानीभूत-गर्व-भिन्न
भावानां रसाभास-भावाभास भावोदय भावसन्धि भावसन्धि भावशावलत्वानाञ्च
रस्यमानत्वाद्वसवदलङ्कारत्वमिति तेषामुदाहरणानि पञ्चवनभिया नोक्तानि स्वयं
ज्ञातव्यानि ॥ २८१ ॥

वाक्यस्याग्राम्यतायोनिर्माधुर्यं दर्शितोरसः ।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २८२ ॥

इति रसवच्चक्रम्

ननु माधुर्यगुणनिरूपणे 'मधुरं रसवत्' (५१ श्लो० १ म परि०) इत्यनेन
रसवत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वमुक्तम् अत्र त्वलङ्कारत्वमिति कोऽनयोर्भेद इत्याशङ्क्याह,
वाक्येति वाच्यस्योपलक्षकं 'वस्तुन्यपि रसस्थितिः' इत्युक्तं । अग्राम्यता ग्राम्यत्व-
दोषाभावसमानाधिकरणालङ्कारादिमन्तेत्यर्थः सैव योनिव्यञ्जिका यस्य सः दर्शित
इति—

‘कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निषिञ्चति ।

तथाप्यग्राम्यतेवैनं भारं वहति भूयसा’

इत्यनेनेत्यर्थः । इहलिति । गिरां विभावाद्गुणस्यापकवाक्यनाम् अष्टरसायत्ता
शृङ्गाराद्यष्टरससङ्गावाधोना रसवत्ता रसवदलङ्कारवत्ता स्मृता । अयमर्थः-रसव्यङ्ग-
कग्राम्यत्वाभावसमानाधिकरणालङ्कारादिमन्तत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वं पूर्वमुक्तम्, इह तु

रसानामेवाल्ङ्कारत्वमती न माधुर्योरसवतीरमेद इति । अत्राद्येति परिचयाय, न तु प्रकृतोपयोगाय रसनाबोपादाने नैजीपयोगसिद्धेरिति बोध्यम् ॥ २८२ ॥

अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते आस्त्र भुङ्क्ष्यम् ।

विमुखेषु न खड्गः प्रहत्तुं जातु वाञ्छति ॥ २८२ ॥

एवमुक्ता परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमृज्जंस्त्रोत्येवमादिकम् ॥ २८४ ॥

उज्जंस्त्रि ॥

उज्जंस्त्रिदाहरति, अपकर्त्तेति । युद्धे पलायमानं शत्रुं प्रति कस्यचित् वीरस्त्रोक्तिरियम् । अत्र युद्धवीररसस्य गर्वाख्यो व्यभिचारिभावः, स्थायिभावमुत्साहम् निगौर्योद्भूततया व्यक्त इत्युज्जंस्त्रिता । उज्जं वलप्रकाशनम् अवाप्नोति वृत्त्यर्थः, एवञ्चायमपि भाव एव 'व्यभिचारो तथास्त्रितः' इति प्रकाशकद्रुक्तेः, परन्तु ज्ञंस्त्रीति विशेषनाया व्यपदिश्यते । यत्र त्वमेव स्थायितुं तत्साहे निलीयते तत्र वीरो रसः, स च पूर्वोक्तारसवन्नाया व्यपदिश्यते । यथा,—

क्षुद्राः सन्नासनेति विजडित हरयः क्षुण्णशक्ते भक्त्या

युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममो सायका निव्यतन्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रूपां नन्वहं मेघनादः

किञ्चिदधू मङ्गलोलनियमितनलधं राममन्त्रे ययामि" ॥

अत्र पादव्येष्टोद्विक्ततया व्यञ्जमानोऽपि गर्व्यतुष्टपादव्यङ्ग्यस्य रामजयोत्साहाख्य-
स्याभिभावस्य कुचौ निधीयते, अतएवेदं प्रकाशकता वीररसोदाहरणत्वेन रसवदलङ्कार
एव । नव्यास्तु रसाभासो भावाभासो वा रसान्तरादेरङ्गत्वमपत्रः सन्नुज्ज्वलङ्कारी
भवतीत्याचक्षते, तत्र क्वचिरम । तथात्वेउज्ज्वलं ज्ञाया अन्वयेतानुपपत्तेः,
अलङ्कारसंज्ञानां तथात्वस्यैव नियमात् । विमुखे जिति । तथाच हन्यादित्यनुवृत्तौमनुः
'नायुधव्यसनप्राप्तं नात्तं नातिपरिचितम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुधारन्'
इति ॥ २९३ ॥

एवमुक्तेति । एवमादिकमिति यथाव वीरव्यभिचारी गर्व्यउज्ज्वलत्वेनोक्ततया
रसान्तरव्यभिचारिगर्व्योऽप्युज्ज्वलं स्वीत्यर्थः ॥ २९४ ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षान्तस्यैव सिद्धये ।

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २९५ ॥

(Sl. 295) we get पर्यायोक्त अलङ्कार, when not having
declared a matter directly, it is stated in such a laudable
covert way as to be inferred by a learned one (विवचितार्थस्य
भङ्गान्तरेण व्यङ्ग्यनया कथनम्) ।

अथ पर्यायोक्तं लक्षयति, अर्थमिति । इष्टं विवचितम् अर्थं वक्तुर्वैदग्ध्यभङ्गापत्त्या
साक्षादाचकशब्देन अनाख्याय अप्रतिपाद्य तस्यैव विवचितार्थस्यैव सिद्धये चमत्कार-
प्रतिपत्तये यत् प्रकारान्तराख्यानं प्रकारान्तरेण वैदग्ध्यद्योतकवाक्यविशेषोपन्यासभङ्गा
व्यङ्ग्यनया प्रतिपादनं तत् पर्यायेण तदर्थकशब्दान्तरेण विवचितार्थस्योक्तत्वात्

पर्यायोक्तमित्यत इत्यन्वयः । पर्यायता च शब्दानामेकार्थप्रतिपादकता, तादृशप्रति-
 प्रादकता च एकैव वृत्तेऽपि न नियमः, वृत्तान्तरेणापि तद्वत्प्रतिपादकत्वे पर्याय-
 तानपायात् । विवक्षितार्थेभ्यः क्वचिदाचार्यनियतसम्बन्धित्वात् वक्तृद्वैशिष्ट्य-
 प्रतीतिमन्तरेणापि भट्टिति प्रयुक्तगन्धेन व्यन्यतं, क्वचिच्च वाच्यएव प्रकारान्तरेण व्यन्यत
 इत्यस्य द्वी भेदी । एवमस्य व्यङ्ग्यमूलकेभ्योऽलङ्कारान्तरेभ्यो भेदो बोद्धव्यः; तेषु
 निरुक्तरूपत्वाभावात् ; नच—

“गच्छ गच्छासि चेत् कान् पन्यानः सन्तु ते शिवाः ।

मनापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्” (१४१)

इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्ययोर्मनोगमनयोर्नियतसम्बन्धित्वात् कथमाचेपादस्य भेद इति
 वाच्यम् ? वाच्यनियतसम्बन्धिनोऽपि गमनाभावरूपव्यङ्ग्यस्य वक्तृद्वैशिष्ट्यपर्यालोचनया
 त्वयि गतेऽहं मरिष्यामीति द्वितीयाहं व्यङ्ग्यपर्यालोचनया च प्रतीत्यमानत्वेन भट्टिति
 व्यङ्ग्यमानत्वाभावात् । तत्र प्रथमस्योदाहरणं ‘दशत्यसौ परभृतः’ इत्यादि शक्यता
 दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा—

“यं प्रेत्यचिररूढापि निवासप्रतीतिरुज्ज्वला ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः” ॥

अत्र शक्यैरावणौ मानमदमुक्ताविति व्यङ्ग्यं तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्यमिति ।
 केचित्तु पर्यायोक्तोऽस्मिन् हयोरिव वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वं, सनातोक्तौ वाच्यस्यैव
 प्रस्तुतत्वं, अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येषां मिथोभेद इत्याहुः, तत्
 असिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् ॥ २५५ ॥

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्त्रैरमास्यताम् ॥ २६६ ॥

सङ्गमय्य सखीं यूना सङ्केते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपसृतं ततः ॥ २६७ ॥

इति पर्यायोक्तम् ॥

अथ वाच्यव्यङ्ग्योर्नियतसम्बन्धित्वं पर्यायोक्तमुदाहरति, दशत्यसाविति । दशति दंशनेन विनष्टां करोति, सहकारस्येति कुञ्जावहिःप्रवृत्तस्येत्यर्थः, तत एव वक्ष्या वहिर्गमनसम्भवात्, वारयिष्यामि निवारयेयं, स्त्रैरमास्यतां सविश्रम् स्वीयताम् । अथ जनपदप्रदेशे सुरतोत्सवः सप्रतिवन्ध इति कुञ्जात् स्वस्यापसरणं सख्या इष्टम्, तस्य च इतोऽहं गच्छामिति वाचकशब्देन प्रतिपादने वक्ष्या चवदर्थ्यं न वा चमत्कारः, अतः परभृतवारणप्रकारेण तत् व्यक्तिं नीतमिति वैशिष्ट्यातिशयः, अथ वाच्यं दूरस्थस्य परभृतस्य वारणं प्रतीयमानगमनं विनानुपपन्नमिति वाच्य-
व्यङ्ग्योर्नियतसम्बन्धित्वं ततश्चान्वयबोधसनकाल इव व्यङ्ग्यस्य गमनस्य प्रतीतिः ।
एवम्—

सृष्टास्तानन्दने श्याः केशसम्भोगलालिताः ।

सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥”

अथ हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति विवक्षितोऽर्थस्तन्निवृत्तसम्बन्धिना तत्सैनिकानां पारिजातमञ्जरी-सावज्ञस्पर्शनरूपेण वाच्यत्वेन भट्टितेऽव्यक्तिं नीत इति पर्यायोक्त-
मेव ॥ २६६ ॥

श्लोकस्यास्य प्राकरिणिकार्थमप्रतिपाद्य लक्षणसमन्वयो दुर्वोध इति तं विशदयति,
सङ्गमयेति । यूना कामुकेन सह, सङ्गेते सङ्गेतस्थाने, तद्रतोत्सवं तयोः
सरतोत्सवं निर्व्वर्त्तयितुं स्वापसरणव्यञ्जनेन निज्जनतया सविश्रम्भं सम्पादयितुम् ॥
॥ २६७ ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं देववशात् पुनः ।

तत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २६८ ॥

(Sl. 298) when an act already undertaken by an agent is being done by nature through attainment of another cause capable of doing it, then the figure is called समाहित । It is almost the same as समाधि of later आलङ्कारिक ।

अथ समाहितं लक्षयति, किञ्चिदारभमाणस्येति । किञ्चित् कार्यमारभमाणस्य किमपि स्वरूपयोग्यं कारणमवलम्ब्य कर्तुंमभ्युद्यतस्य कर्तुंस्तस्य कार्यस्य यत् साधनं तत्कार्योपधायककारणान्तरं तस्य या देववशात् अकस्मात् पुनः समापत्तिः सम्यक् प्राप्तिः देवात् कारणान्तरप्राप्ता अक्लेशमारब्धकार्यस्य यत् समाधानमित्यर्थः तत् कार्यसमाधानरूपत्वात् समाहितमाहुरित्यन्वयः । नव्यास्तु इमं समाधिनामकम् भावशान्तिन्तु समाहितनामिकमाहुः अत्र साधनपदं साधनान्तरपरं तत एव वैचित्र्यं बोध्यम्, स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः' इति । अलङ्कारलक्षास्य वर्ण्यमानत्वेन वाच्यशीमाजनकत्वात् बोध्यम् । अत्र देववशादिति

न नियमः । बुद्धिपूर्व्वं कारणान्तरायलन्वनेन कार्यसमाधानेऽप्यस्य भावात् । तदुक्तं
तदुक्तं भोजराजिन,

“कार्यारम्भसङ्गायसिद्धेर्वाटिवक्तृतेह या ।

आकस्मिको बुद्धिपूर्व्वं मयी वा तत्समाहितम्” ॥ इति ।

॥ २६८ ॥

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्म पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टैरतदुदीर्णे घनगर्जितम् ॥ २६९ ॥

इति समाहितम् ॥

उदाहरति, मानमस्या इति । नानिन्याः पादयोः पतनमपि माननिराकरणस्य
कारणम्, तदुक्तम्,

“नाम मेदच्च दानञ्च ननुपेक्षे रसान्तरम् ।

तद्वज्जाय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति क्रमात्” ॥ इति ।

परन्तु नेतदुपधायकं तेन मानभङ्गाभावे उपेक्षादेरपि कर्त्तव्यत्वेनाभ्यनुष्ठानात्,
घनगर्जितनूपधायकमेव अत्यन्तोद्दीपकत्वात् । तथाचात्र पादपतनरूपकारणमवलम्ब्य
मानभङ्गायै प्रवृत्तस्य देवादुदीर्णेन घनगर्जितरूपेण कारणान्तरेणाक्षेपेन मानभङ्ग
रूपकार्यसमाधानमिति समाहितम् ॥ २६९ ॥

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।

उदात्तं नाम तं प्राङ्मूलङ्कारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

richness or loftiness of ideas or richness of materials or descriptions. etc. See illustrations etc.

अथोदात्तं लक्षयति, आशयस्येति । आशयो मनोव्यापारविशेषः, अभिप्राय इति यावत् । 'आशयः स्यादभिप्रायः' इति मेदिनी । तस्य, तथा विभूतेः सम्यक्तत्वा यदनुत्तमं (नास्त्युत्तमं यस्यादिति) लोकातीतमित्यर्थः, महत्त्वनाधिक्यं वर्ण्यते इति शेषः तमलङ्कारम् उदात्तार्थवर्णनरूपत्वात् उदात्तं नाम प्राङ्गुरित्यन्वयः । वर्णनीयस्य महाशयत्ववर्णनं लोकार्तिशयसम्पत्तिवर्णनं वा द्विविध उदात्तालङ्कार इत्यर्थः । नव्यास्तु प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां चरितमपुदात्तं वदन्ति, यदाहुः 'यद्यपि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्' इति । यथा—

“नाभिप्रहृष्टास्त्रुहसनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धावा ।

असुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते” ॥

अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन भगवतो लोकसंहरणपूर्वकशयनरूपचरितं वर्णितम्, इदमपि प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशयव्यञ्जकत्वात् लोकातीतवर्णनरूपमेवेति पृथक्त्व-
नोपन्यासो यन्वक्तव्यता न कृतः ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्थ्यभारिऽप्यविकृतवः ॥ ३०१ ॥

तवाशयमहत्त्वमुदाहरति, गुरोरिति । यो रावणस्य देवादिभिरजेयस्यापि निशा-
चरपतेः शिरश्छेदरूपं यत् कार्यं तद्रूपभारनिर्व्यास्यं गुरुतरकार्थं तवाप्यविकृतवो-
व्याकुलः स राघवः गुरोः पितुः शासनं रावणं विहाय वनं गच्छेत्याज्ञास, अत्येतुमिति
क्रमितुं न शशाकिति व्याजस्तुतिगर्भोऽयमुक्तिः, अत्र रावणवधरूपरसाध्यसाधनेऽप्यव्युत्प-

रामो यद्राज्यचुरतिकरं पितुःशासनं नातिगतं शशाक तेनास्य धर्मपरतन्त्रतया लोकातीता
नहाशयता प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

रत्नभित्तिषु सङ्क्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्हृतः ।

ज्ञातो लङ्घे श्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

विभूतिमहत्त्वमुदाहरति, रत्नभित्तिष्विति । रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिफलितैः,
कृच्छ्रादतिकष्टेन, आञ्जनेयेन हनूमता तत्त्वतो यथायंतया, कृच्छ्रेण लङ्घेश्वरस्य
तात्त्विकत्वग्रहे प्रतिविम्बशतवृत्तत्वं हेतुः । अत्र रावणस्य वासगृहभित्तीनां प्रतिविम्ब-
यादिरत्नमयत्ववर्णनेन अतिमहती विभूतिः प्रतीयते ॥ ३०२ ॥

पूर्वत्वाशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।

सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

इत्युदात्तम् ॥

अन्ये त्वाशयाधिक्यं उदात्तं नाद्रियन्ते तन्मतं दूषयन्नस्य हेविध्याभ्युपगमेहेतुं
दर्शयति, पूर्व्ववेति । पूर्व्वव गुरोः शासनमतीतुम् इत्यादाहरणे, अत्र रत्नभित्तिषु
संक्रान्ते रित्यादौ, अभ्युदयगौरवं विभूतिमहत्त्वं सुव्यञ्जितं स्पष्टतया व्यक्तिं नीतम्,
इत्यस्माद्धेतोर्मुदात्तस्य द्वयमपि प्रोक्तम् (प्रोक्तमित्यत्र व्यक्तिसिद्धि क्वचित्पाठः) स्फुटं
प्रतीयमानमित्यर्थः । विषयहेविध्या न वैचित्र्यापि हेविध्यादलङ्कारस्य हेविध्यप्रति-
पादनं युक्तिसिद्धमेवेति ॥ ३०३ ॥

अपङ्क्तुतिरपङ्क्तुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

न पद्मेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥

(Sl. 304) अपङ्गुति is the figure of speech or अलङ्कार when some accepted fact is despised and something else is attributed thereon (as will be evident from instances given herein).

अथापङ्गुतिं लचयति, अपङ्गुतिरिति । किञ्चित् किमपि प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपधर्मम्, अपङ्गुत्य अपलप्य असत्यतया प्रतिपादित्यर्थः, अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोपमानस्य दर्शनं सत्यत्वेन व्यवस्थापनम् अपङ्गुतिरित्यन्वयः । अत्र प्रकृतधर्मनिषेधपूर्वकी धर्मान्तरारोपः, रूपकसामान्ये तु न प्रकृतधर्मनिषेधः, यत्त्वापह्नवरूपके तु धर्मनिषेधमेव प्रकृतं निषिध्य धर्मान्तरारोप इति रूपकादस्य भेदः, एवमुत्प्रेक्षातिशयोक्त्यादौ न कस्यापि निषेध इति तेभ्योऽस्य भेदो बोध्यः, यदि च—

“यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवल्लीलां वितनुते

तदाचष्टे लीकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।

अङ्गुल्विन्दं मन्ये लदरिविरहाम्भान्ततरुणी-

कटाचोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्” ॥

अत्र प्रकृतस्य शशकाङ्कितत्वस्य प्रतिषेधेन तादृशकिणकलङ्काङ्कितत्वप्रतिपादनात् मन्ये शब्दप्रयोगाच्च प्रकृतनिषेधपूर्वकीरूपे चाभ्युपगम्यते तदा प्रतीतिकृतोऽनर्थो भेदो बोध्यः । तथाहि उत्प्रेक्षायां प्रतीतिः सम्भावनात्मिका अत्र त्वाद्याख्यात्मिकेति, एवमाचक्षे निषेधमात्रं न त्वारोपः । प्रकृतनिषेधस्य नञादिवाचकशब्दवच्छलादिशब्देनापि, यथा—

“उपवनसङ्कारोहसिम्भङ्गच्छलेन

प्रतिविशिखमनेनोदङ्कितं कालकूटम्,” इति,

तथा “घूमं दधत् प्रकटलाञ्छनकैतवेन” इत्यादि । कचिन्मयट्, प्रलयेनापि,
पया, ‘तारामयास्तव च फणभङ्गा’ इत्यादि । एवम्—

“अमुष्मिन् लावण्यास्तसरसि नूनं मृगदृशः

स्मरः शर्व्वंष्टुटः पृथुजघनभागे निपतितः ।

यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिक्षुहरे

शिखाधूसस्येयं परिणमति रोमावलिबपुः” ॥

अत्र वपुः शब्देनापि रोमावलिनिषेधः, एवं प्रकारान्तरेण वाज्जनया च निषेधो
बोध्यः । एतानि च नवोनाभिमताया अपह्नुत्या उदाहरणानि, स्वमते त्वेषु
तत्त्वापह्नवस्वरूपकमेव धर्मिणं प्रकृतं निषिध्य धर्म्यन्तरस्मारोपात् । धर्मारोप एवा-
पह्नुतिविषयतायाः पूर्वं वावस्थापितत्वात् । उदाहरति, न पक्षेपुरिति । इषुपक्षक-
मात्रेण ईदृशपोडाजनकत्वासम्भवादितिभावः । पत्रिणां वाणानां सहस्रं सहस्र-
सङ्गत्वमस्तीति शेषः, अत्र स्मरस्य धर्मिणः पक्षेपुताधर्मे प्रतिषिध्य सहस्रवाणता-
रूपधर्मान्तरारोपः ॥ २०४ ॥

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि शीता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥

शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्व्वात्मनि कामिना ।

श्रीष्णप्रकाशनात्तस्य सेयं विषयनिष्कृतिः ॥ ३०६ ॥

क्रमेण मेदान् दर्शयन् विषयापह्नुतिनाह, चन्दनमिति । परान् संयोगिनः प्रति
शीता शीतत्वा, सेयं चन्दनादिरूपा सृष्टिर्मयि विरहिणि अग्निमयी अग्निवद्वाहि-
कैत्यश्वयः ॥

शैथिल्यमिति । अत्र प्रकृतस्य चन्द्रनादिनिषेधारोप्यधर्मयोः शैथ्यतापकत्वयोः
वावस्थितविषयत्वप्रतिपादनात् इयं विषयनिर्गुतिः । अत्र नञादप्रयोगाच्चेत्यस्य
निषेधोव्यङ्ग्यः ॥ ३०५ ॥ २०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः ।

अन्य एवायमर्थात्मा विषयिण्यन्दिदौघितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निर्वर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्त स्मरार्त्तेनेत्येषा स्वरूपापह्नुतिर्मता ॥ ३०८ ॥

स्वरूपापह्नुतिमाह, असृतेति । चन्द्रमा नामतः संज्ञायां चन्द्रादिसंज्ञाभाव-
प्रवृत्तये इत्यर्थः, असृतस्यन्दिकिरणो मतः असृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वेन भव-
विषय इत्यर्थः, न त्वर्थतः, तस्यासृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वं तत्त्वतो नास्तीत्यर्थः ।
अयमर्थः—शब्दभावस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वमतेन चन्द्रचन्द्रमः प्रवृत्तिसंज्ञाशब्दानां चन्द्रति-
किरणैराह्लादयतीति चन्द्रः, चन्द्रः सन्न मस्यति परिणमत इति चन्द्रमाः इत्यादि
व्यावृत्तिनिवन्धनं प्रवृत्तिभावं न तु तत्रैषां शक्तिः, यथा गृहादिवाचकानां मण्डपा-
दिशब्दानां मण्डपानकतादौ, तस्यादिन्दौ चन्द्रादिप्रयोगो रूढ एव न योगिक
इति । एवं चन्द्रस्य अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वस्वरूपं निषेध्य आरोप्यं दर्शयति,
अन्य एवायमिति । अर्थात्मा चन्द्रादिपदस्य समुदायशक्तिप्रतिपादार्थसूतः अयमन्य
एव तादृशाह्लादकभिन्न एव । कौटुशः सः इत्याह, विषयिण्यन्दिदौघतिरिति ।
विषयिण्यन्द्रिकिरणत्वम् अवारोप्यम्, तस्यादवापि धर्मैस्त्वेव निषेधोपयोगान्तरस्यैव
चारोप इति तत्त्वापह्नवरूपकाह्लादः । नाम नो मत इति पाठे तु नामेति प्राकाशये,
नो इति निषेधे, चन्द्रमसोऽमृतस्यन्दिकिरणत्वस्वरूपं प्रवादसिद्धमप्यनुभवकालि-

तत्तान्नास्त्वित्यर्थः । अन्यस्वरूप एव, किं तत् स्वरूपमित्याह, अर्थात्मति । अत्रासि-
लध्याहार्यम्, अस्य अर्थतो वस्तुत आत्मा स्वरूपं विषयनिष्पन्दिदोषितिः । विषय-
निष्पन्दिदोषित्वस्य तात्त्विकं स्वरूपमित्यर्थः, अर्थो वास्तविक आत्मा स्वरूपं यस्याति-
वहुग्रीहिणा अर्थात्मेत्यथमित्यस्य विशेषणं वा ॥ ३०७ ॥

इतीति । चन्द्रत्वसमुत्पत्त्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वस्वरूपम् चदि आह्लादे इति चद-
धातुना चन्द्रपदसिद्धेरिति भावः । एवकारस्य निवर्त्य इत्यनेनान्वयः निषेधानैतत्तत्त्वै-
वारोपस्य वैचित्र्यजनकत्वमितिप्रतिपादनायावधारणम्, एतेन कचिदपह्नवपूर्वक
आरोपः आरोपपूर्वकथापह्नव इति केषाञ्चिदभेदकरणं प्रयुक्तम् । अर्थान्तरात्मता
विषयनिष्पन्दिकिरणत्वपक्षरूपान्तरवत्ता, उक्ता आगेपिता । सरूपापह्नुतिरिति-स्व
रूपतेऽनेनेति स्वरूपं नैसर्गिकगुणक्रियादिरूपोपधर्मः तन्निषेधपूर्वकैयमपह्नुतिरित्यन्वयता ।
कचित्तु अर्थान्तरात्मतेत्यत्र अर्थान्तरात्मनेति, उक्तेत्यत्र च उक्तमिति पाठः, तत्र
उक्तमिति भावप्रयोगः ॥ ३०८ ॥

उपमापह्नुतिः पूर्वसुपमास्त्रेव दर्शिता ।

इत्यपह्नुतिभेदनां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

अपह्नुतिचक्रम् ॥

उपमापह्नुतिरिति । उपमावाः सादृश्यस्य अपह्नुतिरुपमापह्नुतिः सादृश्यापह्नु-
वपूर्वक सादृश्यातिशयस्यापनरूपित्यर्थः, उपमास्त्रेव दर्शितेति ।

“न जातु शक्तिरिन्दोस्तो सुखेन प्रतिगञ्जितुम् ।

कलङ्किनी जडस्येति प्रतिषेधोपमेव सा” (३४)

इत्युपमाभेदेषु मध्या प्रतिषेधोपमाशक्तित्वार्थः । अत्र हि इन्दुप्रतियोगिकस्य

स्थापनम् । यत्किञ्चित् सादृश्यस्य प्रतिषेधेन सादृश्यातिशयस्य स्थापनम् । तत्-
त्वापह्नवरूपकत्वपङ्कतिर्भिन्नविषयमिति तत्रैव प्रतिपादितम् । इतीति अनया
दिशा अपङ्कतिभेदानां वित्तरो लक्ष्यः स्वयं ज्ञेय इत्यन्वयः । उपनापह्नुतिवद-
लङ्कारान्तर-प्रतिभोत्पत्ति-हेतवोऽपरेऽप्यपङ्कतिभेदा बोद्धव्या इत्यर्थः । तत् उत्प्रेक्षा-
पह्नुतिर्यथा—

“अथ, च्छलेन सुदृशो हुतपावकघूमकलुपात्त्याः ।

अप्राप्य मानसङ्गं विगलति लावण्यपूर इव” ॥ इति,

एवमनेऽपि बोध्याः ॥ ३०६ ॥

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

(Sl. 310) We are to find श्लेषालङ्कार there where in a
single statement there is more than one idea (अनेकार्थं)
or meaning. Its varieties are being enumerated with
illustrations.

अथ शब्दाद्यंगतत्वेन द्विविधं श्लेषम् एकैकैवल्यचयेन लक्षयति, श्लिष्टमिति ।
अनेकार्थमभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकपदवत्, तथा एकरूपान्वितम् अर्थ-
भेदेन भिन्नत्वेऽपि युगपदुच्चारणविषयताम् चापन्नेनैकेन स्वरूपेण युक्तम्, वचो वाक्यं
‘श्लिष्ट’ श्लेषालङ्कारवदित्यन्वयः, इष्टमिति वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वप्यलङ्कारेषु शोभाति-
अयजनकतया कविभिरभिलषितमित्यर्थः, यथा वक्ष्यति—

“श्लेषः सर्वेषां पुण्याति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्तव्येति वाच्यम्” ॥ इति । श्लेषश्च एकतावभास-
हेतुर्निरन्तरसम्बन्धविशेषः स च प्रकृते शब्दयोरैकप्रयवोच्चार्यत्वरूपः, अर्थयोश्चै-
कप्रयवोच्चार्यमाणशब्दे नैककालबोध्यत्वरूपः, शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन अर्थयोश्चैकवृत्त-
गतफलद्वयन्यायेन श्लेष इत्यन्ये । श्लेषद्वयश्चैतदिकत्रैव सम्भवति तथाहि यत्र शब्दस्य
नानार्थत्वं तदार्थयोः स्निष्टत्वं विद्यत एव शब्दस्याप्यर्थभेदेन शब्दभेद इति नयेन
विभिन्नत्वाच्छब्दयोरपि स्निष्टत्वम्, अतएव शब्दश्लेषत्वात् शब्दालङ्कारतया शब्दालङ्कार-
मध्ये लक्षयितुमौचित्ये पर्यश्लेषाविनाभावित्वेनार्थालङ्कारमध्ये निरूपणं कृतम् ।
न च नानार्थकशब्दश्लेषे शब्दस्यैव वैचित्र्यबोधीपाद्यनेन मुख्यत्वाच्छब्दालङ्कारमध्ये
निरूपणमुचितमिति वाच्यं, शब्दस्यार्थद्वयप्रतीतिमाधायैव वैचित्र्याजनकत्वेनार्थसापेक्ष-
तया स्वतो वैचित्र्याजनकत्वेन सुखत्वाभावात् । शब्दस्यानेकार्थत्वज्ञाभिधया वृत्त्या
युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वम्, तच्च यत्नानेकार्थसङ्केतितत्वापि शब्दस्य शक्तिसङ्को-
चकानां संयोगविप्रयोगादीनामभावः तत्रैव सम्भवति, यत्र तु तेषां सङ्गावस्त-
तेरभिधयाः सङ्कोचितत्वेन युगपदर्थद्वयप्रतीतिरभावात् श्लेषः । उक्तञ्च—

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यप्रतीतिर्यो देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ॥” इति ।

यत्र च संयोगादिप्रतिरोधितयाभिधया एकस्यैवार्थस्य प्रतीतौ जातायां पश्चात्
व्यञ्जनायार्थान्तरप्रतीतिः तत्रापि न श्लेषः, अभिधया युगपदर्थद्वयप्रतीतिरभावेन वैचित्र्या-
भावात् । तथाविधस्थले तु ध्वनित्वमेव, यथा—

“भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोऽशिशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंयदस्य । यस्मानुपपन्न

गतेः परवारणस्य दानाभ्युत्पन्नसुभगः सततं करोऽभूत्” अत्र प्रकरणसङ्कोचितया
शक्त्या केवलं वर्णनीयः पुरुषः प्रत्याख्यते पश्चाद् व्यञ्जनया तु हसोति नात शब्दः ।
तद्व्यर्थस्यानिकत्वञ्च क्वचिदस्तुतः क्वचिदेकरूपत्वेऽप्यनेकसम्बन्धित्वाच्च । तत्राये
गच्छेत् शेषः, द्वितीयेऽर्थशेष इति नव्याः, अर्थशेषो यथा—

“स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटिः खलस्य च ॥” इति ।

अन्योन्यतिरधोगतिश्च एकैव परन्तु सम्बन्धिभेदाद्भिन्नत्वेन प्रतीयते, अत्रापि सम्बन्धि-
भेदेन उन्नत्यधोगत्योरनेकत्वात् यद्वाचकं पदयोरप्यनेकत्वमिति स्वमते लक्षणसमन्वयः ।
अस्याभङ्गसमङ्गत्वं न प्रथमं भेदद्वयमाह, तदभिन्नपदमिति । तद्वचः अभिन्नपदं
शक्यतावच्छेदकस्य एकत्वे नानात्वे वा अभिन्नप्रकृतिप्रत्ययसमसघटित्वेनाभिन्नपदत्वं
तथा भिन्नपदानां विभिन्नप्रकृतादिवत्पदानां प्रायो बाहुल्यं यत्र तत् । तत्राभिन्न-
पदके वाक्येभ्यश्च शेषः भिन्नपदके समङ्गशेषः । समङ्गशेष एवाधिकचमत्का-
राधायकत्वात् कविभिर्बाहुल्येन प्रयुज्यत इति प्रायपदोपन्यासः । अनेन तु वर्णप्रत्यया-
दिगम्यत्वेन अस्याष्टविधत्वमाहुर्गथा,

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ।

श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ॥ इति ।

तत्र वर्णशेषो यथा

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति” बहुसाधनता । अथल्लक्षणम्

“दिनभक्तुंरभून्न पतिष्यतः करसदृशमपि ॥”

अत्र विधाविति विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयोः शेषः, एवं प्रत्ययादिशेषः

बोध्यः ॥ ३१० ॥

अनावुदयमाकृढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

अभिनपदमुदाहरति, अनाधिति । उदयम् उन्नतिम् उदयाचलञ्च, कान्तिमान् कमनीयः रश्मिमांश्च, रक्तमण्डलः अनुरक्तप्रकृतिकः आलोहितविश्वश्च, मृदुभिः अनुहृगकरैः शीतलैश्च, करैः राजयाज्ञाभागेः किरणैश्च । अत्र प्रकारणादिनियामकाभावात् हावपि नृपचन्द्रौ वाच्यौ, उदयादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययादीनाम् अभिनत्वादभिन्नान्ये वेल्यभङ्गश्लेषः ॥ ३११ ॥

दोषाकरेण सम्बध्नन्नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

भिनपदमुदाहरति, दोषाकरेणेति । प्रदोषो रजनोमुखं प्रकटदोषवांश्च कश्चित्प्राकरणीकः, अप्रियं प्रियाविरहिण्य' इत्येव, मां इत्यमेव' किं कस्मात् न बाधते, यतो दोषाकरेण निशायाः प्रवर्तकेन दोषास्याकरेण च, तथा नक्षत्रपथवर्तिना आकाशस्थितेन चन्द्रियपथे अपक्षपातव्यवहारे नवर्तमानेन च, राज्ञा चन्द्रेण अथ च नृपेण सम्बध्नन् सम्बन्धं प्राप्नुवन् । अत्र दोषाकरेणेत्यादिपदानि दोषां रात्रिं करोतिति दोषस्याकर इत्यादिभ्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययसमासानां भिन्नत्वाद्भिन्नान्ये वेति सम्बङ्गश्लेषः, राज्ञेत्यत्र अभङ्ग एव, तदयं सम्बन्धमज्ञात्मकः । अयमपि तृतीयमेदो नवीनैरङ्गोक्रियते, यदुक्तम्

“पुनस्त्रिधा सम्बन्धोऽथाभयात्मकः” ॥ इति ।

युद्धसमङ्गीदाहरणम्—

“पृष्ठकात्तरस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करिणुगहनं संप्रति समनावयोः सदनम्” ॥ इति ।

अथ पृष्ठानां कार्त्तस्वराणां स्वर्णानां, पृष्ठकानां शिथूनामार्त्तस्वरस्य च पात्रं भूषिता अलङ्कृताः भूवि उषिताश्च निःशेषपरिजना यत्र तत् । विलसद्भिः करिणुभिः, विली सोदन्तीति विलसत्का भूषिका तेषां रेणुभिश्च गहनमिति सर्वेषामेव श्लिष्टपदानां विभिन्नप्रकृत्यादिघटितत्वाङ्गिन्नत्वमेव ॥ ३१२ ॥

उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दृश्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

इत्यमुदाहरणद्वये प्राधान्येन व्यपदेशयोग्यः श्लेषो दर्शितः, संप्रत्यलङ्कारान्तराणां मध्यमं चारुतासम्पादकं इत्यङ्गभूतं तं दर्शयन्नाह, उपमेति । उपमा चात्र साधारणधर्मप्रयोगवती, तत्र साधारणधर्मस्याभिन्नत्वे ‘अश्वोरुहमिवातात्मन्’ (१५) इत्यादिधर्मोपमाश्लेषोपमादौ अर्थश्लेषः, ‘बालिवोद्यानमालय’ सालकाननशोमिनी’ (२८) इति भनानोपमायान्तु शब्दश्लेषः । रूपकमपि साधारणधर्मप्रयोगवत् श्लिष्टरूपकादिकम् । आक्षेपश्च—

अमृतात्मनि पद्मानां हेटरि जिग्धतारकी ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना’ (१५८)

इत्यादि श्लिष्टाक्षेपः । व्यतिरेकोऽपि साधारणधर्मप्रयोगवान्, न च ‘त्व’ समुद्रश्च दुर्वारी, (१८५) इत्यादिसञ्ज्ञेयव्यतिरेक एवव्यतिरेकपदेनोच्यत इति वाच्यम् एकव्यतिरेकादावपि साधारणधर्मसङ्गातिन श्लेषस्यानपायात् । आदिना अर्थान्तरन्यास-

समासोक्त्यादीनां परियङ्, दर्शिता इति उपमादीनां निर्व्याहकतया अङ्गत्वेन दर्शिता इत्यर्थः । केचनेति अलङ्कारान्तरेष्वङ्गतामापन्ना अङ्गभूतावेत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

अस्त्यभिन्नक्रियः कश्चिद्विरुद्धक्रियोऽपरः ।

विरुद्धकर्म्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमाच्चेपरूपोक्तिरविरोधो विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनैरेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥

[Some other varieties of slesha are also illustrated below—]

तान् क्रमेणोद्दिशति, अस्त्राभिन्नक्रिय इति । तेषामभिन्नक्रियादिज्ञे षाणाम्, निदर्शनैषु वक्ष्यमाणोदाहरणेषु, रूपं स्वरूपम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्या रागमुल्लवणम् ।

दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६ ॥

तवाभिन्नक्रियज्ञेपमुदाहरति, वक्रा इति । वक्राः निर्व्यक् चालिताः कुटिल-भाषिण्यश्च, स्वभावेन मधुराः स्पृहणीयाः अरुचवादिभ्यश्च, उल्लवणमत्यधिकं रागं नायिकाया अनुरागं शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यश्च, कान्ताभिः प्रेषिताः चिप्ताः आनयनार्थं प्रयुक्ताश्च, दृश्यचूषि, दूत्यः सखीप्रभृतयः—

‘दूत्यः सखी नटी दासो धात्रे यो प्रतिवेशिनी ।

बाला मन्त्रजिका कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ।’

इत्युक्तेः । कर्षन्ति आवर्जयन्ति, अत्र वक्रादिविशेषणानां श्लिष्टता, विशेष्यभूतानां दृशां दृतीनाश्च कर्षणक्रिया एकैवेत्यभिन्नक्रियत्वम्, श्लेषस्य तथात्वञ्च परस्परया स्वाश्रयविशेषणानां विशेष्ययोर्दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावत्त्वात्, अत्र च वक्ष्यमाणसं-
१८

इपायास्तुल्ययोगितायाः सङ्गावात् श्लेषोऽयं तस्या निर्व्याहकत्वाद्भ्रमम्, एकया क्रियाया
वाक्यद्वयदीपनाद्विद्यमानस्य दीपकस्याङ्गमित्यन्ये ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥

अविरुद्धक्रियाश्लेषमुदाहरति, मधुरा इति मधुराः स्वरमाधुर्यवत्यः माधुर्याल-
नायिकालङ्कारवत्यश्च, माधुर्यं च 'सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणोद्यता' इत्यात्मलक्षणम् ।
रागवर्द्धिन्यः उद्बोधकत्वात् प्रणयप्रकाशनाच्चानुरागं वर्द्धयन्त्यः, कोमलाः सुश्रयाः
सहृदयश्च, मदकलाः, वसन्तप्रारम्भेण मदीन्मत्ताः सौभाग्याद्यवलीपजविकारोन्मत्ताश्च,
मदश्च 'मदी विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलीपजः' इत्यात्मरूपः । अत्र कोकिलागिर
आकर्ण्यन्ते असितेक्षणाश्च श्लिष्यन्त इत्याकर्णणेन श्लेषक्रिययोरेककालीनत्वसम्भवेना-
विरोधः, श्लेषस्य तादृशक्रियासम्बन्धत्वात्वापि परस्परया, स्वाययविशेषणविशेष्ययोः
कोकिलालापसितेक्षणयोः कर्मत्वेनाविरुद्धक्रियाद्वयसम्बन्धात् । अत्रापि श्लेषस्य
तुल्ययोगिताया अङ्गत्वम् । (केचित्, कोकिलागिर इत्यसितेक्षणा विशेषणम्,
असितेक्षणा इति च असिते अनष्टे विरहिजने ईक्षणं यत्रेति वृत्तपत्त्या कोकिलागिर
इत्यस्य विशेषणमित्याहुः) ॥ ३१७ ॥

रागमादर्शयन्नेष वारुणीयोगवर्द्धितम् ।

तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

विरुद्धक्रियाद्वयश्लेषमुदाहरति, रागमिति । वारुणी पश्चिमदिक् मन्दिरा च,
तस्या योमेन सम्बन्धेन उपयोगिन च वर्द्धितम्, रागं लौहित्यम् अनुरागञ्च,

आदर्शयन् प्रकाशयन् बद्धं यैय, चनाशः सूर्यः तिरोभवति अक्षं गच्छति, अङ्गजः
कामस्तु विजृम्भते उद्रेकं गच्छति । अङ्गजपक्षे आदर्शयन्निति हेतौ शब्दः आदर्शयितु-
मित्यर्थः । अत्र तिरोभवन-विजृम्भणक्रिययोर्विरोधः, श्लेषे च पूर्ववत् परम्परया
नरसम्बन्धः । तुल्ययोगितैवात्र प्रधानम् ॥ ३१८ ॥

निस्त्रिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वञ्च वर्तते ॥ ३१९ ॥

‘नियमश्चेपसाह, निस्त्रिंशत्वमिति । निस्त्रिंशत्वे त्रिंशदङ्गुल्यधिकपरिमाण-
वत्खड्गत्वं निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति वृत्तपक्षः, निर्द्दयत्वञ्च, [‘अथ निस्त्रिंश-
खड्गे ना निर्द्दये विषु’ इति मेदिनी] । असावेव न तु हृदये । वक्रता आकर्षणेना-
सरलता वामता च, धनुष्येव न तु व्यवहारे, मार्गणत्वं बाणत्वं याचकत्वञ्च शरेष्वेव
न त्वात्मनि, अत्रैवकारेर्निस्त्रिंशत्वादिपदानां द्वितीयार्था व्यवच्छेदेषु निषिद्धतया
प्रतीयन्त इति श्लेषसङ्गावः, सचेवकारेण नियमयितव्यतात् नियमवान् । नियमश्च
क्वचिद्व्योतकाभावेऽपि सामर्थ्यादवसीयते, यथा ‘यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति
महो चिवकर्मसु वर्णसङ्गरायापेषु गुणच्छेदा’ इत्यादि, अत्र न प्रजास्त्रित्वादिभ्य-
वच्छेदानां स्फुटं प्रतीयमानत्वात् एवकाराभावेऽपि चिवकर्मस्त्रेवेत्यादिनियमः प्रतीयत
इत्ययमपि श्लेषो नियमवानेव, अत्र च परिसङ्गालङ्कारः प्रधानं, स च ग्रन्थकृतानुक्तोऽपि
स्फुटवैचित्र्योऽन्यैरुक्तोऽभ्युपगन्तव्यः, यदुक्तम्—

“प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छान्द सार्थोऽयवा तदा । परिसङ्गा’ इति ।

श्लेषार्थं तदङ्गतया प्रतीयते । न च—

‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाद्विके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्गति गीयते”

इत्यनेन नियमपरिसङ्गयोर्भेदावगतेः परिसङ्गाभ्युपगमे कथमस्य सन्निधिमलमिति वाच्यम्’ मतेऽस्मिन्नन्यव्यपोहप्रतीतिरेव परिसङ्गात्वाभ्युपगमात् व्यपोहस्य चाव स्फुटं प्रतीयमानत्वात् ॥ ३१८ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिश्चेष्टमुदाहरति, पद्मानामेवेति । पद्मानामेव दण्डेषु न तु तव दण्डाख्योपायेषु, कण्टकस्त्रीणायावयवविशेषः क्षुद्रशत्रूरोमाक्षय, (‘‘रोमाक्षे क्षुद्रशत्रौ च तरोरङ्गे च कण्टकः’’ इत्युक्तेः) । त्वयि रक्षति मर्हो पालयति सति । अथवेति । रागिमिथुनस्य अनुरक्तस्त्रीपुंसयोरालिङ्गनेष्वपि कण्टको दृश्यत इत्यन्वयः । अत्र पद्मानामेवेति नियमस्याथवेत्यादिना निषेधस्तद्विधेयकोक्तियुक्तोऽयमिति नियमाक्षेपरूपोक्तिश्चेष्टः । अत्र पूर्वार्द्धे परिसङ्ख्यैव प्रधानम्, अर्द्धद्वये च एकत्र निहितस्य कण्टकस्य वाक्यद्वयोद्दीपनाद्दीपकं प्रधानमिति शेषस्य तदङ्गता ॥ ॥ ३२० ॥

महीभृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ॥ ३२१ ॥

अविरोधित्वेष्टमुदाहरति, महीभृदिति । महीभृत् राजा पर्वतश्च, भूरिकटको बहुस्तम्भावारः विस्तीर्णनितम्बश्च, तेजस्वी प्रतापवान् किरणवाश्च, नियतोदयः-

अव्याहतसम्पत्तिः प्रतिदिशसं जायमानोद्गमश्च, दशः कुण्डलो मुनिविशेषश्च, प्रजापतिः
प्रजापालकः सृष्टिकर्ता च, 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति मेदिनी । शक्तिधरः प्रभावो-
त्साहमन्त्रजसामर्थवान् अन्नविशेषधरो च । अत्र सहोन्मदादिद्विष्टपदार्थद्वयस्य
भूरिकटकादिद्विष्टपदार्थद्वयस्य सह सम्बन्धे विरोधाभावादविरोध्यं श्लेषः स चात्र
प्रधानम् ॥ २२२ ॥

अच्युतोप्यवच्छेदौ राजाऽप्यविदितचयः ।

देवोऽप्यविबुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ २२२ ॥

इति श्लेषचक्रम् ॥

विरोधिश्लेषमुदाहरति, अच्युत इति । अच्युतः सत्पथाच्युतिरहितो विष्णुश्च,
वृषोधर्मो वृषभासुरश्च ; राजा नरपतिश्चन्द्रश्च, चयः सम्पत्तिबोधना यज्ञयोगश्च ।
देवो राजां सुरेष्वपि विबुधो विगतगण्डितः देवश्च, शङ्करो मङ्गलकृत् शिशुश्च,
भुजङ्गः शिङ्गः सर्पश्च । अत्राच्युतादिपदद्वितीयार्थे विष्ण्वादी वृषच्छेद्यादि-
पदद्वितीयार्थस्याभावो विरुद्ध इति विरोधरहितोऽयं श्लेषः स च विरोधाभावा-
त्तन्म ॥ २२२ ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्तुवैकल्यदर्शनम् ।

विशेषदर्शनार्थैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२२ ॥

(Sl. 323) The figure of विशेषोक्ति arises where to show
some great excellence of descriptions, the matter in or on
hand be it गुण, जाति, क्रिया, द्रव्य etc. is presented as incapable of
producing the same. See also sls. 324 to 329.

अथ विशेषोक्तिं लक्षयति, गुणेति । विशेषः वर्णनीयस्य वीर्यादुत्कृष्टः । तस्य दर्शनाय प्रतिपादनाय एतं गुणजातिक्रियादीनां वर्णनीयस्य प्रारिभूतकर्मसाधने उपकरणभूतानामित्यर्थः 'आदिना द्रव्यादिपरिग्रहः' । यच्चैकल्यदर्शनं कार्यसिद्धौ अनुपयोगित्वेनानपेक्षणीयत्वप्रतिपादनम् । (वैफलिप्रति पाठे स एवार्थः) । सा विशेषाय गुणादिवैकल्योक्तिरूपत्वाद्विशयोक्तिरिष्यत इत्यन्वयः । गुणादीनामिति भेदकथनाय नतु स्वरूपनिर्व्वाहय, पदार्थमात्रगतवैकल्योक्तेरेवास्याः स्वरूपत्वात् । पूर्वोक्तातिशयोक्तिरपि वर्णनीयोत्कर्षोक्तिरूपदेव परन्तु न तत्र गुणादीनां वैकल्यप्रतिपादनमित्यनयोभेदः । विभावनातोऽस्य भेदसूदाहरणव्याख्यानावसरे दर्शयिष्यते । अत्र गुणजातिक्रियाः क्वचिद्वर्णनीयगताः क्वचित्तदीयोपकरणगताश्च वीच्याः, गुणादिवैकल्यस्य क्वचिच्छब्दं क्वचिदगस्त्यम्, विशेषदर्शनायैवेत्यवधारणं कथमपि । विशेषदर्शनाभावे सत्यपि गुणादिवैकल्ये नास्याः सम्भव इति सूचनाय । नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्याभावो विशेषोक्तिरित्याहुः तवालङ्कारसंज्ञानामन्वयतयेव प्राचीनैः प्रयुक्तेष्वेव हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतिरभावादिशेषोक्तिरिति संज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रष्टव्यः । न च विशेषो वैचित्र्यं तच्च सत्यपि कारणे कार्याभावोपनिबन्धे विद्यत एवेति विशेषोक्तिसंज्ञाया अन्वयतेवेति वाच्यम्, अलङ्कारमात्रस्यैव वैचित्र्यात्मकत्वेनोपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात्, अथ सति हेतौ कार्याप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचित्र्यं—त्वयापि कथं संज्ञान्तरेणालङ्कारतया न संगृहीतमिति चेन्मैव—तत्रास्माकमतिशयोक्तेरभ्युपगमात् कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययवदवाप्यतिशयोक्त्याभ्युपगमस्योचित्यात् । तस्माद्गुणादिवैकल्यवर्णनेन वर्णनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्ततरम् । (यत्त्वत्त्वमेव यत्नेति क्वचित्पाठः यत्र वैचित्र्ये इत्यर्थः) ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति, न कठोरमिति । न कठोरं न वा तीक्ष्णमिति आयुधस्य पुष्पधन्वत्वादिति भावः, अवायुधस्य कठोरत्वं तीक्ष्णत्वञ्च गुणमनपेक्ष्यैव कामेन भुवनत्रयं जितमिति जितुः कामस्य वीर्योत्कर्षः प्रतीयते । अवायुधगत-
कठोरत्वादिगुणस्य भुवनत्रयं प्रति प्रसिद्धहेतुत्वाभ्युपगमे तद्वशाच्च तादृशकार्यं वर्णने
उपधायककारणान्तरस्य कार्यस्वाभाविकत्वस्य वा विभावनीयत्वे तात्पर्याभावात्
विभावनायाः सम्भवः, विनोपकरणं क्रियानिष्पादकतया कर्तुरुत्कर्षप्रतिपादनस्यैवात्र
तात्पर्यविषयत्वादित्यनयोर्भेदो बोध्यः । अतोपकरणगतगुणस्य वैकल्यम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।

तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं विधसोऽप्यलम् ॥ ३२५ ॥

जातिवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति, न देविति । अत्र देवत्वं गन्धर्वत्वञ्च जाति-
विशेषः, तन्नैरपेक्ष्येण तपोभङ्गसामर्थ्यवर्णनात् वर्णनीयनायिकायाः सौन्दर्यादि-
विशेषः प्रतिपादितः । दिव्योगन्धर्वस्य तपोभङ्गं कुर्वन्तीति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र
वर्णनीयगताया जातिवैकल्यम् ॥ ३२५ ॥

न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितोदशनच्छदः ।

न च रक्ताभवहृष्टजितञ्च द्विषतां बलम् ॥ ३२६ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति, न बद्धेति । अत्र प्राकरणिकः कश्चिद्दो-

वर्णनीयः । बन्धनं स्फुरणञ्च क्रिया, रक्तत्वन्तु गुण एव, तद्वत् क्रियागुणैकव्य-
प्रयुक्तयोर्विशेषोक्तयोः सङ्करः । शुद्धक्रियाकैकल्योदाहरणन्तु —

‘नीपभोगो न वा दानं वन्धूनां भरणं न वा ।

तथापि गुरुतां धत्ते नृणां संरक्षितं धनम् ॥ इति ।

अत्र उपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यम् । प्रकृते च द्विषज्जये क्रोधकार्याणां
धुकुटिबन्धनादोनाम् अनपेक्षणीयत्वप्रतिपादनेन वर्णनीयस्य क्रोधगुणत्वव्यक्ता महा-
वीरत्वरूपविशेषः सूच्यते, अतएवोक्तं रौद्रप्रज्ञावे ‘रक्तास्यनेवता चास्य भेदिनी
युद्धवीरतः’ इति ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्टैरिव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति, न रथा रति । स्त्रीणां रथादीनि जयसाधनानि
न सन्ति, तथापि ताभिरपाङ्गदृष्टैरिव केवलेन कटाक्षेणैव जगत्त्रयं जीयते इत्यन्वयः ।
अत्र रथादिद्रव्याणां वैकल्यम्, लक्षणे आदिपदगृह्योत्पत्त्यञ्च वैशेषिकमतोक्तद्रव्यम्,
न तु वैशेषिकरणमतोक्तद्रव्यं रथादिशब्दानामेकव्यक्तिवाचित्वाभावात् । एवमभावादि-
वैकल्योदाहरणं बोध्यम् । एतानि गुणादिवैकल्यस्य शाब्दत्वे उदाहरणानि ॥ ३२७ ॥

एकचक्रोरथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजस्वो तथाप्यर्कानभस्तलम् ॥ ३२८ ॥

सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वोतिविशेषणात् ।

अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानमपि कल्पने ॥ ३२९ ॥

इति विशेषोक्तिचक्रम् ॥

इत्थं गुणादिवैकल्यान विशेषोक्तर्भेदान् दर्शयित्वा प्रकारान्तरेणान्येऽपि मेदाः सम्भवन्तीति प्रतिपादयन् तेषां दिग्दर्शनाद्ये हेतुविशेषोक्तिमुदाहरति, एकचक्र रथ इति यत्ता सारथिररुणः, विक्त्रोऽङ्गविक्रलः अनूहत्वादिति भावः, विप्रताः सप्तपङ्कताः अश्वितत्वादुद्धतश्च हयाः । नभस्तलम् अतिविस्तीर्णमाकाशमार्गम् । (अत्र जगत्त्रयमिति क्वचित्पाठस्तु न सम्यक्, पातान्नादौ मुख्यप्रमाणस्याप्रतिष्ठः) । अथेषाम् अतिविस्तीर्णमार्गप्रमाणे बहुचक्रोरथो अविक्त्रलाङ्गो यत्ता अविषमाइथाय अपेत्यन्ते, स्थंश्च तु तन्नैरपेत्येणपि चिक्त्रौर्विनसिद्धिरित्यात्कथातिशयः, तत्र च हेतुसंज्ञ- स्तीति न हि तेजस्विनः सार्थसावने उपकरणमपेक्षते । अत्र तेजस्वीतिहेतुगर्भ- विशेषणोपन्यासेन वर्णनीयसूर्यस्य विशेषप्रतिपादनात् हेतुविशेषोक्तिरियम् । अत्र च रथादिगतबहुचक्रत्वादिधर्माणां वैकल्यं गम्यम् ॥ ३२८ ॥

सेषेति । तेजस्वीति विशेषणात् तेजस्वीति हेतुगर्भविशेषणादित्यर्थः । हेतु- विशेषोक्तिरिति हेतूपन्यासेन वर्णनीयगतविशेषप्रतिपादनादनर्थता ॥

अयमेवेति । अयमेव क्रम ईदृश्येव दिक् । तथाचास्मिन्मुदाहरणे यथा हेललङ्कारसम्बन्धेन विशेषोक्तिर्भेदः तथा अत्रङ्कारान्तरसम्बन्धेन अपरेऽपि बोद्धव्या इत्यर्थः । तथाच 'अतैलपूराः सुरतस्योराः' 'दूता' हि नाम अशिंहावनं राज्यम् इत्यादि । अत्र च रूपकयोगः, पूर्वव परिणाम इति विश्वनाथः ॥ ३२९ ॥

विवक्षितगुणोत्कष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कौर्त्तनं सुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३३० ॥

(Sl. 330) When in a sentence the subject matter is well stated as of equal merit with another not in the

context, be it for स्तुति (laudation) or निन्दा (deprecation) then we get तुल्ययोगिता अलङ्कार ।

अथ तुल्ययोगितां लक्षयति, विवक्षितेति । विवक्षिताः प्रस्तुतनिष्ठत्वेन प्रति-
पदायितुम् इष्टा ये गुणाः स्तुतिहेतवो निन्दाहेतवो वा धर्मास्ते रत्नकण्टा विख्यातास्तुः
समीकृत्य समकचीकृत्य स्तुतिनिन्दाये वा कस्यचित् प्रस्तुतस्य यत्कीर्तनं सा प्रस्तुता-
प्रस्तुतयोस्तुल्यगुणयोगित्वप्रतिपादनरूपत्वात् तुल्ययोगितेत्यन्वयः । (विवक्षितगुणोत्कर्षैरिति
पाठे तु विवक्षितगणैरुत्कर्षः स्तुतिर्दोषास्ति बहुव्रीहिः) । अत्र बहुवचनमविवक्षितं
हाभ्यामेकेन वा समीकरणेऽस्याः सङ्गावात् । एवं विवक्षितगुणोत्कर्षैरप्रस्तुतैरेवेति न
नियमः, प्रस्तुतेन समीकरणेऽप्यस्याः सम्भवात् यथा—

कटाचा नधुरालापा विलासाक्षी च ते गुणे :

नगज्जये प्रवृत्तस्य कन्दर्पस्य महद्वलम् ॥ ’

अत्र कटाचादयः सर्वेऽपि प्रस्तुताः, एतेन प्रस्तुतयोरेवाप्रस्तुतयोरेव वा एकधर्माभि-
सम्बन्धस्तुल्ययोगितेति केषाञ्चिन्मतं प्रयुक्तम्, तादृशनियमाभ्युपगमे प्रयोजनानुपपत्त्यः
वैचित्र्यस्य च सर्वत्र समानत्वात् । नच प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्मसम्बन्धेन
तुल्ययोगिताभ्युपगमे दीपकस्य विषयापहारः स्यादिति वाच्यं, स्वमते वाक्यान्तरौघपद-
सानुषङ्गादिना स्वादेहावाक्यान्तरार्थोद्दीपकत्वसैव दीपकालङ्कारत्वात्, तत एव
च दीपकसंज्ञाया अन्वयत्वात् । अधोपमाकृद्धारिऽपि स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा
विवक्षितगुणोत्कर्षेण प्रस्तुतस्य च व्यङ्ग्यतायामुपमाङ्गीकृता तदनयोः समानविषयता-
पत्तिरिति चेन्मेवं प्रतीतिर्भेदेनान्यथोभेदात् तथा ह्युपमायां वाच्यस्य वाङ्मयस्य वा
सादृश्यस्य प्रतीतिः शब्दी—

दिवोजागतिं रचाये पुलोमारिभुं वोभवान् ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्तथा नृपाः ॥

इत्यादितुल्ययोगोपमादावपि व्यञ्जनयोपास्थितस्यापि सादृश्यस्य वृत्तिवेद्यत्वेन शब्दबोधोपाश्रयपगमात्, व्यञ्जनाया वृत्तित्वस्य चालङ्कारिकसिद्धत्वात् प्रकृते तु तथा, सर्वेषां समकचतया विवक्षितगुणान्वयित्वेनैव शब्दबोधविषयत्वात् पर्थ्यवसाने तु सादृश्यप्रतीतिरिति, इत्यञ्च विवक्षितगुणवत्तया प्रसिद्धेः सह अप्रसिद्धस्य समकचतया तादृशगुणान्वयित्वकीर्त्तनेन प्रशंसनं निन्दनं वा तुल्ययोगितेति निर्गलितोलक्षणाथः । अन्ये तु स्तुतिनिन्दयोरेवात्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं सादृश्यन्तूपसर्जनीभूतमित्य-
तस्तुल्ययोगोपमातोऽस्य भेद इत्याहुः ॥ ३३० ॥

यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ३३१ ॥

तत्र स्तुतामुदाहरति, यम इति । अत्र लोकपालत्वरूपो गुणोवर्णनीये राज्ञि वक्तृमिष्टः तेन उत्कृष्टैर्यमादिभिः सह समकचतया तदगुणभागित्वकीर्त्तनेन राजा स्तुतः ॥ ३३१ ॥

सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारव्यान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

तुल्ययोगिता ॥

निन्दायामुदाहरति, सङ्गतानीति । सङ्गतानि सङ्गमाः, क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति क्षणमात्रं तिष्ठन्तीत्यर्थः । स्वयं स्वस्मानुरागेणैव न तु परानुरोधेन, घनं निविडं

ननु सप्तमं यथा तथा आरब्धान्यपि, 'स्तोरुनन्वा स्तानाभ्याम्' इत्यादिवत् क्वचिदन्यात्रापीति तत्पुरुषः, अथ च घनेर्मधेः स्वयमारब्धान्यपि । श्लेषमूलकत्वेनाव चारुतातिशय इति प्रतिपादनाय श्लिष्टविशेषणोपन्यासः । अवाचिरावस्थायित्वगुणो वर्णनीये ऋगा-चौसङ्गमे विवक्षितः तद्वत्त्वेन प्रसिद्धेऽन्तिहिलसितैः सह तुल्यतया तदगणसम्बन्ध-वर्णनात् स च सङ्गभोनिन्दितः ॥ ३३२ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतोयथा ॥ ३३३ ॥

(Sl. 333) When two contradictory पदार्थे are brought in together in one statement, to show off the excellence of the matter in hand (प्रस्तुतविषय), then we have विरोधालङ्कार ।

अथ विरोधं लक्षयति. विरुद्धानामिति । विशेषोर्वर्णनीयस्योत्कर्षलक्ष्य दर्शना-यव, विरुद्धानां विरोधमताम्, विरोधोनेमर्गिकासामानाधिकरण्यं परस्परसामाना-धिकरण्यशून्यनामित्यर्थः, पदार्थानां यत्र वैचित्र्यं संसर्गदर्शनं सामानाधिकरण्य-प्रतिपादनं स विरोधप्रयोजकत्वाविरोधः स्मृत इत्यन्वयः । विरुद्धानां संसर्गसत्त्वती न सम्भवतीति विरुद्धानां वस्तुतो विरोधाभावेऽप्यापाततो विरुद्धत्वेन प्रतिभासमाना-नामित्यर्थः, स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः' इति । पदार्थानामिति जातिगुणक्रियाद्रव्याणामित्यर्थः । तत्र जातिर्जात्यादिभिश्चतुर्भिर्विरोधः, गुणस्य गुणादिभिस्त्रिभिः, क्रियाया क्रियाद्व्याभ्यां द्व्याभ्याम्, द्रव्यस्य द्रव्यैकेनेति विरोधस्य दश भेदा अनैरुक्ता ज्ञातव्याः । अयमेव शब्दश्लेष-निबन्धनश्लेषविरोधाभास उच्यते यथा पूर्वोदाहृते 'अनुताऽप्यऽपच्छेदी' (३२२) इत्यादौ, एष च अपिप्रयोगे वाच्यसदप्रयोगे व्यङ्ग्यः ॥ ३३३ ॥

कूजितं राजहंसानां वर्द्धते मदमञ्जलम् ।

क्षीयते च मयूराणां रतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ ३३४ ॥

कूजितमिति । अत्र कस्मिन् शब्दरूपे कर्त्तरि विरुद्धयोरपि वृत्तिचयक्रिययोः
संसर्गदर्शनम्, सच्चन्दिमेतेन शब्दयोर्भिन्नत्वाद्विरोधप्रशमनम्, अनेन च वर्णनीये
शरत्काले एकजातीययोरपि वत्नावलकारितया विशेषः प्रतीयत इत्यस्यालङ्कारता ॥
३३४ ॥

प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।

रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥

प्रावृषेण्यैरिति । दुर्दिनायते श्यामलं भवति । रागेण अनुरागेन लौहित्येन
च, आक्रान्तमित्यत्र उत्सृक्तमिति कचित्पाठः । अत्रानुरागस्य लौहित्यनामेदा
ध्यवसायाच्छ्यामललौहित्यगुणयोरैकजलधरनिष्पाद्यत्वरूपसंसर्गवर्त्तनेन विरोधः तस्य च
शेषवशात् प्रशमनम् । अनेन च वर्णनीये प्रावृट्काले कश्चिद्विशेषः प्रतीयते ॥
३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रीणि रक्तौष्ठमसितेक्षणम् ।

नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

पुनरप्येकत्र बहूनां गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचित्र्यातिशय इति आपनाय
तादृशं गुणविरोधमुदाहरति, तनुमध्यमिति । कं न हन्ति कं न व्याकुलयति । अत्र
तनुलपृथुत्वयोः रक्तत्वासितत्वयोः, [नतलोन्नतत्वयोर्गुणयोर्विरोधः, तेषाञ्चाश्रयमेदात्

तत्परिहारः । अनेन च वर्णनीयानां स्त्रीणां विशेषः प्रतीयते । तनुत्वपृथुत्वयोः
नतलोन्नतत्वयोश्च परिमाणरूपत्वादगुणत्वम् ॥ ३३६ ॥

मृणालबाहु रन्धोरु पद्मोत्पलमुखेक्षणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥

मृणालेति । अपीति पूर्वाङ्गतविशेषणवयेऽन्वेति । रूपं वपुः । अत्र मृणाल-
वच्छीतलौ बाहू यत्रेत्यादुपमितगर्भवहुत्रोद्गौ शीतलत्वगुणतापक्रिययोर्विरोधः,
मृणाले एव बाहू यत्रेत्यादिरूपकगर्भवहुत्रोद्गौ तु मृणालादिभिर्वाङ्मादौनामभेदा-
ध्यवसायात् मृणालवरन्ध्रादिजातिभिस्तापक्रियाया विरोधः, वक्तुर्विरहित्वाच्च
प्रशमनम् ॥ ३३७ ॥

उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचम्पकरेणवः ।

उदाश्रयन्ति पान्यानामस्पृशन्तोऽपि लोचने ॥ ३३८ ॥

एषु भावाभिमाने क्रियादिविरोधा दर्शिता, संप्रत्यभावाभिमाने क्रियाविरोध-
मुदाहरति, उद्यानेति । उदाश्रयन्ति उद्धूतवायुं कुर्वन्ति । अत्रास्पृशन्तोऽपीति
स्पर्शनाभावेन उदाश्रयणक्रियाया विरोधः, स्पर्शनाभावश्च स्पर्शनक्रियाप्रतियोगिक-
त्वात्क्रियातृमक एव मतेऽस्मिन्नभावानां प्रतियोगिधर्म्भित्वात् । विरोधप्रशमनश्चात्र कुसुम-
रेणुनामुद्दीपकत्वात् ॥ ३३८ ॥

क्षणाज्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ ३३९ ॥

कृष्णेति । ते दृष्टिरर्जुने पार्थेऽनुरक्ता कृष्णा द्रोण्यापि तद्रूपापोत्यर्थः
 कृष्णवल्ग्विनो राधेयाग्रया इति कृष्णाह्वद्रयस्य राधेयावल्वनक्रियया विरोधः,
 तत्रगमनन्तु शेषत्वात् यथा कृष्णा अस्मिता अर्जुना युक्ता अनु पयात् प्रान्तभाग
 इत्यर्थः, रक्ता च अव्यवस्थान्तगामिनौ चेति ॥ ३३६ ॥

इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते ।

इति विरोधचक्रम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

(Sl. 340) अप्रस्तुतप्रशंसा is as the name implies, laudation
 of something else not stated (अप्रस्तुत) with a view to show
 the demerit of the subject matter (प्रस्तुत or आरब्धविषय) ।

उपसंहरति, इत्यनेति । अनेकप्रकारः पूर्वोक्तयुक्तियुक्ता दशविधः । प्रतीयत
 इत्यत्र अतिशोभत इति क्वचित्पाठः ॥

अथाप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति, अप्रस्तुति । अप्रक्रान्तेषु अप्रस्तुतेषु, षष्ठ्यर्थे
 सप्तमी, बहुवचनमविवक्षितम्, या स्तुतिरिति प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः ततएव
 वैचित्र्योदयः । ततथाप्रस्तुतस्य स्तुत्या प्रस्तुतस्य निन्दनीयत्वसूचनमप्रस्तुतप्रशंसित्यर्थः ।
 अप्रक्रान्तेऽस्तिप्रस्तुतिरिति क्वचित्पाठः; तत्र अप्रस्तुतस्य ईप्सिता प्रस्तुतदोषादमिमता
 स्तुतिरप्रस्तुतप्रशंसेति स एवार्थः । कश्चित्, इममेव पाठं धृत्वा अप्रक्रान्तेना-
 प्रक्रान्तवर्णनेन ईप्सितस्य प्रस्तुतस्य स्तुतिवर्णनं वाच्यमप्रस्तुतस्य वर्णनद्वारा-
 प्रस्तुतस्येदमगम्यते तदा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति व्याचष्टे । तदेतद्वग्न्यस्यास्य पौर्वापर्य-
 मनालोचयती नवीनमतानुशीलनविमुग्धवृद्धित्वविलक्षितम्, नवीनाहि अप्रस्तुतावाच्यात्

प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतवाचादप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिरिति विषयविभागे-
नालङ्कारद्वयमाहुः, एतच्च प्रकृतविरुद्धं, प्रकृते हि अप्रस्तुतवर्णनेन प्रस्तुतस्य प्रतीतौ
समासोक्तिरभ्युपगता गत्यक्तता, यथा—

वस्तु किञ्चदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः

उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥ इति ।

तस्मादलङ्कारयोरनयोरुपमानमप्यभिन्नविषयत्वं व्याख्यातुरस्य दृक्पथं नावती-
मिति सम्भाव्यते । अतः प्राचीननिरूपिताया अप्रस्तुतप्रशंसितिसंज्ञाया अनर्थतारक्ष-
णावश्यकतया प्रस्तुतनिन्दितयाऽप्रस्तुतस्य प्रशंसनमेवास्मालङ्कारस्य विषयः, अप्र-
स्तात् प्रस्तुतप्रतीतिस्तु, समासोक्तेर्द्विषयः, अन्यथैकस्य विषयापाहारापत्तेरिति युक्तमु-
त्पश्यामः । न च वाच्यव्यङ्ग्ययोरुपमानोपमेयत्वे एव समासोक्तिः अन्यवाप्रस्तुत
प्रशंसित्ययमेव विषयविभाग इति वाच्यं, सुखं जीवन्तीत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाह-
रणेऽपि हरिणाः सुखेन जीवन्तीति वयं दुःखेन जीवाम इति च वाच्यव्यङ्ग्य-
योर्द्वैतिरेकगर्भोपपत्त्यस्फुटं प्रतीयमानतया गत्यक्ततुः प्रमादापत्तेः, सेयरुप्रस्तुतमे-
वान्न मृगवृत्तिः प्रशस्यत इत्युदाहरणव्याकारेण संज्ञाया अनर्थत्वाङ्गीकारे गत्यक्ततुः
स्वरस्य स्पष्टं प्रतीयते, तस्मादप्रस्तुतस्यप्रशंसायामेवाप्रस्तुतप्रशंसा तदुक्तिमात्रम् इति
निष्कर्षः । किञ्चाप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिवत् प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतिरपि समासोक्ति-
विषयो बोध्यः एतत्संग्रहालङ्कारान्तरानिरूपणात् वैचित्र्यस्य तुल्यतयोपलम्भादितच्च
'व्याधूय यद्वसनमन्वुजलीचनायाः' (Tika sl. 205) इत्युदाहरणमुदाहरतिः
पूर्व्वमवोक्तमेवाभिः ॥ ३४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अन्नैरयत्नसुलभैस्तृणदमङ्कुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

सेयमप्रस्तुतेवात्र सृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्त्तनक्तेः शनिर्विस्मयेण मनस्विना ॥ ३४२ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

उदाहरति, सुखमिति । प्रभुसेवाविरक्तस्योक्तिरियम् । अपरसेविनी जीवनायं

परसेवाजन्यदुःखानभिज्ञाः । अत्रैरिति—दृष्टप्रयोगः ओदन एवात्र ददस्य शक्तत्वात् ॥

॥ ३४१ ॥

सेयमिति । अप्रस्तुतेवैतदवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्वयोः प्रशंसायां नायमलङ्कार

इति सूचितं यथा—

‘यार्ते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्ज्वालाशतैः शुष्कतां

गन्ता कं प्रति पान्यमन्ततिरसौ सन्नापमालाकुला ।

इत्थं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः चोयते

धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसोधिग्वारिधीनां जनुः ॥’

अवाप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य च दातुः प्रशंसेति नाप्रस्तुतप्रशंसा किन्तु

समासोक्तिरेव । राजानुवर्त्तनेति अनुवर्त्तनवृत्तेः श्रद्धतिरूपतया निगद्यत्वादिति भावः ।

उक्तञ्च मनुना ‘सेवा श्रद्धतिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्’ इति । मनस्विना

प्रशस्तमनस्केन ॥ ३४२ ॥

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम् ॥ ३४३ ॥

(Sl. 343) When one belauds another with apparently

depreciative terms then the figure is व्याजस्तुति । And here merits are enumerated which seem to be saturated with demerits. Its varieties are stated and hinted up to 347 sloka.

अथ व्याजस्तुतिं लक्षयति, यदीति । यदीति यत् इत्यर्थे क्रियाविशेषणम्, निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजेन निन्दाच्छलेन स्तुतिव्यञ्जनरूपत्वाद्वाजस्तुतिः स्मृतित्यन्वयः । निन्दन्निवेति-इवपदेनापातत एव निन्देति निन्दायाः प्रसूखलद्रूपतया प्रतिपादनं सूचितम् । ननु निन्दा हि निकृष्टत्वव्यापनम्, तच्च दोषोद्घोषणमन्तरेण न सम्भवति, सति च दोषे कथं स्तुतिपर्यवसानमित्याशङ्क्योपपादायति—दोषाभासा इति । दोषा इवाभासन्ते वस्तुतो गुणा एव, ईदृशा धर्मा अतः सन्निधिं लभन्ते निवेशनीया भवन्ति । निन्दन्निव स्तौतीत्यत्र च प्रत्ययव्यत्ययेन स्तुवन्निव निन्दतीत्यन्वयोऽपि बोद्धव्यः, तेन स्तुतिच्छलेन निन्दोक्तिरपि व्याजस्तुतिरेव वैचित्र्यसाध्यात्, तत्र च व्याजरूपा स्तुतिर्व्याजस्तुतिरिति संज्ञार्थः । स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता 'व्याजस्तुति-सुखे निन्दा स्तुतिर्वा हृदिरन्वधा' इति । स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे तद्वत्तमुदाहरणं यथा—

“हे ह्रीलजितघोषिसत्त्व वचसां किं बिस्तरैस्तोयघे

नास्तिलत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।

तृष्यत्पान्यजनप्रकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्धने करोषि क्लपया सहायकं यन्मरोः ॥' इति ।

अत्र समुद्रस्य स्तुतिव्याजिन निन्दाप्रतिपादनाच्चमत्कारातिशयः स्फुट एव ॥ ३४२ ॥

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता माभृन्मदस्तव ॥ ३४४ ॥

उदाहरति, तापसेनापीति । तापसेनापि तापसत्वात् करितुरगादि-जयसाधन-
रहितेनापि रामेण परशुरामेण, भूतधारिणी पृथिवी । राज्ञापि राजत्वात् प्रभुत-
करितुरगादिजयसाधनवतापि । सैव तापसजितैव नत्वतिरिक्ता । अत्र वर्णनीयस्य
राज्ञो तापसजिताजयित्वप्रतिपादनेन आपाततोनिन्दा, तथा च साक्षाद्भगवदवतारेण
महादेवदत्तपरशुना परशुरामेण यावतो भूमिर्जिता तावतो त्वया अनुषंग्यापि
जितेत्यतिमहतीस्तुतिर्वर्णनीयस्य प्रतीयते ॥ ३४४ ॥

पुंसः पुराणादाच्छिष्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।

राजन्निच्चाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥

इत्यखलङ्कारान्तरसंसर्गेणातिचमत्कृतिभूमिरितिप्रतिपादनाय तत्र श्लेषमूलां
व्याजस्तुतिं दर्शयन् श्लेषस्य च शब्दाद्यंगतत्वेन द्वैविध्यात् प्रथममर्थे श्लेषमूलमुदाहरति,
पुंस इति । इच्छाकुवंशीयं कश्चिद्राजानं प्रति चाटकारस्योक्तिरियं । पुराणा-
दाद्याद्ब्रह्माच । श्रीर्लक्ष्मीः सम्पत्तिश्च । इच्छाकुवंशसीति तवेत्यस्य विशेषणम्, इच्छाकुवंशो
वंशप्रवर्तकपुरुषो यस्य स तथा तस्य । (वंशसीति सयकारपाठः सम्यक्) ।
अवाद्यपुरुषादाच्छिष्यालक्षणाः परिभोग इच्छाकुवंशीयस्य ते न योग्य इति निन्दा,
तथा चातिप्रभूता ते सम्पत्तिरिति स्तुतिः प्रतीयते । अत्र पुराणपदे च श्लेषः
सचार्थयोराद्यद्वयश्रीर्लक्ष्मीसम्पत्तयोश्च वस्तुत एकत्वादर्थगतः । किञ्च परिभोगसाम्यात्
स्त्रित्वप्रतीतिरिति समासोक्तिरपि ॥ ३४५ ॥

भुजङ्गभोगसंसक्ता कलत्रं तव मेदिनी ।

अहङ्कारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥

गच्छन् वसुधासुदाहरति, मुजङ्गेति । मुजङ्गभोगसंज्ञा पिङ्गानामुपभोगेऽनुरक्ता
सपैशरीरेराहता च, कलत्रं भार्या पात्र्याच, अत्र मुजङ्गादिशब्दानामनेकार्थसङ्केति-
तत्वाच्छब्दशेषमूल्यम् ॥ ३४६ ॥

इति श्लेषानुविद्धानामन्येषाञ्चोपलक्ष्यताम् ।

व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्थ्यन्तस्तु विस्तरः ॥ ३४७ ॥

व्याजस्तुतिः ॥

उपसंहरति, इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्लेषानुविद्धानां तथा अन्येषाञ्च
अलङ्कारान्तरानुविद्धानां व्याजस्तुतिः प्रकाराणां प्रमेदानामपर्थ्यन्तोऽसीमोविस्तुर उप-
लक्ष्यतां खण्ड्या ज्ञायतामित्यन्वयः ॥ ३४७ ॥

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्त्वदृशं फलम् ।

सदम्हा निदर्शयति यदं तत्स्यान्निदर्शनम् ॥ ३४८ ॥

(S. 48) When some other alike result or matter,
good or bad is stated in describing the contextual matter,
then there arises the figure called निदर्शन ending in some
kind of उपमा so to say (cp. “अभवत् वस्तु सन्वय उपमापरिकल्पकः”—
Kavyaprakasha).

अथ निदर्शनं लक्षयति, अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे निदर्शनीयादन्यस्मिन् कार्य-
विशेषे प्रवृत्तेन केनचिद् यदि तस्यार्थान्तरस्य सदृशं सदुत्कृष्टम्, असदपक्वम् वा
फलं निदर्शयति प्रतिपादयति तन्निदर्शनं नामालङ्कारः स्यादित्यन्वयः । यदीत्यत्र

यच्चिति तत्स्थान्निर्दर्शनमित्यव सा स्थान्निर्दर्शनेति क्वचित्पाठः । निर्दर्शनेति
संज्ञायाः स्त्रोत्वञ्च बहुभिरङ्गोक्रियते । प्रकृतार्थप्रकृतस्य तत्सदृशाप्रकृतार्थान्तर-
ज्ञापनं निर्दर्शनालङ्कार इति लक्षणायाः । इयं सम्बन्धस्तुसम्बन्धनिबन्धना निर्दर्श-
नेति नव्याः, एतदुपलक्षणम्, असम्बन्धवन्नपि वस्तुसम्बन्धो यत्र सादृश्यं निर्दर्शयति
तत्रापि निर्दर्शनासम्भवः, वैचित्त्यास्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् । स्पष्टमुक्तं प्रकाशकता
'अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पक' इति । अस्यादाहरणमनन्तरं दर्शयिष्यामः,
अन्ये त्वयं द्वितीयो निर्दर्शनाप्रकार उपमाशामनर्भवतीति अन्यकृता नोक्त इत्याहुः ॥
॥ ३४८ ॥

उदयन्नेष सविता पदमेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ ३४९ ॥

तत्र सत्फलनिर्दर्शनमुदाहरति, उदहर्ति । उदयन्नुदच्छन् ऋषिं प्राप्रुवंश,
श्रियं शोभां सम्पत्तिञ्च । सुहृदनुग्रहं बन्धुष्वानुकूल्यरूपम् ऋद्धीनां सम्पत्तीनां
फलं विभावयितुं सत्यामृद्धौ बन्धुनामानुकूल्यं कर्तव्यमिति ज्ञापयितुं पद्मेषु
श्रियमर्पयतोऽन्वयः । अत्र पद्मेषु श्रवितरणप्रवृत्तेर्नोदयभाजा सविता सुहृदुपकार-
रूपमुदयफलं निर्दर्शयति फलञ्चैतदुत्कृष्टमेव ॥ ३४९ ॥

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।

सद्योराजविरुद्धानां सुचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

सिदर्शनम् ॥

असत्फलनिर्दर्शनमुदाहरति, यातीति । पराभवं नाशम् । राजविरुद्धानां

नृपतिप्रतिकूलानां चन्द्रप्रतिकूलानाञ्च । दुरन्ततां निन्दितावसानत्वम् । अथ चन्द्रा-
शुभिः पराभूयमाणा ध्वान्तराजौ राजविरोधिनां परिणामदुःखरूपं फलं निदर्शयति
तच्च फलमसदिव । एवम्—

“उन्नतं पदमवाच्य यो लघुर्लघैव स पतैदिति ब्रुवन् ।

शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥”

अथ शैलशेखरादयःपथानप्रवृत्तौ दृषत्कणो लघोरुन्नतपदप्राप्तस्य ततो भटिति-
पतनरूपमसत्फलं निदर्शयति । एषु च तथाविधसंविन्नादीनां तत्तदर्थज्ञापनसम्बन्धः
सम्भवत्येव । लक्षणस्थोपलक्षकतया प्राप्तायासत्त्वसम्बन्धस्तुसम्बन्धनिवन्धननिदर्शनाय
उदाहरणं यथा—

“क सूर्यप्रभोवशः क्वात्पपविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडपेनास्मि सागरम् ॥”

अथ सूर्यवशवर्णनप्रवृत्ते कवौ उडपकरणकदुस्तरसागरतरणीच्छायाः सम्बन्धो-
ऽसम्भवन् सन्मत्या सूर्यवशवर्णनेच्छा उडपेन सागरतरणेवेतुप्रमां निदर्शयति;
यथा वा—

“उदयति विततोक्षैरश्मिरज्जा-

बहिमरुचौ हिमधास्मि याति चास्मत् ।

वहति गिरिरथ विलम्बधगृहा-

द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलोलाम् ॥”

अत्रान्यस्य लोलां कथमन्योवहत्विति तत्सदृशीमितुप्रमायां पर्यवसानम् । मालारु-
पाद्येष्टा चारुतातिशयं पुष्पाति, यथा—

“दौर्भा” तितोषति तरङ्गवतीं भुजङ्ग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविवस्म ।
मेकं लिलङ्घयिषति भ्रुवसेव देव
यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥”

अत्र च्छावयस्य सम्बन्धोगुणवर्णनोद्यतेऽसम्भवन् पूर्ववदुपमावयं निदर्शयति ॥

॥ ३५० ॥

सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्म्मणाम् ।

अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता ॥ ३५१ ॥

सहोक्ति is गुणादीनां सहकथनं and परिवृत्ति अलङ्कार is विनिमय of
अर्थ etc. (See Tika below)

अथ सहोक्तिं लक्षयति, सहोक्तिरिति । गुणकर्म्मणामिति अत्र कर्म्मशब्दः
बहुवचनेन द्रव्यादिपरिग्रहः । गुणादीनां सहभावेन साहितेन यत्कथनं सा
सहोक्तिः, सहभावस्यैव क्वचित् पथ्यन्तः पाठः । सम्बन्धिभेदेन भिन्नयोरपि गुणयोः
क्रिययोरपरयोर्वा सहार्थस्य बलादेकेन वाचकेन यदेककालीनतया प्रतिपादनं सा
सहोक्तिरिति निष्कृष्टोऽर्थः । एतदेवोक्तं दर्पणकृता ‘सहार्थस्य बलादेकं द्वयोः ।
सा सहोक्तिरिति ।’ अत्र प्रौढोक्तिमन्तरेण वैचित्र्याभावात् तन्मूलकत्वमस्य बोध्यं
तेन ‘लक्ष्मणेन सहं रामो गहनं काननं ययौ’ इत्यादौ यथावित्प्राप्तयेन पदेन राम-
लक्ष्मणयोगं मनःक्रिययोः प्रतिपादनेऽपि प्रौढोक्त्यभावेन वैचित्र्याभावान्नायमलङ्कारः ।
अत्र धर्मिणां गुणादिभिर्युगपदन्वय इति तुल्ययोगितायामेदः ॥

इत्थं पद्याद्धैव सहोक्तिलक्षणं पर्याप्तमिति पदपूरणस्यावश्याकतया सहोक्त्यु-
दाहरणान्यदर्शयित्वैवोत्तराद्धेन परिवृत्त्यालङ्कारं लक्षयति, अर्थानामिति । विनिमयः
प्रतिपादनं तिलान् दत्त्वा माषग्रहणमित्यादिकम् । विनिमयश्च समेन समस्य

अधिकेन नूनस्य नूनेनाधिकस्य च यद्वहसिति विविधः । अयमपि प्रौढोक्तोऽव
प्रयुज्यमानशक्ततामावहति । भोजदेवस्तु व्यत्ययमपि परिहृतिमाह 'व्यत्ययोवस्तुनोयंस्तु
योवा विनिमयोमिथः' इत्यादिना, व्यत्यय कस्यचिदेकस्थानादन्यत्रस्थापनं, यथा,
'कुसुदवनमपयि ओमदभोजखण्डम्' इत्यादौ ॥ ३५१ ॥

सह दीर्घा मम श्वादैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च समैवाङ्गेः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

अत्र प्रथमोद्दिष्टां सहोक्तिसुदाहरन् प्रथमं गुणमहभावरूपासुदाहरति, सह दीर्घा
इति । विरहिण्या उक्तिरियम् । सम्प्रति प्रथविरहसमये नतु पूर्वम् । रात्रयो
दीर्घा इति दुःखबहुलतया दुःक्षेपणोद्यत्वादिति भावः । ता रात्रयः पाण्डुरत्वं
हेतुश्चन्द्रभूषणा इति ज्योत्स्ना इत्यर्थः, अत्र दीर्घत्वं पाण्डुरत्वंच गुणौ, तौच
सम्बन्धिभेदेन वस्तुतो भिन्नावपि सहार्थवलादीर्घा इति पाण्डुरा इति चेकैनेव
पदेनैककालोनतया कथितौ । नतु—

“आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैशवं ।

सहैव विविधैः पुंसालङ्कारजोन्मादविवर्धनैः” इति—

पूर्वदर्शितकार्यसहजचित्रहेतूदाहरणंऽपि क्रिययोः सहभावो दृश्यते तदनयोर
भेदापात इति चेन्मैव, सहभावसाधारण्येऽपि कार्यकारणभावस्यैव चित्रनियामकत्वात् ।
प्रकृते तु दीर्घासदीर्घरात्रयोः न कार्यकारणभावः हयोरिव विरहजन्यत्वात्, एवमग्रेऽपि
बोध्यम् ॥ ३५२ ॥

बर्द्धते सह पान्यानां मृच्छ्या चतमञ्जरो ।

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

क्रियासहभावरूपां सहोक्तिमुदाहरति, वक्षत इति । पतन्ति गच्छन्ति, असुभिः प्राणवायुभिः । क्वचिदशुभिरिति प्राठः । अत्र वक्षन् पतनञ्च क्रिये । अत्रापि मूर्च्छावृद्धिचूतमञ्जरीवृद्धौ, असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वान्न मिथः कार्यकारणभाव इति न चित्तेतूना साङ्कर्यम् । यदिच चूतमञ्जरीवृद्ध्या मुच्छावृद्धिः नलयानिलपतनेन चासुपतनमित्याभिप्रायस्तदा शुद्धोदाहरणं 'सह सुनिबलेरेहि बाहधारा गन्तन्ति' 'अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संज्ञियन्तां बलानि' इत्यादिकं बोध्यम्, अत्र न सहभूतयोर्हेतुहेतुनञ्जावः ॥ ३५३ ॥

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्द्धं जनानन्दैर्बुद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

कोकिलालापेति, सहोक्तीतिसंज्ञाश्रवणात् सहशब्दप्रयोग एवायमलङ्कार इति समनिरासाय सहार्थकसाङ्गपदवटितमित्युदाहरणमुपन्यस्तम्, एवं सहार्थकशब्दान्तरोपादाने तदनुपादानेऽपि गम्यमानेश्च महाद्येरित्यनेन विहितायां तृतीयायां वा सहोक्तिर्बोध्या । अत्रातु वृद्धिं यान्तीत्यत्र यातक्रियायाः सहभाववत् गुणात्मिकाया वृद्धेऽपि सहभावः प्रतीयत इति गुणक्रिययोरेकत्र सहभावदर्शनार्थमुदाहरणमिदं दर्शितमित्याहुः । तत्र वृद्धेर्गुणत्वे आनन्दस्यापि तथात्वे गुणस्य गुणवृत्तित्वापाते प्रतिकारयित्वाः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयोदत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

सहोक्तिः ॥

क्रियते परिहृत्तेश्च किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् ॥ ३५५ ॥

इत्यादावतथ इति । काव्येति गुणकियासहभावविषया दर्शिताः, अनया रीत्या अन्यविषयापि सहोक्तिर्बोद्धव्येत्यर्थः ॥

क्रियत इति । किञ्चिद्रूपनिर्देशं नम् गम्यबाहुल्यमभिया एकमात्रोदाहरणेन किञ्चित् स्वरूपप्रकाशनम् क्रियते ॥ ३५५ ॥

(Sl. 355) When गुण, कर्म etc. are stated along with others, there we get सहोक्ति; and interchange of some matter or अर्थ etc gives us परिहृति अलङ्कार due to hyperbolic statement of poets.

शस्त्रप्रहारं ददता भुजिन तव भृभुजाम् ।

चिरार्जितं तेषां यशः कीर्तं कुसुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

परिवृत्तिः ॥

शस्त्रप्रहारमिति । अत्र नूनिनाधिकस्य गृह्यरूपो विनिमयः । एषः

“दत्त्वा कटाचर्मणाचो जग्राह हृदयं मनः ।

मया तु हृदयं दत्तत्वा गृहीतो मदनञ्जरः” ॥

अत्र पूर्वाद्धे समेन समस्य, उत्तराद्धे अधिकेन नूनिनस्य विनिमयः ॥ ३५६ ॥

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

आशीः ॥

(Sl. 357) The figure आशीः arises when express desire for some desirable matter is described or when there is utterance of benediction.

अथाशोःसंज्ञकमलङ्कारं लक्षयति, आशीर्नामिति । अभिलषिते इष्टे वस्तुनि आशंसनं प्राप्तीच्छामकाशनं, यद्वा अभिलषिते प्रिये वस्तुनि जने सुहृज्जने इत्यर्थः आशंसनं शुभाभ्यर्थनमाशीनामालङ्कार इत्यन्वयः । अयमलङ्कारो वैचित्र्याविशेषात् कलाभावात् बहुभिरङ्गीक्रियते—कैश्चित् सौहृदवस्थापनेन वैचित्र्यं विद्यत एवेत्यङ्गीक्रियते, यदुक्तम्—

“आशीरिति च केशाश्चिदलङ्कारतया मता ।

सौहृदवस्थाविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याय तादृशः ॥” इति ।

अन्येस्तु न्याय्यएवास्याश्चमत्कारजनकत्वमिति नाट्यलङ्कारत्वे नोच्यते यथा, ‘आशीराक्रान्तकपटाचमागव्योद्यमाश्रया’ इत्यारभ्य, इति नाट्यालङ्कारतयो नाट्यभूषण इतिव’ इति, तत्कृतमस्या लक्षणञ्च आशीरिष्टजनाशंसति, यथा शाकुन्तले—

“यथातिरिच शर्मिष्ठा पतुर्वहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सत्ताजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥” इति ।

अपरे तु प्रयोगलङ्कारस्यैवायं भेद इत्याहुः ॥ उदाहरति, पाल्ति । अवास्त्रनसगोचरमिति वाक् च मनस्य ते गोचरौ प्रातप्रादके यस्य तत्तथा तद्विन्नं ‘यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ इति श्रुतेः । वास्त्रनस इत्यत्र समासान्तः ङीयः ॥ ३५७ ॥

अनन्वयससन्देहावुपमाखेव दर्शितौ ।

उपमारूपकञ्चापि रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

Now our Author shows that अनन्वय, ससन्देह etc of others are shown in his उपमाचक्र and उपमारूपक in his रूपक ।

इत्थं खभाव्यानाद्याशोऽप्यर्थान्तानलङ्कारानुद्देशकमेण लक्षयित्वा संप्रति प्राप्तावसरतया सङ्कोचं लक्षयितव्येऽपि अन्येरुक्तानां कतिपयालङ्काराणामनिरूपणेन स्वस्य नूतनमाशङ्क्य तेषां स्तोत्रेष्वन्तर्भावनेन तत्परिहरति, अनन्वयेति—अनन्वयः । 'उपमामोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्येण अनन्वयः' इत्युक्तलक्षणः । ससन्देहस्य 'ससन्देहेस्तु मेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः' इत्युक्तरूपः । उपमाखेव दर्शिताविति तथाहि अनन्वयस्य—

“चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य सुखं तव ।

स्वात्मनैवाभवत्तुल्यमित्यस्यासाधारणोपमा ॥”

इत्यसाधारणोपमायामन्तर्भावः । ससन्देहस्य च—

“किं पद्ममन्तर्भान्ति किन्ते लोलिलक्षणं सुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥”

इति संशयोपमायाम् । उपमारूपकञ्चापीति—उपमारूपकाख्यं रूपकान्तरं वामनेनोक्तं यथा, 'उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकमिति', उदाहृतञ्च 'जयति चतुर्दंशलोकवज्रिकन्द इति' अत्र चतुर्दंशलोकस्य वज्रिसामिन्नं कूर्मदेवं कन्दलरूपणम्, अपरे चेदं परम्परितरूपकमावचते । अत्रैव तूपमासहितं रूपकमुपमारूपकं, यदुक्तम्,

उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् ।

यद्वदुपमानेदमुपमारूपकं यथा” इति ।

असोदाहरणं यथा—

“दिवाकरकरस्पर्शादुदयाद्रेः पयोधरात् ।

नोलांशुकमिव प्राच्यास्तमोगलति सम्प्रति” ॥

अत्र नोलांशुकमिवेतुप्रमया सहितमुदयाद्रेः पयोधरादिति रूपकमित्याहुः ।
रूपकेष्वेव दर्शितमिति—

“इष्टं साधर्म्यं वेधर्मप्रदर्शनादौणस्युत्तराधोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकहितयं यथा ॥”

इत्यनेन गृहीतमित्यर्थः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।

(again उत्प्रेक्षावयव accepted by some is nothing but a variety of उत्प्रेक्षा)

नानालङ्कारसंरुष्टिः सङ्कीर्णन्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥

(Sl. 359 & 60) We say that as सङ्कीर्णालङ्कार, where there is commingling of various अलङ्कार in one statement. These may either be depending on each other (अङ्गान्निभाव) or may remain distinctly (सदैर्घा समकचता) in one Statement. These two modes will be seen in case of सङ्कीर्ण । Note that Mostly in all places शेष lies at the root of सङ्कीर्ण and contributes to the excellence of सङ्कीर्णालङ्कार (See Sl. 363 and Tika).

उत्प्रेक्षेति । असावन्वैरङ्गीकृत उत्प्रेक्षावयवोऽपि स्वमते उत्प्रेक्षाभेदः एवेत्यन्वयः, उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षाया आरम्भकमलङ्कारान्तरं तस्य शेषादिकं, यदुक्तम्,

“द्विष्टे नार्थेन संस्पृष्टः किञ्चिन्नोपमयान्वितः ।

रूपकार्थेन वा युक्त उत्प्रेक्षावयवो यथा” इति ।

तत्र द्विष्टार्थसंस्पृष्टो यथा—

“सुक्तोत्करः शङ्खशक्तिमध्यदिनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानोमहेऽस्याः कमनोयकम्, ग्रीवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप” ॥

अत्र गुणवत्त्वं श्लेषः । उपमयान्वितो यथा कुमारसम्भवे,

“अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरौचिभिः ।

कुम्भलोक्तसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी” ॥

अत्राङ्गुलीभिरिव मरौचिभिरित्यत्र कुम्भलोक्तसरोजलोचनमित्यत्र चोपमा चुम्बती-
वेवात्प्रेक्षामारभते । एवं रूपकार्थसंयुक्तोत्प्रेक्षापि । एवं विधोत्प्रेक्षावयवोऽपि
स्वमते श्लेषादिसङ्कीर्णोत्प्रेक्षेवेति नावापिन्यूनता । केचित्तु यत्रावयवविक्रियैवोत्-
प्रेक्ष्यते नावयवविक्रिया स उत्प्रेक्षावयवः यथा ‘लोनेव प्रतिविम्बतेवोत्कर्णरूपेव च’
इत्यादीत्याहुः । एवं निपुणस्थोदात्ते दृष्टान्तस्योपमायाम् उल्लेखपरिणामयोरुपमे
कारणमालया हतौ अपरेषाच्चापरैरङ्गीकृतमलङ्कारान्तराणां, यथायथं निरुक्तेष्वन्त-
र्भावोबोध्यः ॥

अथ सङ्कीर्णं लक्षयति, नानालङ्कारेति । नानालङ्काराणां सजातीयानां विजाती-
यानांवा निरुक्तलक्षणां नालङ्काराणां संस्पृष्टैरेकत्र संसर्गः सङ्कीर्णं सङ्कीर्णस्य-
मलङ्कारान्तरं निगद्यते पृथग् वैचित्र्यविशेषोपलब्ध्या प्राचीनैरुच्यते, युक्तञ्चेतत् यथा
‘लौकिकलङ्कारायलङ्काराणां मिथः संसर्गेण पृथक्चरुतातिशयजनकतया गुच्छगुच्छार्द्ध-
गोस्तनादिसंज्ञया पृथगलङ्कारत्वेन व्यपदेशस्तथा सङ्कीर्णानां काव्यालङ्कारणामपि पृथक्-
चारुताप्रत्यायकतया पृथगलङ्कारत्वेन सङ्कीर्णैतिसंज्ञया व्यपदेश इति ॥ ३५२ ॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकचता ।

इत्यलङ्कारसंस्पृष्टैर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥

Two modes of संस्पृष्टि अलङ्कार are deduced here (See Tika & ante). Thus one is अङ्गाङ्गिभावावस्थान and another is समकचतावस्थान ।

सङ्कीर्णस्य भेदो दर्शयति, अङ्गाङ्गीति । अङ्गाङ्गिभावेन निर्व्याहृतिनिर्व्याह-
कलेनावस्थानमित्येका, तथा सर्वेषां समकचता अनुयाह्यानुयाहकत्वमन्तरेण
निरपेक्षतावस्थानमित्यपरा, इत्यलङ्कारसंस्पृष्टेः सङ्कीर्णालङ्कारस्य द्वयी गतिर्भेद-
व्ययम् । तत्र समकचतावस्थानस्य क्वचिदेकाग्रगतं क्वचिदिभन्नाग्रगतमिति
द्विविधम्, तत्र प्रथममेकाग्रयानुप्रवेशसंज्ञया कथितमन्येः, तथा सन्देहसङ्करस्या-
नैरास्त्य तु सन्दिग्धमानालङ्कारयोः संसर्गाभ्युपगमे समकचतेत्यनेनैव संयुक्तः,
सन्दिग्धमानयोरप्यनुयाह्यानुयाहकत्वाभावात्, तस्मादेतन्मतेऽपि सङ्कीर्णस्य चतुर्विधत्वं
विद्वद्भ्यः, परन्तु काग्रयानुप्रवेशे सन्दिग्धत्वेऽङ्गाङ्गित्वे च सङ्करसंज्ञा, समकचतायानु
संस्पृष्टिसंज्ञानेपामिति विशेषः ॥ ३६० ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।

कोषदण्डसमग्राणां किमेवामस्ति दुष्कारम् ॥ ३६१ ॥

तत्राङ्गाङ्गिभावसङ्कीर्णमुदाहरति, आक्षिपन्तीति । आक्षिपन्ति जिगोषन्ति सङ्को-
कुर्वन्तीति तु प्रतीयमानोऽर्थः तेनावोपमाङ्कारः स चाव निर्व्याहृत्यादङ्को, कोषो
धनराशिः कुञ्जलय, दण्ड उपायभेदः शाकृत्वमित्यर्थः नालस्य ताभ्यां समग्राणां सम्पूर्णा-
नामितिशेषाविज्ञोऽर्थान्तरन्यासोऽयमस्याङ्गं निर्व्याहकत्वादित्यनेन, तथोक्ते एवामिति
लोकानामित्यर्थः, तत एवार्थान्तररूपन्याससम्भवः अरविन्दानामित्यर्थकत्वे तु न
तथा एकस्य समर्थसमर्थकत्वाभावात्, अपरे तु कोषदण्डसमग्राणामिति हेतुतयो-

यन्यासाद्वैलङ्कारोऽवाङ्मत्याहुः । वस्तुस्तु न किञ्चिदिह दुष्करमिति चतुर्थपादः
सम्यक् । एषामिति सम्बन्धविवक्षया पठौ ॥ ३६१ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषेवैव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३६२ ॥

सङ्कीर्णम् ॥

समकचतासङ्कीर्णमुदाहृति, लिम्पतीवेति । अत्र पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षा उत्तरार्द्धे
चोपमा अनयोरेव निरपेक्षतयावस्थानमिति समकचता । सङ्कीर्णत्वमिदं विभिन्नाश्रय-
गतम्, एकाग्रगतं यथा 'कुरवकारवकारणतां ग्रयुः' इत्यत्र रवका रवका इति रकार
वकार इति च यमकयोः, 'संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिमृदनः' इत्यत्र रूपकानु-
प्रासयोश्चैकत्र समकचतयावस्थानम्, अथालङ्कारयोरेकाग्रयानुप्रवेशस्तु बहुभिर्नाश्रयते
अङ्गाङ्गित्वेनैव द्वयोरेकत्र सङ्गावात् । अनेन तु समकचतयापि द्वयोरेकत्र सङ्गावः
सम्भवतीत्यत्र यथा 'अहिण्यपपञ्चीअरसिए पडिअसामाइएसु दिअएसु । महइ परासि-
अगोआणं णच्चिअं मोरविन्दाण' । अत्र पथिकश्यामितेतिवितुप्रमा पथिकसामाजिके-
ष्विति रूपकम्, द्वयोरप्यनयोरेव तात्पर्यं समकचतया चावस्थानमित्याहुः ।
मुखचन्द्रः शोभते इत्यत्र मुखमेव चन्द्र इति रूपकस्य मुखं चन्द्र इवेतुप्रमाया
वात् सङ्गाव इति साधकबाधकाभावात् सन्दिग्धमानयोरनयोः समकचतयैवावावस्थान-
मिति ॥ ३६२ ॥

श्लेषः सर्वस्वसु पुष्पाति प्रायोवक्रोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वैक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ ३६३ ॥

पूर्वं प्रदर्शितेषु तत्तदलङ्कारान्तरोदाहरणेषु बहुषु श्लेषसङ्गावो दृष्टस्ततश्च श्लेषेण
बहूनां सङ्कीर्णत्वमिति सूचयन्नाह, श्लेष इति । वक्रोक्तिषु भणितिभङ्गोरुपा-
लङ्कारवत्त्वाच्चेष्टम् । वक्रोक्तिष्वित्युक्ता तद्भिन्नमपि काव्यमस्तीत्यायातं ततश्चालङ्कार-
कृतं काव्यस्य भेदद्वयमाह, भिन्नमिति । स्वभावीक्तिर्ज्ञातिगुणक्रियाद्रव्याणां यथावत्-
स्वरूपवर्णनरूपा, वाच्यं काव्यम्, स्वभावाख्यानाद्यलङ्कारवत् भणितिभङ्गीरूपोपमाद्य-
लङ्कारवच्चेति तत् द्विविधमित्यर्थः ॥ ३६३ ॥

N. B.—Slesha is सङ्कीर्ण in many and adds grace to many
Alankaras specially where there is covert saying ; so काव्य
may be classed as स्वभावाख्यान, and भङ्गिविशेषाख्यान due to slesha.

तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः, काव्येष्वसिद्धि संस्थितः ॥ ३६४ ॥

परस्पररोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद्भ्योरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तमिदं सर्वमिति तद्भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

(Sl. 364) भाविक अलङ्कार is प्रबन्धविषयक गुण i. e. excellent or
lofty clear description in a poem. It runs all along the
poem and brings out the poet's internal intention (भाव), and
here everything adorns one another. Here everything
primary and subsidiary is connected being कवेः अभिप्रायाधीन

and रसपोषक, nothing superfluous through force of saying and depiction of matter (op, भाषायत्तमिदं सर्वमिति तदभाषिकं विदुः" ।)

N. B.—In the third or last chapter Dandin will describe the शब्दालङ्कार like यमक अनुप्रास, प्रहेलिका etc with its varieties as also दोष or faults or demerits in Kavyas as अपार्थल, संशयल, शब्दहीनत्व यतिभङ्ग, वृत्तभङ्ग etc. [N. B.—note यमक is वर्णसङ्घटितव्यावृत्ति, अनुप्रास is usually वर्णांशति see I. 55 ante]

इत्थं केषाञ्चिच्चित्राणां स्वभावाख्यानाद्यलङ्कारत्वमुक्तम् अपराणि चानन्तानि वैचित्र्याणि सम्भवन्ति तानि च प्रत्येकं तत्तन्नाम्ना दुर्बचानीति सर्वेषामेव तेषां संशोद्धकमेकमेव भाषिकाख्यमलङ्कारमाह, तद्भाषिकमिति । प्रथम् महाकाव्यनाटकाव्यायिकादयस्तद्विषयं तद्वत् प्रबन्धेषु चमत्कारजनकतया । नविशेनोद्यमव्यर्थः गुणं शोभाजनकं धर्मं, तत् अलङ्कारेषु प्रसिद्धं भाषिकमिति भाषिकाख्यमलङ्कारमाहुरित्यन्वयः । अस्मान्त्वर्थतां दर्शयति-भाव इति कवेरभिप्रायोभावस्तमङ्गीर्यतेति अस्ति वा इति व्युत्पत्त्या भाषिकसंज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थः, स चाभिप्रायः काव्येषु सिद्धिआरम्भावधिसमाप्तिपर्यन्तं संस्थितः । एतेनायमलङ्कारोऽलङ्कारान्तरवन्न पदवाक्यमात्रगतः किन्तु महाकाव्यरूपप्रबन्धगतोऽपि । भवतीति सूचितम् । मृतभाषिनोः प्रत्यक्षायमाणत्वेन वर्णनं भाषिकमिति प्रकाशकारः, अङ्गुलिपदार्थस्यापि प्रत्यक्षायमाणत्वमिति दर्शयित्वा, एवञ्चायाः सम्यगन्वयता न सम्भवतीति विवेचनोद्यम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयान् कतिचित् प्रबन्धधर्मान् दर्शयति, परस्पररोपकारत्वमिति । वस्तूनि आधिकारिकीतिवृत्तानि पञ्चाणि तदुपकारकाणि प्रासङ्गिकीतिवृत्तानि, यदाह नखकुटः (See our sahitayadarpan—VI)—

‘इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्पते ।

आधिकारिकमेकं स्यात् प्राप्तिकमयापरम्’ ॥ इति ।

सर्वेषां तेषां परस्परपकारित्वं कवेरभिप्रेतम्, यथा रामायणे रामचरित-
माधिकारिकं, सुयीवादिचरितं प्राप्तिकं, तयोरङ्गाङ्गनया परस्परपकारोविद्यत
एव । महाकाव्यादौ करितुरगपुरगिरिप्रभृतिवर्णनमपि साक्षात् परस्परया वा
प्रधानोपकारे पर्यवस्यतीति बोध्यम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतस्यापरिपोषकाणां
विशेषणामानामक्रिया अनुपन्यासः अभिप्रेतार्थबोधकविशेषणोपन्यास इत्यर्थः, परिकरालङ्कार
इति प्रकाशकारादयः यथा ‘विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः’ इति । अपरे
अपुष्टत्वदोषाभाव एवायं नालङ्कार इत्याहुः । तथा स्थानानां प्रकृतरसोपयोगि-
विषयविशेषाणां वर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिः पदरचनापरिपाटी, तद्वत्तत्त्वदौषप्रतिपादकतासामर्थ्यात्
गम्भीरस्यापि गूढतरस्यापि वस्तुनोऽर्थस्य व्यक्तिः प्रस्तुतत्वं, तदिदं सर्वं भावायत्तं
कवेरभिप्रायाधीनमिति भावायत्तत्वाद्भाविकमिदं विदुरिति (भाव + मत्वर्थोऽथञ्)
॥ ३६६ ॥

यच्च सन्ध्याङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यावर्णितमिदञ्चेष्टमलङ्कारतयैव नः ॥ ३७ ॥

भाविकम् ॥

किञ्च यच्चेति । सन्धयोमुखप्रतिमुखगर्भाधिमयं नञ्प्रहणाख्याः पञ्च, तेषामङ्गानि
उपचेपपरिकरादौ नि चतुर्षष्टसंख्याकानि, इत्यत्रः कोशिकौषात्वात्परमटोभारत्यश्च-
तस्रः, तासामङ्गानि नञ्प्रहणाङ्गादौ नि षाडश, लक्षणानि भूषणःसरसङ्कातादौ नि
षट्त्रिंशत्, आदिपदेन नाव्यालङ्कारादौ चोप्यङ्गलक्षणाङ्गानां यद्वचनम्, तत्र नाट्यलङ्कारा

आशीराक्रन्दकपटादयस्त्रयस्त्रिंशत्, वौथ्यङ्गानि उदात्तकावलगितादीनि त्रयोदश,
लास्याङ्गानि गेयपदस्थितिपाठ्यादौ दश (See our Sahityadarp.—VI)
एतेषां प्रपञ्चोदशरूपकदपंणादौ द्रष्टव्यः बाहुलाभियात्र न दर्शितः । एतत्
‘सर्वमागमान्तरं भरतादिप्रणीतनाट्यशास्त्रे व्यावर्णितं’ नाट्यशीभाजनकतया
निरूपितम्, इदञ्च सर्वमगमाकमलङ्कारतयेवेष्टमित्यन्वयः । तत्र केषाञ्चित् स्वभावाख्या-
नादावन्तर्भावः अपरेषां भाविकत्वमिति दशरूपकादियन्वदत्तोदाहरणदर्शनेन स्वरुपा
विवेचनीयम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिणामवृत्त्या

संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्क्रियाणाम् ॥

वाचामतोत्य विषयं परिवर्त्तमाना-

नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

(Sl. 368) Thus here we have said or described briefly
the line of main अलङ्कार or narrated the names of principal
अलङ्कार avoiding their further details—Which though now
not known to us can be got by constant अभ्यास ।

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शेऽर्थालङ्कार-

विभागो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

“ते चाद्यापि विकल्पन्ते कप्तान् कार्त्तुं स्त्रेन वक्ष्यती” त्यादुक्तं तं पुनरपि स्मारयन्
परिच्छेदमिममुपसंहरति पन्था इति । अलङ्क्रियाणां पूर्वनिरूपितस्वभावाख्या-
नाद्यालङ्काराणामनन्तमसौ विस्तरं सम्भवन्तं प्रमेदसमूहं संहृत्य कार्त्तुं

बहुमशक्ततया शीघ्रैर्यदृश्यायेन प्रकटतरं तं संगृह्य 'परिमाणवृत्त्या' परिमितत्वेन
स एषः पन्था विवृतः मार्गमात्रं प्रदर्शितम् । (एष इत्यत्र एवेति क्वचित्पाठः
पन्था एवेत्यर्थः) । अनेन पन्था सञ्चरमाणैरपरैऽपि मैदाः स्वयं ज्ञातव्या इत्याह,
वाचासिति । वाचां विषयमतीत्य परिवर्त्तमानानतिप्रभूतानित्यर्थः । विशेषान्
प्रमेदान् विवरीतुं प्रकाशयितुम् अभ्यास एव अस्य विवृतमार्गस्य पुनः पुनः परिशीलनमेव
अत्र समर्थः संचिन्तोऽप्यस्त्रिरूपप्रकारः पुनःपुनरालोच्यतां तेनैवापरैऽपि प्रमेदा
ज्ञातव्या इत्यर्थः ॥ ३६८ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीश-भट्टाचार्य-विरचितायां, नाखिन्यमोञ्जनीसनाख्यायां
काव्यादर्शटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

काव्यादर्शः

तृतीयः परिच्छेदः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतिः ।

यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

(Sl. 1.) N. B.—Having said in the second chapter the figures of speeches (based on अर्थ) that go to specially embellish Kavyas or literatures, here Dandin will first enumerate the figures that attach to sabda (words) and that adorn Kavya. And he first takes up यमक ।

He defines यमक as the repetition (व्यावृत्ति) of several letters or group of letters (both vowel and consonants स्वरव्यञ्जनवर्णसङ्घस्य व्यावृत्तिः See I. 61) that are either consecutive (अव्यपेत) or placed at a distance (व्यपेत) and are attached at the beginning, middle or end of a foot of verses etc. Thus Vamana also says “पादः पादस्यादिमध्यान्तभागाः स्थानानि ।” Hence it (यमक) admits of several divisions and subdivisions as will be evident from sloka 3 here (अव्यन्तवद्वक्त्रेषां भेदाः सभेदयोनयः) and Tarkavagisha's Tike there, also from illustrations— (अनुलोमाभ्यास) later on from sloka 4 onwards, and also from प्रतिलोमाभ्यास from sloka 74 onwards.

[In this connection also remember that अनुप्रास (alliteration) is usually repetition of letters (वर्णावृत्ति) only (see chap. I—sl. 55 वर्णावृत्तिरनुप्रासः...यद्यदूरता।—op” इन्दोवरदलश्याम-मिन्दिरानन्दकन्दलम् । वन्दारुजनमन्दारं वन्दं हं यदुनन्दनम्” etc.)]

द्वितीयपरिच्छेदे ‘काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते’ इत्यनेन शब्दार्थसाधारणम् अलंकारसामान्यलक्षणमभिधाय शब्दस्य प्रथमवृत्तिविषयतया प्रथमं निरूपयितुमुचिता-
नपि तदीयालङ्कारान् अतिचमत्कारजनकत्वाभावादनिरूप्य चमत्कारविशेषभूमयोर्था-
लङ्कारा एव विनियानां प्रवृत्तये पूर्वं निरूपिताः, संप्रतुपादिशब्देषु प्राप्तावसरान्
पूर्वनिरूपितानुप्रासभिन्नान् शब्दालङ्कारान्, तदनन्तरं हेतुधर्मान् दोषाश्च निरूपयितुं
तृतीयपरिच्छेदमारभमाणेन प्रथमं मार्गविभागप्रसङ्गेन उक्तलक्षणमपि यमकमनूय
(Ch. 1.61) तत्प्रभेदाः प्रदर्शयन्ते — अच्यपेतेति । अच्यपेतोऽव्यवहितः व्यपेतोऽव्यवहितः,
अपेतो व्यवहितश्च आत्माक्षरूपं यस्यास्तादृशो वर्णसंहतिः स्वरवज्जनवर्णसङ्घस्य व्यावृत्तिः
विशेषेणावृत्तिः पुनरुच्चारणं यमकमित्यन्वयः । अस्य विशेषाः पूर्वमेवेति । इति
नामोच्यन्ते । अव्यपेतव्यपेतात्मेति भेदकथनाय, तथाहि क्वचित् पूर्वोच्चारितवर्ण-
सङ्घस्य अव्यवधानेन पुनरुच्चारणं क्वचिदवधानेनेति प्रथममिदं भेदद्वयम् । अस्य
स्थानं नियमयति—तच्चेति । पादानामादिमध्यान्तभागा अस्य स्थानानौत्यर्थः ।
अत्रादिमध्यान्तेत्यनेन पादानां खण्डत्रयगतत्वमेव यमकस्येति नाशङ्कनीयं मध्यपदेन
सम्भवत्खण्डमात्रलाभात् चतुरादिखण्डेष्वप्यस्य स्थितिर्ज्ञातव्या, यदाह प्रकाशकत्—
विखण्डे विंशत् चतुः खण्डे चत्वारिंशदिति । एतदुपलक्षणं पादा अपि अस्य
स्थानानौति ज्ञेयम् । यदुक्तम् वामनेन ‘पादः पादस्यादिमध्यान्तभागाः स्थानानि’
इति । अत्र पादपदेन च पादइत्यात्मकस्य पदार्थस्य पादचतुष्टयात्मकस्य सम्पूर्ण-
पदस्य च ग्रहणम्, तेन पादखण्डाः पादाः पदाब्दे सम्पूर्णपदस्य यमकस्य स्थाना-
नौति निष्कर्षः ॥ १ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः ।

आदिमध्यान्त मध्यान्त मध्याद्याद्यन्त सर्व्वतः ॥ २ ॥

अत्यन्तवहवस्तेषां भेदाः सम्भेदयोनयः ।

सुकरा दुष्कराश्चैव दर्शयन्ते वेदन्त केचन ॥ ३ ॥

(Sl. 2 & 3) A verse has usually four feet, and this यमक (whether व्यपेतवा अव्यपेत) may be अविमिश्र and may then be found variously in the first, second, third or fourth foot at the आदि or मध्य parts ; then as regards विमिश्र यमक there are various varieties (अत्यन्तवहवः भेदाः) due to commingling (सजातीययमकान्तरसंमिश्रणजन्य) ; and these are stiff for the understanding of the readers and stiff for the poets to compose these—सुकरा दुष्कराश्चैव ; so only some are here being illustrated ; thus these यमक may be formed in आदि-मध्यान्त-मध्यान्त-मध्यादि-आद्यन्त feet and in all the feet of verses (See Tika).

तत्राविमिश्रविमिश्रतया द्विविधानाम् आदिमध्यान्तयमकानां भेदान् क्रमेण दर्शयन् प्रथममविमिश्रं विभजते । एकैति । एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानाम् अविमिश्राणां मित्यर्थः विकल्पना भेदाः, पदस्य चतुष्पादात्मकत्वात् प्रतिखण्डं चारश्चत्वारो भेदा ज्ञातव्या इत्यर्थः, यथा अविमिश्रितमादिभागयमकं प्रथमपाद एव, द्वितीयपाद एव, तृतीयपाद एव, चतुर्थपाद एवेति चतुर्भिर्धम, तथा मध्यादिभागयमकमपि प्रत्येकं चतुर्भिर्धमिति अथवाविमिश्रभेदप्रकारोऽव्यपेतव्यपेतसाधारणः । अथ विमि-

अथमर्कविभजते आदौति । सम्भेदयोनयः सजातीययमकान्तरसंमिश्रणजन्याः आदि-
मध्यान्तमध्यान्-मध्याद्यादन्तसर्वतोवर्त्तमानानां तेषां यमकानां भेदा अत्यन्तवृद्धो-
दतिविस्तरा ज्ञातव्या इत्यन्वयः । सर्वत इति—सप्तभौवहुवचनान्तम् । पदच्छेदस्य
'आदिमध्यान्तेषु मध्यान्तेषु, मध्यादीषु, आद्यन्तेषु, सर्वेषु च' इति । मध्य
पदादि च सर्वाणि द्वितीयतृतीयपादबोधकानि, चरममादिपदञ्च प्रथमाद्वितीयतृतीय-
पादबोधकम्, अन्तपादभादौ त्रयाणां पूर्वपादानां स्थितत्वात् । मध्यादीति
आद्यस्य मध्यौ चेति विग्रहः धर्माद्यादिपाठादादस्य परभावः, तत्र आदिमध्यान्तस्य
प्रथमे द्वितीये, प्रथमे तृतीये, प्रथमे चतुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्यान्तस्य
द्वितीये तृतीये, द्वितीये चतुर्थे, तृतीये चतुर्थे, इति त्रयः प्रकाराः । मध्यादीत्यस्य
प्रथमे द्वितीये तृतीये चेत्येकः प्रकारः । आद्यन्तस्य प्रथमे द्वितीये चतुर्थे,
प्रथमे तृतीये चतुर्थे, द्वितीये तृतीये चतुर्थे चेति त्रयः प्रकाराः । सर्वस्य
प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे चेत्येकः प्रकारः । मिलित्वा एकादश प्रकाराः । एते
चादिभागविषयाः मध्यादिभागविषयाश्च बोध्याः । सुकरा दृष्टकराश्चेति सुबोधा दुर्बो-
धाश्चेत्यपि बोध्यं, तदेतन्म कथोनां बोद्धृन्म क्लेशकरा इति केचन दर्शयन्ते नतु
सम्भविनः सर्वेऽप्येत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

मानेन मानेन सखि प्रणयोभृत्प्रिये जने ।

खण्डिता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सखपम् ॥ ४ ॥

(Sl. 4.) (Illustration of अव्यपेत अव्यभिचारी varieties of
यमक) ; oh lady friend. you did not entertain love for your
beloved with this मान (sensitiveness), so away with it ;
though neglected you make him ashamed by embracing
him, (now See Tika).

तत्र प्रथमपादगतमव्यपेतमविमिश्रमादिभागयमकमुदाहरति, मानेनेति । साम-
प्रयोगेणाप्यत्यक्तमानां नायिकां प्रति नायकभेदितानां सखीनामुक्तिरयम् । हे
सखि, प्रिये 'जने प्रणयिजन' प्रति अनेनेष्टशेनास्माकमपि क्लेशकरेणेत्यर्थः मानेने-
ष्यांकीपेन सह तव प्रणयः प्रेम मामृत, प्रियजन' प्रति ईदृशं मानं माकार्षीरित्यर्थः ।
ननु मान एव कृतापराधनायकस्य शासनं तं परित्यज्य किं करोमीत्याह खण्डितेति,
खण्डिता—

“पाश्वर्मेति प्रियो यस्या अव्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धौरेरीष्यांकवायिता ॥”

इत्युक्तलक्षणा । अत्रापिकारोवोध्यः—खण्डितापि त्वं कण्टमाश्लिष्य स्वयं तस्य
कण्टमालिङ्गा तमेव सवपं सलज्जं कुरु, कृतापराधमपि नामिश्रमौदाय्यात् स्वयमा-
लिङ्गतीति मत्वा लज्जितो भविष्यतीति तदेवास्व शासनमित्यर्थः । अत्र मानेन
मानेनेत्यव्यपेतमादिपादगतमादिभागयमकम् ॥ ४ ॥

मेघनादेन हंसानां मदनोमदनोदिना ।

नुन्नमानं मनः स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥

(Sl. 5.) Cupid along with Rati enters the minds of
the ladies where from मान is removed due to deep rumbles
of clouds that have driven off the pride of swans too.

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति, मेघनादेनेति ! हंसानां मदनोदिना गर्व-
मपनयता वर्षासु हंसानां निर्मदत्वादिति भावः । मेघस्य नादेन गर्जितेन नुन्नः
उद्दीपकत्वात् खण्डितो मानो यस्य तत्तथा तादृशं स्त्रीणां मनः मदनः कामो रत्या
अदुरक्तिरूपया स्वभार्यया सह विगाहते विलोडयति, वर्षासु कामिन्नेनां मनो मानं
विहाय सकामं सानुरागञ्च भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्पतिम् ।

चतुरं चतुरम्भोर्धरसनीर्ब्बीकरग्रहे ॥ ६ ॥

(Sl. 6.) The subjects are provided with a good ruler in thee who art very clever to realise his dues from this sea-girt lady earth.

तदेव तृतीयपादगतसुदाहरति, राजन्वत्य इति । भवन्तं सत्पतिं सुपालकं प्राप्य प्रजाः राजन्वत्यः सुराजयुक्ता जाताः । “सुराञ्चि देशे राजन्वान् स्वात्ततोऽन्यत्र राजवान्” इत्यमरः, “राज्ञो मतौ सौराज्ये” इति नलोपाभावः । किम्भूतं-चत्वारो-ऽम्भोधय एव रसना काञ्चो यस्यास्तादृशो नृर्ब्बीयस्याः करग्रहे राजग्राहभासग्रहणे अथच पाणिग्रहणे चतुरं निपुणम् ॥ ६ ॥

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् सन्न दिवौकसाम् ।

पदातिरथनागाश्चरहितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥

(Sl. 7.) Some of your enemies have retreated to forests and some dead and gone to heaven, all being bereft of infantry, chariot, elephants and horses.

तदेव चतुर्थपादगतसुदाहरति, अरण्यमिति । कैश्चित् पलाय्य जीवन्निव शत्रुभिररण्यामाक्रान्तं प्रविष्टम्, तथा कैश्चित् सन्मृत्तयुद्धेन मृतैरहितैर्दिवौकसां सन्न स्वर्गं आक्रान्तम् । किम्भूतैः ? पदातिरथनागाश्चरहितैः पदात्यादिसेनाङ्गशून्यैः । एवमश्वपेताविमिश्रयमकस्यादिगागविषयाश्चत्वारो भेदा दर्शिताः, द्वितीयभागाविषया अपेरावंप्रकारा बोध्याः ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने वद नेत्रयोः ।

विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

(Sl. 8.) (illustrations of such विभिन्न यमक commence henceforth)--Ho lotus-faced one, do tell me what charming grace has spring-time lent to your eyes taking these as a pair of bees (See Tika now).

अथ सम्भेदयोगीनव्यपेतयमकभेदान् दर्शयन् प्रथमं तावदादिमध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं भेदवयं क्रमेणोदाहरति, मधुरमिति, । नु भोः प्रिये मधुरवसन्तस्तं तव अम्भोजसदृशं यद्वदनं तव वर्तमानयोनैत्रयोः (‘सप्तम्यन्तमिदम्’) भ्रमरभ्रान्त्या भ्रमर-भिद्युनमिदमिति वक्ष्येण, अम्भोजे भ्रमरभिद्युनवर्तनस्य सम्भवाद्भव्यते एव भ्रान्तिः । किं मधुरं विभ्रमं विभ्रान्त्या विडम्बयति विषयेण प्रेरयति अप्रियतीत्यर्थः । डम्ब प्रेरणे इत्यस्य चौरादिकस्य रूपम, वद कथय, तव नेत्रयोरयं विभ्रमो भ्रमरभ्रमवता वसन्तेनैव किं जनितः भ्रमरभिद्युनश्च वसन्तोदयेन समुत्पन्नेऽम्भोजे सविभ्रान्त्यं वर्तते इति युज्यतेयं वितर्कः । अम्भोजवदने इति सम्बोधनपदमिति कथित् । नु इत्यत्र नेतिपाठे किं न विडम्बयति अपि तु विडम्बयतीत्यर्थः । अत्र मधुरं मधुरमिति वदने वदने इति प्रथमद्वितीयपादविषयमादिभागयमकम् ॥ ८ ॥

वारणो वा रणोद्दामो हयो वा स्मर दुर्धरः ।

न यतो नयतोऽन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥

(Sl. 9.)—Hocupid, how great is your Prowess ; though deviod of infuriated elephant or horse, you put an end to all of us while marching off.

प्रथमतोऽथपादगतं तदेवोदाहरति, वारण इति । हे स्मर यतस्तव रणोद्दामो युद्धमन्दो वारणो वाहन्तौ च नास्ति तथा दुर्धरो रणदुर्धरो हयो वा घोटकश्च नास्ति 'बाह्यसुभयप्राधान्याद्योतकम्' । तथापि नोऽस्मान् विरहिणोऽन्तं नाशं मृतप्रायत्वं नयतः प्रापयतस्तव विक्रमस्तत्तस्मादहो आश्चर्य इत्यन्वयः । दुर्धर इति विक्रमस्य विशेषणमिति कैचित् ॥ ८ ॥

राजितैराजितैश्च पुन जीयते त्वाद्दृष्टैर्नृपैः ।

नीयते च पुनस्तस्मिन् वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

(Sl. 10.) The people of the world are at first conquered (and so thinned down) with onslaughts by kings of your calibre and then they are being satisfied by showers of riches. (See Tika also).

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति, राजितैरिति । 'राजिर्गुह्यं तत्र तैश्च' तोच्छता प्रचण्डत्वमित्यर्थः । तेन राजितैः शोभितैस्त्वादृष्टैर्नृपैर्वसुधा पृथिवी तत्स्थो लोक इत्यर्थः । जीयते जयेन प्रथमं क्षीणोक्रियते, पुनर्जयानन्तरं वसुधा धनानां धारया धारावद्वा निरन्तरदानेनेत्यर्थः । तस्मिन् नीयते च । इत्यमादितमध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितास्त्रयोविभागा उदाहृताः ॥ १० ॥

करोति सहकारस्य कलिकोक्लिकोत्तरम् ।

मन्मनोमन्मनोऽप्येष मत्तकोक्लिनस्वनः ॥ ११ ॥

(Sl. 11.) The mango—twig is making my mind full of anxieties and this exhilarating cuckoo songs (of vernal season) too are making me anxious or full of passions (See Tika also).

अथ मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं तस्य प्रकारवयं क्रमेण दर्शयन् प्रथमं द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति, करोतीति । सहकारस्यास्य कलिका मन्मनः प्रियाविरहिण्या मम मानसम् उत्कलिकोत्तरमुत्कण्ठाप्रधानं करोति वसन्तागमसूचकं तयोद्घोषकत्वादिति भावः । न केवलमेकैवेयं किन्तु मन्मनः कर्णमूले गुमालाप इव, गौणप्रयोगोऽयम्, एव मत्तानां वसन्तप्रारम्भेऽप्योन्मदानां कोकिलानां निखनोऽपि, सोऽपि मम मानसमुत्कलिकोत्तरं करोति । मन्मनश्च—

‘सुरते कर्णमूले तु निजदेशोयभाषया ।

दम्पत्योः कथनं यत्, मन्मनं तं विदुर्बुधा.’ ॥

इत्युक्तलक्षणेः । मां मनुते उद्दिशति पचादित्वाद्भजिति केचित् । मनसि मनुते प्रवृत्तातीति मन्मनः कामः मत्तकोकिलनिखनस्येत्यपरे । अथ कलिकोत्कलिकोत्तरमित्यत्र तकारस्य स्वरशून्यत्वात् तद्वावधानेऽपि यमकस्य नाव्यपेतत्वहानिः पद्यीयवर्णसङ्ख्यापूरकतया स्वरयुक्तैव वणस्य व्यवधायकत्वाभ्युपगमात् एवमन्यत्वापि शीघ्रम् ॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलम्भाशविहताविह तादृशी ।

अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाशिनौ ॥ १२ ॥

(Sl. 12) There being no chance of getting you, how will not this body-destroying state of emaciation (कृशतावस्था) attack this female frame of mine ? [‘विहती = विधाते’] ।

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, कथमिति । प्रोषितं नाथकं प्रति दूतीं प्रेरयन्त्या नाथिकाया वाचिकमिदम् । इह वसन्ते त्वदुपलम्भाशयास्तव प्राप्ति-प्रत्याशाया विहती विधाते तादृशी अनुभूयमाना अङ्गनाशिनौ अङ्गक्षयकरो कृशत्व-रूपेत्यर्थः अवस्था कामदशाविशेषः अङ्गनां स्त्रियं मामारोढुमङ्गनामितुं कथं नालं न समर्था अपि तु समर्थेव, पुरुषा हि कथञ्चित् धैर्यमवलम्ब्य कामदशया नाभिभूयन्ते

अङ्गनास्तु स्वभावतोऽधोरा सुतरामभिभूयन्त एवेत्यङ्गनापदस्य सार्थक्यम्, तव विरहे
अतिक्रुशा मरणोन्मुखी जातास्तीति ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति बालपल्लवशोभिना ।

तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

(Sl. 13.) The bees eager to fall on lotuses forcibly
drag on the eyes of the young ones that were ere long
attracted by trees having new tender twigs (in spring
time).

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरात्, निगृह्यति । नलिनोन्मुखाः पद्मेषु पतनोद्गता
अलिनोधमराः बालैः कीमलैः पल्लवैः शोभिता इच्छेय कर्वा कृष्टान् प्रथममाकृष्टान्
तरुणान् यूयो नेत्रे निगृह्य तरुशीभादर्शनोत्सुके चक्षुषी बलिन गृह्णीत्वा कर्षन्ति
स्वशीभादर्शनपरान् कुर्वन्तीत्यर्थः । इत्थं मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारवद-
मुदाहृतम् ॥ १२ ॥

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥ १४ ॥

(Sl. 14.) This white female swan in the pond full
of hilarious cranes, is by her unbearable cackling (कुरुतेन)
making me a veritable lump of flesh to death (अन्तकामिषं
कुरुते),

अथ मध्यादित्यन प्रतिपादितमेकप्रकारं दर्शयति, विशदेति । विशन्तः
 आमाताश्च सारसाः पचिविशेषा यव तादृशे सारसे सरःसखान्धि जले वत्तमाना
 विशदा शुभा इयं हंसो राजहंसौत्यर्थः कुरुतेन कुस्मितकृजितेन कृत्वा उद्दोषकत्वेन
 विरहितामसह्यत्वाद्गतस्य कुस्मितत्वम् मांस् अन्नकस्य यस्यश्च आमिषं भोग्यं कुरुते, मां
 मारयितुं चेष्टत इत्यर्थः । 'आमिषं पुनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि सभोगेपुष्कोचे
 पल्लेऽपि च' इति मेदिनी । अत्र मध्यादौर्द्ध्वं तौयत्तौयपादयोराद्यपादे च यमक-
 मित्येक एव प्रकारः ॥ १४ ॥

विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

सहेन्दुकलयापोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

(Sl. 15.) This wind blowing from Malaya Hill along
 with the moon's Digit free of frost, is exciting my passion
 that is unbearable and paining to me and is like veritable
 poison as well (See Tika also).

अथाद्यन्तेन प्रतिपादितं प्रकारत्रयं क्रमेण दर्शयन् प्रथमं प्रथमद्वितीयचतुर्थ
 पादगतमुदाहरति, विषममिति । अपोढमलया परित्यक्तहिमानोज्ज्वलितमालिन्यया इन्दु-
 कलया सह वत्तमानः तथा मदनन्दनः मम विरहिणोऽनन्दनोऽसन्तोषकः मदं मदनस्य
 गन्धे नन्दयति वडं यतोति स तथेति वा, तादृशो मलयानिलः विषममप्रति विषयं विषं
 गरलं तथा विषगरलरूपमित्यर्थः, मदनं काममन्वेति अनुगच्छति उद्दोषयतीत्यर्थः ।
 इन्दुकला मलयानिलस्य काममुद्दोषयतीत्यर्थः । विषमं विषमन्वेतोत्यत्र यस्यमान-
 पदयोरेकस्य सानुखारत्वेनासन्तोषश्चेत् विषमं विषमं क्षीतीति प्रथमपादः पठनोद्यः ।
 द्वितीयविषममित्यस्य विषेण मा उपमा यस्येति उदात्तपक्षा विषमदृग्मित्यर्थः, क्षीति
 तीक्ष्णं करोति ॥ १५ ॥

मानिनी मानिनीपुस्ते निषङ्गत्वमनङ्ग मे ।

हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥

(Sl. 16) Ho cupid, may this necklace—decorated charming sensitive lady about to make me a quiver of thine be pacified on me already emaciated, by giving up her “mana” (मान) ।

प्रथमतोयचतुर्थपादगतं तदेवोदाहरति, मानिनीति । हे अनङ्ग, मां ते तव निषङ्गत्वं निरन्तरशरनिकरपतनेन तूष्णीमायत्वं निनीषुः प्रापयितुमिच्छः कथा हारिणी हारवती अतएव हारिणी मनोहारिणी हाराद्यलङ्कारिण मनोहररूपवत्त्वात् दिगुणतरविरहदुःखं वर्जयन्तीत्यर्थः इयं मानिनी तनुतां यत् दुस्साजं मानं दृष्ट्वा चिन्तया क्षोणतां प्राप्नुवती मे मम शर्म मङ्गलं तनुतां करोतु मानव्यागेन यथेयं मे सुखजनिका स्थानं तथा भवदनुग्रहो भवत्वित्यर्थः । यत इति इङ्गतावित्यस्य शतनस्य षष्ठ्योरूपम् ॥ १६ ॥

जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।

कमलं कमलं कुर्व्वदलिमहलिमत्प्रिये ॥ १७ ॥

(Sl. 17.) Ho my beloved one, your face unquestionably captivating me has surpassed lotus also that beautify waters and has bees hovering over its petals.

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, जयतेति । हे मन्त्रिणे मम प्राणप्रतिमि अस्मान् जयता वशोऽकुर्व्वता त्वन्मुखेन अकथं कथारहितं निर्व्ववादमित्यर्थः यथा तथा कमलं पक्षं कथं न जितम् अपि तु जितमेव, किम्भूतं ? कं जलमलं कुर्व्वत, तथा

अलिमन्ति भ्रमरविशिष्टानि यानि दलानि तान्यस्य सन्तीति अलिमदलि । एव-
माद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितास्त्रयः प्रकाराः उदाहृताः ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।

वारुणीवारुणौभूतसौरभा सौरभास्पदम् ॥ १८ ॥

(Sl. 18.) The Damsel who is red like rose and is wearing a reddish garment, is the seat of fragrance in her mouth (cp. सुखेन सा पद्मसुगन्धिना—Kumara), and is ruddy like the western sky having setting sun's crimson rays and is really charming to me.

अथ सर्व्वत इत्यनेन प्रतिपादितं पादचतुष्टयगतमव्यपेतादिभागयमकमुदाहरति,
रमणीति । ईदृशी रमणी स्त्री मे मम रमणीया रतिस्थानम्, कीदृशी पाटला ? पाटला-
वचकुसुमं (हरीतक्यादिषु पाठात् स्त्रीत्वम्) तद्वत् पाटलं श्वेतरेतवर्णे अंशुकं वस्त्रं
यस्याः सा, अतएव अरुणौभूता सौरी सूर्य्यसम्बन्धिनी भा दीप्तिर्यत्र तादृशी वारुणीव
पश्चिमदिगिव, तथा सौरभस्य सौगन्धास्यास्पदं स्थानम् । इत्यन्त्यादिमध्यान्तेत्यादि
कारिकया प्रतिपादिता अव्यपेतादिभावयमकस्यैकादश प्रकारा उदाहृताः ॥ १८ ॥

इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वक्ष्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

(Sl. 19.) Thus varieties of yamakas that are अव्यपेत
have been shown—with regard to the first position of the
feet of verses ; now some varieties of व्यपेतयमक are being

illustrated ; these व्यपेत यमक cannot take place in one पाद ।
(See also Tika everywhere).

इतीति । पादादिग्रहणं पादस्यादिभागगतयमकम् । विकल्पितं सप्रसिद्धं दर्शितम् ।
विकल्पा मेदाः । तस्य यमकस्य । केचन नतु सर्व्वे ॥ १९ ॥

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

Sl. 20.—Spring will put an end to (शब्दशेषं करिष्यति) all
sensitiveness or love—sulk of the ladies having doe—like
eyes, by its beautiful fragrant advent of mango twigs.

तत्र व्यपेतमादिभागयमकमेकस्मिन् पादे न सम्भवतीति प्रथमं प्रयनद्वितीय-
पादगतं तदुदाहरति मधुरेति । मधुर्यसन्तः एणदृशां हरिणाचोषां मानं प्रणयेर्या-
कोषं सहकारोद्गमेनैव, क्लृप्तमिद्विभावत्वादुद्गतसहकारमुकुलैर्नैवत्यर्थः, शब्दशेषं
मानेतिनाममावावशिष्टं करिष्यति नत्वर्थतोमानं रक्षिष्यतीत्यर्थः । किन्तू तेन ? यथा-
मधुरेण मधुविन्दून् चरतेत्यर्थः तथा सुगन्धिना, इत एवास्त्रोद्घोषकत्वम् । तत्र
मधुरेण मधुरेणेतिवर्णसङ्गतावच्छेदं मानमितिवर्णचतुष्टयवहितत्वात् व्यपेतयम-
कत्वम् । एवमथेऽपि बोध्यम् ॥ २० ॥

करोऽतिताम्रो रामाणां तन्वोताडनविभ्रमम् ।

करोति सेर्य्यं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥ २१ ॥

Sl. 21.—The copper-coloured crimson hands of ladies—
playing on the strings of fiddles, are sensitively doing or
effecting the beating of lotuslike ears of their beloved.

तदेव प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति, कर इति । रामाणां रमणीयानतिताधो-
ऽतिलोहिनः करः पाणिः तन्मोताङ्गनविभ्रमं वीणागततन्त्रास्फालनरूपं सविलासं कर्म
करोति, तथा कान्ते कृतापराधे नायके च सर्षपे यथा तथा श्रवणीतपलेन यत्ताडनं
तदपि करोति ॥ २१ ॥

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।

मेघाली नर्त्तिता वातैः सकलापोविमुञ्चति ॥ २२ ॥

Sl. 22.—The row of clouds driven by winds are giving
out all their waters, and later on the pea-hen is dancing
outstretching all feathers,

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति, सकलापोल्लसनयेति । वातैर्नर्त्तिता सकला
मेघाली अपो जलानि विमुञ्चति वर्षति, अनु पश्चाच्च कलापस्य पिच्छस्य यदुल्लसन-
मुन्नमनं तेन सह वर्त्तमानया कलापिन्या मयूर्या नृत्यते । वर्षास्वभावोऽयम् ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ते मनः ।

कलिकामिह नोपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेद्दृशाम् ॥ २३ ॥

Sl. 23.—Ho lady, your mind having of its own accord
giving up sensitiveness or love—sulk will step in to all
stages of love at the sight of this blossoming (budding)
Kadamba (in the rainy season).

तदेव द्वितीय तृतीयपादगतमुदाहरति, स्वयमेवेति । हे कामिनि, स्वयमेव
नायककृतानुनयमन्तरणैव गलन् मानरूपः कलिः कलहः मानजनकः कलिर्वा यस्यात् ।

तद्वशं ते तव मनः कालं, अतिक्रीमलत्वाद्धै योग्यमन्यमित्यर्थः, इह प्राष्ट्यप्रवरम्
उद्वतां नीपस्य कदम्बस्य कलिकां कोरकं दृष्ट्वा कां दशां न स्पृशेत् अपि तु सर्व्वं
अपि कामदशाः प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येष लसच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

Sl. 24.—This peacock with its variegated tips of
feathers shining, is dancing there mounting on the hill
of the pleasure—garden abounding in chandrakanta gems
(sapphires).

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, आरुह्यति । आक्रीड उद्यानं तव यः
शैलः क्रीडापर्व्वतस्तस्य इमाम्, चन्द्रकान्ती मणिविशिष्यस्तस्य स्थलीमारुह्य एष
शिखावलोलमयूरः लसन् चन्द्रकाणां मेघकानामन्तः प्रान्तभागी यस्य तादृशः सन्
नृत्यति ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्व्वीं ध्रियतेऽद्य भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासी वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

Sl. 25.—Ho king, you snatch from all the hosts of
kings and reign on this very earth that rests on the
serpent king and which was once held up by Vishnu in
his Boar—incarnation.

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, उद्धृतेति । हे राजन् यासी वराहेण
शुकरमूर्त्तिना भगवता विष्णुना उद्धृता पातालदुत्तोलिता सती वराहेः श्रेष्ठनाग-

स्थानन्तरोपरि स्थिता सा उर्वोऽथ तव भुजिन राजकात् राजद्वन्दादुद्धृतं
म्रियते ॥ २५ ॥

करेण ते रणेऽन्तकरेण द्विषतां हताः ।

करेणवः चरद्रक्ता भान्ति सन्ध्याघना इव ॥ २६ ॥

Sl. 26.—He king, the elephants of your enemies killed in the battle-field and having their blood oozing out, by this deadly hand of yours, appear like evening crimson clouds.

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति, करेणति । ह राजन् रणेषु द्विषतां रिपूषामन्तकरेण विनाशकारिणा ते तव करेण हस्तेन हताः करेणवोगजाः चरद्रक्ता गलद्रुधिराः सन्तः सन्ध्याघना इव सन्ध्याकालीना मेघा इव भान्ति । 'करेण गंजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गज' इति मेदिनी ॥ २६ ॥

परागतहराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमृः ।

परागतमिव क्वापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

Sl. 27.—The enemy hosts have been devastated by your forces like lines of trees on hills rooted out by hurricane ; and the sky overcast by dust raised by your army seems gone elsewhere (i.e. the sky could not be seen due to raised columns of dusts).

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति, परेति । वातैर्ध्वस्ता ध्वंसिता उत्पाटितेत्यर्थः अगस्त्य पर्वतस्य तहराजीव इत्यत्रेणोव भटैर्ध्वनीयवृषसैनैः परा पराक्रिया

चमूः सेना ध्वस्ता विनाशिता, (अन्तर्भूतगण्यत्वात् ध्वंसतेः सकर्मकत्वम्) । ततश्च परागैः ध्वस्तावशिष्टपलायमानपरचमूल्यापितधूलिभिः ततं व्याप्तं सदम्बरमाकाशं कापि वीपान्तरे परागतमिव पलायितमिव धूलिभिरम्बरमलचित्तमभुदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्रुतिः ।

स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ २८ ॥

Sl. 28.—May Almighty god Vishnu protect you all—Vishnu who is blue like laden cloud, the destroyer of Demon legions, and the killer of the lordly rutting tusker named Kuvalayapriya.

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतसुदाहरति, पालिति । नवघनसिख द्रुतिर्यस्य सः, तथा दानवकुलध्वंसी, तथा सदानः समदो वरः श्वैष्ठो यो दन्तो कुवलय-पौडाख्योजस्तस्य हन्ता स प्रसिद्धो भगवान् विष्णुर्वो युष्मान् सदा पातु ॥ २८ ॥

कमलेः समकेशन्ते कमलेर्षाकरं मुखम् ।

कमलेख्यं करोषि त्वं कमलेवोन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥

Sl. 29.—Ho lady, your head is (black) like black bees, your face vies with lotus, and like goddess Lakshmi you make all enchanted on you.

सर्व्वपादगतं तदेवोदाहरति, कमिति । हे सुन्दरि, ते तव कं शिरः अलिधं-मरस्य समाः सदृशाः अतिश्यामला इत्यर्थः केशा यत्र तत् तथा तव मुखं कमले-र्षाकरं पद्मानां वेषकत्वं कमलसदृशमित्यर्थः, अतएव त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव कं

जनं ङन्मदिण्यु उन्मादवत्सु मघे अल्लव्यमगणनीयं करोषि अपि तु सर्वानेव
पुरुषातुन्मत्तान् करोषीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सुदा रमणमन्वीतसुदारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमदृष्टः कर्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥ ३० ॥

Sl. 30.—(other varieties of व्यपेतसक are also being now illustrated)—Damsels with valuable jewelled decorations on, having eyes rolling with youthful charms, and having developed buttocks, will enchant their beloved and make them joyfully attached to them.

सम्पति व्यपेतसैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्तराणि दर्शयन् प्रथमं
प्रथमहितोयथोरैकविधं तृतीयचतुर्थयोस्त्वन्यविधमुदाहरति, सुदेति । उदाराणि
महान्ति महामूल्यानीत्यर्थः मणिभूषणानि मणिमयानङ्गराणि यासां ताः, तथा
मदेन मयोपयोगेन सौभाग्यशौवनाद्यवलेपजविकारविशेषेण वा धमन्तरी घूर्णन्ती
दृश्यन्तेपि यासां ताः, तथा मदभ्रजघनाः पृथुजघनाः स्त्रियः सुदा हर्षेण रमणं
कान्तमन्वीतमनुगतं कर्तुं सुदा अन्वीतं हर्षपुक्तं कर्तुमिति वा क्षमाः समर्थाः ।
अन्वीतमिति ईगतावित्यस्य रूपम् । (अत्रादभ्रजघना इत्यत्र मदभ्रमदना इत्येवपाठः
सम्यक् पूर्वपादत्रये वर्णचतुष्टयसैव यम्यमानत्वादिति धेयम्) ॥ ३० ॥

उदितैरन्यपुष्टानामारुतैर्म हतं मनः ।

उदितैरपि ते दूति मारुतैरपि दक्षिणेः ॥ ३१ ॥

Sl. 31.—Ho messenger, my mind already overpowered by the sweet voices of cuckoos, is all the more so by your

words (about my beloved), and by (sweet-smiling) southern breezes.

तदेव प्रथमतोयथोद्वितीयचतुर्थयोशोदाहरति, उदितैरिति । आः इति खेदे, अन्यपुष्टानां काकिलानासुदितैरुदितैः ('उत्पूर्व्यादिगता' इत्यन्नात् कर्त्तरि क्तः) । रतैः शब्देन मनो हृतं हंसितं व्यथितमित्यर्थः । न मेवलं तेरेकैरेव किन्तु हे दूति, ते तव उदितैर्वचनैरपि । वदतेर्भावि क्तः । प्रियाक्लेशनिवेदकेवचनैरपि हृतं तथा दक्षिणैर्दक्षिणदिगभ्रमैर्मारुतैर्वायुभिरपि ॥ ३१ ॥

सुराजितक्लियोयूनां तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः चरत्स्वेदसुराजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

Sl. 32.—The ladies having thin waists, having their moon-like faces blooming with drops of perspiration (due to advent of amorous feelings) and having their delicacy gone by wines easily captivate the bodies of the youth.

तदेव प्रथमचतुर्थयोद्वितीयतृतीयोशोदाहरति, सुरेति । तनु चोष्णं मध्यं यासां तः, तथा चरन् सत्त्वोदयाद्भलन् यः स्वेदो धर्मजलं तेन सुराजिताः सुशोभिताः सुखानि इन्दुवन्दा इव ते यासां ताः स्त्रियः सुरया मदीन जिता पराक्ता क्रोलंज्या यासां तादृशः सयः यूनां तनुं देहम्, (जल्यश्रयणादिकचनम्), अध्यासते अधिशेरते । 'अधियोङ्ख्यासां कर्म' इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ ३२ ॥

इति व्यपेतयमकप्रमेदोऽप्येष दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

Sl. 33.—Thus I have shown varieties of व्यपेतयमक here and of अव्यपेतयमक before ; there are other varieties too of this yamaka due to commixture of both these varieties of व्यपेत and अव्यपेतयमक । And some of these will be illustrated now. [See also Tika].

इत्यमव्यपेतं व्यपेतञ्च यमकं दर्शितं, सम्प्रति तयोरेकत्र संनिश्रयेण भेदान्तराणि दर्शयन्नाह, इतीति । अपिना पूर्वदर्शिताव्यपेतयमकसमुच्चयः । अव्यपेतव्यपेतात्मा अव्यपेतव्यपेतसंमिश्रणात्मकः, विकल्पो यमकस्य भेदः । तद्यदेति, अव्यपेतव्यपेतात्मकं यमकं यथेत्यर्थः, यदा तदित्यव्ययं—स विकल्पो यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सालं सालम्बकलिकासालं सालं न वोक्षितुम् ।

नालीनालीनवकुलानाली नालीकिनीरपि ॥ ३४ ॥

Sl. 34.—My lady friend is unable to look at Sala-tree that is now blossomed with new rising buds, neither can she stare at Bakula with bees seated thereon ; for these excite her passions ; nor can she rely on her maids that give her false reports of hope [See Tika also every where].

तत्र प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोस्तदुदाहरति, सालमिति । प्रोषितं नायकं प्रति द्रष्टुं नायिकावस्थावर्णनमिदम् । सा आली मम सखी सालम्बाः लम्बमानत्वेन सहवर्त्तमाना याः कलिकाः कोरकास्ता सलति गच्छतीति सालम्बकलिकासालः । कमण्डलुः । तं सालं वृक्षमात्रं सर्व्ववृक्षं वा, 'सालः पादपमात्रेऽपि प्रकारे सज्जं पादपे' इति मेदिनी । वोक्षितुम् उद्घोषकत्वाद्भट्टं नालं न समयां ।

सालम्बकलिकाः सालाः आवरणकारित्वात् प्रकारा इव यवेत्यनेन । तथा आलीय-
भेदेति आलीनाः ('अधिकरणे क्तः') तादृशा वकुला वकुलवृक्षा येस्तादृशानलीन्
भ्रमरानपि वीक्षितुं नालम् । तथा अलोकं मिथ्यावचनं तद्विद्यते यासां तान्मया
तादृशोरलौकिनीः । भ्रष्टति तव प्रिय आगमिष्यतीति मिथ्यावादिनोः सखीरपि वीक्षितुं
नालम्, यदा अलौकिनीः पद्मिनीः । 'अलौकिनी पुटकिनी विसिनी पद्मिनी तथा'
इति व्याडिः । अत्र प्रथमपादे सालं सालमित्यव्यपेतं तथैव द्वितीयपादे व्यवधानेन
पुनरावृत्तिरिति व्यपेतञ्च, एवमुत्तरार्द्धे नालीनालीत्यपि । अत्र वर्णद्वयस्यापि
संहतित्वमस्तीति न यमकत्वाभावशङ्का ॥ ३४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमोक्षितुम् ।

तारतारस्यरसितं कालं कालमहाघनम् ॥ ३५ ॥

Sl. 35.—Which lady (derelict or destitute of her beloved)
can stand this rainy season having slightly visible bright
stars and with huge black clouds that are tormen-
ting to her as like Death, and that rumble deeply paining
her ears.

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्चोदाहरांत, कालमिति । का प्रियविरहिणी
नारी इदृशं कालं प्राण्डत्समयमोक्षितुमलं समर्था अपि तु न कापि, कालपदञ्च
तदुत्पन्नीद्वीपकवस्तुपरम् । किञ्चूतम्—अनालक्ष्याः सम्यग्दृष्टाक्षारा उज्ज्वलाक्षारका
नक्षत्राणि यत्र तम्, तथा तारतया अत्यञ्चलेन अरम्यं श्रवणदुःखदं रसितं मेघानां
गर्जितं यत्र तम्, तथा कालाः कृष्णवर्णा महान्तो धना मेघा यत्र तम्, अतएव
कालं विरहिणां साक्षादयमिव । अत्र कालं कालित्वेन एकस्य साधुस्वारत्वे
अपरस्या तदभावे यद्यसन्तोषस्तदा कालं कालं दुरालक्ष्येति प्रथमपादः कालं

कालं कृतं घनैरिति चतुर्थपादस्य पठनीयः, घनैः कालं कृतं कुक्षितालङ्कारवन-
मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।

यामयाम धियाऽस्वत्ताराया मया मथितैव सा ॥ ३६ ॥

Sl. 36.—We are to court death at night for it prolongs
for three yamas (or praharas) ; but the fact is, the lady-
love whom we mentally hanker for, will then be churned
or pressed, because she is already pining without me.

तदेव पादचतुष्टयगतमुदाहरति, यामेति । निशायात्म-द्रोषमदनस्य स्वावस्थयानु-
मितनीयिकावस्थस्य कस्यचिद्विरहिणो विलापवर्णनमिदम् । यामत्रयस्य प्रहरत्रय-
स्वाधीनः प्रहरत्रयकृत आयामोदौर्ध्वं यस्याः सा तथा निशा रावाा हेतुना वयं
मरणं याम गच्छाम, निशायास्त्रियामात्मकत्वं यथा 'त्रियामां रजनीं प्राहुस्तत्राद्यन्त
चतुष्टयम्' इति स्मृतिः । भवत्वस्माकं मरणं न तव विशेषेण हानिः किन्तु धिया
मनसा वयं यां कान्तामयाम अगच्छाम स्वस्मिन् यस्याः प्रणयमवर्द्धयामित्यर्थः,
लङ्-परस्मैपदोत्तमपुरुषवहुवचनम् । सा अस्वत्ताराया मां विना अस्मिन् प्राण-
पीडामायाति प्राप्नोतीति आयातेः क्तिप्, ईदृशी सा मया मथितैव मयैव विदेशगतेन
सा विनाशिता मयि प्रणयं कृत्वा सा तपस्विनी म्रियते । इयमेव मे महती हानिरिति
भावः ॥ ३६ ॥

इतिपादादियमकविकल्पस्येदृशी गतिः ।

एवमेव विकल्प्यानि यमकानीतराण्यपि ॥ ३७ ॥

Sl. 37.—Such is the course of the varieties of व्यपेत and

अव्यपेत yamakas with reference to the various feet of verses ; other some such varieties of yamakas too will be illustrated here, and others are to be known by readers themselves.

आदिभागयमकमुपसंहरति, इतीति । गतिर्दिक् । इतराणि मध्यान्तभाग-
गतानि अव्यपेतव्यपेततन्मयरूपाणि एवमेव पूर्वोक्तिप्रकारेणैव एकद्वित्रिचतुष्पादेत्यादि
आदिमध्यान्तेत्यादिकारिकोक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः, विकल्पानि विकल्पा ज्ञातव्यानि कानिचि-
देव मया दर्शयिष्यन्ते, सकलानि तु पूर्वप्रदर्शितादिभागयमकरीत्या स्वयं ज्ञातव्यानीत्यर्थः ।
॥ ३७ ॥

न प्रपञ्चभयाद्भेदाः कार्त्स्न्येनाख्यातुमीहिताः ।

दुष्कराभिमतता येतु वर्ण्यन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३८ ॥

Sl. 38.—I have not asserted here in detail all the varieties of yamaka for fear of expansiveness of my book or work and for fear of advent of distastefulness of my readers ; but hard types of some yamakas are however being instanced by me here.

ननु भवतैव कथं साकलीन न दर्शितास्तदाह, नेहि । प्रपञ्चभयात् यन्यबाहुल्य-
कृतश्रोतवैमुष्यभयेन, ईहिताः इष्टाः । दुष्कराभिमतताः दुष्करत्वेनान्येषां वर्ण्यन्ते
उदाह्रियन्ते । वक्ष्यन्त इति क्वचित्पाठः । तेऽत्रेत्यत्र तत्रेति क्वचित्पाठः, तत्र तेऽ-
मध्य ॥ ३८ ॥

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥ ३९ ॥

Sl. 39.—Ho you of bright future, you are not deviated from your firm aim (यतेः न हीयते), for you are of restrained passion; your non-attachment not in any way waning has conduced to your immense delight—इयते सुखाय अभूत् ।

तत्राव्यपेत् सर्वपादगतं मध्यमकमुदाहरति, स्थिरायते इति । स्थिरा अविनश्वरा आशतिरुत्तरकाली यस्य स तथा तत्सन्बोधनम् (‘उत्तरः काल आशतिः’ इत्यमरः) । हि स्थिरायते भवान् यतेः संयमात् समाधेरित्यर्थः, न हीयते न च्युतो भवति (कर्म-कर्त्तरि रूपम्) । यतो यतेन्द्रियः इन्द्रियसंयमवान् इन्द्रियाणामसंयमे हि समाधेः स्थिरत्वं न भवति, तदुक्तं मनुना ‘बलवानिन्द्रियशालोविद्वांसमपि कर्षति’ इति । तथा ते तव अमायतापि मायारहितत्वमपि इयते एतत्परिमाणाय अतिप्रभूतायेत्यर्थः तथा क्षयं नाशम् अयते न गच्छते नित्यायेत्यर्थः सुखाय परानन्दायाभूत् । अत्र यनेयते इति पादमध्यखण्डस्यावृत्तिः ॥ ३९ ॥

सभासु राजन्नसुराहृतैर्मुखै-

र्महीसुराणां वसुराजितैः सुताः ।

न भासुरा यान्ति सुरान्न ते गुणाः

प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

Sl. 40.—Ho King, your dazzling merits surely surpass those of gods; for these are in councils being belauded by Brahmins with their brightly shining mouths not

defiled by drinks and have reached and spread among all your subjects whose minds are already deeply attached to you.

तदेव प्रतिपाद केवलव्यपेतमुदाहरति, सभास्त्रिति । हे राजन् ते तव गुणाः सुरान् देवन् न याच्छिनः सुराणां गुणोऽप्युत्कृष्टा इत्यर्थः, सुरान्न यान्ति न अपि तु यान्येवेति केचित् । किम्भूताः ? नहोसुराणां ब्राह्मणानाम् असुराहतैः सुरापानेन अदूषितः अतिपवित्रैरित्यर्थः, तथा वसुना तेजसा राजितैः शोभितैः धनदानेन प्रफुल्लरिति वा ('देवमेदेऽनलिरशौ वसुरत्रे धने वसु' इत्यमरः) । ईदृशैर्मुखैः सभासु स्तुताः प्रशंसिताः, तथा भासुरा उज्ज्वलाः, तथा रागस्त्रां प्रत्यनुराग आत्मसु मनःसु यासां ज्ञात्वा तादृशीषु प्रजासु राशितां प्रभूततां गताः प्रजाभिर्वहुतया गृहीता इत्यर्थः ॥४०॥

तव प्रियाऽसञ्चरित प्रसक्त या

विभूषणं धार्यमिहांशुमत्तया ।

रतोत्सवानन्दविशेषमत्तया

प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥

Sl. 41.—Ho careless wicked gallant, how can your beloved lady wear dazzling ornaments now, being engrossed in love sport, for you are attracted to another ; and owing to her natural beauty she does not require such in usual courses—(compare "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाक्रीनाम्" in Sak).

अथ 'व्यपेत' पादचतुष्टयगतमन्त्रयमकमुदाहरति, तवेति । किमिति विभूषण-
मियं न परिदधातीति पृच्छन्तं शठनायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् । हे असञ्चरित

हे प्रसन्न या तव प्रिया प्रेक्षसी लोकसन्निधाने त्वया प्रेमास्पदत्वेनोच्चरानेत्यर्थः ।
 (सञ्चरिताप्रसन्नोति पाठे सञ्चरितेति अप्रसन्नोति च सोल्लुण्ठनस्त्वृद्धिपदद्वयम्) ।
 त्वया इह प्रस्तावि रतकूपो य उत्तमवस्तुन्यो य आनन्दविशिष्यत्वेन मत्तया सत्या अङ्ग-
 महीतिमद्विभूषणं धार्यम्, सम्प्रतितु त्वयि नायिकान्तरासक्तोऽस्या रतीतुसवानन्दविशेषो
 नास्त्येव तत्किमिति विभूषणं धार्यंस्तुत्तरवचनमत्र प्रतीयमानं बोध्यम् । ननु
 शोभाशंसपि किमिति न धार्यते 'तवाह प्रयोजनमिति—हि यत कान्तिसत्तया नैसर्गिक-
 दित्त्वसौन्दर्यदत्त्वेन विभूषणैः प्रयोजनं कार्यं नास्ति, कान्तिरेवास्याः शोभासम्प्रादिका
 न पुनर्विभूषणमित्यर्थः । (आनन्देत्यत्र आनन्देति क्वचित्पाठः । प्रयोजनं नास्ति
 इत्यत्र न मे फलं किञ्चनेति पाठस्तु न मनोरमः) ॥ ४१ ॥

भवादृशा नाथ न जानते नते

रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।

य एव दीनाः शिरसा नतेन ते

चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥

Sl. 42.—Ho lord, you do not know the taste of sub-
 mission, for submission and mastery are antagonistic (and
 cannot reside in one place) ; those who are needy (and
 poor) they only due to that chill penury serve thee with
 bowing heads.

अव्यपेक्षं तदेवोदाहरति, भवादृशा इति । हे नाथ राजन्, भवादृशा वृषजनाः
 नतेनमनस्य रसमास्वादं न जानते, कुत इत्याह—खलु इतः सन्नतं सम्यक् नमनम्
 इत्यत्र प्रभृता च ते सन्नतेनते विरुद्धे सामानाधिकरण्यात् । तर्हि के जानते
 इत्यत्राह—ये जना दीना एव केवलं दरिद्राः ते तेन प्रसङ्गेन दैन्यरसेन दारिद्र्यरूपेण

विषेण दैन्यस्य रसेनास्त्रादेन वा हेतुना नतेन शिरसा ते तत्र अलमन्यथे चरन्ति त्वामुप-
चरन्तोत्थं । ते तुभ्यं नतेन शिरसेति केचिन् ।

‘रसो गन्धरसे जले ।

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रवरागयोः ।

दहधातुप्रभेदे च पारदास्त्रादयोः पुनान् ॥

इति मदिनी ॥ ४२ ॥

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ४३ ॥

Sl. 43.—She pains me by her pure sportive smiles,
sweet words, restless looks, heavy gaits and amorous
display of buttocks ; (and for want of her) methinks my
life is gone.

एकत्र व्यपेतसर्वपादगतमध्यान्तयमकद्वयमुदाहरति, लोलैति । सा नायिका
शुचिना शुद्धेन लीलास्मितेन सविलासिषड्वसनेन मां हन्ति व्यथयति, एवं मृदुना
मधुरेण उदितेन वचसा, तथा लघुना इष्टेन व्यालोकितेन, (‘निषिष्टेऽस्ये लघुः’
इत्यमरः) । तथा गुरुणा स्तनजघनगौरवान्मन्यरेण गतेन गमनेन, तथा व्याजृम्भितेन
जृम्भया, जृम्भा हि स्त्रीणामनुरागं व्यञ्जयति, यदुक्तं ‘जृम्भते स्त्रीऽयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य
पुम्बति’ इति । तथा दर्शितेन कथञ्चित् प्रकाशितेन जघनेन च । सर्वत्र करणे
तृतीया । तेन तत्तत्करणकद्वयेन हेतुना मम जीवितेन गलितं गतमिव । भावे
क्तः । अत्र पादानां मध्येष्वन्तु च तेनेत्यस्य पुनःपुनरावृत्तिः ॥ ४३ ॥

श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-
 मात्मानमानतजगत्प्रथमानमानम् ।
 भूमानमानमत यः स्थितिमानमान-
 नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४४ ॥

Sl. 44.—Ho people, bow down to the immeasurable illumining ever-existent Eternal soul (Bhuman) that is as vast as the sky and whose worship spreads among those who bows down to Him, and who appears to the devotees in various names and is known by the yogins in their Samadhi (See Tika also).

तदेवाव्यपेतमुदाहरति, श्रीमानिति । हे जनाः द्यूमात्मानं ब्रह्म आनमत नमस्तुत । किन्मतम् ? अमरवर्त्म आकाशं तेन समानं मानं परिमाणं यस्य स, तथा तम् आकाशवदपरिच्छिन्नमित्यर्थः, तथा आनते उपासनार्थं नम्रे जगति प्रथमानी विस्तारं गतो मानः पूजा यस्य स तथा तादृशम्, तथा भूमानं महान्तम्, यद्वा भुवः भूरेपिण कार्येण लीयतेऽनुमीयते यस्तम्, अथवा भूराश्वयोऽधिष्ठानमित्यर्थः तत्त्वेन लीयते ज्ञायत इति तम् धमविषयस्य प्रपञ्चस्थाधिष्ठानमित्यर्थः । एवञ्चामरवर्त्मसमानमानमित्यनेकार्थत्वाभावः । तथा अमानान्यपरिमितानि नामानि यस्य स तथा तं प्रकृति-सम्पर्केण बहुभिर्नामभिः ख्यातिं गतमित्यर्थः, तथा आ ईषत् अनन्ति असन्तीत्यानाः प्राणसंयमवन्तो योगिनस्तेर्मतं योगधारणया ज्ञातम्, तथा प्रतिमीयते एभिरिति प्रतिमानानि प्रमाणानि तैर्मानं ज्ञानं यस्य स यथा तद्विन्नं प्रमाणैरवेद्यमित्यर्थः, यद्वा अप्रतिमानमनुपमं मानं ज्ञानं यस्य स तथा तं प्रत्यक्षादौकिकप्रमाणसाटस्थेन केवलं

मनःसंयमेन ज्ञायमानमित्यर्थः । नन्वेवम्भूत आत्मा गगनकुसुमादिवदलोक एवास्मां
 चार्वाकादिधिरनङ्गीकृतत्वात्तावाह—य आत्मा स्थिरतरः जगदुत्पत्तिविनाशकारितया-
 वश्याभ्युपेक्षत्वान्नित्यः स्थिरतरत्वेन योगिनामनुभवविषयतयानपक्षपनीय इति वा, तथा
 शोमान् स्वयं प्रकाशमानः, तथा अमान् विभुत्वात् कचिदपि न नाति । यमकानुरोध-
 हावहितयोजना सोढव्या । अत्रार्हद्वयान्ते हलन्तमकारयोः पञ्चपूरकत्वाभावेनाग-
 ण्यत्वान्मानमानित्यव नान्त्यमकत्वहानिः । पादानां मध्येऽध्वन्तेषु च मानयुग्मानामव्य-
 वधानेनावर्त्तनात् पादचतुष्टयगतमव्यपेतमध्यान्त्यमकमिदम् । ननु मध्यपदं
 यमनयोग्यप्रथमखण्डतादृशान्तखण्डयोरन्तरालवाचि, यमनयोग्यता चेकवर्णस्य न
 सम्भवति वर्णसंहतेरित्याहुः, तत् कथमेकवर्णात् परं मध्यमकप्रदर्शनमिति चेन्मेवम्
 —आद्यान्तवर्णयोरन्तरालस्यैव मध्यपदेनोक्तत्वात्, अपरितीषयेदिदमपि नमानमानिति
 व्यपेतमध्यान्त्यमकोदहरणं बोधा, पूर्वपद्ये वर्णद्वयस्य यमनमत्र तु वर्णवयस्येतिगुदा-
 हरणान्तरदर्शनतायाः फलम्, अव्यपेतमध्यान्त्यमकोदहरणन्तु स्वयमूहनोयम् ॥ ४४ ॥

सारयन्तमुरसा रमयन्ती

सारभृतमुखसारधरा तम् ।

सारसानुक्तसारसकाञ्ची

सा रसायनमसारमवैति ॥ ४५ ॥

Sl. 45.—She with decoration on having her jingling
 waist chain imitated by cranes, delighted her timely-
 arrived beloved by embraces, and took him as the very
 essence in this world and thus set at naught ambrosia
 even (or—took अन्नत as असार in comparison with this).

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिमधायमकमुदाहरति, सारयन्तमिति । साकाचित् स्त्री
 रसायनममृतमपि असारं तुच्छमवैति अवगच्छति प्रियालिङ्गनसुखादमृतपानसुखमप-
 कृष्टमिति जानातीत्यर्थः । किम्भूता ? सारयन्तं स्वकुञ्जमभिसारयन्तं तथा सारभूतम्
 अयमेव जगत्प्रेतः सार इत्यभिमन्यमानं तं कान्तम् उरसा वचसा रमयन्तो वचसा
 आलिङ्ग्य रमयन्तीत्यर्थः, उरसा सारयन्तमाश्लिष्यन्तं तं रमयन्तो प्रत्यलिङ्गनेन सुखयन्तो
 ('सृ आसृरणे' इत्यस्य चौरादिकस्य रूपमिति वा) । तथा उरुसाराणि सुवर्णा-
 लङ्कारास्मासां धरा इति । ('उरुसार' सुवर्णे स्यात्' इति व्याङ्गिः) । तथा सारसैः
 पक्षिविशेषैरनुकृता सारसा सशब्दा काञ्ची यस्याः सा ॥ ४५ ॥

नयानयालोचनयाऽनयाऽनया-

नयानयान्धान् विनयानयायते ।

न यानयासोज्जिनयानयानया

नयानयांस्तान् जनयानयायितान् ॥ ४६ ॥

Sl. 46.—Ho king of good future, teach those ignorant
 of Polity and of their futurity as well, by discussing which
 is नय (Polity) and which is अनय (counter to polity) ; also
 make the jainas of Digamvara class that espouse an
 unwholesome course and adopt such policies, and of whom
 you know no news, (make) as devotees of Sri Vishnu.

इदानीनिक्रम प्रथमतः तृतीयपादश्लोकव्यपेतमाद्यन्त्यनयकं द्वितीयचतुर्थयोस्तु तादृशमादि-
 नमधायमकमुदाहरति, नयेति । अत्र पदच्छेदः । नयानयालोचनया, अनया, अनयान्,
 अनयानयान्धान्, विनय, अनयायते, न, यान्, अयासीः, जिनयानयान्, अनयानयान्, अनयान्,
 तान्, जनय, अनयायितान्, इति । न अयति गच्छतीति अनया अनयाया आयतिरुत्तर-

कालो यस्य स तथा तत्सम्बोधनम् । हे अनयायते स्थिरायते राजन्, अनया ईदृश्या
प्रत्यक्षदृश्यमानयेत्यर्थः । नयोनोतिः अनयोऽनोतिः तयोरालोचनया अयं नयः त्र्येयस्करः
अयमनयो हर्षानकर इति विवेचनया अनयान् नोतिरहितान् अतएव अयस्य शुभावह-
विघोरानये अनयने अन्धान् आत्मनः शुभमपश्यत इत्यर्थः, ईदृश्यान् जनान् विनय शिञ्जय
यथा ते नोतिमार्गानुसारिणी भवेयुस्तथा तानुपदिशेत्यर्थः । इति प्रथमाहंस्वार्थः ।
किञ्च त्वं यान् जनान् न अयासौः गतवानसि येः 'सह सङ्गं' न कृतवानसौर्थः,
किञ्चूतान् ? यतो जिनयानयान् यात्यनेनेति यानं मार्गः जिनस्य बौद्धस्य यानं जिनयानं
दिगम्बरप्रस्थानमित्यर्थः, तद्यान्ति गच्छन्तीति ते तथा तान् दिगम्बरमतप्रविष्टानित्यर्थः,
अतएव अयानयान् अज्ञानमपद्यं यात्तीति ते तथा तान्, अतएव अनयाश्रितान्
अशुभमवलम्बमानान् तान् जनान् अयान् अं विष्णुं यात्तीति अयास्तादृशान् जनय कुरु
जेनान् वैष्णवान् कुर्वित्यर्थः । सर्वत्र आदत्तादमादिरप्रादिरित्यङ्, इतुषत्तराहार्थः
॥ ४६ ॥

रवेण भीमो ध्वजवर्त्तिवीरवे-

रवेजि संयत्यतुलास्त्रगौरवे ।

रवेरिवोग्रस्य पुरोहरेरवे-

रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥

Sl. 47.—Narakasura (भीमः) was rendered agitated in
the battle full of varieties of weapons, by the deep ories
of Garuda stationed at the banner of Sri Krishna's chariot ;
and in the fierce battlefield, in comparison with Hari who
was as fiery as the sun, you take this Narakasura as like
a sheep (अवेः तुल्यम् अवेत) ।

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतसाद्यन्तयमकमुदाहरति, रवेणेति । श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्णनमिदम् । भूमिरपत्यं भौमी नरकासुरः, ध्वजवर्तिनः श्रीकृष्णस्य रथध्वजे वर्तमानस्य वीरस्य वीर्यवती वीः पत्निणी गरुडस्य रवेण शब्देन कर्ता संयति युद्धे अवेजि उद्देजितः, किम्भूते संयति अतुलमनुपमम् अस्त्राणां गौरवं बाहुलां वा यव तन्निन, ('स्त्रियां संयत्' इत्यमरे संयच्छब्दस्य स्त्रीत्वोक्तावपि बहुषु पुंस्त्वमपि दृश्यत इत्यत्र पुंस्त्वम्) । तथा भैरवे भयङ्करे । यद्वाहनसिद्धेशो योग्यता तस्यायमकिञ्चित्कर इत्याह । रवे. सूर्यसिख उग्रस्य तेजस्विनीऽस्य हरेः श्रीकृष्णस्य अथच सिंहस्य पुरोऽङ्गे रिपुंनरकम् अवैर्भेदस्य तुल्यसवेत यूयं जानीत, यथा सिंहस्यागे मेषः तथा श्रीकृष्णाभ्यं नरक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मयामयालम्ब्यकलामयामया-

मयामयातव्यविरामयामया ।

मयामयात्तिं निशयामयामया-

मयामयासुं करुणामयामया ॥ ४८ ॥

Sl. 48.—Ho my constant kind friend (god), unite me who am suffering from love—sickness with this lady who is also pining from such sickness due to the advent of the moon (कलामय) with fluctuations of her digits ; for I feel distressed at night due to her nonattainment and the Prabharas of night appear unending and very very long to me (See Tika also).

तदेवाव्यपेतमुदाहरति, मयेति । सखायं प्रति कस्यचिद्विरहिणी वचनमिदम् । अत्र पदच्छेदः । तत्र प्रथमपादे मयाः कालम्ब्यकलामयामयाम्, इतीकमेव पदम् ।

अयाम्, अयातव्यविरामयामया, इति द्वितीयपादे । मया, अमयात्ति, निशया, अमया, अमया, इति तृतीयपादे । अमय, आमय, अमूम्, करुणामय, आमया, इति चतुर्थपादे । तदयमन्वयः । हे अमय, मिनोति क्षिपतीति मयः 'डमिञ् क्षेपणे' इत्यस्य कर्त्तरि डः, तङ्निनोऽमयः, तत्सम्बोधनं । सर्वास्त्वप्यवस्थामु मामनु वर्त्तमानेत्यर्थः, तथा हे करुणामय दयामय सखे, मया सह अमूम् नायिकाम् आमय संगमय ('अमृगती' इत्यस्य णिङन्तस्य रूपम् । मया किम्भूतेन—आमोरोगः 'अमृगे' इत्यस्य चौरादिकस्य रूपम्, आमं कामपीडां याति प्राप्नोतीति आमयाः तेन आमया 'धातोराद्भुक्षसाद्यचि' इत्याकारलोपः । मया सह तस्याः सङ्गमय न दुर्घट इति सूचयन् नायिकां विशिनष्टि—मयो गमनं कलाचय इत्यर्थः । 'मयृगती' इत्यस्य रूपम् । तद्विपरीतोऽमयः कलोपचयश्च इत्यर्थः, ताभ्यामालम्बा आश्रयणीयः कलापचयोपचयवानित्यर्थः, तादृशो यः कलामयः कलावांयन्द्रकुम्भादामयो रोगः कामपीडा यस्या सा तथा त्वम्, सापि मामप्राप्य उद्दोषकेन चन्द्रेणपीडिता अतस्तव लघुनैव यत्नेन तस्याः सङ्गमो भविष्यतीति भावः । तस्याः प्राप्नो कथमेवं व्याकुलीभवसौत्यत्राह—यतोऽहं निशया रात्र्या हेतुना मयो गमनं प्राप्तिरित्यर्थः, तस्याभावोऽमयं तस्या अप्राप्तिरित्यर्थः तज्जन्यामार्त्तिं पीडां अयाम् अगच्छम् ; निशया किम्भूतया ? अयातव्योऽप्राप्तव्यो विरामोऽवसानं येषां तादृशा यामाः प्रहरा यस्याः सा तथा, तथा दीर्घयामयेत्यर्थः, अतएव अमया नास्ति सा परिमाणं यस्याः सा तथा तथा अतिदीर्घयेत्यर्थः, अतएव अमया नास्ति सा शोभा यस्याः सा तथा कुत्सितयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मतान्धुनानारमतामकामता-

मतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।

मतावयत्युत्तमता-विलोमता-

मतास्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

Sl. 49.—Though now suffering, you still mentally maintain a natural equality and not its reverse (to all)—equality which is of the highest order and ousts even the coveted disinterestedness of the yogins and which does not run counter to the nature of the meritorious (उत्तमता-बिलोमताम् अयती) ।

अथ व्यपेतकादिमध्यान्त्यमकं पादचतुष्टयगतमुदाहरति, मतामिति । कश्चिन्महा-
शयं प्रति कस्यचित् स्तुतिप्रियम् । पदच्छेदो यथा । मताम्, धुनानां, आरमताम्
अकामताम्, इति प्रथमे । अतापलब्धा, अग्रिमतानुलोमता, इति द्वितीये । मतो,
अयती, उत्तमताबिलोमताम्, इति तृतीये । अताम्यतः, ते, समता, न वामता, इति
चतुर्थे । अताम्यतः कथमपि खेदमगच्छतस्ते तव मतो बुद्धौ समता मित्रा मित्रादिषु
तुल्यवृत्तितेव विद्यते, न वामता प्रतिकूलता तु न विद्यते । किञ्चूता समता ?
आरमतामात्मरामाणां योगिनां मतां सञ्जताम् अकामतां निरभिलाषतानपि धुनानां
आचिपन्ती ततोऽप्युत्कृष्टे त्वर्थः, तथा अतापेनाल्लेखेन लब्धा, तथा अग्रिमतायाः श्रेष्ठताया
आनुलोमता आनुकूल्यं यथा सा श्रेष्ठत्वसम्पादिकेत्यर्थः, तथा उत्तमताया गुणिताया
बिलोमतां प्रातिकूल्यम् अयती अगच्छन्ती । अत्र पादानामादौ मध्येऽन्ते च व्यवधानेन
मतेति वर्णद्वयस्यारम्भः ॥ ४८ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल

कालकालघनकालकालपनकाल काल ।

कालकालसितकालका ललनिकालकाल

कालकालगतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ५० ॥

Sl. 50,—Ho you dark Krishna (Kala), let the poor girl sweet-speeched Radha who has fine black decorated locks of hairs be attached to you ; you Krishna who is deepblue like veritable destructive Nilakantha ("Kalagala") and imitates the colour of Yama or black monkey, and who also imitates the "saraja" sound of the peacocks that hilariously cry at the rainy time when black clouds rise (on the sky), who forces all to actions, who is destructive at Kaliyuga ; (then you are come down as Kalki-Avatara).

तदेवाव्यपेतमुदाहरति, कालेति । श्रीकृष्णं प्रति श्रीराधायाः सहचर्या उक्तिरियम् । हे काल कृष्ण (अयं द्वितीयपादान्तकालपदस्यार्थः), ललनिका अनुकम्पनीया ललना (अनुकम्पायां कप्रत्ययः), श्रीराधेत्यर्थः, आलगतु त्वयि संसक्ता भवत्वित्यन्वयः । तव कृष्णस्य विशेषणानि सव्युद्धिभिन्नान्तपदानि । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल, कालः सर्वेषां लयकारकः ('कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः' इति स्मृतेः) । तादृशी यः कालगलो नीलकण्ठः शिवः, काल्या अयं पतिः कानो यः कालगलः शिव इति केचित्, तथा कालो यमः, तथा कालमुखो वानरविशेषश्च तेषां इन्द्रः, एषां कालकं कृष्णत्वमालाति गृह्णातीति स तथा तत्सम्बोधनम् । 'ला आदाने' इत्यस्यादन्तादमादिरप्रदिरित्यङ् । शिवकण्ठमदेहवानरविशेषमुखवत्कृष्णवर्णेत्यर्थः । तथा हे कालकालघनकालकालपनकाल, कं जलमालाति धारयतीति कालः अतएव कालः कृष्णवर्णो यो घनो रूचः तस्य काले समये वर्षाकाले इत्यर्थः, काशन्ति शब्दं कुर्वन्तीति कालकालघनमालका मयूराः 'वैशब्दे', इत्यस्याङि रूपम्, तेषामालपनं मुखं (तद्वत्) कलते शब्दं करोतीति स तथा तत् सम्बोधनं ('कलशब्दे' इत्यस्य अणि रूपम्) मयूरवत् षड्जस्वरणं भाषमाणेत्यर्थः । कालकालपनकालकालघनकालकालेतिपाठे तु काले

वर्षाकाले कायन्तीति कालका मयूरास्तेषामालपनं कृतं कालयति प्रेरयति प्रवर्त्त-
यतीत्यर्थं इति कालकालपनकालः ('कालरूपे' इत्यस्य चौरादिकस्य रूपम्) । तथा
कालः पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या सजलो यो घनस्तद्वत् काल श्यामलित्यर्थः । तथा हे काल-
काल ! कालिन समयस्वरूपेणात्मना कालयति लोकान् प्रेरयतीति स तथा तत्त्वो
धनम्, कृष्णस्य कालस्वरूपत्वं (यथा 'कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्मन्त्रेय वचते' इति
स्मृतिः । तथा हे कलिकालकाल कलिकालश्चान्तयुगस्य कालो मृत्युर्यतः स तथा तत्-
सम्बोधनं कल्किरूपेण कलियुगनिवर्त्तकेत्यर्थः भक्तानां कलिकालभयनिवारकेति वा ;
लग्नलित्यनन्तरं चतुर्थपादभागध्यायमर्थः । 'कालो मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः'
इति मेदिनी । ललनिका किम्भूता ? कालकालसितकालका कालकेन कृष्णत्वेन
आलसितं शोभितं कं मस्तकं यैस्तादृशं अलकाभूर्णकुन्तला यस्याः सा । कं जल-
मालातोति कालं सरस्तस्य कायन्तीति कालका हंसास्तेषामिवालसितं लोलागमनं
ययोस्तादृशी कालको पादौ यस्याः सा इति केचित् । तथा अलकालकालका अलका-
भूर्णकुन्तलान् अलते मुक्तादिना भूषयतीति अलकालो 'अलज्भूषायाम्' इत्यस्य अणि
रूपम्, तथा कालं कलं 'स्वार्थे' मधुरमित्यर्थः, यथा तथा कायति वक्तौति कालका,
अलकाली चासौ कालका चीति विशेषणयोः कर्मधारयः । अलकायाः कुवेरपुत्र्यां
आलको भूषकः कुवेरस्तस्याप्यालको भूषकस्तत्सम्बोधनमित्यन्ये । अतः समस्तवधवानां
केषाञ्चिदेकार्थत्वेऽपि समुदायस्य तथात्वाभावात् यमकत्वहानिः । षोडशाक्षरमिदं
वृत्तम् ॥ ५० ॥

सन्दृष्टयमकस्थानमन्तादी पादयादयोः ।

उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणान्न कीर्त्तयते ॥ ५१ ॥

Sl. 51.—The author now describes सन्दृष्टयमक separately because so stated by others though already included in

his own classification of yamakas—in the Sloka 47. “रवेण भौमो” etc. (See Tika also).

अथ स्वीकान्तर्गतस्याप्यन्येकस्य सन्दष्टयमकस्य स्थानं नियमयति, सन्दष्टेति । सन्दष्टयमकं सन्दंशाकारं यमकं सन्दंशो यथा उभयभागक्रमणकारीत्यर्थः । तस्य त्रयोः पादयोः सन्निकटयोः पूर्वापरचरणयोः, अन्तादौ प्रथमपादस्यान्तभागो द्वितीय-पादस्यादिभागश्च, एवं द्वितीयपादस्यान्तभागश्चतुर्थपादस्यादिभागश्च तथा तृतीयपादस्यान्त-भागश्चतुर्थपादस्यादिभागश्चेत्यर्थः एतौ मार्गौ स्थानं विषयः । एतत्सन्दष्टाख्यं यमकम् उक्तान्तर्गतमपि ‘रवेण भौमः’ इत्याद्याव्यपेक्षान्तादिशमकमध्यपतितमपि, अत्र यमकेषु मध्ये, स्वातन्त्र्येण पृथक्त्वेन कीर्त्तयति प्राचोनमतमनुस्त्वानेनोच्यते ॥ ५१ ॥

उपोढरागाप्यबला मदेन सा
मदेनसा मन्युरसेन योजिता ।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

Sl. 52.—That damsel though attached to me, but being infatuated with youthful sensitiveness towards me and pining through suppressed love for me, has caused so much anguish to me.

सन्दष्टमुदाहरति, उपोढेति । कस्यचिद्विरहिणा निव' प्रति मानिनोक्तस्वाव-स्थावर्णनमिदम् । सा अबला मदेन यौवनविकारेण मद्योपयोगेन वा हेतुना उपोढ-रागापि मां प्रति प्राप्तानुरागापि, अतएव योजित आत्मा मनो यत्र तादृशमनङ्गतापिताम्

अनङ्गसङ्गतार्थं कानं तापयतीत्यनङ्गतापिनी तस्या भावोऽनङ्गतापिता तां गतापि,
समुद्रिकी हि कामस्तत्कार्यमनाचरन्तीभिः स्त्रोभिस्ताप्यते । तदाह कालिदासः—

‘आवाध्यन्ते न खलु सदनैर्नैव लब्धान्तरत्ना—

दावाधन्ते मनसिजमपि चित्तकालाः कुमारैः ॥’ इति ।

सानुरागा सकामा च सत्यपीत्यर्थः, मदेनसा मम पापेनापराधेन वा कर्त्ता ननु रसेन
क्रोधरसेन सह योजिता सती मम इयते एतावते तापाय एतावन्तं जनयन्तीत्यर्थः न न
आस रराज, अपि त्वामैव (‘असगत्यादानदीप्तिष्वित्यस्य क्लिष्टो रूपम्) ॥ ५२ ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्रगः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः ।

पादाभ्यासीऽप्यनेकात्मा व्यच्यते स निदर्शनैः ॥ ५३ ॥

Sl. 53.—समुद्रग यमक is repetition of 2 feet of a sloka i. e.
repetition of half of the sloka—(अर्द्धाभ्यासः समुद्रगः स्यात्) and it
has three varieties ; and पादाभ्यास in yamaka will be of
various types and these will be illustrated by examples
from sl. 57 later on here (See Tika).

इत्थं पादभागयमकभेदान् प्रदर्श्यं सम्प्रति समस्तपादयमकभेदान् दर्शयितुमारभते ।
अर्द्धाभ्यास इति । अर्द्धस्य पादद्वयस्य नतु पद्यीयपूर्वार्द्धभावस्य अभ्यासः पुनरावृत्तिः
समुद्रः समुद्रसंज्ञः स्वात्, समुद्रगः संपुटकः स च यथा भागद्वयात्मकस्तथार्थं पादद्वया-
त्मक इति समुद्रगसंज्ञा । अस्या भेदास्त्रयो मता इति तथाहि प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ
च पादौ तुल्यावितैरकः प्रकारः, प्रथमद्वितीयौ तृतीयचतुर्थौ च पादौ तुल्यावित्यपरः,
प्रथमचतुर्थौ द्वितीयतृतीयौ च पादौ तुल्यावित्यन्य इति त्रयो भेदाः, एतत्क्रमेणैवोदा-
हरणानि दर्शयिष्यन्ते । एवञ्च समुद्रगोऽभ्यासद्वयात् यमकद्वयम्, वक्ष्यमाणसङ्कल्पादा-
भ्यासे तु एक एवाभ्यास इति एकैकपादस्याभ्यास इत्यर्थः, अनेकात्मेति पादस्य

सकृद्विस्मितावृत्तित्वे नैकादशविध इत्यर्थः, तत्राह प्रथमो द्वितीये, प्रथमस्तृतीये, प्रथम-
चतुर्थे, इति वयः । द्वितीयस्तृतीये, द्वितीयचतुर्थे, इति द्वौ । तृतीयचतुर्थे इति एकः ।
प्रथमो द्वितीये तृतीये च, प्रथमो द्वितीये चतुर्थे च, प्रथमस्तृतीये चतुर्थे च, द्वितीय-
स्तृतीये चतुर्थे चेति चत्वारः । प्रथमो द्वितीये तृतीये चतुर्थे चेति एकः, इति मिलित्वा
एकादशविधः । सोऽयं पादाध्यातः निदर्शनैर्व्यज्यते समुद्गोदाहरणवशान्तरमेव
दर्शयिष्यमाणैरुदाहरणैः सूच्यते ; वक्तुं मानसानीपि ऋट् ॥ ५३ ॥

नास्थेयः स त्वया वर्ज्यः परमायतमानया ।

नास्थेयः स त्वया वर्ज्यः परमायतमानया ॥ ५४ ॥

Sl. 54.—Ho lady, you should not so lightly discard
that person (your beloved), resorting to prolonging love
quarrel ; rather you should strive and show persistence
and display or exhibit love for him.

समुद्गस्य भेदवयं क्रमेणोदाहरति, नास्थेयः सत्वयेति । जानीर्नो प्रति सत्या
उपदेशोक्तिरियम् । परमायतोऽतिदीर्घो मानः कोपो यस्यः सा तथा तादृश्यापि
अस्थेयोऽस्थिरतरं सत्वं स्वभावी व्यवसायो वा यस्याः सा तथा तादृश्या त्वया स ना पुरुषः
प्रेयान् न वर्ज्यः न त्याज्यः, परन्तु आयतमानया सम्यक् यत्र कुर्वत्या सत्या आस्थेयः
आदरणीयः, तथा वर्ज्यः प्रणयप्रकाशनेन स्वप्रणयोक्तं व्यथेत्यात्वयः । अस्थेयः सत्व-
येति तव स्वभावी व्यवसायो वा न स्थिरतरः अतः प्रेयांसं परित्यज्य पश्चात्तापं
प्राप्स्यसि तदयमपरित्यज्यानुकम्पयतामिति भावः ॥ ५४ ॥

नरा जिता माननया समेत्य
 न राजिता माननयासमेत्य ।
 विनाशिता वै भवताऽयनेन
 विनाऽशिता वैभवतायनेन ॥ ५५ ॥

Sl. 55.—You the displayer of your prowess have won your enemies along with laudations in your expedition (माननया समेत्य); and they being ousted have thus lost their prestige, polity (माननयासम् एत्य न राजिताः), some killed there have also been eaten up by vultures—विना अशिताः ।

[N. B.—Better derive वैभवतायनेन (adj. to भवता), with कर्त्तरि लुट् by “कृत्यलटो बहुलम् and not with लुट् as in Tarkavagishas Tika : for नन्द्यादि list has not even तायन listed directly there ; See also our remarks under हुताशन in Sak. III. P. 354].

नरा इति । कश्चित् समरविजयिणं राजानं स्तौति । माननया साधुवादादिकृत-
 पूजया समेत्य सङ्गतेन सता भवता अयनेन युद्धयावयत्यर्थः, जिताः पराभूता नरा रिपवः
 मानः सम्मानः नयोनौतिश्च तयोरासं क्षेपं परित्यागमित्यर्थः ‘असु क्षेपे’ इत्यस्य भाववर्ण-
 नपम्, एत्य प्राप्य न राजिताः न शोभिता, भवता विजितानां कथञ्चित् कृष्णकवलनादिना
 रक्षितजैवितानां रिपूणां माननयशून्यतया दुरवस्था जातितार्यः, यं तु साहसिकाः न
 च नमस्तेषामवस्थानाद्, विनाशिता वै इति । भवता विनाशिता वै हतास्तु ‘वै’ इति
 त्वर्थे, विना योधादिपक्षिणा अशिता भक्षिताः । किन्तू तेन भवता ? वैभवतायनेन
 रिपुनयादिभिर्बहुलविकारकेण (‘तायु पालनविकारयोः’ इत्यस्य नन्द्यादित्वात्पक्षः
 (लुट्) ? ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति

वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।

वृन्दानिलापोढघनागमानां

कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥ ५६ ॥

Sl. ५६.—Herds or flocks of peacocks whose cries or notes indicate rainy season attain beauty ; and cacklings of swans stop then (कलापिनाम च चारुतयः अपयान्ति)—their show of dances (घनम्) being gone due to gushing of winds.

कलापिनामिति । वर्षावर्णनमिदम् । कलापिनामयूराणां वृन्दानि समूहाः चारुतया वर्षाकालजनितशोभया सह उपयान्ति सङ्गच्छन्ते, किम्भूतानां ? लापः केषांश्चनिः स ऊढः प्राप्नोति यस्मात् तादृशो घनानां मेघनामागमो येषां ते तथा तेषाम् अग्रादित्वाज्ञापस्य प्रारम्भावः । लापिनीदः सूचिनी घनागमो येरिति केचित् । तथा कलं मधुरास्फुटध्वनिमाप्नुवन्ति, के जले लपन्तीति वा कलापिनो हंसाः तेषाञ्च चारुतयः उत्तमरुतानि अद्यान्ति अपगच्छन्ति वर्षासु हंसानां निर्मदत्वादिति भावः । किम्भूतानां ? घनं—नृत्यविशेषः (‘घन’ स्यात् कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः’ इति मेदिनी) । तदुक्त आगम आगमनं घनागमः सविलासागमनमित्यर्थः, वृन्दानिलेन वार्धक्यसंघातवातेनापोढोपाको घनागमो येषां ते तथा तेषाम् । एवं समुद्भयनकस्य वयो भेदा उदाहृताः ॥ ५६ ॥

न मन्द्यावर्जितमानसात्मया ।

नमन्द्यावर्जितमानसात्मया ।

उरस्युपास्त्रीर्णपयोधरद्वयं

मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

Sl. 57.—(Now we have varieties of पादाभ्यास यमक) —Like a fool I sticking to my own sensitiveness आवर्जितमाने सात्म्या, could not embrace in my developed breast my beloved (जीवितेश्वर) even when he fell flat before my feet (नमन्); even in his piteous or deplorable looks I was devoid of compassion.

अथानेकविधं पादाभ्यासं क्रमेणोदाहरन् प्रथमं प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति, नेति । नायकोपेक्षया गलितमानसा मानिन्याः पश्चात्तापवर्णनमिदम् । मन्दया मूढया मया नमन् प्रणानं कुर्वन्नपि जीवितेश्वरः प्राणनाथः उरसि तदोद्यववसि उपाश्लोष-मासञ्चितं पयोधरद्वयं स्नानद्वयं यत्र तद्यथा तथा न समानविज्ञातं नाश्नुते । किञ्चूतया ? यतोऽवर्जितेऽपरित्यक्ते माने सात्म्या सयन्नया यत्र न मानं रक्षत्येत्यर्थः, यद्वा आवर्जिते अनुकूलतया गृहीते माने सात्म्या सयन्नया । तथा दयावर्जितौ प्रियस्य कातरतां दृष्ट्वापि करुणायुक्तौ मानसम् आत्मा च तौ यस्याः सा तथा, तथा । 'उभयत्र युग्वमानश्च बहुव्रीहिः' इत्यनेन डाप्रत्ययः । (सात्म्येत्यत्र सार्धयेति क्वचित्पाठः तत्रैकत्र अत्यक्त-मानसमूहया, अपरत्र दयायुक्तमानसप्रयोजनयेत्यर्थः) ॥ ५७ ॥

सभा सुराणामवल्ला विभूषिता

गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

स भासुराणामवल्ला विभूषिता

विहारयन्निर्विश सम्मदः पुराम् ॥ ५८ ॥

Sl. 58.—Ho King, the divine council even (now free from the fear of demon Bala), is singing of your lotus—like pure merits ; so you now enjoy the essence of the

growing prosperous cities, pleasing the decorated 'damsels even there.

प्रथमतोयपादगतमुदाहरति, समेति । राजानं प्रति कस्यचिच्चाटुकारस्योक्ति-
रियम् । हे राजन् मृणालनिर्मलैः मृणालवदतिपरिशुद्धैस्तव गुणैर्धैर्यगाम्भीर्यादिभिः
सुराणां देवानां सभा आरोहि आरूढा, देवसभा तव गुणान् गायतीत्यर्थः । किम्भूता
सभा ? यतोऽबला बलानामकदैत्यरहिता इन्द्रेण बलदैत्यस्य विनाशितत्वादधुना
निर्मया सती त्वदगुणान् गायतीत्यर्थः, तथा विभोत्रं ह्यणो विणोः शङ्करस्य वा उषितं
वासीयव सा, विभोरिन्द्रसीति केचित् । स तादृशस्त्वं विभूषिता अलङ्कृता श्वला
नारीर्विहारयन् रमयन् सन् भासुराणां दीदीप्यमानानां पुरां नगरीणां सम्पदः सम्पत्ती-
निर्विशेष उपमुह्य ॥ ५८ ॥

कलङ्कमुक्तं तनुमङ्गनामिका
स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्यतः ।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे
कलङ्कमुक्तं तनुमङ्गनामिका ॥ ५९ ॥

Sl. 59.—Sweet words of ladies, with developed breasts
stooping down to the middle part of their body a bit
(स्तोकनवास्तनाभ्याम्) captivate all except thee ; and in counting
the best self-restrained pure embodied beings in your
presence the Anamika—finger does not go to anyone else
(हि अनामिका तनुमत् भूतं न याति) ।

प्रथमचतुर्थपादगतसुदाहरति, कञ्जमिति । कस्यचित् संयमिनः स्तुतिरियम् ।
 कलं मधुरास्फुटम् उक्तं रमणीनां वचनम्, तथा तनोः शरीरस्य सङ्घं मङ्गभागं
 नमयतीति तनुमङ्गनामिका पृथुतरित्यर्थः स्तनद्वयी च त्वद्वते त्वां विना कां पुरुषं
 न हन्ति न व्यथयन्ति अपि तु त्वां विहाय सर्वमेव व्यथयतीत्यर्थः । रमण्यस्त्वां मधुरा-
 लापादिभिर्न मोहयितुं शक्नुवन्तीत्यतिजितेन्द्रियोऽसीति भावः । अत्र मङ्गेति
 'अज्ञादिहलन्तोऽदोर्वादिति पाञ्चिको धकारस्य द्विर्भावः' अतएवोत्तरेण सङ्घं सायम् ।
 अतः कारणात् 'ह्येति प्रसिद्धी' भवन्मुखे त्वत्प्रभृतौ विषये गणने जितेन्द्रियगणनायाम्
 अनामिका गणदितुरङ्ग, टाच्चतुर्थो अङ्गुली कलङ्कसुक्तं निर्दोषं तनुमत् देहभृत् भूतं
 कमपि जन्तुं न क्षाति न प्राप्नोति न गण्यं करोतीत्यर्थः । 'भूतं' आदौ पिशाचादौ
 जन्तौ क्तावम् इति नेदिनी । अङ्गुलीभिर्गणना । इह कनिष्ठादिक्रमेण क्रियते अत्र च
 जितेन्द्रियगणनायां प्रस्तुतायां कनिष्ठयाङ्गुल्या भवन्तं प्रथमं गणयित्वा अनामिकाया
 भावादृशोऽपरो गणयितव्यः स च नात्येवेत्यनामिका न कमपि विषयो करोतीति त्वत्सङ्घः
 कोऽपि संयमी नःस्येवेति भावः ॥ ५८ ॥

यशश्च ते दिक्षु रजश्च सैनिका

वितन्वतेऽजोपम ! दंशिता युधा ।

वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा

द्विषाञ्च कुर्वन्ति कुलं तरखिनः ॥ ६० ॥

Sl. 60.—Ho Aja-like king, your armoured well-weaponed
 forceful soldiers having spread dusts and fame by battles
 all-around, has rendered the whole race and host of
 enemies lifeless, listless, and prideless or elationless.

द्वितीयतृतीयपादगतसुदाहरति, यथेति । विजिगीषुष्य प्रशंसनमिदम् । हे
अजीपम ! अजीरघुराजपुत्रः तत्सदृश ! ते तव सेनिकाः युधा युद्धेन कृत्वा दिक्षु
यशश्च तथा रजश्च धूलिञ्च वितन्वते विस्तारयन्ति, तथा द्विषां शत्रूणां कुलञ्च वितनु
विगतदेहं तथा अतैजोनिष्प्रतापं, तथा अपमदं निरद्वयारञ्च कुर्वन्ति । किम्भूताः ?
दंशिताः कृतसन्नाहाः, तथा शितायुधाः शितानि तोष्णानि आयुधानि येषां ते तथा
तरस्त्रिनो विगवन्तः ॥ ६० ॥

विभर्त्ति भूमेर्वैलोक्यं भुजिन ते
भुजङ्गमोऽभा स्मरती मदञ्चितम् ।
शृणुत्तमेकं स्वमवेत्य भूधरं
भुजङ्गमो मास्म रती मदञ्चितम् ॥ ६१ ॥

Sl. 61.—Ho king, the serpent king Sesha is holding
up the entire circle or orb of this world along with your
arms ; but listen to this one wholesome saying of mine—
do not entertain pride knowing that your arm holds up
the earth.

द्वितीयचतुर्थपादविषयसुदाहरति, विभर्त्तीति । राज्ञः स्तुतिरियम् । हे राजन्
ते तव भुजिन अभा सह भुजङ्गमोऽनन्तो भूमेर्वैलोक्यं मण्डलं विभर्त्ति धारयति, अनन्त-
देववत्तव भुजोऽपि भूधारं वहति । अनेन च गर्वा न कर्तव्य इत्याह-स्मरतीविशेषं
जानती मत मतः मतस्काशात् अञ्चितं सर्वजनपूजितमेकमुक्तं वचनं शृणु, किं
तदित्याह-स्व खीयं भुजं भूधरं भूमिधारकम् अवैत्य जाला रतः प्रोतः सन् चित्तमुप-
चित्तमत्यधिकमित्यर्थः मदं गर्वं मास्म गमः न प्राप्नुहीति ॥ ६१ ॥ Comp. : 'ना मा
गमः पार्थ—Gita. II. 3.

स्मरानलोमानविवर्द्धितो यः

स निवर्त्तन्ति किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरसेक्षणे ! न

समन्ततस्तामरसे ! क्षणेन ॥ ६२ ॥

Sl. 62.—Ho lotus-eyed, unsympathetic lady, why your love—sentiment (स्मरानल) augmented by sentiment or sensitiveness or अभिमान, (and flared up thereby) wholly and forthwith overshadows your previously experienced pleasure (so give up “mana” and enjoy pleasure).

तृतीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति, स्मरानल इति । मानीनीं प्रति सख्या उक्तिरयम् । हे तामरसेक्षणे पद्मनयने, तथा अरसे अविदग्धे, ते तव यः स्मरानलः कामरूपाग्निः मानेन विवर्द्धितो वृद्धिं गमितः सः ततो विस्तृतः सन् क्षणेनोत्सवेन समं सद्यः समन्ततः सर्वतोभावेन तां मानप्रागनुभूयमानां निर्वर्त्तितं सुखं न अपाकरोति निराकरोति अपित्वपाकरोतीव, माने जाते तवेदृशी कामानलज्वाला यथा सखोत्सवादिकं सर्वं निवारितं तथापि तं दुर्मानं न सुखसि अहो धन्वा ते गृह्णीतेति भावः ॥ ६२ ॥

प्रभावतो नामन वासवस्य

प्रभावतो नाम नवासवस्य ।

प्रभावतोऽनाम न वा सवस्य

विच्छित्तिरामीत्त्वयि विष्टपस्य

Sl. 63.—Ho sorrowless Krishna who surpasses great

Indra by prowess, you being the lord, there was no cessation of new drinks or sacrifices in the world.

अथ पादवयाभ्यासो ददाहर्त्तव्ये प्रथमं प्रथमद्वितीयतृतीयपादविषयमुदाहरति, प्रभावत इति । अत्र पदच्छेदः, प्रभावतः, नामन, वासवस्य, इति प्रथमे । प्रभावतः नाम, नवासवस्य, इति द्वितीये । प्रभौ, अनः, अनाम, न, वा, सवस्य, इति तृतीये । त्रौकणस्य स्तुतिरियम् । हे प्रभावतः स्वप्रभावात् प्रभावतः श्रीमती वासवसीन्द्रस्यापि नामन, नामयति नञ्चोक्तरीतीति नामनः तत्सम्बोधनम्, मखभङ्गपारिजातहरणादिना इन्द्रस्यापि गर्वनिवारकितर्थः । नभेति प्राकाश्ये । तथा हे अनाम, नास्ति अमीरोगो यस्य यन्माहा स तथा तत्सम्बोधनम्, त्वयि विष्टपस्य प्रभौ स्वामिनि सति दुर्दान्तदननादिना भुवनं पालयति सतीत्यर्थः, अतोऽस्मात् कर्मणः कंसनरकशालादिदमनादित्यर्थः नवासवस्य नवीनायाः सुरायाः नवस्य वा यज्ञस्य च विच्छित्तिर्विच्छेदो नासीत् । भोगिनां सुरापानादिविषयभोगो धार्मिकाणां यज्ञादिधर्मकर्मणानुष्ठानञ्च निर्व्वाधं प्रवव्रते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

परम्पराया बलवा रणानां

परम्पराया बलवारणानाम् ।

धूलीः स्थलीर्व्याम विधाय रुन्धन्

परम्परायाऽबलवारणानाम् ॥ ६४ ॥

Sl. 64—Ho one of bright future, you have rendered the whole series of battle fields a mass of dust and having thus covered the entire expanse of sky, have encountered your foremost adversary and have thus checked his powers ; and in this battle-field you had powerful elephant forces scaring away the weak.

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति, परमिति । राज्ञः स्तुतिरियम् । पदच्छेदो यथा—परम, परायाः वलवाः, रणानाम् इति प्रथमे । परम्परायाः, वलवारणानाम्, इति द्वितीये । परम्, पराय, अवलवारणानाम्, इति चतुर्थे । हे पराय, पर उत्कृष्टोऽयः शुभविधिर्दस्य स तथा तत्सम्बोधनम्, त्वं रणानां संग्रामाणां परम्पराया समूहस्य स्थलीः धूलौविधाय रणुमयीः कृत्वा व्योम आकाशं रुन्धन् धलिभिरेवाच्छादयन् सन्, एतेन रथाश्चादिसेनाङ्गानां बाहुल्यं ध्वनितम् । परं श्लोष्ठं प्रवलमित्यर्थः, परं शत्रुं परायाः गतवानसि 'परापूर्व्वयाधातौलङ्घनिरूपम्' । त्वं किम्भूतं ? वलवाः वलेन सामर्थ्येन परवलानि वारयन्तीति सः 'वारयतेः क्विप् रूपम्' । रणानां किम्भूतानां ? वलावलवन्ती वारणा हस्तिनो यत्र ते तथा तेषाम्, तथा अवल-वारणाम्, अवलान् दुर्बलान् वारयन्तीति ते तथा तेषाम् ॥ अनन्तरं प्रथमतस्तृतीय-चतुर्थपादाभ्यासोदाहरणं भवितुमर्हति तत्, कस्मिन्नपि पुस्तके न दृश्यते पादव्याख्या-संस्पर्शकोकपादव्यागेन चातुर्विध्यस्योचित्यात् । तस्मादतिपूर्व्वमेव लिपिकरप्रमादद्विगमिति सम्भाव्यते, पुस्तकान्तरे तु एतत्प्रत्यक्षं धूलीः स्थलीव्योमं विधाय रुन्धन्निति द्वितीयपादो दृश्यते, तदा प्रथमद्वितीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरणं विलुप्तमिति यथा तथा भवतु पतित-मेकमुदाहरणं स्वयं ज्ञातव्यम् ॥ ६४ ॥

न श्रद्धे वाचमलज्ज मिथ्या

भवद्विधानामसमाहितानाम् ।

भवद्विधानामसमाहितानां

भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६४ ॥

Sl. 65.—Ho shameless one, I cant rely on your snake-like crooked ambiguous words whose reports prove false, and have double meaning or entendre at the very utterance—you who are fickle and have many enemies.

द्वितीयादिपादवशाभ्यामसमुदाहरति, नेति । शठनायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ।
 हे अलज्ज भवद्विधानां त्वाद्दृष्टानां प्रचारकाणाम् 'अयं चतुर्थपादादिगतभवद्विधाना-
 मिदस्यार्थः' । वाचं न ग्रहणे न प्रवेशि । वाचं किम्भूतां ? यतो मिथ्याभवत्
 असत्यं भवत् विधीयते यदिति विधानं प्रतिपाद्यं यस्याः सा तथा ताम्, तथा असमोऽ-
 सरलः कुण्डलीभूत इत्यर्थः योऽहिः सर्पस्तस्यैव तानो विस्तारो यस्याः सा तथा ताम्
 अतिवक्रामित्यर्थः, तथा भवे उत्पत्तौ श्रवणसमकाल एवेत्यर्थः, हे धाने अयं दोषणे यस्याः
 सा तथा तां श्रवणमात्रेणैवार्थद्वयबोधिका मितार्थः । भवद्विधानां किम्भूतानाम् ?
 असमाहितानामनवहितानाम्, तथा असमा अनुपमा अधिका इत्यर्थः, अहिताः शत्रवो
 येषां ते तथा, तेषाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानमराजसेन

सन्नाहितोऽमानम राजसे न ।

सन्नाहितो मानम राजसेन

सन्ना हितोऽमानमराजसेन ॥ ६६ ॥

Sl. 66. — Ho good one, the benefactor of others, being empowered with Siva who has moon and Parvati on his body, being thus of immense affluence, expedition with armour on does not befit thee ; for you are not under the control of Rajoguna and your enemies are already depressed, and practically you have no powerful royal spirited prosperous adversary.

इत्थं पादत्रयविषयं द्विरभ्यासमुदाहृत्य सम्प्रति पादचतुष्टयविषयं द्विरभ्यासमुदाहरति, सन्निति । कश्चित् शेषं राजानं प्रति कस्यचित् स्तुतिरियम् । अत्र पदच्छेदः । सन्, आहितोमानमराजसेन, इति प्रथमे । सन्नाहितः, अमानम, राजसे, न, इति द्वितीये । सन्नाहितः, मानम, राजसेन, इति तृतीये । सन्ना, हितः, अमानमराजसेन, इति चतुर्थे । तदयमन्वयः, हे सन्, साधो, आहितोमानमराजसेन, न नमन्ति परं नम्यन्त इत्यनमा ब्राह्मणाः, तेषां राजा चन्द्रः अनमराजः, उमा पार्वती च अनमराजय उमानमराजौ, आहितौ श्लाघे स्थापितौ उमानमराजौ येन स आहितोमानमराजः शिवः, तेन सेनः इनेन ईश्वरेण सह वर्तमानं शिवपरायणेत्यर्थः, तथा हे अमानम, अमाना अपरिमिता मा सम्पत्तिर्यस्य स तथा तत्सम्बोधनम्, त्वं अन्नाहितः कृतसन्नाहः सन् युद्धयावां कुर्वन्नित्यर्थः, न राजसे शोभसे । कथमित्याह, हे राजसेन रजोगुणजेन लोभादिना मानम, मा नम्यते नायत्तीक्रियत इति स तथा तत्सम्बोधनं लोमाद्यवशी- कृतैत्यर्थः, यतस्त्वं सन्नाहितः सन्नाः पूर्वमेवावसादं गता अहिताः शत्रवो यस्य सः, तथा हे अमानमराजसेन, मानः पूजा मा लज्जोय मानसे, न विद्विषति मानमे यस्याः मा अमानमा तादृशी राजसेना प्रतिपन्नवृत्तस्यै यस्य स तथा तत्सम्बोधनम्, त्वं सन्ना सत्पुरुषः अतएव हितः सर्व्वेषां हितकारो तव शेषत्वादिना परपीडाकारो युद्धोद्यमान युक्त इति भावः ॥ ६६ ॥

सङ्गृह्णस्त्रिंश्व योऽभ्यासः पादस्यैव प्रदर्शितः ।

श्लोकद्वयन्तु युक्तार्थे श्लोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

Sl. 67.— We have thus shown repetition of a single, two or three feet of a verse in our yamaka illustrations ; and repetition of two slokas (समानवर्णं चटितपदद्वय) in yamaka is called श्लोकाभ्यास (See Tika also).

अथ पादाभ्यासमुपसंहरन् श्लोकाभ्यासमाह, सकृदिति । पादस्य यः सकृदेकवारः, द्विवारः, त्रिवारोऽभ्यासः पुनरावृत्तिः स एवं पूर्वोपन्यस्तैरुदाहरणैः प्रदर्शित इत्यन्वयः, अथ स इत्यध्याहार्याम, तत्र सकृदभ्यासः पादद्वयविषयः, द्विरभ्यासः पादत्रय-विषयः त्रिरभ्यासः पादचतुष्टयविषयः । श्लोकद्वयन्विति युक्तार्थं सन्वदार्थम् एकवाक्यतया एकविंशत्यन्वयबोधकमित्यर्थः, श्लोकद्वयं समानानुपूर्व्यैकसमानवर्णघटितपद्यद्वयं श्लोकाभ्यासः श्लोकाभ्यासाख्ययसकवदित्यन्वयः । अथ श्लोकद्वयं श्लोकद्वयमेवेत्यर्थः, तेन द्वित्रिरभ्यासात्मकमिदं न भवति केनाप्यनुक्तत्वादिति बोध्यम् ॥ ६७ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।

स्मिन्नोद्धारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।

स्मिन्नोद्धारिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥

Sl. 68-69—By thee, the chastiser of the wicked, the vanquisher of enemies, the peerless and having developed sinewy round arms, has been rendered the earth free of fright.

Your enemies facing you in the battle and being devoid of a leader have met death with their arms lopped off and having their wealth, relations and friends left behind.

विनायकेनेति । राज्ञः स्तुतिरियम् । ह राजन् भवता वृत्तुना इयं पृथ्वी पृथिवी अभीता दुर्जनैर्भी भयशून्या जाता । भवता किम्भूतेन ? यतो विनायकेन दुर्जनानां विनेवा दुर्जनान् दण्डयतेत्यर्थः, तथा वृत्तो वस्तुलौ उपचितौ स्थूलौ च बाह्व यस्व स तथा तेन, तथा स्मिन्नान् सुष्टुरिपून् प्रवलान् रिपून्वित्यर्थः, उद्धारि

विनाशयितुं शीलं यस्य स तथा तेन, तथा अतुलाश्रिता केनापि सादृश्यं न भवता
('शिल्प-सेवायाम्' इत्यस्य कृष्ण तत्समृत्तौक्यवचनम्) । इति प्रथमश्लोकावधिः

॥ ६८ ॥

द्वितीयस्य यथा । अभोता युद्धार्थं त्वामभ्यागच्छता 'अभिपूर्वादिषु गतौ' इत्यस्मात्
कृष्ण तत्समृत्तौक्यवचनम् । अरिणा तव शत्रुणा विनायकेन नायकरहितेन भवता
सता पृथ्वी सहती यमस्य कृतान्तस्य तुला मानयन्तं "गौणप्रयोगोऽयम्" विचारस्थलो-
मित्यर्थः, मानयन्तं यथा नूनाधिकतन्निश्चयस्तथा यमस्य विचारस्थल्यो पापपृष्ठनिश्चय इति
गौणता, आश्रिता प्राप्ता नृत्तमित्यर्थः । किम्भूतेन ? वृत्तौ जातौ उपचितौ चित्तां
श्मशानसुपगतौ बाह्व यस्य स तथा तेन 'उपचितेति चित्तासुपगतौ इति 'द्वितीयश्लोका-
क्रान्तादौ' इति तत्पुरुषः, तथा स्वान् धनानि मिवाणि वन्धून् उज्जग्राति परित्यजतीति
स्वमिवोद्धाः तेन स्वमिवोद्धाः 'उत्पूर्वात् ओद्वाक्यार्थे' इत्यस्मात् 'कृत्वन्तात् ततो-
कवचनं—धातोरान्तक, एवायचौत्याकारलोपः ॥ ६९ ॥

एकाकारचतुष्पादं तद्वहायमकाक्षयम् ।

तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

Sl. 70.—That is called mahayamaka where all the four feet are एकाकार (of the same type or the same) and there is यमक in each feet as well प्रतिपादम् अवान्तराभ्यास ; also there is here some type of repetition even in the reverse order though अर्थहोत्र, as in sl. 71.

[महत् यमकम् । तत् आक्षयः आख्या अस्य इति महायमकाक्षयम् ।
Bhanuji derives आक्षय thus—(1) आक्षयनम् आक्षयः with उपप्रत्यय ।

आह्वं याति इति आह्व + या + क वजर्थे = आह्वयः । (ii) आह्वानमिति आह्वः with क्तिप् । तस्याः अयः गमनम् इति आह्वयः । We also suggest आ + ह्व + क वजर्थे here ; the rule “आदिच उपदेशे अशिति” will not apply बाहुलकात्, आगमशासनस्यानित्यत्वाच्च ; आ + ह्व + श बाहुलकात्] ।

अथ पादचतुष्टयगोचरस्य विरभ्यासस्य प्रतिपादमवान्तराभ्यासे विच्छिन्नान्तर-सम्भवान्महायमकसंज्ञामाह, एकाकारेति । महायमकसंज्ञाकरणे हेतुमाह, तवापीति । तवापि पादमध्येऽपि अभ्यासः पादखण्डस्य पुनरावृत्तिर्दृश्यते तस्माद्यत इयं परा उत्कृष्टा यमकक्रिया यमनविधिसूत इदं महायमकाद्वयमित्यन्वयः । (तवापीत्येव तस्यापीति पाठो न सम्यक्) । पादचतुष्टयाभ्यासं यत्र पादखण्डस्याभ्यासस्तन्महायकमित्यर्थः, इदञ्च सङ्गदाहनी च सम्भवति किन्तु न केनपि गणितमित्युपेक्षितं यन्वृत्ता ॥ ७० ॥

समानयास मानया समानयासमानया

समानया समानया समान या समानया ॥ ७१ ॥

Sl 71.—He of equal efforts, ho friend, do not unite me with this heroine-she being my unequal and extremely sensitive and wanting honour from me and having both riches and morality. (See Tika also).

महायमकमुदाहरति, समानयासेति । सुखायं प्रति विरहिण उक्तिरियम् । पदच्छेदो यथा, समानयास, मा, अनया, इति प्रथमे । समानय, असमानया, इति द्वितीये । स मानया समनया, इति तृतीये । समान, या, समानया इति चतुर्थे । इ समानयास समानी यासी यवी यस्य स तथा तत्सम्बोधनं, सर्व्वकायाय तुल्यप्रयत्ने-त्यर्थः, मा माम् अनया नाधिकया सह समानय सङ्गमय । किञ्चूतया ? यतोऽसमानया

अनुपमया, तथा समानया मानः कोपस्तत्सहितया माननिर्गत्यर्थः, तथापि समानया मानः पूजा तत्सहितया माननीययेत्यर्थः । एतदपि कथमित्याह ? हे समान सन शानः प्राणो यस्य स तथा तत्सम्बोधनम् एकप्राणेत्यर्थः, या नायिका समानया सा लक्ष्मीर्नयो नीतिश्च ताभ्यां नह वर्त्तमाना यतः सा लक्षणवतो नीतिसती च अतस्तस्या मानेन बलवद्वाधितोऽस्मि तत्त्वरितं मानमपसारयन्नया सह मां सङ्गमयेत्यर्थः । अत्र पादानां खण्डद्वयेऽवान्तरयमनम्, एवं विखण्डादौ चेदंभवितुमर्हतीति बोध्यम् । (प्रमाणिका वृत्तम्) ॥ ७१ ॥

धराधराकारधरा धराभुजां

भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।

क्रमात् सहन्ते सहसा हताः यो

रयोद्धुरा मानधुरावलम्बिनः ॥ ७२ ॥

Sl. 72.—(Here the author illustrates (few only) विजातीय संमिश्रणजनितयमन, for he has already said before अत्यन्तबहवक्षेपां भेदाः सम्भेदयोःनयः (in sl. sloka 3. in chap III here).

The arms of kings are able to protect the earth—the arms that are huge and long 'like sesha-naga' and sticking to valour, have forcefully vanquished the enemies and are of immense velocity, and act up to their prestige.

[N. B.—In धराधराकारधरा, rather avoid धरां धरतीति धराधर as in the Tika ; for the rule कर्मण्यण् will give धराधारा ; first say धरतीति धरः (पचाद्यच), then say धराया धरः etc. Thus Bhattoji says 'कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः ? कर्मणः शेषत्वविवक्षया भविष्यन्ति' ।]

अत्यन्तवृद्धवस्त्रेषां भेदाः सम्भेदयोनय इत्यनेन प्रतिपादिताः सजातीयसंमिश्रणजनित-
भेदा उदाहृताः, संप्रति विजातीयसंमिश्रणजनितान्यपि भेदान्तराणि सम्भवितुमर्हन्ति इति
प्रतिपादयन् दिश्यावसुदाहरति, धरेति । धराभुजां राज्ञां भुजा बाहवः क्रमान् मूर्ध्नीं
पृथिवीं पातुं रक्षितुं सहन्ते समर्था भवन्ति । किन्मुताः भुजाः ? धरां पृथिवीं
धरतीति धराधर अनन्तनागः तस्य आकारं धरतीति (?) धराधराकारधराः दीर्घा
इत्यर्थः, तथा अहीनः अपरिच्युतः विक्रमो येषां ते, यदा अहीना नागानामिनस्य
प्रभोरनस्येव विक्रमो येषां ते आकारतो विक्रमतश्च अनन्तसदृशा इति विशेषणद्वयेन
ज्ञापितम्, तथा सहसा बलिनैव हता अरयो यैस्ते, तथा रयेण वेगेन उड्डुरा उड्डताः,
तथा मानधुरां मानस्य भारं अवलम्बन्ते इति मानधुरावलम्बिनः सम्मानरक्षका इत्यर्थः ।
अत्र प्रथमपादे अव्यपेतमादिमध्यमकं पादचतुष्टयसन्धिवये चाव्यपेतमन्तादियमकं,
सन्दर्शयमकञ्च, द्वितीयपादे च वर्णद्वयव्यवहितं महीनहीति मध्यमकम् तृतीयपादे
च सहस्रहेतौकवर्णव्यवहितं तदेव । चतुर्थपादे च पुनर्द्वयव्यवहितं तदेवेति
वह्नां विजातीययमकानामत्र सम्भेदः । अथ च श्लोकोऽसङ्गत इति कृत्वा कविराजा-
दिभिर्वपेक्षितः, अस्माभिस्तु बहुषु प्रामाणिकपुरुकेषु दृश्यत इत्यनुपेत्य यथाकथञ्चित्
समर्थितो व्याख्यातश्च ॥ ७२ ॥

आवृत्तिः प्रातिलोभ्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

Sl. 73.—Having thus said of yamakas in natural orderly repetition—some of repetition (having meaning), यमक in reverse order is also being shown here ; yamaka is called प्रतिलोम when there is repetition in the reverse order (प्रातिलोमीयन आवृत्तिः), it is पादगत, श्लोकगत or श्लोकाधगत etc. See Tika.

इत्यमनुलोमाभ्यासि यमकमेदा दर्शिताः, संप्रति प्रतिलोमाभ्यासि तत्प्रकारान् दर्शयति
आवृत्तिरिति। पादः अर्द्धं श्लोकश्च, एते गोचरा विषया यस्मात्पादशो, अर्द्धाद्वर्ण-
श्लोकाद्वर्णपरम्, प्रतिलोम्येन विलोमेनावृत्तिः प्रतिलोमत्वात् विलोमावृत्तिरूपत्वात् प्रतिलोमं
प्रतिलोमनामकं यमकं स्मृतं इत्यन्वयः। पादगतं श्लोकगतञ्चैतत् द्वयोर्मेदा
इत्यर्थः। यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या उत्तरपादः, उत्तरपादस्यापि तदेवावृत्त्या
पूर्वपादः, तत्पादगोचरम्। यत्र च पूर्वार्द्धस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या उत्तरार्द्धम्, उत्तरार्द्धस्य
च तथावृत्त्या पूर्वार्द्धम्, तत् अर्द्धगोचरम्। यत्र स सम्पूर्णपूर्वश्लोकस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या
श्लोकान्तरम्, तस्य च तथावृत्त्या पूर्वश्लोकः तत् श्लोकगोचरमिति ॥ ७३ ॥

या मताश्च कृतायासा सायाता कृशता मया ।

रमणारकता तैस्तु स्तुतेताकरणाभर ॥ ७४ ॥

Sl. 74.—Ho one known to be addicted to another, my
emaciation which has already pained me, has further set
foot on me ; Ho one of beautiful gait (हे स्तुतेत), ho god—
like in not doing foul deeds, and ho my beloved, I know
your approach to other ladies.

तान् क्रमेणोदाहरति, येति—मानिन्या नायकं प्रतुङ्क्तिरयम्। हे मताश्च, मता
ज्ञाता आशा परकान्ताविषयिणी इच्छा यस्य स तथा तत्सम्बोधनम्, या कृशता चौणव-
कृतायासा कृतो जनितः आयासः कृशो यथा सा, मया सा कृशता आयाता प्राप्ता, तव
दुष्टेष्टचित्चिन्तनया पूर्वमेव मे कृशता जाता, संप्रति त्वां परित्यजन्ताः चाधिका ना
भविष्यतीत्यर्थः। हे स्तुतेत स्तुते स्तुते इति प्राप्त, स्तुते प्रशस्तं इतं गमनं यस्य स तथा
तत्सम्बोधनमिति वा, तथा हे अकरणाभर अकरणे निन्दितक्रियायां देवतुल्य देववत्
निविष्टकार्यमनाचरन् इत्यर्थः। हे ररुण अस्माकं प्रतिकर। सर्व्वाण्येतानि सम्बो-

धनपदानि शील, गुणानि प्रकृतानुपयोगात् इति बोध्यम् । ते तव आरक्ता इत्यर्था-
गच्छतीति आरको गन्ता तस्य भावोऽस्तु भवतु इतस्तव गमनं भवतु त्वमितः परकामिनी-
सन्निधिमेव गच्छेत्यर्थः । अत्र प्रथमपादस्य प्रतिलोमेन आहत्त्या द्वितीयपादः, द्वितीय-
पादस्य च तथाहत्त्या प्रथमपादः, एवं तृतीयचतुर्थयोरपि, तेनाह पादविषयं प्रतिलो-
मत्वम् ॥ ७४ ॥

नादिनो मदनाधी स्वा न मे काचन कामिता ।

तामिका न च कामेन स्वाधीनादमनोदिना ॥ ७५ ॥

SI³ 75.—Of me feeling Nada within (in yoga percep-
tion), pangs of passion and attachment on objects have
gone; and I have no dejection or pain due to passion that
destroys mental restraint, it being controlled by me.

श्लोकार्धविषयं प्रतिलोममुदाहरति, नादित इति । कस्यचिद्योगिन उक्तिरियम् ।
नादिनो नादविशिष्टस्य नादब्रह्मानुभवत इत्यर्थः, मे मम मदनाधी मदनः कामश्च आधिक्य-
जनितमानसव्यथा च तौ, तथा स्वा स्वकीया काचन कापि कामिता विषयाभिलाषश्च
न, नादमुखदत्तस्य मम कामः कामजनितमानसपीडा स्वार्थं विषयाभिलाषश्चैते न
सन्तीत्यर्थः । स्वेत्यनेन परार्थं कामिता तु विद्यते एव इति सूचितम् । अतएव दमनोदिना
दमो बहिरिन्द्रियसंयमः तं नोदितुं निरसितुं शीलमस्य च तथा तेन कामेन हेतुना
स्वमात्मा अधोनसाश्रितं यस्यान्तावृणौ अजितेन्द्रियाणामात्मानं व्याकुलयन्तीत्यर्थः,
तामिका च ग्लानिरपि न, मम नास्तीत्यर्थः । योगिनां नादीत्यन्तिष्ठ प्राणाशमकृता ।
तदुक्तं सुरेश्वराचार्येण—

“सरेचपूरैरनिलस्य कुम्भैः सर्व्वासु नाडोषु विशोभितासु ।

अनाहतादस्व, रुहादुदेति स्वात्मावगम्यः स्वयमेव नादः ॥”

इति । केचित्तु घोरिति सविसर्गपाठ' धृत्वा मम धीरमदनेति व्याचक्षते तद्
रुचिरम्, प्रतिक्रोमाभ्यासं विसर्गस्य सम्बन्धासम्भवात् इति ध्यायम् ॥ ७५ ॥

यानमानय माराविकशनानजनासना ।

यामुदारशताधीनामायामायमनादि सा ॥ ७६ ॥

सा दिनामयमायामा नाधीता शरदाऽमुया ।

नासनाजनना शोकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥

यमकचक्रम् ॥

Sl. 76 & 77 — Ho friend, fetch me a carrier (यानमानय); for the harlot who deals with hundreds of wooers, and whom I approached ere long and who assured me that she she will come, has not come; she pacifies the passionate (माराविकशा) and drives away the penniless (जनानजनासना with कर्त्तरिलुट्,) and the harlot too being anguished due to this autumn, has no cessation of pain of bereavement (for me); and at day time she conceals this anguish before her attendants in the guise of diseases, but is ever restless in her movements and ever watches my going there—(इति यमकचक्रम् here ends the circle of yamaka),

समस्तश्लोकगोचरं प्रतिक्रोममुदाहरति, यानमिति । विश्रामस्तस्य सखायं प्रत्युक्ति-
रियम् । हे सखे त्वं यानमवादन्यतमं वाहनमानय, किमर्थमित्याह—अहं याम्
उदारशताधीनाम् उदाराणां दातृणां शतं अवीनं यस्याः सा उदारशतस्याधीनेति वा

तां वैश्यां इत्यर्थः, आयां पूर्वं गतवान् सा आयमागमनम् अनादि मया उक्ता अथ तव समीपमागमिष्यामिति कथितेत्यर्थः । (नट् अथक्तशब्दे इत्यस्य कर्मणि लुङि रूपम् ; कथनार्थकत्वविवक्षयाव सकर्मकता, ततएव द्विकर्मकत्वादित्यस्य गौणकर्मण उक्तवम्) । तस्माद् गमनस्य आवश्यकतया ग्रामस्य प्रयोजनमिति, तदानयेति हेतुहेतुमद्भाविनान्वयः । सा किम्भूता ? सारः काम एव अविर्मेघः तस्य कथा ताडनी कामिनां कामज्वाला- निवारिकेत्यर्थः, तथा ऊन धनहीनाः सन्तोऽनन्ति जीवन्ति इति ऊनानाः तद्रूपा ये जनाः तान् अयति क्षिपति इति ऊनानजनासना निर्द्वन्द्वजनाद्भाङ्गीकुर्वतोत्यर्थः ॥ ७६ ॥

श्लोकस्यास्य प्रतिक्रीमेनाड्यौ श्लोकान्तरम्, तद्दर्शयति, सेति । वैश्या अपि इत्थं मयि दृष्टानुरागः संप्रति मां अप्राप्य नितरां व्याकुला भवति, तत् त्वस्तिमेव तव गन्तव्यमित्याह, सा वैश्या अमुया शरदा अत्युद्वापकेन अनेन शरत्कालेन आधीता आधिं मानसव्यथां इता प्राप्तासती शोकविरामा न शोकस्य विरहदुःखस्य विरामो यस्याः स न भवति, निरन्तरं विरहदुःखमनुभवतीत्यर्थः, शोकविराम इत्यस्य द्वितीयपादादिस्थितेन न इत्यनेनान्वयः । सा कीदृशी ? दिनानयमायानां दिने दिवस आसयस्य रोगस्य मायां व्याजं अमति गच्छति इति सा दिवसे सखीसमक्षं रोगमपदिश्य विरहदुःखं गोपयन्तीत्यर्थः, तथा नासनाजनना, नास्ति आसनाया उपवेशनस्य स्थिरत्वस्येत्यर्थः जनन- मनुष्ठानं यस्याः सा सततमस्थिरा इत्यर्थः, अथ नैकयगा इत्यादिवन्निपदवङ्गोहो उत्तर- पदपरत्वाभावात् नञोऽस्त्वाभावः । तथा अयनं मदगमनवर्त्म तस्य मानं ज्ञानं दर्शनं इत्यर्थः, याति प्राप्नोति इति अयनमानया केवलं मदगमनमार्गं निरौचमाणा इत्यर्थः । इत्थं विशेषणैरस्या अनुरागः सूचितः । अर्थलिप्सुरपि वैश्या क्वाप्यनुरक्ता भवति यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः । अतएवोक्तम् 'एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी' इति ॥ ७७ ॥

वर्णानामेकरूपत्वं यत्स्वेकान्तरमर्ह्योः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राङ्मुष्करं तद्दिदो यथा ॥ ७८ ॥

Sl. 78.—Having said दुष्कर यमकमेद in शब्दालङ्कार, Dandin now says of विचित्र शब्दालङ्कार named गोमूत्रिका। Rhetoricians name that as गोमूत्रिका where in a verse every alternative letters are the same upwards or downwards as will be evident from sl. 79 in मदनोदिराचीणाम् here. It is दुष्कर too-hard to be composed. It admits of various divisions, but are not mentioned here as such.

दुष्करयमकनिरूपणप्रसङ्गेन दुष्कराश्रितालङ्कारानपि काश्चिन् निरूपयन् प्रथमं गोमूत्रिकां लक्षयति, वर्णानामिति । तु इत्यलङ्कारान्तरत्वज्ञापनाय । अर्द्धयोः कर्त्तृधःकमेण पङ्क्तिद्वयेन लिखितयोः श्लोकस्य पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोः वर्णानां एकान्तरमेकवर्णव्यवहितं यदेकरूपत्वमभिन्नत्वम् अर्द्धद्वयघटकवर्णसंघयोः एकैकाक्षरव्यवधानेन यदेकविधवर्णानामुपन्यास इत्यर्थः, तद्विदः चित्रालङ्कारज्ञाः तत् तथाविधवर्णविन्यसनं दुष्करं सङ्गसा कर्त्तुमशक्यं गोमूत्रिकेति प्राहुः । चलतो गोमूत्रधारधारत्वेन श्लोकवन्धस्य लिखितत्वादगोमूत्रिकाः च चित्रालङ्कारं वदन्ति इत्यन्वयः । दुष्करमिति निरूपणोपलक्षितः एतेन ये सुकरा वन्धास्ते सर्वेऽत्र नोच्यन्ते यन्मान्तरतो ज्ञातव्या इति सूचितम् । (यत्त्वित्यत्र यदैति क्वचित् पाठः तत्र तदेत्यध्याहृत्यान्वयः, तदित्यत्र च क्वचित् तमिति पाठः तमलङ्कारमित्यर्थः) । इयञ्चोत्तरार्द्धेऽप्येकान्तरितवर्णानां तादृशपूर्वार्द्धवर्णैः एकवर्णैश्च गोमूत्रिका, यत्र च प्रथमद्वितीयपादयोः तादृशवर्णानां एकविधत्वं तृतीयचतुर्थपादयोस्तु तेषामपरविधत्वं तत्र पादगोमूत्रिका यथा—

“काङ् नृप लो म त न या स्त न ता डि ता नि
व च स्त्र लो ल्यि त र या च न पी डि ता नि ।
पा या द पा य भ य तो न सु चि प्र हा री
मा या भ पा स्त्र भ व तो ऽम्बु सु चां प्र सा री” ॥ इति ।

अत्र च पङ्क्तिचतुष्टयेन श्लोकखेखनम् *। एवं प्रकारान्तरेण अपरेऽपि गोमूत्रिकाभिदाः सम्भवन्ति, ते बाहुल्यमिथात्र न लिखिताः यस्यान्तरतोऽनुसर्त्तव्याः ॥७८॥

(* निखनमिति अपपाठः। निखनमिति युक्तम् See our sak. p. 609),

म द नो म दि रा चो णा म पा ज्ञा स्त्री ज ये द यम् ।

*****

म दे नो य दि तत् चो ण म न ज्ञा याञ्ज लिं द दे ॥ ७९ ॥

Sl 79.—(मदनो मदिराचोणाम् etc.) God cupid (मदनः) will prevail over me with side glances of fine-eyed demsels as his weapon; and then if my sins (मदेनः) wane (and I get glances of beautiful ladies), I will offer handful of water to cupid (by way of homage).

गोमूत्रिका ॥

मदन इति । अयं मदनः कामः मदिरे मत्तताजनिके मत्तखज्जनसङ्ग्रे इति केचित् अचिणो यासां ताः, तथा तासां अपाङ्गदपं अस्त्रं यस्य तोदृशः सन् यदि जयेत् मां पीडयेत्, तदा मदेनो मम पापं क्षीणं स्यात् अतोऽस्मै अनङ्गाय अज्जलिं ददे नमस्तुभ्यं कामपरतन्त्रतया रमणीभिः सकटाक्षं ईक्षितयेत् कृतार्था भवेयमित्यर्थः । अत्र विषमवर्णानां एकरूपत्वम् ईदृशस्थलि च वन्मलिखितश्लाकोतराङ्गस्य पूर्वार्द्धे पठनीयम्, सधं पूर्वार्द्धे प्रथमाक्षरमारभ्य उत्तरार्द्धे पठनीयम् । यत्र च समवर्णानामेकरूपत्वं तत्र पूर्वार्द्धे प्रथमाक्षरमारभ्यैव पूर्वार्द्धं उत्तरार्द्धे प्रथमाक्षरमारभ्यैव च उत्तरार्द्धे पठनीयम्, यथा—

“अजरामशुभाचारवलिशीलविनोचिता ।

भुजङ्गमनिभासारकलिकालजानोचिता ।” इति

अत्र द्वितीयादिसमवर्णानां एकरूपत्वम् ॥ ७९ ॥

प्राहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि ।

तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

Sl. 80.—This sloka says of शब्दाद्वार named अर्द्धभ्रम and सर्वतोभद्र ; where in a verse arranged in foot there is orderly part repetition (अनुलोम रूपभावेन उच्चारण) of an up-down line in the first and several halves then we get अर्द्धभ्रम ; and in such total repetition (both in अनुलोम and प्रतिलोममार्गं) throughout in both halves there arises सर्वतोभद्र (See Slokas 81 and 82 here).

अथ दुष्करनिर्वाहभ्रमं सर्वतोभद्रञ्च चित्रद्वयं लक्षयति, प्राहुरिति । श्लोकार्द्ध-
भ्रमणं श्लोकस्य वम्बलिखितश्लोकीयपादचतुष्टयस्य अर्द्धं न अर्द्धमार्गेण अनुलोमप्रतिलो-
मरूपयोः उच्चारणमार्गयोर्मध्ये केवलं अनुलोममार्गेण इत्यर्थः, यदि भ्रमणं भ्रमणेन
पादोत्थितिः तदा अर्द्धभ्रमं नाम चित्रं प्राहुः । यदि च सर्वतः अनुलोमप्रतिलोममार्ग-
भ्रमणं तदा तत् सर्वतोभद्रं इष्टमित्यन्वयः । अयमर्थः, वम्बद्वयमिदं प्रायेण अष्टाक्षर-
वृत्तविशेषविषयम् । तत्र सन्निवेशप्रकारः, चतुःषष्टिकोष्ठात्मके अस्मिन् वम्बक्रमेण
आद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं लेख्यम्, अनन्तरच्चाधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये चतुर्ध्वत्तीय-
द्वितीयप्रथमपादा लेख्याः, तत्र अर्द्धभ्रमे अधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये परावृत्त्या, सर्वतोभद्रे
तु परावृत्त्या समावृत्त्या वा चतुर्थ्यादि पादलेखनमिति विशेषः । तत्र उद्धारक्रमस्तु
अर्द्धभ्रमे ऊर्ध्वपङ्क्तौ वामादक्षिणतः अधःपङ्क्तौ दक्षिणाद्वामतः, एवं वामस्थोर्ध्वकोष्ठात्
अधःक्रमेण दक्षिणस्थाधःकोष्ठात् ऊर्ध्वक्रमेण च अनुलोमोच्चारणेन प्रथमादिपादोक्त्यान्म् ।

सर्व्वतीभर्द्रं तु वामार्द्धाक्षणी दक्षिणादामतः ऊर्द्धादक्षतः अधस्तादूर्द्धतः च अनुलोम-
विलोमाभ्यां सर्व्वत आवर्त्तनेन पादानां उत्थानमिति ॥ ८० ॥

म	नो	भ	व	त	वा	नो	कं
नो	द	या	य	न	मा	नि	नो
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	नो	म	या	न	त
म	नो	भ	व	त	वा	नो	कं
नो	द	या	य	न	मा	नि	नो
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	नो	म	या	न	त

॥ ८१ ॥

Sl. 81— An illustration of अर्द्धभ्रम—Ho cupid your army in the shape of this lady has surely gained footing on me ; ho honoured one (हेनत) though we are not full of blame (in paining her) we are immeasurably pining through fear for her (or—out of eagerness for her).

अर्द्धभ्रमः ॥

तवार्द्धभ्रममुदाहरति, मनोभवति । हे मनोभव काम तव अनीकं सेनारूपा मानिनी इयं मानवती तव न न उदयाय जयाय अपि तु उदयायैव, तवेतुभयवान्वयि ।

ननु विजिगीषारनोकमपराधिनं दण्डयति तव काव चिन्तेत्यवाह, हे नतनसखृत
वयमेनोमयाः अपराधिनी मा वा न वा कृतापराधा वा न भवानः किन्तु भयात्
अमेयोऽपरिमित आनः पीडा वेषां ते, यद्यपि वयं न अपराधिनः तथापि भयेन
व्याकुला जाताः स्म इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा

॥८२॥

Sl. 82.—That beautiful lady along with this risen moon conduces to my death, for she causes advent of immeasurable anguish in me and revels in being a veritable net of cupid to me and prohibits my going abroad by hints in her words, and in fact in thus prohibiting she is अनाया i.e. is not in keeping with justice.

सर्वतोभद्रम् ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति, सेति । अत्र पदच्छेदः । सा, अमायामामासा, मासा, इति प्रथमे । मारानाशयानारानित्येकमेव पदं द्वितीये । यानावारारावा, आनाया, इति तृतीये । माया, रामा, माराय, असा, इति चतुर्थे । प्रेषितस्य विरहिणी विलपनमिदम् । सा स्मर्यामाणा रामा रमणी मासा चन्द्रेण असा सह, 'क्षायामगधरो राजा माः' इति चन्द्रपथ्यादि त्रिकाण्डशेषः, माराय विनाशाय । स्मर्यामाना नायिका दृश्यमानश्चन्द्रयालस्वनोद्गीपविभावावुभौ संप्रति मम विनाशाद्य भवत इत्यर्थः । सा कीदृशी ? यतोऽन्यस्याव्याजस्य अन्यस्यापरिमितस्य आस्य पीडाया आद्य आगमनं यथा सा, तथा मारः काम एव आनयो जालं बन्धनकारित्वात् तस्यायानेनागमनेनारयः कौडा यस्याः, मारानाशस्यायानं यतस्तादृश आरामो यस्या इति वा सा, तथा यानं गमनं आवारयति निवारयतीति यानावारः तादृश आरजो वचनं यस्याः सा मधुरवचनभङ्गा विदेश-गमनं निवारयन्तीत्यर्थः, अतएव अनाया नायो नयः तद्रहिता अकार्यज्ञेत्यर्थः नास्ति आयो गमनं यस्याः सेति केचित्, तथा मां लक्ष्मीं यातीति मया अतिसुन्दरीत्यर्थः । इत्थं बन्धेषु दुष्करा एव क्लृप्ताः खड्गादिवन्धास्त्विनः सुकरा इतुपेक्षिताः यस्यान्तर-तोऽनुसर्त्तव्याः ॥ ८२ ॥

यः स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।

इच्छष्टुःप्रभृत्येष दृश्यते सुकरः परः ॥ ८३ ॥

Sl. 83. — Then in शब्दालङ्कार we have varieties of repetition of स्वर, of स्थान (उच्चारणस्थान), वण as will be evident in some following slokas onwards.

अथ काव्यशोभाजनकत्वेनालङ्कारतया प्राचीनैरमुपपागतस्य स्वरानियमस्य बहुभेदस्यापि दुष्करं भेदचतुष्टयं दर्शयति, य इति । स्वरान् अकारद्वयः, स्थानानि कण्ठादीनि एषां काव्ये विवेकासम्भवाच्चङ्गवा वर्णा इत्यर्थः, तथा वर्णस्य कण्ठादन्त्याद्यविशेषित्ववर्णमात्राणि, तेषां नियम इतरव्यक्तेर्देनोपादानं चतुर्भिरेव स्वरैः स्थानैर्देवैर्वा निवत्स्नमित्याद्यवधारणमित्यर्थः तद्रूपो योऽलङ्कारः प्राचीनैरुक्त इति शेषः, असौ अतः प्रभृति चतुरादि यथा स्यात्तथा दुष्करेषु मध्ये इष्टोऽभिमतः यन्वाहुल्यमिमां दुष्कराणामिव दर्शनाय आवश्यकत्वात् चतुरादिस्वरस्थानवर्णनियम एव दुष्करतया दर्शयितुमुचित इत्यर्थः, चतुःप्रभृतीति दर्शयति इति क्रियाया विशेषणं वा, तस्मादिषु चतुरादिनियम एव दर्शयति, परः पञ्चषडादिनियमस्तु सुकरः सुकरत्वात् स न दर्शयति इत्यर्थः । चतुःप्रभृतीति प्रभृतिपदेन वयाणां द्वयोरेकस्य च ग्रहणं तेन स्वरस्थानवर्णानां प्रतीकं चतुस्त्रिह्रस्वनिश्चयरूपाश्चत्वारो भेदा दर्शयन्ते इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आस्वायानामाहान्त्या वागोतीरीतीः प्रीतीर्भीतीः ।

भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये ध्येक्ते देशे क्षेमि ॥८४॥

Sl. 84. (It speaks of 4 स्वर)—The final vedic speech in Upanishad, speaks of man's laudations as pestilences (due to reaction on their mind), speaks of affliction (on कलत्रपुत्र etc) as unwholesome, speaks of enjoyments as ignorance (मोह) ; so in holy place (क्षेमि देशे) meditation of Brahman is to be concentrated.

तत्र प्रथमं चतुःस्वरनियममुदाहरति, आस्वायानामिति । आस्वायानां वेदानामन्त्या वाक् उपनिषत् गीतोक्तानि ईतीः अतिशृङ्गादुपद्रवरूपा आह चित्तमोहकत्वादिति भावः, तथा प्रीतीः कलत्रपुत्रादिषु स्नेहान् भीतीर्भयजनिका आह विद्योगादिना

दुःखदाहत्वादिति भावः, तन्माहोगो मानादि विषयानुभवो रोगो व्याधिरिव, तथा मोक्षो विषयानन्दो मोक्षोऽज्ञानमेव । तद्धि विषयसङ्गं परिहृत्य किं कर्त्तव्यमित्याह, चेने पुण्ये अनुपद्रवे वा देशे, धेय्ये ध्यातव्ये ब्रह्मणि, धेच्छं धानं मनःसमाधानं धाः इच्छा तदेकत्वलिप्सा च ते कर्त्तव्ये इति शेषः । धेच्छे इति सयकारपाठे तु ध्या ध्यानमिच्छा चेत्यर्थः । आ व आ ई ओ ए इति चतुर्भिरेव स्वरैः पद्यनिबन्धनम् । विदुन्मालावृत्तम् ॥ ८४ ॥

क्षितिर्विजिति-स्थितिर्विहिति-व्रतरतयः परगतयः ।

उरु कुरुधुर्गुरु दुधुवुर्गुरु धि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

Sl. 85. The highly learned Kuru kings fatally surrounded and extremely agitated their enemy hosts—they being also attached to or bent on conquering countries and on formation of laws.

विस्वरनियममुदाहरति, जितोति । जितेर्विजितिर्विजयः, स्थितेर्मय्यांदाया विहिति-विधानस्य ते एव व्रतं, तत्र रतिर्देषां ते, ततश्च स्वजालुचितकर्मकरणत् परा उत्पन्नञ्च गतिर्देशा ज्ञानं वा देशां ते । 'गतिः स्त्री मार्गदेशयोर्ज्ञाने यावाभ्युपाययोः' इति मेदिनी । ईदृशाः कुरवः कुरुवंशीया कुरुदेशजा वा भूमाः युद्धि युद्धे स्वं स्वोयमरिकुलम् उरु अधिकां यथा तथा कुरुधुः आगतवन्तः, गुरु सातिशयं यथा तथा दुधुधुः कम्पयामासुः । अत्र इ प्र उ इति व्रथ एव स्वरः । त्वरितगतिर्वृत्तम् ॥ ८५ ॥

आदीप्ती क्रीकीर्त्ती धीनीती गीःप्रोती ।

एधेते ह्वे ह्वे ते ये नेमे देवशे ॥ ८६ ॥

Sl. 86. The group of two, augment with three—e.g. fortune and prosperity, delicacy and renown, wit and Polity, speech and sweetness (or-satisfaction); and indeed these are not found in “Devesha” (Indra) even.

द्विस्वरमुदाहरति, श्रीदीप्ती इति । श्रीर्लक्ष्मीः दीप्तिः शोभा ते, श्रीर्लज्जा कीर्तिश्च ते, श्रीर्बुद्धिः नीतिश्च ते, गोर्वाणो प्रीतिः सन्तीषश्च ते, एते द्वे द्वे ते तव एधेते वड्तेते, ये द्वे द्वे इमे देवेशे इन्द्रेऽपि न विद्येते । अत्र इ ए इति द्वावेव स्वरौ । वाणीवत्-
'सर्वे चेद्दोषाणां वाणीति प्रोक्ता सा' इति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

सामायामामाया मासा मारानायायानारामा ।

यानावारारावानाया माया रामा मारायामा ॥ ८७ ॥

स्वरनियमः ॥

Sl. 87. (this is the same as Sl. 82 which see ante).
(here ends स्वरनियम) ।

एकस्वरमुदाहरति, सीति । झीकोऽयं सर्वतोभद्रोदाहरणत्वेन पूर्व्यसुक्तस्यैव व्याख्यातः । अत्र आकार एवैकः स्वरः ॥ ८७ ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने दायतां सक्तत् ॥ ८८ ॥

Sl. 88. Ho fine-breasted lady, just place your eyes on the starry firmament, free of clouds and hence pleasing to the eyes,

अथ स्थाननिशमं दर्शयन् प्रथमं चतुःस्थानमुदाहरति. नयनेति । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम । हे अङ्गने प्रशस्ताङ्गवति ऋघने मेघरहिते अतएव नचवगण-
शालिनि तत एव नायनानन्दजनने गगने सकृदेकवारमिति दृष्टिर्दीयतामित्यन्वयः ।
इदृशगगनस्थोद्भापकत्वात् दर्शने ज्ञाने मानो न स्यात्सतोव्यभिचेत्य दर्शनाद्ये नायक-
स्थानरोध इति भावः । अत्र दन्त्यतालव्यकण्ठासूडं नेत्रैरेव वर्णनिबन्धनान्त्वान् चत्वार्येव
स्थानानि ॥ ८८ ॥

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि ।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ ८९ ॥

Sl. 89. Ho lady of developed breasts, whom do not
your moon-like face captivate, face having lotus-like eyes
and having bee-like black tresses of hairs.

विस्थानमुदाहरति अलोति । हे घनस्तनि कठिनकुचे अलिनी धमरास्तद्वतीला
अलकलता यत्र तत, तथा नलिनच्छाये पद्मसदृशे नयने यत्र तत्, तथा शशिन इव
कान्तियस्य तत्, इदृशं ते तव आननं कं पुरुषं न हन्ति न व्याकुलयति । अत्र कण्ठ-
दन्त्यतालव्यकण्ठैरेव निबन्धनमिति त्रौण्येव स्थानानि ॥ ८९ ॥

अनङ्गलङ्घनालम्बनानातङ्गा सदङ्गना ।

रुदानघ सदानन्दनताङ्गासङ्गसङ्गतः ॥ ९० ॥

Sl. 90.—Ho thoughtless one ! Ho one ever addicted
to pleasures, your devoted wife harbours various misgiv-
ings due to love-strokes and may be defiled due to contact
with vile ones.

द्विस्थानमुदाहरति, अनङ्गेति । भार्यामनादृत्य गौतवादादिप्रसोदेन कालं गमयन्तं सखायं प्रति कस्यचिदुपालम्भनमिदम् । हे सदानघ सर्वस्मिन्नपि समये व्यथारहित निश्चिन्तेत्यर्थः, तथा हे सदानन्दनताङ्ग सदा आनन्दे आनन्दकरं कर्म गौतवादिनादि तत्र नतं प्रवर्णं व्यापृतमित्यर्थः अङ्गं गावं यस्य स, तथा तत्सम्बो-धनम्, नास्ति सुङ्गो येषां तैऽसङ्गा दुर्जनास्तेषां सङ्गतः सम्यक्तात्, सती चाभावङ्गनाचेति सदङ्गना साध्वपि स्त्री अनङ्गस्य कामस्य लङ्घनया आक्रमणेन लग्नाः सम्भवतो नाना बहुविधा आतङ्का यस्यास्तादृशो भवति । भर्तृविरहिता हि स्त्री साध्वपि दुर्जनसङ्गात् सदीपा भवितुमर्हति तस्माद्दृष्टाप्रसोदं परिहृत्य भार्यानुरक्तो भवेति भावः । अत्र पाठान्तराण्यनुपादीयानौत्पेक्षितानि । अत्र कण्ठ्यदन्त्यैरेव वर्णेनिवन्धनमिति द्विस्थानता ॥ ८० ॥

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाङ्काककाकहा ।

अहाहाङ्ग खगाङ्गागकङ्गागखगकाकक ॥ ८१ ॥

स्थाननियमः ॥

Sl. 91. Ho one who dived in the rippled water of Ganges who destroyed crowlike (black) sins—अघकाकहा, had no wailing of “Ha, Ha (अ-हाहाङ्ग)” had travelled Sumeru mountain marked with sun etc (खगाङ्ग) and who had not been restless with fickle sense, has rightly travelled over the Earth. (Here ends स्थाननियमः) ।

एकस्थानमुदाहरति, अगा इति । कस्यचिद्विहितवहुतोर्थमगणस्य स्तुतिरियम् । पदच्छेदो यथा । अगाः, गाम्, गाङ्गकाकाकगाङ्का अघकाकाकहा, इति प्रथमाहम् । अहाहाङ्ग, खगाङ्गागकङ्ग, अगखगकाकक, इत्युत्तराह । तदयमन्वयः । हे

गाङ्गाकाकागाङ्गाक गङ्गाया इदं गाङ्गं यत् कं जलं तस्य आकाकः सगच्छकुटिल
गमनम्, 'केशब्देऽत्यस्मादाङ्पूर्वाभावे क्तिप्' आकाः तत्सहितोऽकः 'अक्कुटिलायां
गतावित्यस्माद्भावे ङः' आकाकस्तस्माद् इत्यर्थः तं गाङ्गत इति गाङ्गाकाकागाङ्गाकस्तत्-
सम्बोधनम्, निन्दितान्यवानि पापान्यवक्तानि 'कुहमायां कः' । तानेवोपद्रवहेतुत्वात्
काका वायसाः तान् हनोति अवककाकहा ताडयस्व' गां पृथिवीम् अगा गतवान्
प्रदक्षिणीकृतवानित्यर्थः । अतश्च पापकृतविषादाभावात् त्वं अहाहाङ्ग हाहेति दोनञ्-
निमज्जति गच्छतीति हाहाङ्गः 'अगिगत्यामित्यस्य णटिरूपम्' तद्विभोऽहाहाङ्गस्तत्-
सम्बोधनम् । तथा हे खगाङ्गागकङ्क—खं आकागे गच्छन्तीति खगाः सूः आदयः ते
अङ्गाशिरानि यस्या ताडणी योऽगः पर्वतः सुमेरुरित्यर्थः तं कङ्कते गच्छतीति खगाङ्-
गकङ्कः 'ककि गत्यामित्यस्य णटिरूपम्' तत्सम्बोधनम्, पुण्यप्रभावेन सुमेरुपर्यान्त-
गामिन् खर्गसुखाभिलाषिन्निति वार्थः । तथा हे अगखगकाकक अगन्ति कुटिलं
गच्छन्तीत्यगानि यानि खानौन्द्रयाणि तानि गच्छति कारणतया प्राप्नोतीति अगखगं
ताडयं यत् कं सुखं तच्चै न ककते चपलीभवतीति अगखगकाककः 'अक् गच्छा-
लौलावित्यस्य रूपम्' तत्सम्बोधनम्, इन्द्रियजन्यसुखायालोकप्रेत्यर्थः । अत्र कण्ठ्य रेव
वर्णसंयन्धनमित्येकस्थानता ॥ ६१ ॥

रे रे रोरुरुरुरोरुगागोऽगाङ्गागोऽगगुः ।

किं केकाकाकुकः काको मामा मामम मामम ॥ ६२ ॥

Sl. 92. Ho one addicted to money but devoid thereof,
dont you approach me ; can a raven imitate hilarious cry
of peacocks ; Ho vile one, who creates pain in the heart
of screaming (crying) deer, and ever lives in regions of
mountain and uses slang words, go off.

अथ वर्णनियमान् दर्शयन् प्रथमं चतुर्वर्णमुदाहरति, रे रे इति । बहुपञ्चाशः
 कस्याश्चिद्वाराङ्गनायाः स्वमभिलष्यन्तं कश्चित् पुलिन्दं प्रति ह्येषोक्तिरियम् । रे रे
 इति नोचसन्बोधने । रे रे मामम मा लक्ष्मीस्तस्यां मम समता यस्य सः ततस्त्वोधनम्,
 ममेत्यवयं धर्मपरोयं निहृष्टः, दरिद्रत्वात् धनव्यये कातरित्यर्थः । मायाम् असमत्वं
 यस्मिन् विगृह्य लक्ष्मीयुनित्यर्थः इति केचित् । सामिति निषेधे । सम्भूमे द्विवचनम्,
 त्वं मां मामा गच्छ उच्यतेत्यर्थः । यतः काको वोयसः किं कैकाकाकुको भवति अपि
 तु नेव, कैका मयूरध्वनिः तस्याः काकुर्मदकृतो विकारः तां कायति शब्देन प्रकाश-
 यतीत्यर्थः इति कैकाकाकुकाः, 'आदन्तत्वादङ्' । काको यथा कैकाकाकुमधिनम्
 नाहन्ति तथा त्वं सामित्यर्थः । इति तृतीयपादार्थः । निष्कटकार्यकारित्वादपि त्वं
 न मे योग्य इत्याह, त्वं रोरुरोरुरोगागोगः रोरुर्यते भवेन भृशं पुनः पुनर्वा
 रीतीति रोरुः 'रीतेर्यङ्'त्वात् क्तिप् 'कौय' इति यलोपः । तादृशो यो रुरुर्मृगविशेषः
 तस्योरुसो वचसो या रुक् शरवेधकृतपीडा तद्रूपमागः पापं तद्वच्छति प्राप्नोतीति
 रोरुरोरुरोगागोगः निरपराधजीवहिंसकत्वात् पापात्मेत्यर्थः । निष्कटदेशवासित्वाच्च त्वं
 न मे योग्य इत्याह, अगाङ्गगः अगस्य पर्वतस्य अङ्गमेकदेशं गच्छतीति सः पर्वतीय-
 त्वादविदग्ध इत्यर्थः । असम्बद्धप्रलापित्वाच्च त्वं न मे योग्य इत्याह । अगगुः न गच्छति
 सम्बद्धविषयं न प्राप्नोतीत्यगा तादृशो गोर्वाणी यस्य सः, अगतोत्यगा कुटिला गौर्यस्मिन्
 केचित् । अत्र र ग क म इति चतुर्भिरेव वर्णैर्निबन्धनमिति चतुर्वर्णता, वर्णपदस्य
 वृत्तपूरकवर्णपरं तेनाङ्गत्वत्वात् ङकारसङ्गावेऽपि न चतुर्वर्णनियमव्याघातः, तस्या
 वृत्तपूरकत्वाभावादिति बोध्यम् । उदाहरणे चास्मिन्नव्यवहितवर्णचतुष्टयेन पादचतुष्ट-
 यनिबन्धनादयमेव नियम इति न मन्तव्यम्, सव्यवधाननिवेशेऽपि चतुर्वर्णनियमानपायान्,
 ग्रन्थज्ञता तु केवलं शक्तिप्रदर्शनार्थमेवं निबद्धमिति ज्ञेयम् ॥ ६२ ॥

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदमिन्दिनः ।

दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ६३ ॥

Sl. 93. Ho lord (god), you delighted the gods, dispelled those who defied the vedic lessons ; and in piercing the King of the demons (Hiranyakasipu) your lion-like roar terrorised the denizens of Heaven.

दिवर्णमुदाहरति, देवानामिति । देवानामिन्द्रादीनां नन्दनो देव्यगणदमनात् मन्तोषणः तथा वेदनिन्दिनो वेदान् निन्दयतो नास्तिकजनस्य नोदनो, निराकृतां, देवो नरसिंहरूपी भगवान् विष्णुः, दानवान् इन्द्रादिजयादिना नन्दयतीति स तथा तस्य दानवनन्दिनो हिरण्यकशिपोर्दाने खण्डनसमये दोऽवखण्डने इत्यस्य रूपम्' नादेन तारतरसिंहनादेन कृत्वा दिवसाकाशं दुदाव उपतापितवान् अन्तरिक्षवरान् सचक्रि-
तांश्चकारित्यर्थः । अत्र द व न इति त्रिभिर्वच वर्णनं बन्धनमिति विवर्णता ॥ ६३ ॥

सूरिः सुरासुरासारिसारः सारससारसाः ।

ससार सरसीः सीरी सस्रुः स सुरारसी ॥ ६४ ॥

Sl. 94. The learned strong-thighed drinker Balarama whose strength attacks alike the gods and the demons approached pools for sports and thus remained there along with sweet-cackling cranes.

दिवर्णमुदाहरति सूरिरिति । बलदेवस्य जलक्रीडाप्रकरणोपशोकोऽयम् । सूरिः पण्डितः, तथा सुरासुरान् देवदेव्यानां च आसुराणां नाशितुं शीलं यस्य तादृशः सारो बलं यस्य सः, सुरासुरासारिसारः, तथा शोभनावरू स्रु—ताभ्यां स्रु वर्त्तमानः सस्रुः, तथा सुराया मद्यस्य रस आखादोऽस्यास्तीति सुरारसी, स प्रकरणिकः प्रसिद्धो वा सीरी बलदेवः आरसन्ति मधुरशब्दं कुर्वन्तीत्यारसा ये सारसा पक्षिविशेषाः तैः स्रु वर्त्तमानाः

सारससारसाक्षादृशोः सरसीः सरांसि ससार विहृतं जगाम । अव स र इति
द्वाभ्यामेव वर्णाभ्यां निवन्तनमिति द्विवर्णता ॥ ६४ ॥

नूनं नुन्नानि नानेन नाननेनाननानि नः ।

नाऽनेना ननु नाऽनूनेनैनैनानानिनो निनीः ॥ ६५ ॥

वर्णनियमः ॥

Sl. 95.—By this victorious one with his frowning face even, has been surely overpowered our lives ; owing to this strong foe (of ours), our master to save his life will not become free of sin.

एकवर्णं सुदाहरति, नूनमिति । प्रवलीरिपुराजितस्य कस्यचिन्नृपतेः सैन्यानां दैन्यो-
क्तिरियम् । अव पदच्छेदः, नूनं नुन्नानि, न अनेन, न आननेन, अननानि नः, इति
पूर्वाह्ने । न, अनेनाः ननु, ना, अनूनेन, एनेन, अनान्, इनः, निनीः इत्यात्तराह्ने,
अनेन विजयिना रिपुणा कर्ता आननेन भ्रुकुटिमता सुखेनैव हत्वा नोऽस्माकम् अननानि
प्राणाः नूनं निश्चितं न न नुन्नानि अपनोतानि अपि तु नुन्नान्येव । अस्य सुखमेव दृष्टा
वयं मृतप्राया का कथा युद्धप्रहारादिनेत्यर्थः, इति पूर्वाह्नीर्थः । ननु ओः, सैन्यानां
वम्बून् प्रति सम्बोधनमिदम्, अनूनेन प्रवलीन एनेन एतेन रिपुणा हेतुना अस्मादित्यर्थः
'इदमय कथितानुकथने द्वितीयादौखेनः' इत्यनेन इदम् एवादिशः । इनो ना अस्माकं
प्रभुः पुरुष अनान् प्राणान् निनीः नेतुमिच्छुः दृणकवलनादिना रक्षितमिच्छुः
सन्नित्यर्थः, 'निनीरिति नौजः समन्तस्य क्षिपि रूपम्', न अनेनाः अपापो न भवति शत्रु-
विजितस्य यथाशक्ति युद्धेनैव मरणं श्रेयो न पुनस्तस्यानुवृत्त्या प्राणरक्षणमिति भावः ।
अव केवलं नकारेणैव निवन्तनमित्येकनियमः ॥ ६५ ॥

इति दुष्करमार्गेऽपि कश्चिदादर्शितः क्रमः ।

प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः ॥ ६६ ॥

Sl. 96. Having thus instanced the difficult वर्णनियम our poet now introduces प्रहेलिका with its varieties in his शब्दालङ्कार Chapter. प्रहेलिका is a desire—concealing concised statement. (“अभिमतार्थसंवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिका”)

अस्य दुष्करचित्रसुपसंहरन् प्रहेलिकामवतारयति, इतोति । कश्चिदिति स्वल्पतर इत्यर्थः, अन्येऽपि दुष्कराश्चित्रालङ्काराः पद्मादिबन्धक्रियाकारकगुप्तादयः प्राचीनैरुक्ताः सन्ति । यन्महाबुद्ध्या ते नोक्ताः यन्मान्तरतो ज्ञातव्या इत्यर्थः । प्रहेलिकेति प्रहेलिकायाः प्रकाराणां विशेषाणां गतिलक्षणम् उद्दिश्यते उद्देशपूर्वकमुच्यते, विशेषा उद्दिश्यन्ते । तेषां लक्षणञ्चोच्यते इत्यर्थः, सामान्यलक्षणन्तु प्रसिद्धत्वान्नोक्तं यन्मान्तरतो ज्ञातव्यं यथा ‘प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संवृतिकारि यत्’ इति । अभिप्रोतार्थसंवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिकेति सामान्यलक्षणम् ॥ ६६ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे ।

परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ६७ ॥

Sl. 97. Though प्रहेलिका is not recognised by some as a शब्दगत अलङ्कार by the saying “रसस्य परिपन्थितात्नालङ्कारः प्रहेलिका”, for it is like a riddle to hearers and the meaning is not clear to all ; still by suppressing the real meaning by व्यर्थक words or constructions, it vitiates other’s wit in an assembly

of the learned, and thereby produces some fun and sentiment (रसनिम्पत्ति) in others ; so Dandin says it is a kind of sabdalamkara, is not totally रसपरिपन्थो and has place in Kavyas ; otherwise it is not an alamkara but a fault (Dosha) in Kavya. Thus our author will give some 16 instances of अदृष्ट (non-faulty) "Prahelika" with determinations—as will be evident here in the next few slokas onwards (See also Tika therein). Thus our author will end शब्दालङ्कार with this ।

ननु प्रहेलिकाया यमकादिवत् सम्यक्, शब्दोपस्कारकता नास्ति प्रतुष्ट प्रकृतार्थ-
संवरणात्मकत्वाच्च रसप्रतिकूलम्, अतएवास्या अलङ्कारत्वमपि नाङ्गोक्तमन्यैः यदुक्तं
“रसस्य परिपन्थित्वात्प्रालङ्कारः प्रहेलिका” इति, तत् कुत्रास्या उपयोग इत्यवाह, कीडेति ।
क्रीडार्था या गोष्ठौ सभा तत्र विनोदाः संलापमङ्गला प्रमोदालोपु । यद्वा मिथोवाक्
चातुरीकौतुकं क्रीडा, विदग्धानाम् आसनवन्धो गोष्ठौ, काव्यालापेन कालहरणं
विनोदः, अतएव कादम्बर्यां 'कदाचिदक्षरच्युतकमावाच्युतकविन्दुमतौ गूढचतुर्थपाद-
प्रहेलिकाप्रदानादिभिः' इत्युक्तम् । तेषां द्वन्द्वः ; तेषु ; तथा तज्ज्ञैः प्रहेलिकाभिज्ञैः
सह आकीर्णं जनसङ्कुले देशे यन्मन्त्रणं गुप्तभाषणं तस्मिन्, तथा परस्परं बोद्धव्यमिन्नस्य
व्यामीहने अपरिज्ञाद्वत्प्रतिपादने च प्रहेलिकाः सोपयोगाः सप्रयोजनाः, तस्मात्
क्रीडाद्युपयोगित्वात् अलालङ्कारत्वम्, अन्यत्र तु दोष एवेति बोध्यम् ॥ ९७ ॥

आहुः समागतां नाम गूढार्थां पदसन्धिना ।

वञ्जितान्यत्र रुढेन यत्र शब्देन बञ्चना ॥ ९८ ॥

Sl. 98. Prahelika may be अदृष्ट and दृष्ट ; it is दृष्ट or faulty when the meaning cant be guessed due to च्युत् or अक्ष

अक्षर etc ; or all प्रहेलिका that are outside the jurisdiction of 16 varieties of Prahelika illustrated herein will be दुष्ट प्रहेलिका ; thus our author in Sl. 107 says 'ता दुष्टा याः अलक्षणाः' ; of अदुष्टप्रहेलिका, समागताप्रहेलिका is that where the meaning is concealed (गूढ) by पदसन्धि ; and वञ्चिताप्रहेलिका arises when vitiation of wit is created by not taking the रुढ or usual meaning of words (See Tika),

प्रहेलिकाप्रकारायादुष्टा दुष्टाय, तत्रादुष्टानामिव षोडशानां पञ्चादुदाहरणैः परीक्षां दशयिष्यन् प्रथमं सोद्देशं लक्षणमाह, आहुरिति । पदयोः सन्धिना सान्निध्यजनित-सन्धिकार्यदीर्घादिना गूढो दुर्वोधाऽर्थो यत्र तां समागतां नामप्रहेलिकामाहुरित्यन्वयः । अत्र पथादित्यमाणां सर्वेषां प्रथमान्तत्वात् समागतमित्यत्र द्वितीयान्तता प्रक्रमभङ्ग-मावहति तस्मान् 'आहुः समागतां नाम' इत्यादिपाठो लिपिकरप्रमादकृतः 'सैयं समागता नाम' इत्यादि पठनीयम् । अनयं विवक्षितमिदं रुढेन प्रसिद्धेन शब्देन यत्र वञ्चना प्रतारणा सा वञ्चिताख्या ॥ ८८ ॥

व्युत्क्रान्तातिव्यवहित-प्रयोगान्मोहकारिणी ।

सा स्यात् प्रसुषिता यस्यां दुर्वोधार्था पदावली ॥ ८९ ॥

Sl. 99. We get व्युत्क्रान्ता प्रहेलिका where due to व्यवहितप्रयोग of cv, ds, wit is vitiated in grasping the meaning ; and प्रसुषिता प्रहेलिका is where the series of words convey meaning hard to grasp (दुर्वोधार्था पदावली) .

[In वञ्चिता one पद is दुर्वो- whereas here in सुषिता series of पद are so etc].

व्युत्क्रान्ति । अतिव्यवहितानाम् अत्यनासन्नपदानां प्रयोगात् मोहकारिणो
 बोद्धुरर्थगृह्येधुर्थमप्यादिका संवृत्तिकारिवाक् व्युत्क्रान्ता व्युत्क्रान्ताख्या इत्यन्वयः ।
 अत्र किञ्चिद्व्यवधानेन प्रयोगो न तथा मोहयतीत्यतिशब्दप्रयोगः, आसत्तियान्वयबोधहेतुः
 तद्रूपक्रमलङ्घनात् व्युत्क्रान्तेति संज्ञा । सा स्यादिति । दुर्व्योधी तत्तदर्थेषु तत्तत्पदानां
 प्रयोगप्रसिद्धिरहितत्वात् दुःखिन बोध्या अर्था यस्यास्तीदृश—पदावली पदसमूहः, न
 त्वेकं पदम्, प्रकर्षेण बोद्धुमुचितत्वसम्पादनात् प्रमुचिता । निरुक्तवञ्जितायान्तु एकं
 पदं दुर्व्योथार्थमित्यत्रोऽनयोर्भेदः, किञ्च वञ्जितायां नानार्थस्य पदस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः
 अत्र तु पदानोक्तार्थानि इत्यतोऽपि भेदः ॥ ९९ ॥

समानरूपा गौणार्थारोपितैर्यथिता पदैः ।

परुषा लक्षणास्तित्वमात्र-व्युत्पादि श्रुतिः ॥ १०० ॥

Sl. 100.—समानरूपाप्रहेलिका is due to words pointing to
 गौणार्थ ॥ परुषाप्रहेलिका arises when a word is boldly used in a
 sense got by derivation only but not in its प्रचलितार्थे ।

समानरूपेति । गौणार्थेषु साध्यावसानगौणलक्षणया बोध्यार्थेषु आरोपितैः लक्षणा-
 प्रयोजनीभूताह्वयार्थभेदप्रतीतिजनकतया प्रयुक्तैः पदैर्यथिता निबद्धा संवृत्तिकारिवाक्
 सदृश्योः शकालक्ष्ययोर्द्वयोः समानरूपतानिबन्धनत्वात् समानरूपा स्यात् । परुषेति ।
 लक्षणस्य अनुशासनस्य अस्तित्वमात्रेण तदर्थेऽस्य शक्तिरस्ति न वित्यविविच्य केवलमनु-
 शासनमस्तीति कृत्वा व्युत्पादिता श्रुतिः शब्दो यत्र तादृशौ वाक् पारुष्येण प्रयुक्तत्वात्
 परुषा स्यात् ॥ १०० ॥

सङ्ख्याता नाम सङ्ख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।

अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

Sl. 101. रंख्याता प्रहेलिका arises due to some numerals used producing vitiation of wit ; when a word is made to imply a meaning not got on the surface of the words used, it produces प्रकल्पिता प्रहेलिका ॥

अङ्ख्यातेति । यत्र सङ्ख्यानं वर्णानां गणना यद्वा प्रयुज्यमानः सङ्ख्यावाचकशब्दो व्यामोहकारणं श्रौतुम् टितिनिश्चयाभावेन विशेषेण मोहं जनयति सा सङ्ख्यानघटितत्वात् सङ्ख्याता । अन्यथेति । यत्र वाक्येन अन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानात् अर्थात् अन्यप्रकारेण पर्यवसानं प्राप्य शोभां गच्छति सा अन्यार्थस्य प्रकल्पनात् प्रकल्पिता स्यात् ॥ १०१ ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नान्नि नानार्थकल्पना ।

निभृता निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा ॥ १०२ ॥

Sl. 102. नामान्तरिता प्रहेलिका arises when a designation being used, various senses are implied ; निभृता प्रहेलिका is there where by words applying both to प्रकृत and अप्रकृत matter, the real meaning is really concealed (निभृत) । (see Tika).

सेति । नान्नि सञ्ज्ञाविशेषे ज्ञातव्ये यस्यां नानार्थानां कल्पना शब्दस्य नानार्थ-सङ्केतितत्वात् बहुनामर्थानां विकल्पनं घटते सा नामान्तरेणान्तरितार्थविषयत्वान्ना-मान्तरिताख्या । निभृतेति । तुल्यधर्मस्पृशा प्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्मे प्रति-

एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।

दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीतास्तुर्दश ॥ १०६ ॥

Sl. 106. Earlier professors have described these 16 varieties of प्रहेलिका ; and they have read or described 14 varieties of दुष्ट प्रहेलिका, too (See Tika),

एता इति । एताः समागतादयोऽदुष्टाः, षोडशेति शुद्धसङ्कीर्णभेदेनेत्यर्थः, अदुष्टत्वान्मयापि दर्शिता इति भावः । तैः पूर्वाचार्यैरेव, अन्याः पुताचरादत्ताचरापुतदत्ताचाराविन्दुमतीप्रभृतयः इति केचित्, गुप्तादीनामप्यत्रैवान्तर्भावान् इत्यनेन । अधीताः पठिताः ॥ १०६ ॥

दोषानपरिसङ्ख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।

साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः ॥ १०७ ॥

Sl. 107. But we having considered innumerable प्रहेलिका दोष giving rise to numerous दुष्ट प्रहेलिका, consider and enumerate here अदुष्ट or साध्वी-प्रहेलिका only, and say that those प्रहेलिका that are not covered by the above लक्षण are दुष्ट (या अलक्षणाः ता एव दुष्टाः) ।

ननु दुष्टप्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैरुक्ताश्वेतु त्वयाप्यनन्तरमुच्येरन्नित्याह, दोषानिति । अपरिसङ्ख्येयानत्यधिकान् तासां दोषान् अत्यन्तशब्दबोधप्रतिबन्धकत्वरूपान् मन्यमानाः दोषबाहुल्यादलङ्कारत्वाभावं जानन् इत्यर्थः, साध्वीरेव दोषबाहुल्याभावेनालङ्कारत्वमापन्नाः समागताद्याः षोडशैव अभिधास्याम उदाहरिष्यामः । अत्राभिधानमुदाहरणेन परीक्षा, न तूद्देशो लक्षणं वा, तयोक्तत्वेन अभिधास्याम इति भविष्यत्प्रयोगानुपपत्तेः । ननु

तर्हि शिष्याणां कथं दुष्टप्रहेलिकापरिज्ञानं स्यादित्यत्राह, ता इति । यास्तु प्रहेलिकाः
अलक्षणाः निरुक्तसमागतादिलक्षणशून्याः ता दुष्टाः, निरुक्तलक्षणशून्यसंज्ञितकारिवचनं
दुष्टप्रहेलिकेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।

अस्थानरुदितैरेभिरलमाक्षोहितेक्षणे ॥ १०८ ॥

Sl. 108. Example of (समागता प्रहेलिका)—Ho one of slightly
red eyes, why do you become angry with me ; away with
all untimely wailings, I do not harbour a mind intent on
milk (so I have not done harm to your milk) ; [here
the concealed meaning is—my mind is not prone to the
fault of the company of another lady (See Tika) ; disjoin
as न मे आगोरसाभिज्ञं चेतः] ।

तवादुष्टाः षोडश क्रमेणोदाहरन् प्रथमं समागतमुदाहरति, नेति । जनसमाजि
मानिनीं गोपीं प्रसान्वयतः श्रीकृष्णस्योक्तिरियम् । हे आक्षोहितेक्षणे कस्मात् प्रकुप्यसि,
एभिरौदृशैः अस्थानरुदितैरलम, यतो मया गोरसोदुग्धादिलक्षणाभिज्ञं चेतो न, अत्र
धार्यत इत्यध्याहृतेन सङ्गतेन क्रियापदेनान्वयः, तव दुग्धाद्यपचयो मया न कृतः कथं
त्वं प्रकुप्यसि रोदिषि चेत्तुदासीनबोधः । संवरणकारी प्रथमोऽर्थः । अत्र
सम्भ्रमात् क्रियापदं नौक्तमिति अध्याहृतेन धार्य इति क्रियापदेनान्वयबोधं कुर्वन्त
उदासीनाः अनेनास्या दुग्धाद्यपचयः कृतस्तदर्थमियं कुपिता रोदितौति जानन्त्विति
वाक्यस्य संवरणकारिता । प्रकृतार्थस्तु मे मम चेतः आगोऽपराधः नाधिकान्तरसङ्गादिः
तस्य रसे आस्वादे अभिज्ञं न, त्वदितरां चेतसापि नाकाङ्क्षे तत्कथं प्रकुप्यसि मानिनी
भवस्योति । अत्र मे आगोरसाभिज्ञमित्यत्र सन्धिकार्येण एकारस्यायादेशेन मयागोर-
सेत्यादि जातम्, तेनैव प्रकृतार्थो गूढः ॥ १०८ ॥

कुञ्जामासेवमानस्य यथा ते वृद्धं ते रतिः ।

नैवं निर्विशतो नारीरमरस्त्रीविडम्बिनीः ॥ १०९ ॥

Sl. 109. (Illustration of वञ्चिता) your passion does not so much increase in enjoying a well nigh divine damsel as in enjoying a humpbacked lady ; (here the internal meaning is—.....as in enjoying a lady of Kanyakubja (कुञ्जाम् = काव्यकुञ्जजातां रमणीम्) ।

वञ्चितामुदाहरति, कुञ्जामिति । काव्यकुञ्जनगर्यां तत्रत्यनार्यां वानुरक्तं प्रति काव्यविदुक्तिरियम् । कुञ्जां भुगपृष्ठां काञ्चिन्नारीम् चासेवमानस्य उपभुञ्जानस्य ते तत्र यथा रतिगुरागो वृद्धं ते एवं तथा अमरस्त्रीविडम्बिनीर्देवाङ्गनामदृशोः नारीनिं विशत उपभुञ्जानस्य ते रतिनं वृद्धं ते इति प्रथमोऽर्थः । संवरणीयार्थस्तु कुञ्जा-काव्यकुञ्जाख्यनगरीं तत्रत्यरमणीं वेत्यादिः, अथ कुञ्जाशब्दो भुगपृष्ठनायं मेव प्रसिद्धः विवञ्चितायां काव्यकुञ्जनगर्यां तदुत्पन्ननार्यां वा न तथेत्यप्रसिद्धार्थस्य निपुणमति-बोधतया संवरणम् ॥ १०९ ॥

दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्ठके ।

मुखं वलगुरवं कुर्वंस्तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥ ११० ॥

Sl. 110. (उदाहरणा-ना exemplified)—the swan having pressing his body in the rough stalk of lotus and uttering sweet sounds is kissing the lotus with his beaks ; (here the अन्वय is व्यवहित) ।

व्युत्क्रान्तामुदाहरति, दण्डेष्विति । कर्कशकण्ठके पद्मिण्या दण्डे नाले अङ्गानि घट्टयन् तथा वल्लारवं कुर्वन् हंसः तुण्डेन मुखेन पद्मिण्या मुखं चुम्बति इति योजना । तदियमन्वयः बोधहेतोरावचोर्दिशिवेषातिक्लमाद् व्युत्क्रान्ता ॥ ११० ॥

खातयः कनि काले ते स्फातयः स्फार्हवत्त्वावः ।

चन्द्रे साक्षाद्भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

Sl. 111. Ho girl (हेकनि), in your leg (तेकाले, पादे इत्यर्थः) there are jingling sounds (खातयः) swelling sounds (स्फातयः), increasing with your gaits—the leg is enjoyable like moon incarnate and my mind stops there (मम प्राणवायवः तत्र धारिणः स्थायिन इत्यर्थः) [here there being series of words having अप्रसिद्धार्थं we get प्रमुषिता प्रहेलिका] ।

प्रमुषितामुदाहरति, खातय इति । हे कनि कनी ('कन्या कनी कुमारी च' इति हेमचन्द्रः) ते तव काख्यते प्रचिप्यते यः स कालः पदः, ('कल प्रेरणे इत्यस्य चौरादिकस्य कर्मणि घणि रूपम्, ') तस्मिन्, खातयः खमाकाशं खस्यायं गुणः खः शब्द इत्यर्थः, अतनम् अतिः '५त् सातत्यगमने इत्यस्य भावे इङ्', खस्य शब्दस्य अतिर्गमनं देषु ते तथा शब्दकारिनूपुराद्यलङ्कारा इत्यर्थः, सुद्रघण्टिका इत्यनेन, ते स्फातयः स्फायनं स्फाः वृद्धिधरित्यर्थः, तस्या अतिर्गमनं यत्र ते स्फोता इत्यर्थः प्रभूता इति यवत्, तथा स्फां स्फोततामहंतौति स्फाहे वल्लानाज्जातो ध्वनिर्वलगुः, स्फाहो वलगुर्वेषां ते गमनवशात् तव पादे नूपुराद्यलङ्कारा अधिकं शिक्षितं कुर्वन्तीत्यर्थः । चन्दति आह्लादयतीति चन्द्रस्तस्मिन् अत्र ईदृश सशिक्षितनूपुराद्यलङ्कारवतीत्यर्थः ततः तव पादे साक्षात् प्रत्यचीकृते सति मम वायवः प्राणाः धारिणोऽवस्थिता भवन्ति । 'धृङ्' अवस्थाने इत्यस्य रूपम् । अत्राप्रसिद्धार्थं बहुमिः पदेः श्रोतॄणां प्रमोषणात् प्रमुषिते-यम् प्रहेलिका ॥ १११ ॥

अवोद्याने मया दृष्टा वल्लरी पञ्चपल्लवा ।

पल्लवे पल्लवे ताम्ना यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

Sl 115. In this garden of your body I have seen your creeper-like arm having five twigs of fingers, and in each of these twigs there are ruddy blossom in the shape of red nails. (Here गीशयं is intended: thus—उद्याने etc. meaning देहे &c, we get समानरूपा प्रहेलिका) ।

समानरूपामुदाहरति, अवोद्यान इति । वल्लरी लता । अन्वयः सुगमः । अवोद्यानत्वेन नायिकाया देहः, वल्लरीत्वेन बाहुः पल्लवत्वेनाङ्गुलयः, कुसुममञ्जरीत्वेन नखा अभ्यासिता, नखानां तावता च तावद्वाङ्मर्मसर्गात् ॥ ११२ ॥

सुराः सुरालये खैरं भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

मज्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥

Sl. 118. (Illustration of पुरुषा प्रहेलिका) the toppers are loitering in the drinking place joyfully exposing their teeth, and they seem as if diving in the pool of wine. (Here words are used in unusual meaning though sticking to derivations) —(See Tika).

पुरुषामुदाहरति, सुरा इति । सुरा मद्यं, तां कुर्वन्तीति सुराः शीष्टिकाः (‘नामणिङ्कात् सुराशब्दात् पचादित्वात् ङः’) । यद्वा सुरा एषामस्तीति सुरापायिनः । दशनार्चिषा दास्येन विवृतमुखतया निःसृतं दन्तकिरणेनोपलक्षिताः, सुराया इदं सौरं तस्मिन् सरसि मज्जन्त इव मत्ताः सन्तः सुरालये मद्यगृहे खैरं भ्रमन्ति इत्यर्थः

संवरणोऽर्थः, अत्र सुरा इति पदं देवसमूहे एव शक्तम् अनुशासनस्वात्तत्त्वमात्र-
मवलम्ब्य सुरकारकेषु चाशक्तमपि प्रयुक्तम् तदियं प्रयोक्तुः पारुष्यप्रकाशनात्
परुषा ॥ ११३ ॥

नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाद्वया नृपाः ॥ ११४ ॥

Sl. 114. There is a city (named Kanchi) having the
nasal in the middle, in all adorned by 4 letters and with a
king whose name consists of 8 letters (this is संख्याता प्रहेलिका
—So the Tika says 'संख्यातामुदाहरति &c.)

संख्यातामुदाहरति, नासिक्यमध्याति । काचित् पुरी नगरौ अस्ति । कोट्यो ?
नासिक्यव्यादिः, अत्र काचो इति संवरणोऽर्थः, तथाहि नासिकायां भवो नासिक्यः
प्रकृते अक्षरः स मध्ये सस्याः सा, तथा परितः सर्वतः समुदायत इत्यर्थः चतुर्भिवर्णैः
क आ च ई इति चतुर्भिरक्षरैः नासिक्य-अक्षर-सहितैः पञ्चभिरित्यर्थः, विभूषिता
श्रिता, ईदृशो काचोतिथ, संज्ञासंज्ञिनोरमेदोपचारात् पुर्यां विशेषणव्ययम् । यस्यां
पुर्याम् अष्टौ वर्णा अचराणि यत्र तादृश आह्वयो नाम येषां तादृशा नृपा आसन्
एतेन पुण्ड्रकनामानो नृपा इत्यायाताम्, पुण्ड्रकशब्दस्य प उ य ङ र अ क अ
इत्यष्टभिवर्णैर्निबद्धः । पुण्ड्रकवंश्या नृपाश्च काच्यां पूर्वमासन्निति प्रसिद्धिः । अत्र
चतुरष्टेति वक्ष्यंस्थानेन श्रोतृणां मोहनादियं संख्याता ॥ ११४ ॥

गिरा खलन्त्या नम्रेण शिरसा दोनया दृशा ।

तिष्ठन्तमपि शीतकम्पं बृद्धे मां नानुकम्पसे ॥ ११५ ॥

Sl. 115. Ho aged one (हे वृद्धे), characterised by faltering words (due to senility), marked by a trembling head, by pitiable eyes, why dont you take pity on me; (the concealed or real meaning here is—"हे वृद्धे", वृद्धे, हे लक्ष्मीदेवि इत्यादि so we get प्रकल्पिता प्रहेलिका here).

प्रकल्पितामुदाहरति, गिरिति । हे वृद्धे मयिरे वाङ्मयं केन खलन्त्या गिरा नक्षेण शिखा दोनशा दृशा चक्षुषा चोपलक्षिता त्वं सोत्कम्पं तिष्ठन्तमिपि मां नागुकम्पसे इति प्रथमोऽर्थः । स'वरणीयार्थस्तु हे वृद्धे वृद्धे लक्ष्मीत्यर्थः 'वृद्धि-शब्दस्य सम्बुद्धिप्रथमाया रूपम्' । ('वृद्धिः सिद्धिलक्षणी वृद्धेरप्याह्वया इमे' इत्यमरः) । दारिद्र्यात् खलन्तीः प्रभृतिभिरुपलक्षितं तथा सोत्कम्पं मां नागुकम्पसे इति । अत्र प्रथमं प्रतीयमानादर्थान्तरं कृतत्वे नार्थान्तरप्रकल्पनादियं प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

आदौ राजत्यधीराद्धि पार्थिवः कोऽपि गीयते ।

सनातनश्च नेवासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

Sl. 116. (नामान्तरिता illustrated); Ho restless one, there was some king first known by the appellation "Rajan"; he was not ever-existent, the "Rajan" too is not so; (the internal meaning here is some tree (पार्थिव) with राजा at the beginning and it has the word "तन"; it is राजातन or पियालवृक्ष) । (See Tika everywhere).

नामान्तरितामुदाहरति, आदाविति । आदाविति । इ अधीराद्धि चञ्चलनयने कोऽपि पार्थिवशब्दश्चः आदौ प्रथमं राजा इत्यनेन नाम्ना गीयते कथ्यते तथा स सनातनो नित्यश्च इत्ययमप्रकृतोऽर्थः । प्रकृतार्थमुक्तावयवज्ञात्, असौ पार्थिवो वस्तुतो

नैव राजा सूपतिः तथा नापि सनातनो नित्यः । तस्मात् कोऽसावुच्यतामिति प्रश्नोऽव
श्यः, उत्तरभूतः संवरणोयार्थस्तु कोऽपि पार्थिवः पृथिवीविकारो वृक्षविशेष इत्यर्थः
स आदौ प्रथमभागे राजेति गीयते तद्वाचकनान्नः प्रथमभागे राजा इति शब्दो वर्तते
इत्यर्थः, तथा सः नातनः तनेतिशब्दशून्यो न, तन्नाम्नोऽन्ते तनशब्दोऽपि वर्तते इत्यर्थः,
तस्मात् राजातन इव इत्यायातम्, स च पियालवृक्षः । 'राजातन' पियालः स्यात्
इत्यमरः । राजातन' राजादनमिति च रूपद्वयम् । अत्र राजातनेति नाच्च वक्तव्यं
नानार्थकल्पनादियं नामान्तरिता । लक्षणे नामपदञ्च वस्तुपरं न तु संज्ञामात्रपरं
बोध्यम्, तेन—

‘तरुणालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।

गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति सुहुसुहः’ ॥

अत्र सजलकलसरूपवस्तुनि वक्तव्ये प्रथमं नानार्थकल्पनान्नामान्तरिता । एवम्—

‘य एवादौ स एवान्ते मध्येऽभवति मध्यामः ।

अस्वार्थो यो न जानाति तन्मुखे तं ददाम्यहम् ॥”

इत्यादावपि, अत्र यत्रसः प्रतिपाद्यः ११६ ॥

हृतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति काः ।

नानाभङ्गिसमाकृष्टलोका वेष्ट्या न दुर्धराः ॥ ११७ ॥

Sl. 117. (Here is निश्चिता)—Who indeed is dragging
people by various postures, espouse the monied ones only
giving up those whose wealth is taken away or exhausted ?
they are uncontrollable, as well ; and my question is not
about वेष्ट्या । (Here the concealed meaning is—ताः न वेष्ट्याः
किन्तु पर्वतमवा दुर्धरा नद्यः—See Tika).

निष्ठतामुदाहरति, द्रव्यमिति । नानाभङ्गिभिर्वहुविधविशेष्येष्टाभिः समाकृष्टा-
 वशोक्तता लोका यामिहादृश्यः काः, द्रव्यमपद्रव्यं द्रव्यं धनं यस्य तादृशं नरं पुरुषं
 त्यक्त्वा धनवन्तः, इति प्रत्यस्य तत्तद्विशेषणमहिम्ना वेश्या एव विषयाभिवृत्तमहन्ति तन्निषेधेन
 संवरणीयार्थमुक्तावयति, दुर्धरा दुःखेन क्षिप्रमाणः कथमपि वश्यतामनापाद्यमाना
 इत्यर्थः, ईदृश्यो वेश्या न वेश्या मम प्रत्यविषयो नेत्यर्थः, अतस्माः का उच्यन्तामिति
 प्रत्यः, अवोत्तरभूतसंवरणीयार्थस्तु पर्वतमवा नद्य इति । तथाहि नाना भङ्गाक्षरङ्गा-
 विद्यन्तेऽस्येति नानाभङ्गि जलं तेन समाकृष्टा लोका अवतरज्जना यामिहाः । नाना-
 भङ्गिशताकृष्टेति पाठ तु भङ्गिशब्दोभङ्गपरः । तथा दुर्धराः धरः पर्वतःतस्माद्, गताः
 दुर्दुष्टोऽगम्य इत्यर्थः धरोयामिहा इति वा द्रुवचक्षत्सम्बन्धिशाखापलावादीनि द्रव्याणि
 द्रव्यानि स्रोतसा नीतानि द्रव्याणि यस्य स तथा तं नरं नरसदृशम् 'आयशोयत्वादशौच-
 प्रयोगेऽयम्' पर्वतमित्यर्थः, त्यक्त्वा धनवन्तं रत्नाकरं व्रजन्तीति अव विशेषणाना-
 मुभयसाधारण्यादेकतरनिषेधेऽन्यतरप्रतीतियुज्यत इति नदीप्रतीतिः, तदर्थस्य च तुल्य-
 विशेषणप्रतीतत्वे सत्यपि वाचकशब्दानुपात्तत्वान्निष्ठत्वं तस्मान्निष्ठतेत्यम् ॥ ११७ ॥

जितप्रकृष्टकेशाख्यो यस्तवाभूमिसाक्षयः ।

स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलभाषिणि ॥ ११८ ॥

Sl. 118. समानशब्दा as in—Ho sweet tongued one, your
 corallike ruddy lip makes me immensely attracted to you
 or eager for you, (for concealed sense here and getting of
 पर्यायशब्द—See Tika).

समानशब्दामुदाहरति, जितेति । प्रकृष्ट उल्कृष्टो यः केशकेशाख्या तद्वाचनं
 नाम प्रवाल इत्यर्थः, जिता प्रकृष्टकेशाख्या येन सः । भूमिधरा, नास्ति भूमिर्यत्र
 सः अधर इत्यर्थः, तेन साक्षयः सनामा, तव ईदृशो यः सोऽयं मां प्रभूतोत्कमनुत्त-
 कण्ठितं करोति प्रवालसदृशस्तवाधरो मां व्याकुलयतीत्यर्थः । अत्र प्रकृष्टकेशाख्या-

भूमिशब्दौ लक्षितलक्षणया प्रबालाधरयोः पर्यायौ, तथा हि प्रकटकेयस्य प्रबालशब्दे
अभूमिशब्दस्य चाधरशब्दे लक्षणालक्षितयोश्च तयोः शब्दयोः शक्तिग्रहेण प्रबालाधरा-
पार्थयोरुपस्थितिरिति तदियं प्रकृतप्रयोज्यशब्दस्य समानशब्देन अर्थोपस्थापनात्
समानशब्दा ॥ ११८ ॥

शयनीये परावृत्त्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।

तथैव शयितौ रागात् स्वैरं सुखमनुभवताम् ॥ ११९ ॥

Sl. 119. (स'सूदा illustrated) :—The lovers out of love-
quarrel lie down on the bed being each averse to other ;
though remaining thus they out of attachment kissed each
other. (See Tika for the real consistency here).

स'सूदासुदाहरति शयनीय इति । शयनीये शय्यायाम् परावृत्त्या पराङ्मुखौभूय,
तथैव शयितौ परावृत्त्या शयितावपि स्वैरं स्वच्छन्दम् । क्रुधा परावृत्त्या शयितयोः
स्वैरं सुखमनुभवं दुर्यटमिस्त्रापाततोद्भूतः । अथ च प्रथमं क्रुधा पराङ्मुखौभूय
शयितौ पश्चात्, रागात् तथैव पुनः परावृत्त्या शयिताविति पराङ्मुखौभूय पार्श्वान्तरेण
शयितयोः पुनःपरावृत्तेन शयने स'सुखोन्मत्तादुन्मत्तं सुषट्मिवेत्यापातत एव ओदृष्ट्या
मोहजननादियं सम्सूदा ॥ ११९ ॥

विजितात्मभव-ह्वे विगुरुपादहतो जनः ।

हिमापहामित्र-धरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ १२० ॥

Sl. 120. (परिहारिका instanced)—People scorched by
sun's ray (sun who is Karna's father, Karna the antagonist

of Arjuna son of Indra), hails the sky overcast with loaded clouds ; (now See Tika for the vitiation here).

परिहारिकामुदाहरति, विजितात्मैति । विना पक्षिणा गरुडेन जित इन्द्र-
स्यात्मभव पुत्रोऽजुनः तस्य द्वेषी कर्षस्तस्य गुरुः पिता सूर्यः तस्य पादाः किरणस्तैर्हत-
सापितो जनः हिमं जलमपह्नोतीति हिमापहो वज्रः तस्यामिवो जलं तत्परैर्भेदैर्व्याप्तं
व्योमाकाशमभिनन्दति प्रशंसति, अत्र यौगिकशब्दमालया प्रकृतार्थधोषनादियं परि-
हारिका ॥ १२० ॥

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।

अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः ॥ १२१ ॥

Sl. 121. (एकच्छन्ना cited here) = This hand of some non-
human being is not useless though it has not touched
weapons or breasts ; (it is गन्धर्व हस्त and गन्धर्व हस्त is एरण्डवृक्ष ;
its फल is spoken of but not the आधारवृक्ष—See Tika).

एकच्छन्नामुदाहरति, नेति । अमनुष्यस्य मनुष्येष्वगण्यस्य कस्यापि हस्तः जातु
कदाचिदपि आयुधमस्त्रं न स्पृशति न वा जातु स्त्रीणां स्तनमण्डलं स्पृशति, तथाप्ययं हस्तः
किल नाफलः अन्यथान् परन्तु सफल एवेत्यापाततोऽर्थः । अत्रायुधस्त्रीस्तनस्पर्शाभावेन
नायं वीरो न वा प्रहारीति कथमस्य सफलतेति विरोधेन बाधावतारादमनुष्यपदेन
गन्धर्वो लक्ष्यते तस्य हस्तो गन्धर्वहस्त इति समुदायेन एरण्डवृक्षः प्रतिपाद्यते । तथाच
हारावली 'अमण्डपश्चाद्गुलवर्जमाना गन्धर्वहस्तास्त्रिपुटीफलश्च' इति । तस्य फलं
विद्यत एवेत्याश्रितं फलमेव व्यक्तं न त्वाश्रयोऽवस्यदियमेकच्छन्ना ॥ १२१ ॥

केन कः सहसम्भूय सर्वकार्येषु सन्निधिम् ।
लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

Sl. 122. (उभयच्छन्ना is as follows)—

Which object being united with which appears in all matters, but being seen at the time of meal is thrown aside ? (The real meaning is—केन नस्तुकेन कः केशः सम्भूय सर्वकार्यं करोति, किन्तु भोजनकाले दृष्टः केशः निरस्यते here both आधार and आधेय are गूढ़—See Tika).

उभयच्छन्नामुदाहरति, केनेति । कः पदार्थः केन पदार्थेन सह सम्भूय मिलित्वा सर्वकार्येषु सन्निधिं सन्निरूपेण लब्ध्वा च भोजनकाले तु यदि दृष्टः त्याज्यो निरस्यते निःसार्यते इत्ययं प्रश्नः, उत्तरन्तु केन मस्तकेन सम्भूय कस्य मस्तकस्थायं कः केशः इत्यर्थः । (इदमर्थे टण्) । स च सर्वकार्येषु सन्निधिं लब्ध्वा भोजनकाले दृष्टो निरस्यत एवेति । अत्रात्रयाश्रितयोर्मस्तककेशयोर्द्वयोरेवच्छन्नत्वमित्यनुभयच्छन्ना ॥ १२२ ॥

सहया सगजा सेना समटेयं न चेज्जिता ।
अमात्रिकोयं मृदः स्यादक्षरज्ञश्च नः सुतः ॥ १२३ ॥

Sl. 123. (सहोर्णा प्रहेलिता is given herein) :—

If the enemy force is not conquered with horses, elephants, warriors equipped, then this one our son is ignorant though—अक्षरज्ञ (ब्रह्मज्ञ) and lacks in विषयबुद्धि । (The internal sense is—the alphabet containing ह य ग ज, म ट etc. if not learnt then however अक्षरज्ञ he is illiterate—See Tika).

सङ्कीर्णास्तदाहरति, सहयेति । सहया ह्येयरथैः सहिता, तथा सगजा गजैर्हस्तिभिः सहिता, तथा समटा मटैर्योधैः सहिता, इयं शत्रुसम्बन्धिनी सेना चमू चेद्यदि न जिता पराभूता स्यात् अचरञ्जय तदा नोऽस्माकमयं सुतः, अचरं ब्रह्म तज्ज्ञोऽपि मूढो मूर्ख एव स्यात्, तव हेतुः यतोऽयममात्रिकः नोयन्त इति मावाविषयाः ता अहंतीति मात्रिक-सन्निभः ब्रह्मज्ञोऽपि वैषयिकबुद्ध्यभावेन मूर्खत्वेनैव गण्यः स्यादित्यापातिकोऽर्थः । संवरणोपायस्तु—हकारेण यकारेण च गकारेण जकारेण च भकारेण टकारेण च सहिता इयं सेना वर्णमाला—इनः स्यावरजङ्गमानां प्रभुर्ब्रह्मा ‘तेन सहिता-सृष्टेत्यर्थः, “धावा-चराणि सृष्टानि अवावृढान्यतः पुरा” इति खरणात् न चेज्जिता अभ्यस्ता तदा अमात्रिको मावा अचक्षजज्ञानरहितोयं नः सुतः, न चरसीत्यचरोवेदस्तज्ज्ञोऽपि मूढ एव स्यात् अभ्यस्तवेदोऽपि वर्णपरिज्ञानशून्यश्चमूर्ख एवेत्यर्थः । यद्वा जिता लेखितुं शक्ता, अचरञ्जी वर्णज्ञः वर्णपरिज्ञानवानपि यदि हकारयकारादि वर्णलेखनानभिज्ञस्तदा-मूर्ख * एवेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

[* “लेखनम्” युक्तम् इत्युक्तं प्राक्] ।

सा नामान्तरितामित्रा वञ्चितारूपयोगिनी ।

एवमेवेतरासामप्युन्नेयः सङ्करक्रमः ॥ १२४ ॥

प्रहेलिकाचक्रम् ॥ इति शब्दालङ्काराः ॥

Sl. 124. The above has characteristics of नामान्तरिता प्रहेलिका here harbouring वञ्चिता प्रहेलिका ; so it is सङ्कीर्णा ; similarly various other सङ्कीर्णा प्रहेलिका may be got and should be understood by one's own self.

अत्र साङ्ख्यसुपपादयति, सेति । सा पूर्वोक्तेयं नामान्तरितामित्रा इयादिशब्दानां नानार्थकत्वनान्नान्तरिताख्यप्रहेलिकालक्षणयुक्ता । तथा सेनाशब्दस्य चमूरूपेऽपि व-

चित्तेऽर्थे प्रसिद्धत्वेन प्रथमं तदर्थप्रतिपत्त्या वक्ष्यताम् वक्षिताख्यप्रहेलिकाया
स्वरूपसम्भवती च । एवमेव अनया दिशा, इतरासां समागतादीनाम, उन्नेयः स्वयं
ज्ञातव्यः । अत्र च द्वयोः साङ्ख्ये दर्शितम्, त्रिचतुःप्रभतीनामप्येवं ज्ञातव्यम् । अत्र
च द्वयोः साङ्ख्ये दर्शितम्, त्रिचतुःप्रभतीनामप्येवं साङ्ख्ये स्वयं बोध्यम् ॥ १२४ ॥

(अपार्थे व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥ १२५ ॥

देश-काल-कला-लोक-न्यायागमविरोधि च ।)

इति दोषा दशैवेति वज्ज्याः कावेर्यु स्तूरिभिः ॥ १२६ ॥

Sl. 125-126. Having said गुण (in ch. 1.) in काव्य and
having said of Kavya's अर्थालङ्कार and शब्दालङ्कार, our author now
says its दोष or हेयधर्म । These ten are the faults or demerits
(हेयधर्म or काव्यापकर्षकदोष) in Kavyas because these detract
beauty and रसनिष्पत्ति and even produces undersiable meaning
in Kavyas. Thus these are दोष of शब्द or of अर्थ and are ten
in number, e.g. अपार्थ, व्यर्थ, एकार्थं ससंशय, अपक्रम, शब्दहीन, यतिभ्रष्ट,
भिन्नवृत्त, विसन्धि, also that are counter to or contrary to
country, time, art, usage, logic and Shastras—(देश काल
कला लोक न्यायागमविरोधि) । Hence such Doshas should be
avoided in a Kavya.

N.B.—In this connection Dandin also shows instances
where such Doshas too are not regarded as such, but
conduce to Kavya's merits in slokas 137 etc.

एवं काव्यस्योपादेयधर्मा गुणा अलङ्काराय सपरिकरं निरूपिताः, अथ 'दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोलं प्रयोक्तुः सैव शंसति' (६ श्लो० १ म परि०) इत्यादिसन्दर्भेण तदीयहेतुधर्मेनैव प्रतिपादितेषु दोषेषु अग्निपुराणादिप्राचीननिबन्धरीत्या गुणालङ्काररूपोपादेय—धर्मेनिरूपणानन्तरमेव निरूपयितव्येषु श्रुतिकटुत्वादयः प्रभूतानामेषां कात्स्न्येन निरूपणं यन्व्याहुष्यमापादयेत् येनाह शिष्याणामप्रवृत्तिः स्वादित्याशङ्कमानोलङ्कारपरिच्छेदे एवास्मिन् प्रयोक्तुरत्यन्तमिज्जतासूचकतया नितान्तपरित्याज्यानेव दशविधांस्तान् निरूपयितुमुद्दिशति, अपार्थमिति । यद्यपि सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषाणां निरूपणमुचितं तथापि दोषपदस्य स्फुटार्थत्वेन योगवलादेव सामान्यलक्षणपरिज्ञानात्तदप्रतिपादोऽव विशेषा दर्शिताः । तथाहि काव्यं दुष्यति विज्ञातं भवतीत्यनेनेति व्युत्पत्त्या दुषवैक्येन इत्यस्य करणवजा दोषपदं सिद्धम्, प्रकाशकज्ञिस्तु 'सुख्यार्थं हतिर्दोष' इत्यनेनास्य भावघञन्तता सूचिता, वैकल्यञ्चापकष्टत्वं, ततश्च काव्यस्यापकर्षकोऽपकर्षोवा दोष इति सामान्यलक्षणम् । अपकर्षस्य क्वचिच्छब्दस्य क्वचिदर्थस्य क्वचिच्च तद्व्यङ्ग्यरसादेरिति त्रितयवृत्तितया तेषां त्रितयवृत्तितया तेषां त्रिविधत्वं बोध्यम् । अत्रापार्थमित्यादिदशानां न्युपसक्तावाक्यमेव विशेष्यं तत्रापार्थमित्यादिष्वन्वयश्च क्वचित् साक्षात् परस्परया च बोध्यः । इतीति इतेति दशैव ; नतु श्रुतिकटुत्वादयः वज्ज्या अत्यन्तं त्याज्याः । शब्दबोधविघटकत्वादिना प्रयोक्तुरत्यन्तमिज्जताप्रकाशकत्वात् । श्रुतिकटुत्वादयश्च किञ्चिद्वैरस्यमात्रजनका नलन्वयबोधप्रतिकूला इति नात्यन्तं त्याज्याः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।

विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

Sl. 127. Besides the above 10 faults in Kavya, there are प्रतिज्ञादिहानिर्दोष as described in Nyaya Shastra, but Bhamaha and others have not accepted these as such (op.

तृतीयः परिच्छेदः

‘प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं नेष्यते’), so away with such hard discussions as ‘whether प्रतिज्ञाहानि is a दोष or not’ (आलोचनेन आस्वादितेन तेन किं कर्म स्यात्, न किमपि फलम् इत्यर्थः—See Tika).

ननु दशैवेति कथमवधारणं—न्यायवधवानां प्रतिज्ञादीनां हानिरपि विवक्षितायाः प्रतिपत्त्या वस्तुतो दोषः, अतएव भगवता गौतमेन ‘प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः’ इत्यादि सुवेण प्रतिज्ञाहान्यादीनां निग्रहस्थानत्वमुक्तम् । भामहप्रसृतयस्तु तस्य दोषतां नेच्छन्ति यथा ‘प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टञ्च नेष्यते’ इति । तत् किमत्र तत्त्वमिति पर्यनुयुक्त इव प्रकृते निष्प्रयोजनत्वात्तद्विवेकमुपेक्षमाण आह, प्रतिज्ञेति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, साध्यसाधनं हेतुः, प्रसिद्धोदाहरणोपन्यासो दृष्टान्तः, एषां हानिः, दोषः काव्यापकर्षको न वा इत्यस्मिन् संशये असौ पर्यानुयुज्यमानो विचारो विवेकः एकतरावधारणमित्यर्थः प्रायः कर्कशी न्यायविषयकत्वात् कठिनः, यद्वा नोरसः निष्प्रयोजन इत्यर्थः, अतश्च आलोचनेनास्वादितेन परिज्ञातिनेत्यर्थः, तेन विचारेण किं फलं नास्तीत्यर्थः । अयमाशयः—वैरस्यजनकत्वेन दोषाणां परिज्ञानं स्वत एव बोद्धृनां सम्भवति, तदर्थञ्च ग्रन्थपञ्चवनमनुचितम् । केवलं काव्येष्वन्यन्तपरिहायां एव ते कतिपये दृश्यन्ते न च प्रतिज्ञादिहानिरन्यन्तपरिहार्यत्वम्, अप्रतिज्ञातानां प्रासङ्गिकसिद्धान्तानामपि कवि-वर्णितत्वदर्शनात् । निर्हेतुता च प्रसिद्धसाधे वैरस्यं नावहति यथा, ‘सम्पुति सङ्घा-समयशक्तद्वन्द्वानि विघटयति’ इत्यादौ । दृष्टान्तोपन्यासस्त्वलङ्काररूप एवेति तद्वहानिरपि नात्यन्तवैरस्यजनिका, अतएव ‘दृष्टान्तस्य सामयिकत्वेनासाध्यत्रिकत्वेऽपि न क्षतिः’ इति न्यायसूत्रवृत्तिकृतोक्तं तस्मादयत्र वैरस्याजनकत्वं यत्र न तथा तत्र न तथा, न पुनः शाब्दबोधविघटकत्वाद्यभावादिकान्त परिहार्यता, एवं प्रतिज्ञाविरोधादपि ज्ञेयाः, तत्र प्रतिज्ञाविरोधी यथा कण्ठाभरणे—

‘यावज्जीवमहं सौनी ब्रह्मचारी पिता मम ।

माता च मम बन्धासीदपुत्रश्च पितामहः’ ॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थमितीष्यते ।

उन्मत्तमत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥

Sl. 128. When all the words used in a वाक्य or महावाक्य do not give any good constructive sense, then arises the fault of अपार्थ'; and it is a demerit except in the sayings of the mad, the intoxicated or the boy.

संग्रह्यदृष्टान् दोषप्रसेदान् क्रमेण लक्षयति, समुदायार्थशून्यमिति । समुदायो वाक्यघटकपदसमूहः महावाक्यघटकवाक्यसमूहश्च तस्यार्थो विशेषणविशेष्यभावान्विततया एकत्वेन प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः, तच्छून्यं यद्वाक्यं महावाक्यं वा तदपार्थम् अपार्थत्वाख्यादोषवदित्यते इत्यन्वयः । यत्र पदार्थानां वाक्यार्थानां वा योग्यताकाङ्क्षासत्ताभावेन विशेषणविशेष्यत्वेनान्वयो बाधितो भवति तदपार्थत्ववदित्यर्थः । अथ क्वचिद् दोषत्वमपि दर्शयति, उन्मत्तेति । उन्मत्ता उन्मादरोगवन्तः, मत्ता मद्यपानादिना प्राप्तविकाराः, बालाः शिशवः । (प्रमत्तोन्मत्तबालानामिति पाठे प्रमत्ता मद्योपयोगादिना नवधानता इत्यर्थः) । शिषामुक्तेरेनात्र अनुमतादीनामुक्ती दुष्यति वाक्यं महावाक्यं वा दुष्टं भवति, उन्मत्तादुक्तौ त्वस्य न दोषत्वमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

समुद्रः पोथते देवैरहमस्मि जरासुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता हरैरैरावणः प्रियः ॥ १२९ ॥

Sl. 129. (Illustration) the sea is being drunk by the clouds or the gods, but I am stricken with senility ; these clouds are rumbling, and elephant is favourite with Indra or Hari. (See Tika for अपार्थ') ।

तत्र बहुवाक्यगतमपादत्वमुदाहरति, रुमुद्र इति । द्वैर्मेघैः सुरैश्चा, (द्वैरेरित्यव-
सोऽयमिति कचित् पाठः) । अत्र स्वार्थबोधपरिणामात्स्यापि वाक्यचतुष्टयस्याकाङ्क्षा-
भावेनाङ्गाङ्गित्व—विरहादेकवाक्यत्वाभावकत एव समुद्राशयो नास्ति । यदुक्तम्—

‘स्वार्थबोधसमाप्तगानङ्गाङ्गित्वमपेक्षया ।

वाक्यानामिकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते ॥’ इति ।

एवं श्रोग्यतः स्यात्तदपि समुद्राशयशून्यत्वं ज्ञेयम्, तथा बहुपदगतमपि यथा
‘वज्रिना सिञ्चति’, ‘गौरशः’ ‘पुरुषो हस्तौ’ इत्यादि ॥ १२६ ॥

इदमस्वस्थचित्तानामभिधानसन्निन्दितम् ।

इतरत्र कविः को वा प्रयुञ्जीवैवमादिकम् ॥ १३० ॥

Sl. 130. Such sayings of the unsound are not censured ;
but who among the poets will use such sentences.

उन्मात्तेत्यादुक्तमनुवदन् दोषस्यातिगुरुत्वं प्रतिपादयति, इदमिति । अस्वस्थ-
उन्मादादिभिर्निर्दिष्टैकमनसाम्, इदमेव समुद्राशयशून्यमभिधानं वचनम् अनिन्दितं ;
अस्वस्थचित्तप्रयुक्तभिन्ने, एवमनाकाङ्क्षादिकम्, यथा इतरत्र उन्मात्तादिभिन्नेषु मध्ये
कोवा कविः पण्डितः सचेता इत्यर्थः । (वस्तुतस्तु इतरस्त्विति पाठः सम्यक्) । को
वा प्रयुञ्जीतेति एतेन समुद्राशयशून्यवाक्यस्य सचेतः प्रयुक्तत्वात्प्रवृत्तिप्रतिपादनेन
कथञ्चित् प्रयोगे वैरस्यातिशय इति सूचितम्, अतएव दोषस्यास्य प्रथमोपन्यास इति
बोध्यम् ॥ १३० ॥

एकवाक्ये प्रबन्धे वा पूर्वोपरपराद्वयम् ।

विरुद्धार्थतया व्यर्थमिति दोषेषु पठ्यते ॥ १३१ ॥

Sl. 131. When in a sentence or a narration (प्रवन्धे), a word is inconsistent with reference to the antecedent or subsequent clauses (पूर्वापरसङ्गतिशून्य) and ends in विरुद्धार्थ, then arises the fault of व्यर्थत्व ।

व्यर्थं लक्षयति. एकवाक्य इति. एकस्मिन् वाक्ये तथा प्रवन्धे वाक्यसमूहे वा यत्पदं वाक्यं वा पूर्वापरपराहृतं पूर्वापरसङ्गतिशून्यं तद्वार्थं व्यर्थत्वदोषवदिति कृत्वा दोषेषु दोषवत्तु सघा पठ्यते इत्यन्वयः, यद्वा पूर्वापरपराहृतं पूर्वापरसङ्गतिशून्यत्वमिति व्यर्थं व्यर्थत्वमिति च घसंपरोऽयं निर्द्देशः । सप्तमीदृशश्च षष्ठ्यर्थः, तत्र हेतुरदन्ततेत्यादिवत् । ननु वर्णकदन्वात्मकयोर्वाक्यप्रवन्धयोः कथं परस्परसमसङ्गतत्वसम्भव इत्यत्राह, विरुद्धार्थं तथेति । वाक्यप्रवन्धयोः पूर्वापरविरुद्धार्थप्रत्यायकत्वं व्यर्थत्वाख्योदोष इत्यर्थः । एतेनात्र विपदं विरुद्धार्थकं न तु विगतार्थकमिति सूचितम् । अर्थविरोधप्रतीतिश्चात्र शाब्दबोधानन्तरं पर्यालोचनया, अपार्थित्यं तु आकाङ्क्षा-यभावाच्छाब्दबोध एव न सम्भवतीत्यनयोर्निर्देशः । एकवाक्ये प्रवन्धे वा इत्यनेन च वाक्यप्रवन्धार्थपर्यालोचनयैव विरोधप्रतिभासोऽस्य विषयः प्रकरणादिपर्यालोचनया विरोधप्रतिभासस्तु वक्ष्यमाणदेशकालादिविरोधविषय इति सूचितम् । अस्यात्यन्तवर्ज्यता च प्रयोक्तारत्यनभिज्ञताप्रकाशकत्वतः, अत्रैवानैरुक्ता विरुद्धमतिकारित्वप्रकाशितविरुद्धतामतपराधत्वं परिपत्त्यिरसाङ्गपरिग्रहादयो दोषा अन्तर्भवन्ति ॥ १३१ ॥

जहि शत्रुवलं कृत्स्नं जय विश्वम्भरामिमाम् ।

तव नैकोऽपि विद्मेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ १३२ ॥

Sl. 132. (Illustration) kill the entire enemy forces and win this world : and you being compassionate for animate beings, you have no enemy even.

तव प्रवन्धगतस्यार्थत्वमुदाहरति, नहीति । अत्र शत्रुभावगुण्यस्य कृतकगर्व, बल-
हननस्य सर्वभूत्वानुकाङ्क्षिनः सर्वलोकजयस्य पूर्वोपरपर्यालोचनया विरुद्धत्वेन प्रतीयते ।
एवं वाक्यगतं बोध्यम् । (तव नैकोऽपीत्यत्र न च ते कोऽपीति क्वचित् पाठः) ॥ १३२ ॥

अस्ति काचिदवस्था सा साभिषङ्गस्य चेतसः

यस्यां भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥

Sl. 133. (It is not a fault if uttered by वक्तृविशेष);
Sometimes in the overpowered state of the mind, situation
arises when such विरुद्धार्थ is relished by the learned, and is
not regarded as a fault.

वक्तृविशेषोक्तौ विरुद्धार्थत्वस्य गुणत्वं दर्शयति, अस्तीति । साभिषङ्गस्य विरोधा-
द्यभिभूतस्य । (साभिषङ्गस्थेति पाठस्तु न सत्यक्) । काचिद्विलक्षणा इष्टानिष्ट-
द्वेयोपादेय-वक्तव्याक्तव्यादि-विवेकगुण्येत्यर्थः, अवस्था अस्ति भवति, यस्यामवस्थायां
वर्तमानस्य प्रयोक्तुर्विरुद्धार्थाऽपि पूर्वोपरपराङ्मतापि भारती अभिमता आनृणामाहुता
भवेत् । अभिमतेत्यनेन न केवलमस्यादोषत्वम् किन्तु गुणत्वमपीति सूचितम् ॥ १३३ ॥

परदारभिषङ्गो मे कथमर्थस्य युज्यते ।

पिबामि तरुणं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥ १३४ ॥

Sl. 134. (Example of the above); my desire for other
person's wife will not be congenial to thee, a saintly one;
and I do not know when shall I be able to enjoy her lips
(See Tika).

उदाहरति, परदारिति । तरलं लज्जावशात् सत्त्वं दयाद्वा सकम्पम्, परकान्तायाः, दशनच्छदमधरम् । अत्र स्त्रस्यार्थमिमानितया परदारानिलावस्थायुक्तत्वं प्रतिपादयत एव प्रयोक्तुः परदाराधरपानाशंसनमिति पूर्वार्द्धव्यङ्ग्यस्य शान्त्यभिचारिणोरत्याख्य-भावस्य उत्तरार्द्धव्यङ्गेन शृङ्गारव्यभिचारिण्यौतसुकैः सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुं शो-गमिभूतत्वव्यञ्जकतया शृङ्गारपौषकत्वात् कमपि चमत्कारमावहतीति गुण एव । अत्र द्वयोर्द्विरोधः, एवमेकत्र वदन्नां विरोधे चमत्कारातिशयः, यथा—

‘काकार्यम्, शशलक्षणः कच कुलम्, भूयोऽपि दृश्येत सा,

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्पयाः कृतचिह्नः, स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा,

चेतः स्वाभ्यासुपैहि, कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति’ ॥

इत्यत्र शान्ताङ्गानां वितर्कमतिशङ्काष्टनानां विप्रलम्भाङ्गैरौतसुक्यम्पृतिदैवचिन्ताभिः सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुर्विरहाभिभूतत्वव्यञ्जनात् शृङ्गारप्रकर्षलाविर्भावयति । नव्यास्त्वेऽनिधस्थले विरुद्धानां बाध्यत्वनोक्तत्वाद् गुणत्वमित्याहुः यथा ‘सच्चाभ्यांर्द्विर्वि-रुद्धस्य बाध्यत्वेन वचोगुणः’ इति ॥ १३४ ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

अर्थतः शब्दतोऽपि तद्वैकार्यं मतं यथा ॥ १३५ ॥

Sl. 135. If an already uttered word is exactly re-presented again both in word and in meaning then we have the fault of एकार्थः । Thus एकार्थ दोष is both शब्दनिष्ठ and अर्थनिष्ठ ।

एकार्थो लक्षयति, अविशेषं येति । पूर्वोक्तमिति सामान्यत्वान्न पुंसकम् । अर्थतः शब्दत इति प्रथमः अन्तम् । अत्र यत्नेत्यध्याहार्यम् । तदथमन्वयः—पूर्वोक्तोऽर्थः शब्दो

वा यत्र वाक्ये यद्यविशेषेण भूयोऽपि कौर्त्तते तदा तत्राक्ष्यम् एकार्थम् एकार्थत्वा-
ख्यदोषवन्मतम्, यद्वा अर्थतः शब्दत इति च समस्यत्वम् एकार्थमित्यनेनान्वितम्,
अर्थनिष्ठं शब्दनिष्ठञ्चैकार्थमित्यर्थः । अविशेषेणेति एकरूपेणेत्यर्थः, यद्वा
विशेषविचक्षाया अभावेन, यत्र विशेषविचक्षार्थमुक्तस्य पुनःकौर्त्तनं तत्राक्ष्यं न दोषत्वम्,
विशेषस्य प्रस्तुतस्यानुकम्पनोद्यत्वादि एतच्चः नन्तरमेव व्यक्तोभविष्यति, अर्थतः शब्दोतोवेत्य-
नेनान्यैरुक्तस्य पौनरुक्त्याख्यायं दोषस्य कथितपदत्वाख्यशब्ददोषस्य च द्वयोरिवैकार्थ-
संज्ञया संग्रहः सूचितः, न च शब्दपौनरुक्त्यं कथमेकार्थेति यौगिकसंज्ञाप्रवेशः गुणदो-
षालङ्कारसंज्ञानां प्रायेण योगवलादेव प्रवृत्तेरिति वाच्यं, शब्दपदस्य तदर्थकशब्दपरत्वात्
अतएव भिन्नार्थकशब्दपौनरुक्तस्य वैरस्यानावृद्धत्वान्नदोषत्वं यथा—

‘सुरा विप्रैः सुरा नोचैः सेव्यन्ते भक्तिभावतः ।

विप्राणान् फलं दूरे नीचानान् तदेव हि ॥’

इत्यादौ सुरा इति पदं पुनरुक्तमपि सुरा देवा सुरा मद्यानोति विभिन्नार्थकत्वेन
न दूषणमावहति । तस्मादर्थस्य एकार्थकशब्दस्य वा पुनरुक्तमेकार्थत्वम्, यत्र शब्दमेद-
स्तवार्थमावस्य पौनरुक्त्यं यत्र तु तदमेदस्तत्र द्वयोरपीति निष्कर्षः ॥ १२५ ॥

उत्क्रामुन्मनयन्त्येति बालां तदलकत्विवः ॥

अभोधरास्तडिल्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्तवः ॥ १२६ ॥

Sl. 136. (Illustration of अर्थगत एकार्थता) the rumbling
clouds having lightning within and that are deep black as
well imitating the glow of her tresses of locks of hairs are
making the girl anxious (for her beloved).

तवार्थगतमेकार्थत्वमुदाहरति, उत्क्रामुत्कण्ठिताम्, उन्मनयन्ति उद्दोषकत्वाद्भुत्कण्ठ-
यन्ति, अभोदन्तुकोन्मनःशब्दयोः, अभोधरतडिल्वत्स्तनयित्तवशब्दानाञ्च स्वरूपमेदस्यैव कपयार्थ-
य-

त्वेन एकार्थशक्तत्वादर्थस्य पौनरुप्यम्, एवं पर्यायान्तरानुपादानेऽपि प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थस्य पुनः प्रतीतावप्यस्य सङ्गादौ ज्ञेयः, यथा—

‘सहसा विचधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणतं हि विश्वशकारिणं गुणलुब्धाः खगमेव सम्पदः’ ॥ इति ।

अत्र द्वितीयाश्चेत्यतिरेकेण द्वितीयापदस्यैव, रक्तत्वमेव, यदि तु

उत्क्रासुन्मनयन्तीत्यस्य विरहिणोत्क्राण्डतामपि अभीधराः पुनरुद्दीपकतया अत्रुत्क्राण्डतां कुर्वन्तीत्यत्र तात्पर्यम्, एवमभीधरादीनामीकस्यैव समुदाशार्थशक्तस्य विशेष्यतायामन्ययोऽवयवार्थशक्तयोर्विशेष्यतायां तात्पर्ये तदार्थभेदान्नास्य सङ्गाव इति बोध्यम्, यथा—

सा त्रियामा तदार्चस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।

रात्रौ विलपनानस्य न व्यभासत शर्वरी’ ।

अत्र त्रियामाशर्वरीशब्दशरीरेकपर्यायत्वे अवयवार्थशक्तत्वमङ्गीकृत्य त्रियामाशब्दः शर्वरीविशेषणत्वेनोपन्यस्तः । अत्र शब्दभेदादर्थत एव पुनरुक्तत्वम् । शब्दतो यथा—

‘अधिकतरलतले कल्पितस्त्रापलोलो

परिमलन-निनीलत् पाण्डिना गण्डपालो ।

सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्चसैव

स्मरनरपातलोलायौवराज्याभिषेकम् ॥

अत्र लीलाशब्दः पुनरुक्तः ॥ १२६ ॥

अनुकम्पाव्यतिशयो यदि काञ्चिद्वच्यते ।

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥ १२७ ॥

Sl. 137. If some excess of pity or compassion is being intended then this शब्दगत or अर्थगत पौनरुक्त्य (एकार्थ or tautology) does not conduce to a fault, rather it is then an

अलङ्क्रिया (adornment) ; so पुनरुक्त is a merit in सम्प्रसादुक्ति ।
(See Tika).

अविशेषे येतुगतास्य प्रयोजनं दर्शयन् दीपमिसं प्रतिप्रसूते, अनुकम्पेति । अनु-
कम्पाद्यतिशयः प्रस्तुतस्यानुकम्पनीयत्वादिविशेषः, आदिना विधेयानुवादादि परियहः,
तदुक्तं गुण इत्यानुवृत्तौ दर्पणकता—

‘कथितस्य पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विषये ऋषि ।

दैर्घ्यं लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाची हर्षेऽवधारणे” ॥ इति ।

एवमुन्मत्तादुक्तावपि पौनरुक्तस्य गुणत्वं ज्ञेयम्, यथा सञ्चकटिके शकारोक्ते ‘नम
नश्चलणङ्गं सन्महं वट्ठञ्जि’ इत्यादि । एवं अनुज्यां कर्णावतं सादयोऽप्याहृत्वा-
दिविशेषविवक्षया न दुष्टाः । न दोषो न दूषणावहः, पुनरुक्तः शब्दोऽर्थो वा, इयं
पुनरुक्तिः, अलङ्क्रिया गुण एव काव्यशोभाजनकत्वात्, अनुप्रासालङ्कार इति केचित्
॥ १३७ ॥

हन्यते सा वरारोहा स्मरिणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चासुसर्वाङ्गो हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

Sl. 138. (हन्यतेसा eto)—Example of पौनरुक्त्य in अनुकम्पा :—
that beautiful girl is being tortured by Cupid striking in
an inopportune moment, though she is delicate all over and
sweettongued as well.

तवानुकम्पायामुदाहरति, हन्यत इति । अत्र हन्यत इति पदं पुनः पुनरुक्तं सत्
प्रस्तुतस्यानुकम्पनीयत्वख्यापनया कमपि चमत्कारभावहन् काव्यशोभां जनयति । एवं

विधेयानुवादादौ ज्ञेयम्, यथा 'उदेति सविता ताम्रस्ताम एवास्तमेति च' इत्यादौ
॥ १३८ ॥

निर्णयार्थे प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।

वचांसि दोष एवासी संशय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

Sl. 189. (शब्दगत संशय दोष is being defined)—if a word or words applied to give one decisive meaning produce some doubt as to this result, then we get संशय दोष । It is both शब्दगत and अर्थगत । (See Tika also ; there अर्थगत संशय is also illustrated).

संशयं लक्षयति, निर्णयार्थमिति । निर्णयार्थं बोद्धव्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्तान्वतर-
निश्चयाय, संशयार्थं प्रयुक्तस्य संशयजनकत्वे तु न दूषणमित्यर्थे वक्ष्यते । संशयमु-
त्कोटिकज्ञानं, वचांसोति बहुवचनमविवक्षितम् । एकपदस्य पदद्वयस्य वा संशयजनकत्वे
दूषणसम्भवात् । (चेदित्यत्र यदिति पाठः सम्यक्) । संशयः संशयत्वाख्यः, अयमपि
दोषः शब्दगतोऽर्थगतश्च, यत्र संशयोत्पत्तयान्वयबोधो विवृण्यते तत्र शब्दगतः यद्योदा-
हरिष्यते । यत्र त्वर्थप्रतीत्यनन्तरं वक्तादन्यथयस्तत्रार्थगतः, यथा—

‘मातृसम्यंमुत्सायं विचार्य कार्यमायाः समर्थ्यादमिदमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु मूषराणामुत अरखोरविलासिनीनाम् ॥

अत्र प्रकरणादभावात् शान्तशृङ्गारिणोः को वक्तोति संशयः ॥ १४० ॥

मनोरथप्रियालोक-रसलोलेक्षणे सखि ।

आरादृष्टतिरसौ माता न क्षमा द्रष्टुमौदृशम् ॥ १४० ॥

Sl. 140. (शब्दगत ससंशय illustrated here) :—Ho lady friend. You with eyes intent on seeing your beloved person cant be tolerated by your mother near at hand—(here आरात् in आरादृष्टि produces doubt whether mother was near or afar, for आरात् means both) See—Tika..

शब्दगतं ससंशयमुदाहरति, मनोरथेति । जारं सानुरागं पश्यन्तीं मातुःपरिज्ञान-
शक्त्या च चकितां प्रति सख्या उक्तिरियम् । मनोरथप्रियोऽभिज्ञवितप्रेथान् जार इत्यर्थः,
तस्यालोके दर्शने रसेनानुरागेण लोके व्याप्तौ ईदृशे यस्याः सा तथा तत्सम्बोधनम् ।
आरादिति । अत्र किम् 'आराद् रसमोपयो.' इत्यभिधानात्, आरादृष्टिर्द्रष्टृत्वत्तिनी ते
माता विषयविप्रकर्षादोदृष्टं त्वदीयजारदर्शनरूपकस्य द्रष्टुं न क्षमा शक्ता तत् प्रवर्त्त-
स्वेत्यर्थः । किम्वा समोपवर्त्तिनी ईदृगमसमञ्जसं द्रष्टुं न क्षमा तन्निवर्त्तस्वेत्यर्थः ।
इतीकतरनिज्ज्ञाभावात् संशयः, अयञ्जनानार्थशब्दप्रयोगनिवन्धन इति शब्दगतः । अर्थ-
गतस्तु पूर्व दर्शितः ॥ १४० ॥

ईदृशं संशयाद्यैव-यदि वा तु प्रयुज्यते ।

स्यादलङ्कार एवासी न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥

Sl. 141. (गुणत्व of ससंशय is being cited) when a संशयजनक
वाक्य is deliberately uttered to produce doubt (संशय) on
hearers, then it gives rise to संशयानलङ्कार (in the shape of
व्याजस्तुति) and it is not a fault then, (See next for illustra-
tion).

अथ क्वचिदगुणत्वमपि दर्शयति, ईदृशमिति । यदि वा तु ईदृशं संशयजनकमपि
वाक्यं संशयाद्यैव संशयप्रतिपादनमुद्दिष्ट्वैव प्रयुज्यते तदा ववासी संशयोऽलङ्कार एव

शोभाजनक एव गुण एवेत्यर्थः । संशय एव यदि प्रतिपाद्यमानतया विवक्षितः तदाशो
गुण एवेत्यर्थः । एवञ्च विवक्षितः संशयो दोषो विवक्षितस्तु गुण इत्यर्थः । तत्
तस्मिन्दाहरणम् । (वात्सिल्यत्र जात्विति क्वचित्पाठः) ॥ १४१ ॥

पश्याम्यनङ्गजातङ्गलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

कालेनैव कठोरेण यस्तां किं नस्त्वदाशया ॥ १४२ ॥

Sl. 142. I see her the faultless one, as oppressed by
love sickness and overpowered by strong summer ; so
away with hopes for her ; or she is not bodily ailing, but
by not getting you she is overpowered by summer (See
Tika).

पश्यामीति । नायकं प्रति द्रव्या उक्तिरियम् । अनङ्गः कामः तज्ज आतङ्कः पीडा
तेन लङ्घितामकान्तां तां कठोरेण निन्दयेन कालेन भृशमेव यतां पश्यामि, त्वदाशया
तव प्रत्याशया नोऽस्माकं किम् । सा कामपीडया म्रियते किं तव प्रत्याशयेत्यर्थः किं
शोकस्वास्त्य प्राप्तपादः, किम्वा अङ्गजातेनातङ्गेन लङ्घिता या तद्विन्नां तां कठोरेण
दुःसहेन कालेनैव केवलं शोषसमयेन यतां पीडितां पश्यामि त्वदाशया नः किम् ।
तस्याः शरीरिकी कापि पीडा नास्ति, किन्तु केवलं त्वामनासादयन्ती चित्ताजागरणा-
परा शोषेण पीड्यते इत्यर्थं प्राप्तपादः, इत्येषः संशयः स च द्रव्या विवक्षितः गुण
एव । (किं नस्त्वदाशयेत्यत्र किन्तु त्वदाशयेति, 'किं नस्त्वदाशया' इति च पुस्तकान्तरेषु
पाठः) ॥ १४२ ॥

कामार्ता घर्भतमा बेल्यनिश्चयकरं वचः ।

युवानमाकुलोकत् मिति द्रव्याह नर्भणा ॥ १४३ ॥

Sl. 143. The speech is not decisive as to whether she is कामार्त्ता or धर्मतन्त्रा । The confidante says so joyfully to agitate the young lover. (See Tika).

अत्र संशयस्य विवक्षितत्वं प्रतिपादयति, कामार्त्ता इति । संशयस्य विवक्षितत्वं हेतुर्बुधानामाकुलीकर्तुंमिति, कामपौडां योष्यपौडां वा बुद्ध्या नायकोऽयं व्याकुलोभूय तत्समीपं गन्तिष्यतीति विविच्य द्रष्टुं तादृशं संशयजनकवाक्यं प्रयुक्तमिति भावः । एतदुपलक्षणं व्याजन्तुतिपथ्यं वसानादावपि संशयस्य गुणत्वं यथा—

“पृथुकाक्षं खरपावं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

बिलसत्करिष्यगहनं संप्रति समनावयोः सदनम्” ॥

अवाक्यो वा दरिद्रो वा वक्तोति संशयः वाक्यस्य च व्याजन्तुती पथ्यं वसानम्

॥ १४३ ॥

उद्देशानुगुणोऽर्थानामनूद्देशो न चेत् कृतः ।

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

Sl. 144. अपक्रम दोष is being stated—The usual order is that अनूद्देश or विधेय is to be uttered after the उद्दिष्ट subject-matter is said first, it comes within the jurisdiction or purview of कर्त्तालङ्कार; if this order is violated then the learned ones call this क्रमलङ्घनदोष as अपक्रम । See Tika also.

अपक्रमं लक्षयति, उद्देशानुगुण इति । अर्थानां प्रथममुपस्थाप्य उद्देशः तस्यानुगुणः अनुरूपः सम्बन्धयोग्य इत्यर्थः अनूद्देशः पश्चादुद्देशः क्रमः स चालङ्कारतया पूर्वमुक्तः, स चेन्न कृतस्तदा तं अपक्रमलङ्घनरूपत्वादपक्रमाभिधानं दोषः बुधाः वाचयन्ति । क्रमिकाणां क्रमिकैरेवान्वय इति नियमः तल्लङ्घनादन्वयबोधमावर्त्य नत्र दूषकताबीजं बोध्यम्,

अतएवास्यात्यन्तपरिहार्यं मध्ये गणनम् । नव्यैरङ्गीकृतयोः शब्दार्थदोषयोरक्रमत्व-
दुष्प्रसक्तयोस्तु न शब्दबोधविघटकत्वमिति नात्यन्तपरिहार्यता यथा “समय एव करोति
बलावलं प्रणिगदन्त इत्येष शरीरिणाम् । शरदि हं सरवाः परपीकृतखरमयूरमय-
रमणीयताम्” ॥ इति ।

अत्र परावृत्त्यमानवाक्यानन्तरं हि इतिशब्द प्रयुज्यते इति क्रमः, अत्र तल्लङ्घ-
नादक्रमभा, सा च व्यवहितयोजनयान्वयसम्भवेन नात्यन्तपरिहार्या । एवम्,

‘देहि मे वाजिनं वाजन् गजेन्द्रं वा मदालसम्’ ॥ इति उत्प्लष्टं हि वस्तु
प्रथमं याचनीयं तद्वान् दातुरशक्तौ ततो न्यूनं याचनीयमिति क्रमः । सचात्र गजन्द्रात्-
न्यूनस्य वाजिनः प्रथमयाचनाल्लङ्घित इति दुष्क्रमता सा चावयस्य निर्वाधप्रवृत्त्या
नात्यन्तपरिहार्या ॥ १४४ ॥

स्थिति-निर्माण-संहार-हेतवो जगतामभी ।

शम्भुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥

Sl. 145. (Illustration)—May Siva, Narayan and Brahma
born of lotus, the causes of protection, creation and des-
truction of this universe, protect you all (here the order
of स्थिति, निर्माण etc. is not observed in शम्भु, नारायण &c. See
Tika).

अपक्रममुदाहरति, स्थितेति । अत्र प्रथममुद्दिष्टानां स्थितिनिर्माणसंहाराणां
हतुत्वेनान्वययोग्या नारायणाम्भोजयोनिसम्भव एव क्रमिणानुद्देश्यं सूचिता इति तादृशोक्त्या-
सक्रमासिद्धमादपक्रमता । न चीत्तरीतरस्य बद्धत्वात् परभावो युक्त इति वाच्यम्,
क्रमान्वयानुरोधेन अन्वययोग्यत्वं खरविष्णुणादिपदोपस्थासंज्ञैव कवेरौचित्यात्, तादृश-
पदानाञ्च सीबभ्यात् ॥ १४५ ॥

यत्नः सन्वन्धविज्ञानहेतुकोऽपि कृतो यदि ।

क्रमलङ्घनमप्याहुः स्वरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

Sl. 146, The learned do not call क्रमलङ्घन a fault if the poet strives for and states relation of उद्दिष्ट and अजूद्देश matter in one point only,

अस्यादोषत्वमपि दर्शयति, यत्र इति । सन्वन्धः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् पदार्थे अक्र-
मिकथोरपुत्रभययोः सन्वन्धित्वं तस्य विज्ञानं विशेषेण ज्ञानं तद्हेतुर्यस्य तादृशो यत्नः
प्रयासी यद्यपि कविना कृतः स्यात् तदा क्रमलङ्घनमपि दूषणं नैव भवतीति स्वरय
आहुरित्यन्वयः । एकतरान्वयः, पदार्थे अक्रमिकस्याप्यपरस्यान्वयित्वप्रतिपादनाय यत्न-
मानेन कविना यदि क्रमातिक्रमसेवापन्वस्यते तदा स न दोष इत्यर्थः, न पुनरस्य गुणत्वं
सविशेषशोभाजनकत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥ १४७ ॥

Sl. 147. (Illustration of this) :—Among the renun-
ciations of friend, body and country the first and the last
are of long drawn affliction, but the middle one is of short-
lasting torment (See Tika).

उदाहरति, बन्धुत्याग इति । आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेशत्यागौ, आद्यतक्लेशौ दोषकालं
क्षणानुभावकौ, मध्यमस्तनुत्यागः क्षणिकज्वरः अल्पक्षणमेव सन्नापजनकः । वरं
तनुत्यागः अथान् न पुनरन्धत्यागो देशत्यागो वेत्यर्थः । अत्रादिपदोपात्तबन्धुत्यागान्व-

यिन्यायतन्त्रेश्वरं तदुक्तरोद्दिष्टस्य तनुत्यागस्थान्वयायोगात् तं विहाय योग्यत्वान्तदन्तरं
देशत्यागस्थान्वयित्वं प्रतिपादितमिति भ्रमलङ्घनं युज्यते ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनालक्ष्य-लक्षणपद्धतिः ।

पदप्रयोगोऽशिष्टेष्टः शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

Sl. 148 (शब्दहीन दोष is being defined) —The mode to apply a word is first to give similar illustrations or usages and then to define it; if this लक्ष्यलक्षणपद्धति is not observed in using words then we get the fault शब्दहीन । The use of words as sanctioned and used by the शिष्ट is to be followed, and the use of words as not sanctioned by use of the शिष्ट is to be avoided; otherwise, it conduces to the fault of शब्दहीन । (अशिष्टेष्टः पदप्रयोगः शब्दहीनः; शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति; now See Tika).

शब्दहीनं लक्षयति, शब्दहीनमिति । लक्ष्यं सजातीयमुदाहरणान्तरं तथा लक्षणमनुशासनं स्वं कोषो धातुपाठश्च, तद्रूपा पद्धतिर्वैतन् प्रयोगनियामक इत्यर्थः, अनालक्ष्या अपरिदृष्ट्या लक्ष्यलक्षणपद्धतिर्यस्य तादृशः पदप्रयोगः, कदाचित्कृतभावत्वात् प्रयुज्यमानपदमित्यर्थः, शब्दहीनं शब्दहीनत्वाख्यदोषवान्, यस्य सजातीयप्रयोगान्तरं केनापि प्रयुक्तं न दृश्यते नापि निष्पादकमनुशासनम्, तथैव विधेयपदप्रयोगः शब्दहीन इत्यर्थः । मुख्यप्रयुक्तानुशासनाभावे बहुभिः प्रयुज्यमानस्य प्रयोगो न दूषणमावहति यथा 'चेतः परं' वदति शैलवनस्पतीषु' इत्यादि अत्र वक्षतीति सच्चक्ष्णार्थक वक्षतीति परस्मै-पदित्वमनुशासनासिद्धमपि बहुभिः प्रयुक्तमिति तत्प्रयुक्तानः कविर्नापराध्यति इत्यती

लक्ष्यस्याप्यनालक्ष्यत्वं दूषणवोक्तत्वेनोक्तम् । तथा अशिष्टेष्टः यश्च पदप्रयोगः शिष्ट-
नामिष्टो न भवति सत्यप्यनुशासने तत्पदं यदि तत्तल्लिङ्गादिमत्त्वं न तत्तत्स्थितत्वेन वा
कदापि शिष्टेनै प्रयुक्तस्तदा तत्प्रयोगोऽपि दोषायेत्यर्थः यथा 'देवानां पुंसि वा' इति
कोषे सत्यपि पुंलिङ्गोद्देशतश्चः । ह्यन हिंसागौरिरिति गणोक्तावपि गमनार्थो ह्यनघातुश्च
न केनापि शिष्टेन प्रयुक्तः, इत्यत्र विशेषणद्वयेनानुशासनात्मकानामसाधुवाक्यदोषाणां स्वमते
शब्दहीनपदेन संग्रहः, तस्य शब्दोद्देशोऽप्युक्तो यश्चेति व्युत्पत्तिसिद्धं शब्दहीन-
मितिपदम्, अपरकृष्टत्वसाधुवादिक्म किञ्चानुशासनविरुद्धोऽपि शिष्टेष्टो न दोषायेत्याह
शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतीति । अयमन्वाय — शिष्टप्रयुक्तानामेव पदानां व्युत्पत्त्यर्थमनुशासनं
पाणिन्यादिभिः कृतं न पुनरनुशासनं दृष्ट्वा शिष्टेष्टानि प्रयुक्तानि तेषां नित्यत्वात्, यदुक्तं
गोश्रीचन्द्रेण 'नित्यानां पदानां प्रतिपत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनं शास्त्रेण क्रियते'
इति । तस्मादनुशासनसिद्धत्वं तद्विरुद्धस्य वा शिष्टेष्टस्य प्रयोगो न दोषाय तद्विपरोतस्तु
दोषायेति । यथा अनालक्ष्या लक्षणाश्चणपद्वर्तिर्लक्षणाश्चणनियमो यव सः, अनेन
लक्षणेनेदमेव लक्ष्यं सम्पद्यते अस्य लक्ष्योदेमेव लक्षणमित्येवंरूपो नियमो यव न
लक्ष्यते तादृशपदप्रयोगः शब्दहीन इत्यर्थः, एतेनासाधुत्वस्य दोषत्वमुक्तम्, यदुक्तमायमे
'शब्दशस्त्रविरुद्धत्वमसाधुत्वं विदुषुं वा' इति, तथा अशिष्टेष्टः अशिष्टेष्टः शिष्टमिद्वेद्यामिक-
जनैरिष्टोऽपि शब्दहीन इत्यर्थः, अनेन ग्राम्यतायां दोषत्वमुक्तम्, शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतीति
तु प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४८ ॥

अवते भवते बाहुर्महीमर्णवशक्नरोम् ।

महाराजन्नजिह्वासा नास्तोत्यासां गिरां रसः ॥ १४९ ॥

Sl. 149. Ho Lord, your arm protects the sea-girt
Earth and there is no question of doubt in this; such
saying produce no sentiment owing to many faulty use

e.g. आत्मनेपद in अवते, समासान्ताभाव in महाराजन् &c. See. Tika—
(the words used thus are अप्रयुक्त and not शिष्टेष्ट) ।

सदाहरति, अवते इति । हे महाराजन् भवतस्तव वाहुः अर्णवः शङ्करो मेखला
यस्मात्तां साण्वानित्यर्थः । 'शङ्करी च्छन्दसो मेदे नदोमेखलयोरपि' इति मेदिनी ।
शङ्करीति सरिफः पाठः प्राचीनमेदिनीपुस्तके दृश्यते । महीभवते रचति, अस्मिन् विषये
संशयाभावाज्जिज्ञासा नास्ति सत्यमेतदित्यर्थः । इत्यासामीदृशीनां गिरां रसः प्रकृते
शङ्करीरानुप्राणितो राजविषयकरतिभावो नास्ति सन्नपि नास्त्वयते पदानामसाधुत्वप्रतिपत्त्या
तत्पूर्वभाविनीऽन्वयभोषसाभावात् । तथाहि—अवते इत्यत्रात्मनेपदम्, भवते इत्यत्र
षष्ठीविषये चतुर्थी, अर्णवशङ्करीत्यत्र कप्प्रत्ययाभावः, महाराजन्नित्यत्रापि टच्प्रत्ययाभावः,
सर्वमेतदनुशासनविरुद्धम् । किञ्च शङ्करीशब्दो मेखलायां न केनापि प्रयुक्तः, इत्यप्रयुक्तः
तदिदं सर्वं प्रयुज्यमानं बोद्धुं बुद्धिमान्यर्थः 'जनयदन्वयभोष' विघटयति ॥ १४९ ॥

दक्षिणाद्रेरुपसरन् मारुतश्चूतपादपान् ।

कुरुते ललिताधूतप्रमालाङ्कुरशोभिनः ॥ १५० ॥

इत्यादिशास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।

अपभाषणवद्भाति नच सौभाग्यमुज्झति ॥ १५१ ॥

Sl. 150. (शिष्टेष्टु न दुष्यति is being illustrated)—The
wind blowing from southern Sea (and touching नल्लयानिब)
is making the mangotress bloom as if with slightly
agitating red cora's ; such sayings though appear as
अपशब्द (e.g. दक्षिणाद्रेरुपसरन् for दक्षिणाद्रिसुपसरन्) really do not
forsake merits (न सौभाग्यमुज्झति), for these are शिष्टेष्ट i. e.
used by the शिष्ट (the learned one) ; and men are rather

tardy to apply stricture of shastras (i. e. of grammar) here [now See Tika also].

शिष्टेष्टसु न दुष्प्रतीत्यस्य विषयं दर्शयति, दक्षिणाद्रेरिति । नलयपर्वतस्य वायु-
कम्पितचूतवनं कश्चिद्वर्णयति । दक्षिणाद्रेरुपसरन् सलयाचलमिसमुपगच्छन्, ललितं
मन्दं यथा तथा आधृतैः प्रवालाङ्कुरैः शोभिनः । इत्यादीति । इत्यादि दक्षिणाद्रे-
रित्यादिपदम्, शास्त्रमाहात्म्यादर्शनालसचितसाम्, आलस्ये नानुशासनशास्त्ररहस्यमनालो-
चयताम्, अपभाषणवदपञ्चवत्, नच सौभाग्यमुज्झति, वस्तुतः शिष्टेष्टत्वात् सौष्टवं न
त्यजति । अयमर्थः—कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादपसरणक्रियाकर्मतया दक्षिणाद्रिशब्दस्य
द्वितीयात्मता युज्यते, किन्तु तदभावेऽपि नेदं दुष्टं शिष्टानां सर्वत्र सन्त्वन्वयकताया
अदुष्टत्वाभ्युपगमात् । तथा चोक्तम्, 'कर्मोदिविषयेऽप्यविवक्षिते वानादौ सन्त्वन्व-
विवक्षायां षष्ठी' इति ॥ १५० ॥ १५१ ॥

श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं अवगोह्येजनं यथा ॥ १५२ ॥

Sl. 152. (यतिषट् is being defined)—यति is stoppage
(विराम or censura) at the end of a पद, in a sloka or feet
of a sloka ; and a speech in sloka without such यति is
called यतिषट् ; for such यतिहीन पद in slokas is jarring to
the ears.

अथ यतिनिरूपणपूर्वकं यतिषट् लक्षयति, श्लोकेऽयति । श्लोकेषु नियतं
छन्दःशास्त्रेर्नियमितं स्थानं यस्य तादृशं पदस्य सुबन्तस्य तिङन्तस्य वा छेदं विरामं
यतिं विदुः जिह्व एविविग्रहस्थानत्वेन यत्र छन्दःशास्त्रैः पदसमाप्तिरुपदिष्टा तां यतिं

जानन्ति । पदान्ते जिह्वाया विश्रामो यतिरिति निष्कटार्थः । उक्तञ्च 'यतिर्जिह्वेष्ट-
विश्रामस्थानं कविभिरुच्यते' इति । तदपेतं तादृशप्रतिश्रुत्यं वचनं यतिमष्टम्,
यत्र पदमध्ये जिह्वा विश्राम्यति तद्यतिमष्टत्वाख्यदोषवदित्यर्थः, दोषत्वे हेतुः यतः
श्रवणस्योद्देशे जनं दुःखदं श्रवणोद्देशकत्वादित्यात्यन्तपरिहायार्थमित्यर्थः । श्लोकेति-
तानेन गद्यांशु यतिर्नादरणीयेति सूचितम् ॥ १५२ ॥

स्त्रीणां सङ्गीतविधिमयमादित्यवंश्योनरेन्द्रः

पश्यत्यक्लिष्टरसमिह शिष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।

कार्याकार्याण्ययमविकलान्यागमनेनैव पश्यन्

वश्यामुख्यो वहति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

Sl. 153. (Illustration)—this king of the solar race
is seeing or enjoying the musical performance of ladies
full of sentiments, along with his learned audience ;
(this is faulty for want of proper यति । See Tika) ; this
king discriminating his entire कार्य' and अकार्य' is well
supporting or protecting this Earth according to the
laws of Polity ; such use however is not a case of यतिव'श ।

स्त्रीणामिति । आदित्यवंश्योऽयं कश्चिन्नरेन्द्रः शिष्टैः सामाजिकैरसौ सह अक्लिष्टाः
पुष्कला रसा यत्र तादृशं स्त्रीणां सङ्गीतविधिं सङ्गीतसहितमपि विधानं नाव्यमित्यर्थः,
इह पश्यतोत्यन्वयः । इत्यादि दुष्टमिति । समदशाच्चरं मन्दाक्रान्ता वृत्तमिदम्, तत्र
प्रथमं चतुर्थे ततः षष्ठे ततश्च सप्तमे यतिर्निवेश्या यदुक्तम्, 'मन्दाक्रान्तान्बुधिरसनगैर्नो
भनौ तौ गयुष्मम्' इति, प्रकृते तु चतुर्थादिवर्णानां पदमध्यपातित्वाद्यतिमष्टत्वम् । अस्य
कश्चिददोषत्वमप्याह, कार्याकार्याण्येति । अविकलानि सकलानि, आगमनेन नोतिश-

स्त्रादिना, वक्ष्यामायत्ताम् । (वंशानिति पाठे कुलपरम्परागताम्) । इत्यस्ति चेवं
प्रयोगो न यतिषष्ट इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।
तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वक्ष्यते ॥ १५४ ॥

Sl. 154. (In the above illustration the first one is
यतिषष्ट and the second one is not so ; how is this possible ?
So the author answers this here)—If the last letter
in a pada elides, then the remaining portion is also a
पद, similarly a शब्द transformed by Sandhi is also so; it is
पदान्त though even in पदमध्य ; the experts in prosody also
accept this. So the second sloka portion is not faulty
there being यति in कार्याकार्याण्ययम्—see Tika.

ननु स्त्रीणां सङ्गीतविधीत्यादौ यतिचङ्गः कार्याकार्याण्ययमित्यादौ तदभावः कथ-
मेतत् उभयत्रापि पदमध्य एव विद्यानादित्याशङ्गा सट्टटान्मुपपादयति, लुप्ते इति ।
पदस्य सुबन्तस्य तिङन्तस्य वा अन्ते अन्तवर्णे लुप्ते सति यथा शिष्टस्यावशिष्टभागस्य पदत्वं
निश्चितं, वारि पच इत्यादौ विभक्तिलोपे जातेऽवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथा पदत्वं
निर्व्विवादं सर्वैरप्यङ्गीकृतमित्यर्थः । अत्र पदान्ते इति कलमविवक्षितं राजेत्यादौ ह्योरपि
लोपेऽवशिष्टस्य राजेत्यादिभागस्य पदत्वानपायात् । तथा सन्धिविकारान्तं सन्धिः
खरद्वयसम्मानं तत्कृतौ धिकारो दीर्घयलायादेशः तादृशविकारयुक्तव्यञ्जनमित्यर्थः सोऽन्ते
यस्य तत् पदमेव पदमध्यमपि पदान्त एवेति वर्ण्यते छन्दोऽङ्गोक्तिरयत इत्यन्वयः,
पदमध्यापि तस्मिन् निवेशिता यतिर्न दोषायित्यर्थः । एतदोक्तं छन्दोगोविन्दे गङ्गादासेन—
'कचिच्छन्दस्यान्ते यतिरभिहित्ता पूर्व्वकृतिभिः
पदान्ते सा शोभां श्रयति पदमध्या त्यजति च ।

पुनस्तत्र वासौ खरविहितसन्धिः श्रयति तां तथा

कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमा मां करुणया' ॥ इति ।

प्रकृते च काव्य'कार्याण्ययमित्यादौ ख्येत्यादिखरसन्धिकृतयकारादिविकारवर्णान्तेत्या
इत्यादौ पदमधेयसि यतिर्न दोषाय, एतद्विपरीते स्त्रीणां सङ्गीतेत्यादौ तु दोषावैवेति
दोषादोषयोर्विषयविभागः ॥ १५४ ॥

तथापि कटु कर्णानां कवयो न प्रयुञ्जते ।

ध्वजिनी तस्य राज्ञः केतूदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

Sl. 155. Still poets do not use such sandhi as is jarring to the ears as in the following line, the army of that king have disposed clouds off by their ध्वजवंश flagstaff.

खरसन्धिकृतप्रतिप्रसवस्याप्यसार्धविकल्पं दर्शयति, तथापोति । तथापि खर-
सन्धिना पदमध्यस्य पदान्तताभ्युपगमेऽपि । ध्वजिनी सेना, केतवोध्वजवंशास्तैरुदस्ता
अतुल्यत्वादुत्तिष्ठा जलदा मेघा यथा सा । इत्यादौ ध्वजिनीत्यादिकं यतः कर्णानां
कटु दुःखदम् अतः कवयः प्रतिप्रसृतमपि न प्रयुञ्जते । (कटु कर्णे तदिति पाठे कवयः
सपीडाः कर्णा यत्र तदिति बहुव्रीहिः) । अत्र केतूदस्तेत्यत्र तू इति
खरसन्धिकाव्य'दीर्घयुक्तं तदन्तमपि के इतिप्रत्ययतिस्थानतया श्रोत्राणां कर्णान्तद'
भवति, इत्यत्र सत्यपि खरसन्धौ पदान्ते पदमध्ययतिर्दोषाय पादमधेयत्वं न तथा ; प्रकृते के
इत्यस्य पादान्तत्वमिति बोध्यम् ॥ १५५ ॥

वर्णानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्वयथास्थितिः ।

तत्र तद्विभक्तं स्यादेष दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥

Sl. 156. (Now भिन्नवृत्त is being defined)—If in a पद्य, one or several letters are less or more, or short or long vowels

are misplaced then a fault of भिन्नवृत्त or वृत्तभङ्गदोष arises ;
it is wellknown to all—See Tika now.

भिन्नवृत्तं लक्षयति, वर्णानामिति । अत्र यत्रेत्यध्याहार्यम् उत्तरवाक्ये तत्र-
तुक्तेः । वर्णानामिति बहुवचनमविवक्षितम्, यत्र पदेऽएकस्य द्वयोस्त्रिप्रभृतीनां वा
वर्णानां न्यूनता आधिक्यं वा, यदा वर्णानामिति निरूपणं षष्ठौ वृत्तघटकवर्णानां
मध्ये कस्यचिन्न्यूनत्वमधिकत्वं वा, तथा यत्र गुरुलघुप्रथास्थितिः गुरोर्लघोर्व्या-
वर्णस्थाययास्थानं सन्निवेशः तत्र पदेऽतद्विन्नं भग्नं वृत्तं हन्ति इति वृत्तभङ्गाख्योदोषः,
यदा तदाक्यं भिन्नं वृत्तं यत्रेति वृत्तभङ्गाख्यादोषवत् स्यादित्यन्वयः । एष भिन्नवृत्त-
ताख्यः, सुनिन्दित इति—काव्यवृत्तत्वसंज्ञायाम् रक्तौ लक्षणासुरपेऽप्यग्रव्यत्यरूपः प्रकृत-
रसानुगुणत्वरूपस्य दोषो नात्यन्तनिन्दित इत्यापेक्षितः । यथा 'हन्त प्रतप्तमेतस्या हृदयं
मिलि सनोभवः कुपितः', तत्र भगणसगणौ हन्तो लक्षणाङ्गिरे निविद्धनेरन्तर्यं निवेशावपि
तथा निवेशसामौ किञ्चिच्छ्रुतिदुःखमावहन्तः एवम्—

‘सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनी

वदतु यदि हान्यत् स्वादु स्वात् प्रियारदनच्छदात्’ ।

अत्रान्यत् स्वादुस्वादिति स्मृतिकटः । ‘अयि मयि नानिनि नाकुल मानम्’,
वृत्तमिदं हास्वरससैवानुकूलमिति प्रकृतानुगुणम् ॥ १५६ ॥

इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीतून्वर्णता ।

सहकारस्य किसलयान्यार्द्राण्यधिकक्षारम् ॥ १५७ ॥

Sl. 157. In इन्दुपादाः शिशिराः etc there is one letter less
and in 'सहकारस्य किसलयानि' etc. there is one letter more ; so
वृत्तभङ्गदोष arises.

कामेणोदाहरति, इन्द्रपादा इति । अत्र प्रथमपादे पादारम्भस्य प्राक् इन्द्रपादा इत्यनन्तरं वा वर्णं एकोऽङ्गः, तृतीयपादे च नवाक्षरत्वादिकोवर्णोऽधिकः ॥ १५७ ॥

कामेन वाणा निशिता विमुक्ता

सृगेक्षणास्त्रित्ययथागुरुत्वम् ।

स्मरस्य वाणा निशिताः पतन्ति

वामेक्षणास्त्रित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

Sl. 158. In “कामेन...सृगेक्षणासु” का is unusually गुरु or long causing वृत्तभङ्ग in उपेन्द्रवज्रा metre, for it is to begin with a short vowel ; similarly in “स्मरस्य वामेक्षणासु” the short vowel in “क” is also misplaced in इन्द्रवज्रा metre, for it is to begin with a long vowel (now see Tika).

कामेनेति । अत्र पूर्वार्धे सृगेक्षणास्त्रित्यादिश्रवणादुपेन्द्रवज्रास्त्रिन् वृत्ते ‘उपेन्द्र-
वज्रास्तोगौ’ इतिलक्षणात् जगणस्य प्रथमं निवेशनीयतया कामेनेत्यादि प्रथमपादे का
इति गुरुवर्णोऽयथास्थानं निवेशितः । पद्यमुत्तरार्धे वामेक्षणास्त्रित्यादिश्रवणादिन्द्रवज्रा-
ख्ये वृत्ते ‘स्यादिस्त्रवज्रा ततजास्तोगौ’ इति लक्षणात् तगणस्य प्रथमं निवेशनीयतया
स्मरस्येत्यादिपादे कैतिलघुवर्णोऽयथानिवेशितः । अत्र द्वितीयादिपादतयस्य लघ्वादि-
त्वेन वा साम्यमभिप्रेत्य दूषणद्वयप्रदर्शनमिदम् अन्यथा यथाश्रुते अथवागुरुत्वोदाहरणे
इयथालघुत्वम् अथथालघुत्वोदाहरणे चायथागुरुत्वमपि वक्तुं शक्यत पादद्वयादौ द्वयोरपि
गुरुलघ्वोः सत्त्वादिति धेयम् । स्मरस्येत्यथ स्मरेणेति पाठे निशिता इति क्रिया-
पेक्षया कर्तृत्वम् । दूषणद्वयच्चेदम् इन्द्रवज्रयोः संश्लिष्टेनोपजात्याख्यं छन्दोऽन्तरे
ये न मन्यन्ते तेषां मत एव ज्ञेयम्, उपजात्यस्युपगमे तु नेतव्यं, वस्तुतस्तु शुच्यत एव

तदभ्युपगमः । “अख्यसुरक्षां दिशि देवतात्मा हिमालयोत्तम नगाधिराजः” इत्यादि
महाकविप्रयोगाणां पञ्चातिहस्यतां भूरिशोदर्शनात्, तस्मात् कानिचिन्मन्त्रं स्वमुवा इति
स्मरन्त्येव च मदनेति पाठो जातव्यः । तत्र पूर्वत्र तृतीयस्य गुरुत्वमुत्तरत्र द्वितीयस्य
लघुत्वमयथाप्रयुक्तमिति दूषणसम्भवः, किञ्चाप्रः पतगुरुभावात् न लघुत्वमप्ययथा लघुत्वं बोध्यं
यथा ‘वक्रसितसहकारभारहारिपरिमल एष ससागतो वसन्तः’ इत्यादौ भारहारौत्यत्र
हि इत्यस्य लघोः प्रथमपादान्तत्वाद्गुरुत्वाभाव इति हस्तभेदः, यत् पादान्तलघोर्गुरुभाव
उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयं प्रथमतोयपादविषयस्तु इन्द्रवज्रावसन्तति-
लक्षणावेवेति ज्ञेयम् ॥ १५८ ॥

न संहितां विवक्षासीत्यन्वयानं पदेषु यत् ।

तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादित्युक्तम् ॥ १५८ ॥

Sl. 159. (विसन्धि दोष is being defined now). In spite of
rules of sandhi, if one does not deliberately make such
sandhis in पद then arises the fault of विसन्धि in slokas.
excepting of course the case of प्रत्यय in grammar where
sandhi is prohibited in grammar ; some hold it as दोष if
repeated, but not if done in a satitary place (now see
Tika).

विसन्धिकं लक्षयति, नेति । संहितां वर्णयोः सन्धिं न विवक्षामि सत्यप्यनु-
शासने न प्रयोक्तुमिच्छामि इतोऽन्या पदेषु पदप्रत्ययवर्णेषु यदसन्धानं, नास्ति सन्धानं
तत्तत्संज्ञाकार्येण परस्परसंयोजनं यत् यत्काले तदाकालं विसन्धीति निर्दिष्टं
विसन्धित्वाद्यादोषवत् काचित्मित्यन्वयः । पदत्रय विगतः सन्धिर्येति बहुव्रीहिणा

विसन्धीति पदं वाक्यविशेषणमन्यथा क्लृप्तत्वानुपपत्तेरिति ज्ञेयम्, न विवचासीति एतेन सन्धिस्तु पुरुषेच्छयेति नैवान्यत्र विभाषित इत्यादिक्रमन्यैरुक्तं प्रतुष्टम् । इच्छाकृतस्यैव सन्धिविश्लेषस्य दोषत्व' स्पष्टयति, न प्रगृह्यादिहेतुकमिति । अनुशासनबलीनैव यत्र सन्धिर्निविद्यते तत्प्रगृह्यम् । आदिना अनुकरणादिपरिग्रहः, प्रगृह्यादिजन्यः सन्धिविश्लेषस्तु न दोष इत्यर्थः । अथच दोषाभावः सङ्गतप्रयोगे, असङ्गतप्रयोगे तु अथवाज्ञेयकत्वाद्दोष एव, यथा 'दालिते उत्पले एते अक्षिणी अङ्गनाङ्गिते, इत्यादि । विसन्धिपदेन चान्यैरुक्तं सन्धौ कष्टत्वमश्लीलत्वञ्च नात्यन्त-दूषकमित्युपेक्षितम्, यथा—

‘उर्व्वसावत्र तर्ज्जालो मर्व्वन्ते चार्ज्ववस्थितिः ।

नावज्जु' युज्यते गन्तु' शिरोनमय तन्मनाक्' ॥

अत्र सन्धौ कष्टत्वम् ।

‘विगादुड्डीय गगने चलण्डानरचेष्टितः ।

अयमुत्पतते पन्नो तदत्रैव रुचिङ्कुर' ॥

अत्र लण्डेति क्षुण्णसाम्यञ्जकमश्लीलम्, चिङ्कुर इति त्रोडाव्यञ्जकम् ॥ १५८ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।

लुप्तमुद्गेदि धर्मास्मभो नभस्यस्नाहपुष्पपि ॥ १६० ॥

Sl. 160. By mildly blowing breeze in the sky advent of drops of perspiration in the cheeks of ladies and on our bodies dries up. (Here विसन्धि uso is deliberate विवचाकृतविसन्धि and दृष्ट—see Tika.)

विवचाकृतं सन्धिविश्लेषमुदाहरति, मन्दानिलेनेति । नभस्यान्नाशे चततः । मन्दानिलेन अङ्गनाय गण्डमण्डले उद्गेदि उद्भिन्नं चर्तयामासुप्तं तथा पश्चादपुष्पम् ।

इदि चर्माशो लुप्तमित्यन्वयः । अस्मद्वपुष्यपीत्यत्र अस्मान्नस्यपीति पाठो न सम्यक् ।
अत्र वृत्तमङ्गभयमात्रेण प्रथमपादान्तस्याकारस्य द्वितीयपादादिस्थेनाकारेण सह सन्धि-
कार्यदीर्घोभावो न कृतः ॥ १६० ॥

मानिष्ये इह शीर्यते स्त्रीणां हिमच्छतो प्रिये ।
आसु रात्रिष्विति प्राञ्जेरान्नातं व्यस्तमौदृशम् ॥ १६१ ॥

Sl. 161. (Here सन्धिविशेष is due to प्रगट्छ or prohibition of sandhi)—The love quarrel and sensitiveness of ladies fall off in cold weather and in these nights ; here the learned advise विसन्धि, so विसन्धि here is not faulty (see Tika also).

प्रगट्छादिहेतुकालेन प्रतिप्रसृतं सन्धिविशेषं दर्शयति, मानिष्ये इति । मानः
गणयन्त्रोपः ईर्ष्या नायकापराधकृतकोपः तयोर्द्वन्द्वः । शीर्यते शीर्णे भवतः हिमच्छतो-
रत्यन्तोद्गोपकत्वादिति भावः, प्रिये प्रियं प्रति, आसु उपस्थितासु । इतीदृशं व्यस्तं
सन्धिविशेषः प्राञ्जेरनुशासनकृद्भिरान्नातमुक्तम् । तथाहि मानिष्ये इहेत्यत्र एकारस्य
द्विवचनसिद्धत्वात् 'द्विवचनसिद्धानामौदृशताम्' इति सुवक्ष्य सन्धिकार्यायादेशः प्रतिषिद्धः
तथा हिमच्छतावित्यत्र च 'च्छदल्लतोरको ऋक्षश्च' इत्यनेन चकारस्य गुणोन्निषिद्धः ।
[मानिष्ये इहशौ स्त्रीणां नास्त्वामिति क्वचित्पाठः, क्वचिच्च आसु रात्रिष्वित्यत्र असु
आदिष्विति पाठः तत्र असू आदिष्वित्यत्र द्विवचनसिद्धानामित्यादिना 'अदसोमादिर्न'
इत्यनेन च सन्धिर्निषिद्धः] ॥ १६१ ॥

देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः कालोरात्रिन्दिवर्त्तवः ।
नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १६२ ॥

चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।

हेतुविद्यात्मकोन्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १६३ ॥

तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।

कवेः प्रमादाद्देशादि-विरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥

Sl. 162-164. (देशादिविरोध is being stated and illustrated now)—By देश is meant अद्रि (mountain) वन (forest) राष्ट्र (state) etc. By काल we take रात्रि, दिवा, ऋतु etc. ; कला refers to नृत्य गीत, आलेख्य etc. that relate to the sentiment of love. By लोक we mean accounts of all creatures movable or immovable ; by न्याय we mean all Philosophical schools (सदैर्दर्शनशास्त्र) having reasoning and knowledge therein ; and by आगम we mean vedas along with स्मृतिशास्त्र of Manu etc.

If something is stated or seen unusual about these देशकालादि matters in kavyas due to inadvertence of the poet, then we say these as देशादिविरोधी ; these are defects in kavyas.

अथ देशादिनिरूपणपूर्वकं तद्विरोधं लक्षयति, देश इति । अद्रिवनराष्ट्रादिर्देशः आदिना सद्भूतादिपरिग्रहः । रात्रिर्दिवर्त्तवः कालः—बहुवचनान्मासादिपरिग्रहः । कामार्थसंश्रयाः कामिनार्थान्स्पृश वा क्रियमाणाः कामार्थरूपपुरुषार्थद्वयजनका इत्यर्थः, नृत्यगीतप्रभृतयस्तुःषष्टिसंज्ञकाः कलाः, ते च शैवतन्त्रोक्ताः यथा 'नृत्यम्, गीतम्, वाद्यम्, नाच्यम्, आलेख्यम्, विशेषकच्छेद्यम्, तण्डुलकुसुमवस्त्रविकाराः, पुष्पाक्षरणम्, दशनवसनाङ्गरागाः, मणिभूमिकाकर्त्र्यं, शयनरचनम्, उदकवाद्यम्, उदकघातः,

चित्रायोगाः, माल्ययथनविकल्पाः, शिखरापीडयोजनम्, नेत्रययोगाः कर्पपत्रभङ्गाः,
गन्धयुक्तिः, भूषणयोजनम्, ऐन्द्रजालम्, कौचमारयोगाः, हस्तलाघवम्, चित्रशालापू-
मल्यविकारक्रियाः, पानकरसरागासवयोजनम्, सूचोवापकर्माणि, स्वक्रीडा, प्रहेलिका,
प्रतिमाला, दुर्वचनयोगाः, पुस्तकवाचनम्, नाटिकाख्यायिकादर्शनम्, काव्यसनस्या-
पूरणम्, पट्टिकावेतवाणविकल्पाः तर्जुं कर्माणि, तवणम्, वास्तुविद्या, रूप्यरत्नपरीक्षा,
धातुवादः, मर्षारागज्ञानम्, आकरज्ञानम्, हवायुर्व्वदयागाः, मेघकुक्कुटशावकपुङ्गवविधिः
शुकसारिकाप्रलापनम्, उत्सादनम्, केशमार्जनकौशलम्, अक्षरमुष्टिकाकथनम्,
क्षेच्छित्तकविकल्पाः, देशभाषाज्ञानम्, पुष्पशकटिकानिर्गतज्ञानम्, यन्त्रमादकाः,
धारणमादकाः, सम्पाद्यन्, मानसो काव्यक्रिया, क्रियाविकल्पाः, छलितक्रियाः,
अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम्, वस्त्रगोपनानि, दूरतविशेषः, आकर्षक्रीडा, बालकक्रीडन-
कानि, दैनाधिकीनां विद्यानां ज्ञानम्, वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम्, वेतालिकीनां
विद्यानां ज्ञानञ्चेति ॥ १६२ ॥

चरेति । चराचराणां जङ्गमस्यावराणां मृतानां प्रवृत्तिर्हन्तानो लोकसञ्चिता
लोकपदवाच्या । हेतुविद्या, हेतुयुक्तिः—विदुष्यनया विद्या, युक्तिमूलकशास्त्रमित्यर्थः
दर्शनशास्त्रमिति यावत् । तत्र प्रायशोयुक्त्युपन्यासेनैव सिद्धान्तस्मिरीकरणात्, दर्शनानि
च तर्कादीनि च तदात्मकसङ्ग्रहोपन्यायः । स्मृतयोमत्वादिप्रणीतधर्मसंहितासङ्ग्रहिता
श्रुतिर्व्वेद आगमः ॥ १६३ ॥

तेष्विति । तेषु तेषु देशादिषु अथवाकृद्गमप्रसिद्धम् । कौकटेषु कुङ्कुमोत्पत्तिः,
काश्मीरेषु गुवाकनारिकेलवनमिति प्रसिद्धम्, किञ्चित् किमपि यदि कवेर्वचयितुः
प्रमादादनवधानात् प्रवर्त्तते वर्णितं भवति तदा एतत् एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यं
देशादिविरोधीतुष्यत इत्यन्वयः । अनेन चान्येरुक्तयोः स्वार्ताविरुद्धताविद्वद्भि-
रयोर्द्वयोरपि सम्प्रसङ्गः, तत्र देशकाललोकविरोधः स्वार्ताविरुद्धता, कलान्यायागम-

विरोधस्तु विद्याविरुद्धता, ससृष्टिश्च, तिरागम इत्यत्र च श्रुतिपदं कामशास्त्र-कृषिशास्त्र-
गजतुरगखड्गादितच्चणशास्त्रादीनामुपलक्षकम्, तत्र 'अधरे करजक्षत' मृगाद्याः,
इत्यादी अधरे करजक्षतवर्णनं कामशास्त्रविरुद्धमित्यागमविरोध एव, एवं शास्त्रान्तर-
विरोधोऽपुन्यः ॥ १६४ ॥

कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयागन्धिः ।

कलिङ्गवनसम्भृता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥

Sl. 165. (देशदिविरोध is being illustrated now in order)
Malaya breeze fragrant with the touch of camphor tree ;
elephants in the forests of Kalinga (one part of orissa)
are small like deer ; (here कर्पूरपादप is not seen in मलयाद्रि ;
and elephants are not found in Kalinga—so देशद्विविरोध
arises).

देशदिविरोधागुद्देशकमेषोदाहरति, कर्पूरैति । मलयगन्धिः मलयपर्वतस्थी
वातः । कर्पूरपादपामर्शसुरभिरिति, कर्पूरपादपा हि चोनादिदेश एव जायन्ते नतु
मलयाद्राविति तत्र तद्वर्णनं विरुद्धमित्यत्राद्रिरूपदेशविरोधः । कलिङ्गैति मृगप्रायाः
अतिक्षुद्राः, मतङ्गजा हि कलिङ्गवनेषु न सम्भवन्तीति वनरूपदेशविरोधः । ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुश्याम-कावेरीतीरभूमयः ।

इति देशविरोधिन्या वाचः प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥

Sl. 166. The Ohola province has the plots on the river
Kaveri black like black Aguru ; such is the nature of
देशविरोधिवाक्य ।

राष्ट्ररूपदेशविरोधमुदाहरति, चोला इति । चोलाः कर्णाटान्तर्गतदेशविशेषाः
संप्रति ताञ्चोरेतिनाम्ना व्यपदिश्यन्ते तत्र चैकां कावेरीनद्याः शाखा वर्तते तत्तोरभूमिषु
कालागुरुद्रुमा न जायन्त इति राष्ट्ररूपदेशविरोधः । अत्र पुस्तकान्तरे—

‘चोलाः कालागुरुश्यामाः केरलाः कुङ्कुमारुणाः !

नमेरुवनसंच्छन्नाः कावेरीतीरभूमयः’ ।

इति पाठान्तरं दृश्यते । तत्र कावेरीतीरभूमिपदैर्न कर्णाटराष्ट्रमुपलक्ष्यते तत्रैव
कावेर्याः प्रादुर्भावात् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदतो ।

अधुरक्तफुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्द्दिनः ॥ १६७ ॥

अव्यङ्गसगिरो वर्षाः शरदो मत्तवर्हिणः ।

हेमन्तो निर्झलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

Sl. 167—68. Lotus blooms at night and lily blossoms
at day ; spring has caneplants ; smiling summer is over-
cast with clouds ; rainy season has cackling swans dis-
tinctly heard ; peacocks are hilarious in autumn ; cold has
clear visible sun ; and winter shows laudation for sandal—
(all these are instances of काल and ऋतुविरोध) । (See Tika
also)

कालविरोधमुदाहरति, पद्मिनीति । दिवस एव पद्मिनी उन्निद्रा भवति नतु
नक्तमिति रात्रिरूपकालविरोधः, कुमुदतो रागावेव स्फुटति नतु दिवेति दिवारूपकाल-
विरोधः । अधुरक्तफुल्लनिचुल इत्यादिवाक्यानि ऋतुरूपकालविरोधस्योदाहरणानि ।

मधुवंसन्तः, निचुला हिज्जलहृत्वाः तेषामुत्पुङ्गता प्राठघोष भवति, निदाघो मेघदुर्द्धि न
इत्यनेन कदाचिन्निदाघादौ मेघदुर्द्धि नत्वसम्भवेऽपि ऋतुविशेषप्रतिनिधयवस्तुन चतुर्वन्तरे
वर्णनं दोष एवति सूचितम् । वस्तुतस्तु मृच्छकटिकादावाकालिकदुर्द्धि नस्यापि वर्णनात्,
'निदाघो हिमजाद्यकृतः इत्येवमत्र पाठो ज्ञेयः । निदाघे हिमजाद्यस्यात्यन्तासम्भवात् ।
अव्येति, हंसगिरां अव्यत्वं हि शरत्खेव नतु वर्षास्त्विति विरोधः । शरद इति वह्निर्णां
मत्तता हि वर्षास्त्वेव नतु शरत् । हेमन्त इति, निर्मलो हिमावरणापगमेन सुप्रकाश
आदित्यो यत्र सः, हेमन्ते आदित्यमण्डलस्य हिमावरणशून्यता विरुद्धा । शिशिर इति,
आध्यमभ्यर्थनीयं चन्दनं चन्दनद्रवो यत्र सः, निदाघ एव शैत्यार्थं चन्दनद्रवस्यादर इति
शिशिर तद्वर्णनं विरु म् । इत्यमृतुषट्कविरोधा दर्शिताः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गः कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

Sl. 169. Thus have I shown some instances of कालविरोध
and now I illustrate a few examples of कलाविरोध ।

कालविरोधमुपसंहरन् कलाविरोधमुदाहर्त्तुमाह, इतोति । गतः प्रकारः,
इदृशीति एवंरूपा, अन्येऽपि कालविरोधा ज्ञातव्या इत्यर्थः । कलाविरोधस्य मार्गः
प्रकारो मनागुद्दिश्यते चतुर्षाष्टविधायाः कलाया विरोधस्य कात्स्न्येन प्रदर्शनं गन्धवाङ्मय-
करमिति दिग्दर्शनाथे किञ्चिदेव दर्शित इत्यर्थः ॥ १६९ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयी ।

पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

Sl. 170. क्रोध and विस्मय are स्थायीभाव in वीररस and in शृङ्गार-
रस ; separate pitches with full seven स्वर (tunes) are going

on, (in the first क्रोध and विस्मय are स्थायीभाव in रौद्र and अह, तरस —and so we have नाट्यशास्त्रविरोध here ; in the second there is also गीतकलाविरोध, all the seven pitches cannot flow in all times—several having special times—(See Tika now).

कलासु नाट्यस्यैव सन्तोषातिशयजनकत्वेनाभ्यर्हितत्वात्तद्विरोधमेव प्रथममुदाहरति, वीरेति । वीरश्चक्रारयोर्वीररसश्चक्राररसयोः, स्थायिनौ रसस्वारम्भावधिपर्यवसानान्तमुद्रिततथाखादमूलत्वेन स्थिरतया वर्तमानत्वात्स्थाधिपदवाचौ, तदुक्तम्—

‘अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आखादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायोति सम्मतः’ ॥ इति ।

‘रसावस्थः परं भावाः स्थायितां प्रतिपाद्यते’ इति च ।

क्रोधः ‘प्रतिशूलेषु तैश्चाप्यावबोधः क्रोध इव्यते’ इत्युक्तलक्षणः । विस्मयः

‘विविधेषु पदार्थेषु लोकसौमतिवर्गेषु ।

विस्फारयतेतसो यस्य स विस्मय उदाहृतः ॥ इत्युक्तलक्षणः ॥

एतो च भावौ रौद्राहृतयोरेव रसयोः स्थायितया नाट्यशास्त्रकारैर्भरतादिमिरुक्तौ नतु वीरश्चक्रारयोः, तयोस्तु उत्साहो रसि स्थायित्वेनोक्तौ तदव वीरश्चक्रारयोर्भविचारिरूपयोरेवक्रोधविस्मययोः स्थायित्वेन व्यपदेशिविरुद्धः रसविवेक्य भरतादिभिर्नाट्यशास्त्र एव कृत इति नाट्यरूपकलाविरोधोऽयम्, प्रकाशकतापुण्यम् ‘यद्यौ नाट्यरसाः स्मृताः’ इति । गीतरूपकलाया अपि तथात्वात् तद्विरोधमप्युदाहरति, पूर्वेति । पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्तस्वरा निषादश्च भगन्सारवड्जमथ्यमधैवतपञ्चनाख्या यत्र सः भिन्नमार्गः भिन्नः तत्तत्कालनिषिद्धस्वरविशेषप्रयोगः सोऽयं प्रवर्तते इत्यन्वयः, भिन्नपदस्यासङ्कोचोऽर्थेय ‘भिन्नकीकृत्य षड्जम्’ इति साधुकोट्योकायां भिन्नकीकृत्य

तत्कालनिषिद्धस्वरसङ्गोष्णं कृत्वेति व्याचक्षाणेन मल्लिनाथेनापि स्फुटोक्तः, काल-
विशेषे स्वरविशेषप्रयोगनिषेधो यथा भरते

‘प्रभाते सुरतोनिन्द्य ऋषभः पञ्चमोऽपि च ।

जनर्दत् प्रधनं हुग्रा पञ्चत्वं पञ्चमोऽपि च ।

पञ्चमस्य विशेषोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः ।

प्रगे प्रगीतोजनवेद्दशनस्य विपर्ययम् ॥ इत्यादि ।

प्रकृते चासङ्कीर्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं विरुद्धम् ॥ १७० ॥

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भाविव्यति ॥ १७१ ॥

Sl, 171—In this way find out विरोध in 64 kalas , see Tika of sl. 164 ; and their characteristics will be seen in the treatise named कलापरिच्छेद and in other treatises on Kalashastra.

कलाविरोधमुदाहरति, इत्यमिति । इत्यमनया दिशा, साधु नीयतां सम्यगुन्नीयताम्, नाट्यगीतरूपयोः कलयोर्विरोध तथा दर्शितः तथापरासामपि कलानां विरोधो ज्ञातव्य इत्यर्थः । ननु कलास्तावच्चतुःषष्टिप्रकारास्तासां परिज्ञानं विना तद्विरोधः कथं सुज्ञेय इत्याशङ्क्याह, तस्या इति । तस्याश्चतुःषष्टिविधायाः कलायाः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भाविव्यतीति अनन्तरं कलापरिच्छेदनामकप्रबन्धं करिष्यामि तत्रैव कला विवेकी-
ज्ञातव्य इत्यर्थः, एतेन कलापरिच्छेदोऽपि गन्त्यक्तता कृत इति प्रातपद्यते ॥ १७१ ॥

आधतकीशरोहस्ती तीक्ष्णशृङ्गसुरङ्गमः ।

गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्वुमः ॥ १७२ ॥

Sl. 172. Elephants have their manes trembling or shivering ; horse has a sharp horn ; this Eranda plant has essence within and this Catechu tree has no essence inside—(all these are instances of लोकाविरोध) ।

लोकाविरोधमुदाहरति, आधृतेति । हस्तिनः केशराः, तुरङ्गमस्य च शृङ्गम्, एरण्डवृक्षस्यगुह्यसारत्वम्, खदिरद्रुमस्य च निःसारत्वमसम्भवौति लोकाविरोधः, स च पूर्वोक्ते चरभूतवृत्तविषयः उत्तराद्धे त्वचरभूतवृत्तविषयः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३ ॥

Sl. 173. This is inconsistency in the matter of descriptions of creatures and plants ; this is censured by all. Now I shall show विरोध in हेतुविद्या as said in my हेतुविद्यात्मको न्यायः (as said before ;—See also Tika).

इतोति । लौकिक एवेति ननु देशिकः कालिकादिको वेत्यर्थः, सर्वगर्हित इति देशादिविरोधापेक्षया लोकाविरुद्धवर्णनं वर्णयितुर्निर्नात्मनमिञ्जलं ख्यापयतीति तत्र सर्वथा कविना साधनेन भवितव्यमिति भावः । न्यायविरोधमुदाहरन् प्रतिजानीते, विरोध इति । यद्यपि हेतुविद्यात्मकोन्याय इत्यनेन न्यायस्य हेतुविद्यात्मकत्वं पूर्वमेव परिभाषितं तथापि हेतुविद्यासु न्यायाख्यास्त्विति पुनर्वचनं न्यायस्य प्रतिज्ञादिपञ्चावयवात्मकत्वप्रसिद्ध्या बोद्धव्यं तद्वचननिरासार्थम् ॥ १७३ ॥

सत्यमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्वरान् ।

तथाहि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥ १७४ ॥

Sl. 174. Rightly has the Buddhist said that our impressions संस्कार are undying (अविनश्वर); for that lady of 'ohakora—like eyes still remains in my mind; (here is बौद्धदर्शनन्याय विरोध)—See Tika.

तत्र सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति, सत्यमेवेति । कस्यचिच्चिरविरहिण्य चक्षुरियम् । सुगतो बुद्धः, संस्कारान् भावनाख्यानं तेषामिव प्रकृतोपयोगात्, अविनश्वरान् नाशप्रतियोगितायून्यान्, सा सुचिरमनुभूता, स्थितैवाद्यापि मे हृदौति अद्यापि सा स्मरणधारया विषयीभवतीत्यर्थः स्मृतिं प्रति संस्कारस्य जनकत्वात् तस्य चाविनश्वरत्वेन सर्वकालोनित्यादयुज्यत एव स्मृतिधारारूपकार्यसम्भवः, अतः क्षणभङ्गवादिनां सौगतानां मते भावमावश्यैव क्षणिकत्वात् संस्कारस्यापि क्षणिकत्वमेव, प्रकृते तस्मादविनश्वरत्ववर्णनं सौगतन्यायविरुद्धम् ॥ १७४ ॥

कापिलैरसङ्गतिः स्थान एवोपवर्ण्यते ।

असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवाः ॥ १७५ ॥

Sl. 175. The sankhyas have rightly spoken of the rise of असत्; for we see risings of the wicked always (around us); (here is सांख्यदर्शनविरोध । See Tika).

साङ्ख्यदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति, कापिलैरिति । कापिलैः साङ्ख्यविद्भिः, असदुद्भूतिः असताम् अनित्यानाम् अथच दुर्गन्तानाम् उद्भूतिरुत्पत्तिः स्थान एव युक्ततर-

मेव उपवर्ण्यते । कुत इत्याह, यस्मादस्माभिः असतानि च सङ्गिन्नानि च खलानि चेत्यर्थः ।
उक्तवा दृश्यन्ते । अत्र असच्छब्दस्य श्रुत्यतया वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमत्तावः । सतः सदेव
जायते न त्वसदिति कापिला मन्यन्ते । तदुक्तम् ।

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वं सत्त्वभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ इति ॥

तेनासासदुद्भूतिवर्णनं साङ्ख्यन्यायविरुद्धम् ॥ १७५ ॥

गतिन्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।

अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

Sl. 176, Such illustration of न्यायविरोध can be seen in
many places ; now I shall cite some instances of आगमविरोध ।

न्यायविरोधमुपसंहरति, गतिरिति । सैषा सौगत-कापिलोक्तप्रकारा, सर्वत्र
वैशेषिकादिष्वपि । (दृश्यत इत्यत्र दर्शितेति क्वचित्पाठः) । सैषाप्यन्यत्र दृश्यतामिति
पाठस्तु सम्यक् । आगमविरोधं दर्शयन्नाह, अथेति ॥ १७६ ॥

अनाहिताग्नयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।

विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्षिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

Sl. 177. These with issues born and though not आहिताग्नि
always perform होमादि, and are celebrating वैश्वानरी Sacrifice
and are of scatheless habits ; (there is अतिविरोध, for none
can do yaga without being an आहिताग्नि (See Tika).

यव श्रुतिविरोधमुदाहरति, अनाहिताग्रय इति । अनाहिताग्रयोऽज्ञताग्राधानाः ।
 वैश्वानरीमिति, विश्वानरो भूतसमष्ट्यात्मको विराट् पुरुषः, 'विश्वानरमुपास्ते विदुः
 दित्यवाय्वाकाशोदकपृथिव्यात्मकैः षडभिरुपेतमिति श्रुतेः', ततस्त्वन्विनीमिति' यागम् ।
 अत्र ज्ञाताग्राधानादेरेव श्रुतौ वैश्वानरयागाधिकारविधानात् अनाहिताग्रादीनां
 तद्वर्णनं श्रुतिविरुद्धम् ॥ १७७ ॥

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगो गुरोः ।

स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥

Sl. 178. though not initiated still this one reads the Vedas from his preceptor ; indeed a naturally pure crystal does not require any purificatory rite—(there is श्रुतिविरोध here ; for श्रुति enjoins वेदाध्ययन after उपनयन and never before ; See Tikā).

श्रुतिविरोधमुदाहरति. असाविति । अनुपनीतोऽपि अज्ञातोपनयनाख्यसंस्कारोऽपि, अधिजगो अधीतवान् । दृष्टान्तेनेदं द्रष्टव्यमिति स्वभावेति । अवानुपनीतस्य वेदाध्ययनं श्रुतिविरुद्धम्, तथाच मनुः ।

‘नाभिव्याहारयेद्, न स्वधानिनयनाहते ।

यद्रेण हि समस्मादवशावहेद्दे न जायते’ ॥ इति ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।

उत्क्रमस्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

Sl. 179. All such विरोध sometimes attain merit by overriding their दोषगणना, through the genius of a poet.

इदानीं निरुक्तविरोधाख्यदोषस्य क्वचिदगुणत्वमपि भवतीति दर्शयन्नाह, विरोध इति । सकलौऽपि देशाद्यागमन्तविषयोऽपि, कवेर्वर्णयितुः कोशभं प्रौढोक्त्या विरुद्धार्थ-स्यापि वर्णनेन वैचित्र्यप्रतिपादनं, वैचित्र्याच्च क्वाचिदलङ्कारविशेषरूपः क्वचिद्वाङ्मयविशेष-रूपश्च तस्मात्, दोषगणनां दोषेषु गण्यत्वम् उत्तमस्य परित्यज्य, गुणस्य वीथीं मार्गे गुणत्वमित्यर्थः विगाह्यते ॥ १७६ ॥

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जञ्जिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

Sl. 180. Owing to that King's majesty, his garden became the centre of divine trees with fresh cloths as twigs—(here देशविरोध is a merit—See Tika).

तत्र देशविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, तस्येति । तस्य कस्यचिद्भौटादिदेशविशेषो यस्य, तदुद्यानानीति काकाचिन्यायिनानुषङ्गेण वान्वयो न रुचिर इत्यभिप्रेत्य तत्पदेन राजा परामृष्टः, तानि प्रसिद्धानुद्यानानि तदुद्यानानीति वा, आर्द्रांशुभिनवानि अंशुकानि वस्त्राण्येव प्रवालानि पल्लवा येषां ते तथा तेषां सुरशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् (आस्पदं) । जञ्जिरे इति उद्देश्यापेक्षया बहुवचनम् । अत्र मत्तं लोकोद्यानेषु खर्गैश्च सुरशाखि-सम्भवो वर्णित इति देशविरोधः, स च वर्णनीयस्य राज्ञो विभूतिसङ्ख्यारूपोदात्तालङ्कार-माविष्करोतीति चमत्कारजननादुगुण एव । कविकौशलस्यात्र उदात्तालङ्कृतिप्रति-पादनम् ॥ १८० ॥

राज्ञां विनाशपिशुनसञ्चार खरमारुतः ।
धुन्वन् कदम्बरजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥

Sl. 181. Rough winds indicating destruction of the

kings there arose, agitating the flowers of Saptachhada along with the pollens of Kadamba (here also कालविरोध is a merit in a description of destruction)—See Tika.

कालविरोधस्य गुणत्वं राज्ञामिति । राज्ञां वर्णनीयवृत्तस्य यातव्यभूपानाम्, सप्तच्छदोद्गमान् समपर्णः चाणसुदगतपुष्पाणि, अथ विजिगीषोर्गुह्यतायाः सप्तच्छदोद्गमाश्च शरत्काली भवन्ति, तत्र च कदम्बपुष्पाणि न जायन्ते तेषां वर्णाभवादिति कालविरोधः । स च 'अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रव्यकारणम्' इति विष्णुधर्मोत्तरात् खरमारुतवदा-
कालिकपुष्पफलोद्गमस्यापि लोकविनाशसूचकत्वात् प्रतिपक्षभूपानामवश्यम्भाविभरणद्यो-
तनेन विजिगीषोरुत्कर्षातिशयव्यञ्जनादगुण एव । तादृशव्यङ्ग्यप्रतिपादनञ्चात्र
कविकौशलम् ॥ १८१ ॥

दोलाभिप्रेरणतस्त-बधूजनमुखोद्गतम् ।

कामिनां लयदैषम्यं गेयं रागमवर्द्धयत् ॥ १८२ ॥

Sl, 182.—Even the song of the ladies having unusual cadence due to their agitation in a swing or hammock increased the attachment of the hearers (here also कालविरोध is a merit—See Tika).

कालविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, दोलेति । दोलाया अभिप्रेरणं सवेगचालनं तेन
मत्सा ये बधूजनास्तेषां मुखेभ्य उदगतम् अतएव लयस्य गीतादिसाम्यस्य दैषम्यं
वैपरीत्यं तदेवतादृशमपि गेयं गानं कामिनां रागमवर्द्धयदित्यन्वयः । लयगुह्यमेव गानं
श्रोतॄणां रागवर्द्धकमिति संगीतशास्त्रस्थितिः, प्रकृते च तद्वैपरीत्यमिति गीतरूपकालवि-
रोधः, स च बधूजनेषु कामिनामत्यनुरागित्यञ्जनादगुण एव ॥ १८२ ॥

ऐन्द्रवादश्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।

अबलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्ययम् ॥ १८३ ॥

Sl. 183. Afflicted with separation from the lady—love, this passionate one counts fire as cold in comparison with lunar rays—(here is लोकविरोध as a merit in such description—See Tika).

लोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, ऐन्द्रवादिति । ऐन्द्रवादिन्दुसम्बन्धिनोऽश्चिषः किरणात्, अश्चिषःशब्दस्य किरणवाचित्वं क्लौवत्वञ्च बहुषु दृश्यते, अपेत्येति ल्यबन्त गर्भत्वात् पञ्चमौ, हव्यवाहनं वज्रमपि शिशिरं शीतत्वं गणयति, यतोऽबलाविरहक्लेश-विह्वलः, अत्र हव्यवाहनोऽपि शिशिर इति लोकविरोधः सच विरहिषु चन्द्रकिरणस्या व्युद्घोषकत्वव्यञ्जनादगुण एव ॥ १८३ ॥

प्रमेयोऽप्यप्रमेयोऽसि सफलोप्यसि निष्फलः ।

एकस्त्वमप्यनेकोऽसि नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ १८४ ॥

Sl. 184. Salutation to thee having universe as the form who art to be known too though vast, art causeless but the cause of creation, many though himself one (here विरोध too is merit—See Tika).

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, प्रमेय इति । प्रमेयः प्रमाणजन्यप्रमितिविषयः

अप्रमेयसङ्गिन्, सफलः फलं काव्ये तत्सहितः जगत्कारणमित्यर्थः । निष्कलसङ्गिन्,
 एकसत्त्वतोऽद्वितीयः, अनेकः 'इन्द्रोमायाभिः पुरुष ईयते' इत्यादि श्रुतेः । प्रपञ्चात्म-
 कालेन बहुरूपतया प्रतीयमानः, अव प्रमेयत्वाप्रमेयत्वादीनां सामानाधिकरण्यं केनापि
 दर्शनकृता नोक्तमिति न्यायविरोधः स च प्रकृतेऽलङ्कारकः परमात्मनोऽचिन्त्यमहिमत्वं
 व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८४ ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्त्रिका ।

सतीनामग्रणीश्चासीद्देवो हि विधिरीदृशः ॥ १८५ ॥

Sl. 185. Draupadi is the wife of five Pandavas, still she was the foremost of the devoted wives. Such is the course of Destiny (here such आगमविरोध conduces to merit, See Tika).

आगमविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति, पञ्चानामिति । पाञ्चालपुत्त्रिका द्रौपदी अग्रणीः
 श्रेष्ठा, देवो देवसम्बन्धो विधिर्विधानम्, ईदृशः आगमापरतन्त्रः युधिष्ठिरादीनां
 धर्माद्यंशतया द्रौपद्याय प्रथिव्यधिष्ठातृरूपतया देवत्वादिति भावः । अत्रैकस्या
 पञ्चपतित्वं सत्यपि तस्मिन् साध्वोऽश्वत्थश्च श्रुत्या मन्वाद्रिभिर्वा नोक्तमित्यागमविरोधः
 सच दैवविधानस्य शास्त्रानपेक्षितया वैलक्षण्यं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८५ ॥

शब्दार्थालङ्क्रियाश्चित्रमार्गाः सुकरदुष्कराः ।

गुणा दोषाश्च काव्यानामिह संचिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥

Sl. 186. Thus the Alamkaras with reference to both

sabda and Artha, and those only with sabda (as Yamaka etc here) having strange characteristics, some of which are easily composable and some difficult to be composed, the gunas (10 gunas) in Chapter I and Doshas (10 Doshas so to say here in ch. III) are shown in Kavyas in brief.

इत्थं प्रतिज्ञातान् गुणादीन् निरूप्य ग्रन्थमिसमुपसंस्तरति, शब्दार्थेति । शब्दार्थो-
लङ्घ्याः शब्दार्थोभयात्मककाव्यशोभाजनकाः स्वभावाख्यानाद्यलङ्काराः तेषां द्वयोरपि
शब्दार्थयोः क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया वा शोभाजनकत्वात् पूर्वोक्तयुक्त्या शब्दार्थ-
योक्तादात्म्याभ्युपगमाच्च । तथा सुकरदुस्कराः केचित् सुकराः केचिद्दुस्कराश्च चित्रमार्ग-
शब्दमात्रालङ्कारा वलकादयः, एषां शब्दमात्रस्यैव शोभाजनकत्वात् । गुणाः श्लेषादयः,
दोषा अपाधेत्वादयः, चकारात् काव्यलक्षणतन्नेदतन्मार्गाच्च, संक्षिप्य दर्शिता इति
सर्वेषां कात्स्न्यं न भेदस्यादर्शितत्वादिति भावः । अत्र य एव निरूपितास्त्वयोरुपसंस्कार-
वाक्ये दर्शितत्वेनोक्ताः ननु निरूपणकर्मणः । तथाचै गुणानां पद्यादुपादानं न
स्यादिति बोध्यम् ॥ १८६ ॥

व्युत्पन्नबुद्धिरमुना विधिदर्शितेन

मार्गेण दोषगुणयोर्वशवत्तिनीभिः ।

वाग्भिः कृताभिसरणो मदिरेक्षणाभि-

धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्तिम् ॥ १८७ ॥

Sl. 187. (8) One who is of trained intellect in काव्यगुण
and काव्यदोष, and one who follows and proceeds on the right
line shown him hereina attains fruition, satisfaction (निवृत्ति),
and acquires fame being served (in his Kavya) by
suitable words under his control, like a lucky youth served
by beautiful damsels.

इत्याचार्यदर्शिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दालङ्कार-
दोषविभागोनाम तृतीयः परिच्छेदः ।

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

ननु संचिष्य दर्शिता इत्युक्तं तत्र संचिषेण दर्शनायां कथं ग्रन्थप्रयोजनसिद्धिरि-
त्याशङ्क्योपपादयन्ग्रन्थं समापयति, वृत्तपद्मेति । अमुना निरुक्तेन विधीयन्ते एभिरिति
विधयोल्लङ्घनादयः तैर्दर्शितेन दोषगुणदोहोऽधोपादयधर्मयोभागोणावस्थितिप्रकारेण
परिज्ञातेनेति शेषः व्युत्पन्ना ग्रन्थप्रयोजनभूतव्युत्पत्तमतौ बुद्ध्यर्थं सः, तथा अमुनैव
मार्गेण कृताभिसरणः काव्यं कर्तुं भवगन्तुं वा कृतोद्यमः कविवोडा वा वशवर्त्तिनोभिः
पुनः पुनरनुशीलनेनायत्ताभिर्वाग्भिः काव्यरूपामोरमते निर्हृतिमान् भवति तथा कौत्तिं च
लभते इत्यन्वयः । एतेन निर्हृतिः कौत्तिं चापि काव्यस्य प्रयोजनमिति पथ्यवसाने
प्रतिपादितम् अत्र काकाचिन्त्यायात् मार्गिण्यस्य प्रथमान्तकट्विशेषणद्वयेनाप्यन्वयः,
गुणपदसालङ्कारोपलक्षकं तेषामपि काव्यशोभाजनकत्वेनोपादयधर्मत्वात् । यद्वा व्युत्-
पन्नबुद्धिर्देशकालादिविषयपरिशोखनेन निपुणमतिः वाग्भिः स्वयमेवासुना मार्गिण्यु-
क्तमभिसरणं यस्य तादृशः सन् कृतास्पदः सन्नित्यर्थः रमते कौत्तिं च लभते इत्यन्वयः ।
यदोपमिनोति मदिरैक्षणाभिर्धन्यः पुण्यवान् युवेवीत । यथा वशवर्त्तिनोभिः प्रेमवशो-
क्तमभिर्मदिरैक्षणाभिर्वराजनाभिः विधिदर्शितेन विधिदैवं तेन दर्शितेन विदुत्-
प्रकाशादिना प्रकाशितेन दोषो जनपरिज्ञानादिरूपः गुणरूपदभावः तयोर्मार्गेण अनेन
मार्गेणाभिसरणेऽयं दोषः अनेन तु गुण इति दोषगुणौ विविच्य स्वानुकूलतया
परिगृह्यतेन वक्तव्येत्यर्थः कृतमभिसरणमभिसारो यस्य तादृशो धन्यो युवा रमते
वराजनाप्रेमास्पदलकौत्तिं च लभते तथेत्यर्थः ॥ १८० ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागोशमहाचार्यविरचितायां मालिन्य-

प्रोन्वनौसमाख्यायां काव्यादर्शटीकायां शब्दालङ्कार-

दोषविभागोनाम तृतीयः परिच्छेदः सुसंस्कृतः समाप्तः ॥ ३ ॥

काशते तथा तैस्तैः स्वभावैरच्युतस्थितिः

आत्र सर्वत्र सर्वज्ञभावः कश्चन शङ्क्यते ॥ १.७० ॥

अहं चैत्रो घटं वेदमि न पटं, वेदं तं त्वयं. ॥ १.७१ ॥

मायं वेत्ति पटः, सोऽहं जाने घटपटाविति ॥ १.७२ ॥

वेदिष्यामि न वा, पूर्वमजानां नैव वा क्व चित्, ॥ १.७३ ॥

क्रमेण वेदमि युगपदद्वाभ्यामुभयवर्जितम्. ॥ १.७४ ॥

सर्वं वेदमि, न किं चिद्यज्जाने. नैवास्मि कश्चन ॥ १.७५ ॥

भावात्मा, ननु नैवाहम्. अहं सर्वं च सर्वदा. ॥ १.७६ ॥

सर्वमस्म्यहमेवैकः किं सर्वमितरद्भवेत् ॥ १.७७ ॥

इत्यादिरेक एवायं प्रकाशः प्रविजृम्भते ॥ १.७८ ॥

नन्वेको यद्यसः कश्चित्, प्रकाशो न तदा परः ॥ १.७९ ॥

कथं भवेद्. अहो मूढः कथं व्युत्पाद्यतामयम् ॥ १.८० ॥

एकः प्रकाशः स्वातन्त्र्याद्विचित्ररूपः प्रकाशते. ॥ १.८१ ॥

वस्तुतश्च न चित्रोऽसौ, नाचित्रो भेददूषणात् ॥ १.८२ ॥

